ČESKO-SLOVENSKÁ HISTORICKÁ ROČENKA 2017 – 2018

VEDA
vydavateľstvo
Slovenskej akadémie vied

ROKY 1848 – 1918 – 1938 – 1948 – 1968

ICH PRIEBEH, DOHRY A REFLEXIA V SPOLOČNÝCH DEJINÁCH

Eds. Roman Holec, Vladimír Goněc

VNITŘNÍ MIGRAČNÍ POHYBY V ČESKOSLOVENSKU V KONTEXTU ČESKO-SLOVENSKÝCH VZTAHŮ

Eds. Vladimír Goněc, Roman Holec

DOPRAVA V KONTEXTE ČESKO-SLOVENSKÝCH VZŤAHOV V 20. STOROČÍ

Eds. Roman Holec, Vladimír Goněc

VEDA
vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied
Bratislava 2018

Medzinárodná vedecká rada edičnej série
Česko-slovenská historická ročenka

Spolupredsedovia:
Roman Holec
Jan Rychlík

Členovia:
Miloslav Čaplovič
Vojtech Čelko
Viliam Čičaj
Zdeněk Doskočil
Vladimír Goněc
Ivan Kamenec
Dušan Kováč
Robert Kvaček
Jan Mervart
Jan Němeček
Richard Pavlovič
Jaroslav Pažout
Miroslav Pekník
Vilém Prečan
Peter Švorc

© Doc. PhDr. Vladimír Goněc, DrSc. (editor), 2018
© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2018

ISBN 978-80-224-1712-9

ČESKO-SLOVENSKÁ HISTORICKÁ ROČENKA 2017 – 2018

BRATISLAVA 2018

Česko-slovenská historická ročenka 2017 – 2018

Vydáva Ústav politických vied SAV v spolupráci
so Slovensko-českou/Česko-slovenskou komisiou historikov
vo VEDE, vydavateľstve SAV

Recenzenti:
PhDr. Miroslav Pekník, CSc.
PhDr. Jan Mervart, PhD.

Tento zväzok vychádza vďaka finančnej podpore
Slovenskej akadémie vied a Akademie věd ČR
zo špeciálneho fondu k organizácii aktivít
k 100. výročiu vzniku Československa.

OBSAH – CONTENTS – INHALT

IVANOVI KAMENCOVI K OSEMDESIATINÁM
Ivan Kamenec osemdesiatročný (Roman Holec) 10

ROKY 1848 – 1918 – 1938 – 1948 – 1968.
ICH PRIEBEH, DOHRY A REFLEXIA V SPOLOČNÝCH DEJINÁCH

Roman Holec
Československo – ťažko vydobytý a ľahko stratený projekt 15
Czechoslovakia – a hard won and easily lost project 45
Dušan Kováč
Slovenský prevrat 1918: zvraty a obraty v jeho interpretácii 47
The Slovak coup of 1918: Turns and twists in its interpretation 63
Jan Němeček
Český pohled na dějiny Československa 65
A Czech perspective on the history of Czechoslovakia 84
Roman Holec
„Bije zvon slobody, čujte ho národy.“ Reflexia revolúcie 1848/49
pri oslavách vzniku štátu na Slovensku 85
Reflections on the Revolution of 1848/1849 during the celebrations
of the state's creation in Slovakia 97
Jan Rychlík
Rok 1918 optikou roků 1938, 1948, 1968 a 1988 99
Year 1918 through the lens of the years 1938, 1948, 1968 and 1988 110
Vladimír Goněc
Federalismus v Československu jako nesoulad právního myšlení
a politické reality: Centralizace po 1918, devastace po 1938,
demolice po 1948 a 1968 111
Federalism in Czechoslovakia as a mismatch between legal thinking
and political reality: Centralisation after 1918, devastation after 1938,
demolition after 1948 and 1968 156

VNITŘNÍ MIGRAČNÍ POHYBY V ČESKOSLOVENSKU
V KONTEXTU ČESKO-SLOVENSKÝCH VZTAHŮ

Jan Rychlík
Češi na Slovensku – Slováci v českých zemích. Pohyby tam a zase zpět
(1918–1992) 159
Czechs in Slovakia – Slovaks in Czech Lands. Movements back
and forth (1818 – 1992) 180

Miroslav Sabol – Ľudovít Hallon
Mobilizácia pracovných síl v ČSR po druhej svetovej vojne a ich presuny medzi Slovenskom a českými krajinami 181
Mobilization of the labour force in Czechoslovakia after World War II and its relocation between Slovakia and the Czech lands 200
Štefan Šutaj
Vysídlenie Maďarov do českých krajín po druhej svetovej vojne 201
Resettlement of Hungarians to the Czech lands after World War II 221
Prokop Tomek
Čeští vojáci na Slovensku/Slovenští vojáci v českých zemích 1918–1992 223
Czech soldiers in Slovakia / Slovak soldiers in the Czech lands 229

DOPRAVA V KONTEXTE ČESKO-SLOVENSKÝCH VZŤAHOV V 20. STOROČÍ

Ľudovít Hallon – Miroslav Sabol
Dopravný problém v slovensko-českých vzťahoch 1918 – 1938 233
The problem of transport in Czech-Slovak relations 1918 – 1938 249
Jan Rychlík
Vznik, zánik a obnova Československa a změny v železniční dopravě mezi českými zeměmi a Slovenskem 251
The inception, demise and renewal of Czechoslovakia and the changes in the railway transport between the Czech lands and Slovakia 267
Ivan Jakubec
Vývoj vnitrozemske plavby v kontextu politických změn ve 20. století: Labe a Odra 269
Development of inland navigation in the context of political changes in the 20th century. Elbe and Oder 288
Mikuláš Jančura
Česko-slovenské vzťahy v organizovanom motorizme na Slovensku v medzivojnovom období 289
Czech-Slovak relations in organized motoring in Slovakia in the interwar period 301
Michal Ulvr
AZNP a expanze výroby osobních a lehkých užitkových automobilů na Slovensku 1945 – 1989 303
'Automobilové závody, národní podnik' (Automotive Manufacturing Plant, National Enterprise) and the expansion of production of passenger cars and light commercial vehicles in Slovakia in 1945 – 1989 317

IVANOVI KAMENCOVI
K OSEMDESIATINÁM

IVAN KAMENEC OSEMDESIATROČNÝ

Meno Ivana Kamenca je neodmysliteľne spojené s Česko-slovenskou komisiou historikov. Patrí medzi jej zakladateľov a následne bol vyše dve desaťročia predsedom slovenskej časti. Pri nedávno zavŕšenej osemdesiatke to preňho znamená len štvrtinu života, pre komisiu to však boli zlaté časy, keď ešte finančné otázky nevyčerpávali ani členov, ani podstatu ich aktivít, keď sa rodili koncepčné postoje a všetky plány mali veľké oči. Boli sme, pravda, možno už nie najmladší, ale určite o dvadsať rokov mladší. Preto všetky úspešné podujatia komisie (a komisia ich mala azda len úspešné....), ich začiatok i rozmach, boli a sú spojené s Ivanom Kamencom, s jeho múdrymi rozhodnutiami, s rozvážnymi, ale v prípade potreby konzekventnými postojmi.

Keby som mal ľudsky hodnotiť jeho osobnosť, odrazil by som sa práve od poslednej myšlienky. Miernu povahu a pokoj v duši, ktoré priam vyžaruje, vie Ivan Kamenec vystriedať neraz nekompromisnými riadkami, občianskymi postojmi či rozhodnými činmi. Ozvena jednej skutočne neakademickej facky na chodbách akademického pracoviska vlastne po prvý raz upriamila moju pozornosť na jeho osobu a charakter, lebo tak výrazne sa nehodila k nemu ako k človeku a odborníkovi. A dovtedy som ho vnímal predovšetkým a „len“ ako renomovaného odborníka na neslávne kapitoly slovenských novodobých dejín. Aj preto ho mnohí neradi počúvali a neradi čítali. Aj preto ho mnohí radšej urážali a dehonestovali. Videli v ňom zlé svedomie či témy, ktoré mali byť skôr zmetené pod koberec či ako kostlivci naukladané po skriniach. A kobercov a skríň bol na Slovensku vždy očividne dostatok.

Na odborné hodnotenie Ivana Kamenca sú tu iní, pokojne by som to prenechal zahraničiu, ktoré ho vnímalo ako záruku objektívneho výskumu mnohých citlivých tém. Napokon jeho kvantifikačné ukazovatele hovoria samy za seba. Aj v dnešných časoch, keď skromne popiera akúkoľvek vedeckú činnosť (my vieme, že by bez nej plnohodnotne nežil), je jeho meno overenou garanciou kvality, ale i spoľahlivým boxovacím vrecom. Vlastne nie, lebo také vrece nie je stvorené na podpásové údery. A on ich schytal za svoje občianske postoje a vedeckú pravdu viac ako finančných odmien, ocenení či pochvál. Počtom anonymov prichádzajúcich na jeho meno do Historického ústavu SAV nastavil dlhodobo neprekonateľnú latku. Žiaľ, aj preto, že dnes už netreba písať anonymy. Máme demokraciu a v parlamente extrémistov, ktorí sa ako spomínaní kostlivci vyvalili zo skríň a pod národnými a národnoštátnymi heslami vykrikujú niečo, čo sme poznali skôr z archívov a múzeí. Alebo zo spomínaných anonymov. A naraz je ich plný slovenský dvor.

Ťažko sa v týchto nedobrých časoch oslavuje osemdesiatka. Najmä keď ani v osobnom živote Ivana Kamenca nepriniesli posledné roky veľa dôvodov na radosť.

Neubránil som sa týmto úvahám, keď mám o Ivanovi písať takéto riadky na úvod našej „osmičkovej" ročenky. Akoby symbolicky sa osmičkové výročia republiky spojili s osmičkovým jubileom historika, ktorý výskumu Československa (a hlavne času, keď prestalo existovať) venoval celý svoj vedecký život.

Som vďačný Ivanovi za to, že ma v roku 1994 vybral do rodiacej sa Česko-slovenskej komisie historikov. Zmenilo to môj život i viaceré moje priority, mnohému ma to naučilo a mnohé ma obohatilo. Kariérne i spoločensky ma to posunulo výrazne dopredu. Spoznal som ľudí, ktorí sú dnes mojimi najlepšími priateľmi. Dobrých a kultúrnych ľudí a špičkových odborníkov. A zažil neopakovateľné zasadnutia, z ktorých každé bolo iné a žiadne rovnaké.

A predovšetkým som bližšie spoznal Ivana. Úžasného človeka, s ktorým som prebrázdil územie bývalej republiky od Chebu až po Svidník. Od Scheinfeldu po Komárom, lebo v Užhorode som, žiaľ, s ním nebol. Spomínam si na našu prvú spoločnú pražskú recepciu, na natrieskané pódiové diskusie, skvelé pocity po vydarených podujatiach, na nové ročenky v našich rukách, na spokojnosť, ktorá nikdy nezovšednela. Ale i na lyžiarske ubytovanie v Opave, keď Ivan opravoval z pozície predsedníckej funkcie splachovanie na toaletách. Spomínam na jeho milú pani Lydu v Scheinfelde i z početných telefonických rozhovorov, na jeho dcéru Zuzu v plzenskom červenom budoári, na luhačovické delikatesy, na tatranskú prezentáciu jeho nezabudnuteľného zabudnutého Janka Jesenského, na prezidentov, rektorov a primátorov, na dámy v Banskej Bystrici, ktoré ho na ulici spoznali z televíznej obrazovky, na početných obyčajných ľudí, ktorí sa prišli pozrieť, ako vyzerá skutočný Ivan Kamenec, a stisnúť mu ruku. V tomto duchu by sa dalo pokračovať ďalej a ďalej, veď za tie roky sme toho preskákali veľmi veľa. A bolo mi cťou stáť v Ivanovom tieni či neskôr po Ivanovom boku.

Nemôžem nespomínať na početné rozhovory i prekáračky, ako aj na dlhé cesty vlakom, ktoré sa neskutočne skracovali počúvaním jeho životných zážitkov a múdrych myšlienok. Málokto napísal toľko textov do „našej" ročenky a nikto nenapísal toľko recenzií ako on. Málokto z nás historikov toľko prečítal, či už odbornej, alebo krásnej literatúry, málokto z nás videl toho toľko na divadelnom javisku. Kultúra kolegov a priateľov z komisie ma formovala a posúvala do sfér, kam by som sa inak nedostal. Preto ak píšem tieto riadky, je to veľmi osobné a iným spôsobom by som to napísať ani nedokázal.

A budem ešte osobnejší, lebo mám pocit, že čím menej sme v poslednom čase boli z dôvodu rôznych životných peripetií s Ivanom spolu, tým viac mi bol bližší. Málokto prešiel vo svojom vedeckom živote takou sebareflexiou vlastných činov ako on, mnohých k tomu nepohnú ani vlastné zločiny. Len málokto dospel k takej miere sebakritiky ako on, oveľa radšej sa u nás pestuje samochvála a kritika – voči druhým. A hoci sa na konci kritických úvah o sebe Ivan zrejme vďaka svojej povahe nedočká zaslúženej katarzie, je pre nás vzorom, že sa vždy

viac oplatí tvrdo pracovať a i za cenu omylov dospievať k poznaniu, vedeckému i ľudskému, ako čakať so založenými rukami a mlátiť slamu prázdnymi rečami. Tento Ivanov postoj je odkazom pre nás, je pokorou už nie mladého človeka pred dejinami a poznaním toho, ako málo vie a ako veľa mu je súdené nevedieť. Preto cítim voči nemu vďačnosť, rešpekt a obdiv súčasne.

Veľa som myslel na to, ako Ivan statočne a s pokorou niesol svoj ľudský kríž. Neprestanem ho preto obdivovať a jeho obraz získal v mojich očiach ďalšiu – hoci určite neželanú – rovinu. Nie som sám pohrúžený v týchto pocitoch. Je úžasné, ak ho o polstoročie mladšia kolegyňa vezme do divadla či na koncert a je to pre ňu česť venovať mu – ako autorite i skvelému človeku – kus svojho času. Kontinuita vo výskume, v kultúre a v kultúre žitia by sa nedala lepšie pomenovať. Ide o vzácnu úctu a vzácne vzťahy medzi ľuďmi a kolegami, ktoré by práve takto mali vyzerať. Ivan Kamenec si užil veľa z krajností a extrémov v medziľudských vzťahoch, toto je tá ich krajšia časť. A vôbec nie jediná.

Nechcel som písať formalizované laudácio, napokon Ivan si ich užil už viac ako dosť. Nakoniec si ho i spoločnosť (aspoň tá lepšia časť) i kolegovia uctili tak, ako si to náš jubilant nepochybne zaslúžil.

Na stránkach tejto (aj „jeho“) ročenky som chcel byť osobnejší a v pravom zmysle slova „komisionálny“ (nie komisný), teda vykonávajúci vôľu celej komisie. Preto v mene všetkých jej českých i slovenských členov – súčasných i bývalých – mu želám pevné zdravie a ešte dostatok tvorivých síl a invencie. Nech stále vieme, že je tu. Medzi nami a v nás.

Roman Holec

ROKY 1848 – 1918 – 1938 – 1948 – 1968

ICH PRIEBEH, DOHRY A REFLEXIA V SPOLOČNÝCH DEJINÁCH

Eds.: Roman Holec, Vladimír Goněc

ČESKOSLOVENSKO – ŤAŽKO VYDOBYTÝ A ĽAHKO STRATENÝ PROJEKT

ROMAN HOLEC

Storočnica Československa je ideálnym dôvodom na zamyslenie sa, na kladenie si otázok a na hľadanie odpovedí. „Krátke“ 20. storočie je pre nás československým storočím a príbeh tohto štátu doteraz vzrušuje svojou unikátnosťou a špecifikami bádateľov na celom svete.[1] Zamyslime sa nad niektorými míľnikmi a skutočnosťami, sproblematizujme ich a skúsme si klásť nové otázky. Bez toho, aby sme vyvolávali zdanie, že cez problémy a nedostatky nevidíme zásadný význam spoločného štátu Čechov a Slovákov v priebehu „ich“ 20. storočia. A že tematizujeme len výhrady a pre stromy nevidíme les.

Položme si preto radšej otázku: Akú hodnotu predstavuje štát a do akej miery ho treba sakralizovať? S tým máme v slovenských dejinách svoju skúsenosť, hoci sa netýkala práve Československa. Ako pritom hovorí historické poznanie, v prípade štátu ide o konštrukt, ktorý v istom čase vzniká, aby v inom zanikol. Faktom je, že za štátom sa skrýva viac ako len právna organizácia politickej moci. Sú za ním ľudia s rodinami, ich príbehy a životy, veľké činy i rovnako veľké tragédie, rodný kraj a početné vzťahy. Preto za tento štát zomierali ľudia a jemu boli často venované ich posledné slová. A ľudský život je predsa tou najväčšou hodnotou.

Československá republika bola významná aj svojimi nadčasovými ideálmi a hodnotami, na ktorých stála, ktoré jej do vienka vložili jej zakladatelia a ktoré si so sebou niesla, hoci nie dôsledne, ale medzerovito a selektívne. Stala sa strechou, pod ktorou sa odohrala významná vývojová etapa v živote oboch našich národov a v ich sebarealizácii, stala sa pôdou ich „krátkeho“ 20. storočia. A dnes už zostala v mnohom hlavne symbolom. To nie je málo.

---

[1] Tento text vznikol v rámci projektu APVV-14-0644: *Kontinuity a diskontinuity politických a spoločenských elít na Slovensku v 19. a 20. storočí*. Nebudem v ňom reagovať na nezmyselné a účelové výčitky na adresu Československa zo strany niektorých periférnych či nekompetentných českých a slovenských historikov či publicistov. Na českej strane to s prehľadom urobil PEŠEK, Jiří: Vznik, charakter a konec první Československé republiky (Několik úvah k aktuálním diskusím). *Český časopis historický*, 116 (2018), č. 3, s. 659 – 692. Rovnako nepovažujem za potrebné vyrovnávať sa s účelovými a neobjektívnymi zahraničnými prácami ako HEYMANN, Mary: *Czechoslovakia: The State that Failed*. Yale University Press, 2009; POPÉLY, Gyula: *Felvidék 1914 – 1920*. Budapest 2010; POPÉLY, Gyula: *Felvidék 1918 – 1928*. Budapest 2014 a pod.

Predložený text je extraktom početných prednášok, ktoré som v priebehu roka 2018 mal na Slovensku i v zahraničí. Preto jeho časti môžu byť totožné s inými mojimi textami z toho roka. Nový je aj poznámkový aparát, ktorý som vytvoril so zámerom upozorniť na menej známe a menej používané práce a pramene, ako aj na najnovšie odborné texty.

Na druhej strane republika vytvorila elementárne podmienky, v ktorých niekoľko generácií našich rodín vyrastalo, žilo a pracovalo. To nie je až tak veľa. Štát neraz svojich občanov aj prenasledoval, perzekvoval, týral a popravoval. Aj takúto stránku v dejinách má Československá republika. Treba však jasne povedať, že to nebol virtuálny a abstraktný štát, ale konkrétni ľudia, ktorí tvorili zákony a skrývajúc sa za ne konali svoju špinavú prácu. Československá republika má teda svoje slávne i menej slávne kapitoly a všetky tvoria súčasť jej 75-ročného príbehu.

Hneď na úvod treba povedať, že vytvorenie spoločného štátu nebolo len na prospech Slovenska, ale zostávalo najvýhodnejším a jediným riešením aj pre české krajiny. Predstava ich zotrvania v historických hraniciach v nemeckom obkľúčení a so silnou nemeckou menšinou bola neudržateľná. Vedel to nakoniec i Masaryk a rovnako ďalší českí politici, ktorí si pragmaticky zvolili toto riešenie, i keď k Slovákom nemali žiadny zvláštny vzťah. Nie vždy sa táto skutočnosť (obojstranná prospešnosť spoločného štátu) zdôrazňuje.[2]

Mojím zámerom je pozrieť sa na Československo slovenskou optikou, lebo všetci občania zo slovenského územia boli občanmi Československa, bolo ich domovom a zdieľali s týmto štátom a v jeho rámci všetko dobré i všetko zlé. A už len tým, že môžem hovoriť o slovenskom území, vyjadrujem prvý a jeden z najdôležitejších pozitívnych momentov československého príbehu, lebo práve existencia tohto štátu po prvý raz vymedzila slovenské hranice, ktoré poznáme prakticky až doteraz. Samozrejme, v týchto hraniciach sa skrývajú viaceré protirečenia československého štátu. Predovšetkým neboli vyjadrením základného princípu, na ktorom sa Československo kreovalo, teda práva národov na sebaurčenie. Slovensko-maďarská jazyková hranica – podľa všetkých, ktorí sa jej vymedzením zaoberali – viedla podstatne severnejšie ako štátna československo-maďarská i súčasná slovensko-maďarská hranica. Takto, jazykovo, vnímali hranice Slovenska i štúrovci, i slovenské politické programy z druhej polovice 19. storočia. Takto ho vnímali i americké a francúzske predstavy počas prvej svetovej vojny. Dokonca aj štatistiky, uhorské i československé, vytyčovali hranice a slovenské jazykové územie v menšom rozsahu, ako ich dostalo Slovensko na parížskej mierovej konferencii.[3] Možno zhrnúť, že československo-maďarská – zdôrazňujem – nehistorická hranica bola ťahaná umelo a v duchu štátno-politických záujmov, ak ich už neoznačíme ako imperiálne záujmy. Rovnako platí, že bez Československa by neexistovali dnešné, do značnej miery umelé, ale dnes už v pravom zmysle slova historické hranice (keďže predtým neboli žiadne).

Samotná realizácia práva národa na sebaurčenie v československom prípade mala zložitý a nejednoznačný charakter. Územný rozmer československej zvrchovanosti zakotvili až mierové zmluvy z Paríža, predovšetkým saint-germain-

[2] Tak aj PEŠEK, J., c. d., s. 681 – 682.

[3] Kolekcia všetkých máp so vzťahom k československo-maďarskej hranici sa nachádza v The National Archives London, MFQ 1/179.

ská zmluva. V nej sa rezignovalo na etnické hľadisko a národ sa zadefinoval vo väzbe na územie jeho štátu. „Československý národ" bol nahradený štyrmi štátotvornými národmi (z Čiech, Moravy, Sliezska, Slovenska), doplnenými o piaty – rusínsky. Tieto prejavili spoločnú i individuálnu vôľu k sebaurčeniu. Zmluva sa neodvolávala na žiadne historické právo. Veľmoci dali jasne na vedomie, že ani kontinuitu k predchádzajúcim feudálnym útvarom, ani nápravy historických krívd nepovažujú pre 20. storočie za relevantné. Hranice s Nemeckom boli od začiatku spochybňované so zreteľom na zásadu sebaurčenia a nemali dostatočnú medzinárodnú autoritu.[4]

Ako to bolo s obyvateľmi vo vnútri týchto hraníc? Vďaka priaznivej pozícii československých vyjednávačov v Paríži i zásluhou Benešovho maximalizmu[5] máme v súčasnosti maďarskú menšinu, ktorá možno z toho až taká nadšená nie je, na druhej strane má oproti materskej krajine i viacero výhod. Ide o situáciu obohacujúcu obe strany najmä kultúrne. Či teda išlo o zisk, alebo o zdroj stálych problémov, je otázkou názoru a historických skúseností. V tomto smere by Slovensko malo byť tradične otvorené a ťažiť z pozitívnych kultúrnych podnetov svojho okolia a svojich susedov.

Hoci Maďarom na Slovensku prinieslo Československo veľa demokratických, kultúrnych i hmotných benefitov, už len to, že sa z večera na ráno dostali do pozície menšiny, ich muselo dlhodobo traumatizovať. Neboli na to pripravení, a nemali menšinové návyky a stratégiu. Aj keby ich mali, hovoriť o šťastnej a spokojnej menšine je, najmä v strednej Európe, viac ako iluzórne. Navyše princíp kolektívnej viny uplatnený po druhej svetovej vojne s následnými represáliami poznačil Maďarov až do dnešných čias, a to sa týkalo aj ambivalentného vzťahu k štátu, v ktorom boli menšinou.

Nemci zaujali voči novému štátu zdržanlivý, ba až odmietavý postoj. Neverili v jeho dlhé trvanie, ale do vyslovene iredentistických hnutí nevstupovali. Pre Rusínov bol nový štát tým najlepším riešením, to však zistia až vtedy, keď naň budú pozerať spoza hraníc. A ako to bolo s československým národom, ktorý mal byť nositeľom nového štátu?

To je trochu komplikovanejší príbeh. Prvá svetová vojna zohrala okrem iného pre mnohé národy významnú národno-identifikačnú úlohu. Najmä pre tie, ktoré nemali za sebou bohatú spoločnú minulosť a po svojom konštituovaní potrebovali veľký čin, ktorý by ich spojil či už v žiali, alebo v hrdosti. Nakoniec i na porážku môže byť človek hrdý, zažili to napríklad Novozélanďania a Austrálčania v tureckom Gallipoli a odvtedy je dátum vylodenia 25. apríla 1915 konštitutívnym prvkom ich historickej pamäti. Boje o hrebeň Vimy na francúzskom fronte v apríli 1917 mali zase obrovský význam pre kanadský expedičný zbor a stali sa

---

[4] MALENOVSKÝ, Jiří: Vznik a zánik Československa na pozadí zásady sebeurčení národů. *Právník*, 157 (2018), č. 10, s. 791 – 793.

[5] K tomu podrobne ŠOLLE, Zdeněk (ed.): *Masaryk a Beneš ve svých dopisech z doby pařížských mírových jednání v roce 1919,* II. Praha 1994.

symbolom kanadského štátu a jeho obyvateľov, ktorí tu „dozreli v národ“, aby som citoval jedného kanadského historika. Ústredný pamätník pre Kanaďanov na bývalom francúzskom bojisku má svojich menších „partnerov“ rozosiatych v obrovskom počte po celej Kanade.

Pre zrod „Čechoslovákov“ mala mať prvá svetová vojna tiež rozhodujúcu úlohu, veď tento konštrukt politických elít uzrel svetlo sveta v politickom zmysle slova práve počas vojny. Štát ešte neexistoval a „československý národ“ bol na mape národov úplne novým subjektom. Prečo nemal legionársky príbeh či boje o Zborov, Bachmač či Doss Alto podobné vyústenie? Česi takýto konštrukt nepotrebovali, pre nich aj tak zostal Čechoslovák synonymom ich samých a Slováci mali neraz problémy aj s vlastným národným povedomím, s vlastnou národnou identitou. Navyše medzi legionármi ich bolo primálo, aby to mohlo zohrať podstatnejšiu úlohu pri ich návrate domov. Legionársky fenomén a jeho miesto v historickej pamäti, rovnako možnosti na jeho pozitívne rozvíjanie boli na Slovensku len minimálne. Slovenskú národnú identitu mali najlepšie vyvinutú Slováci v USA, tí však neprichádzali vo väčšom množstve do nového štátu.

Demokratické pomery nového štátu, vznik a zápas politických strán o voliča a obyvateľstvo, všeobecné volebné právo, formovanie politickej kultúry – to všetko prispelo k akcelerácii národného i politického vedomia obyvateľov Slovenska, nielen intelektuálnych a politických elít. Viedlo to, paradoxne, aj k nárastu odstredivých tendencií, a to už krátko po vzniku štátu, ktorý mal splniť všetky želania slovenského národno-emancipačného hnutia. Žeby demokracia, hoci v rôznych podobách a na rôznom stupni vývoja, zákonite prispievala k rozkladu mnohonárodných štátov?

Počas samotného prevratu v roku 1918 však ešte nikto podobné turbulencie nepredvídal. Prioritné boli úplne iné veci. Zatiaľ čo v Prahe sa prevrat počítal na hodiny, v Čechách a na Morave na dni a v pohraničných oblastiach štátu, najmä v oblasti Sudet, na týždne, na Slovensku sa len rozohrával politický, diplomatický a vojenský zápas o pripojenie sa k novému štátu, pričom o jeho hraniciach existovali neraz veľmi protirečivé predstavy. Republika ešte len musela na Slovensku preukázať svoju životaschopnosť, čo si však vyžadovalo veľkú politickú múdrosť, diplomatický takt, vojenskú rozhodnosť i dostatočné presvedčovacie schopnosti.

Ľudia chceli predovšetkým pokoj, a ten im prvé povojnové roky vôbec neposkytovali. Ľudia túžili po sociálnych istotách, a tie im nový štát nezaručoval. Komplikované etablovanie sa nového štátu a neistota z blízkej budúcnosti dezorientovali obyvateľov a robili ich zraniteľnými voči účinnej protičeskoslovenskej propagande. Z uvedeného vyplýva, že obyvatelia Slovenska vstupovali do nového štátu s veľmi protirečivými pocitmi. Proces prijímania nového štátu a stotožnenia sa s ním mal komplikovaný a pomalý priebeh. Obrazy prezidenta Masaryka len postupne a až v priebehu prvých rokov nahrádzali na úradoch – hlavne v maďarskom etnickom prostredí – obrazy maďarských národných hrdinov a politikov.

Obe spoločnosti, ktoré sa spájali do spoločného štátu, boli vo všetkých ohľa-

doch natoľko rozdielne, že rozdielnejšie byť ani nemohli. Druhá dôležitá negatívna skutočnosť, ktorá ešte viac umocňovala predchádzajúci výrok, spočívala v tom, že obe spoločnosti ani ich elity sa navzájom vôbec nepoznali. Do manželstva teda vstupovali dvaja úplne odlišní a nekompatibilní jednotlivci, ktorí o svojej kondícii a zdravotnom stave nevedeli vôbec nič, ba citové väzby medzi nimi existovali len vo veľmi platonickej podobe. Išlo o sobáš z rozumu, keď chudobnejší mal získať vzťah cez bohatstvo ženícha a bohatší videl perspektívu v mladosti a prirodzenosti nevesty. Išlo o nezodpovednosť a ľahkovážnosť? Išlo predovšetkým o obrovskú dávku idealizmu, ktorá sa naplnila, lebo bola spoločná vôľa. Išlo o veľkú dávku pragmatizmu, lebo spojenie oboch bolo obojstranne výhodným, ba najvýhodnejším riešením.

Keď redakcia predvojnového časopisu *Prúdy* vyrukovala s rozsiahlou anketou o česko-slovenskej vzájomnosti, netušila, akú Pandorinu skrinku tým otvorí.[6] Na svetlo sveta sa dostali naraz a nečakane všetky konflikty a nedorozumenia, deficity a omyly. Vypuknutie vojny znemožnilo publikovanie všetkých odpovedí na anketové otázky, a keď po vyše piatich rokoch uzrela svetlo sveta Československá republika, vnímala sa anketa už len ako relikt minulosti a historický prameň. Z týchto dôvodov sa roku 1919 dostala pred verejnosť a bolo hlbokým nepochopením česko-slovenských vzťahov a svedectvom skôr ich nepoznania, celá anketa totiž nevyšla ako apel, ako memento, z ktorého sa treba do nasledujúcich rokov poučiť a vyvarovať spomínaných omylov. Uvedený idealizmus predpokladal, že všetko sa akosi samo od seba odstráni a vývojom urovná.

Keď začiatkom dvadsiatych rokov formuloval Emil Stodola všetky problémy česko-slovenských vzťahov, bolo tam všetko, čo pred piatimi rokmi pomenovala už anketa.[7] Nič sa nepohlo a nič sa nevyriešilo. Za 20 rokov dopriatych republike sa podarilo časť z nich posunúť bližšie k riešeniu, ale nevyriešil sa prakticky žiaden z nich.

Povojnový vývoj priniesol navyše problémy, s ktorými sa pred vojnou ešte nedalo počítať. Sociálne dôsledky vojny, zlyhávanie zásobovania, nedostatok tovarov sa pritom dávali za vinu novému štátu a Prahe, a nikto si neuvedomoval, že ich pôvodcom je čosi úplne iné či ktosi úplne iný. Za katastrofálny priebeh menovej reformy, ktorá ľudí ožobráčila o ich úspory, ako aj za likvidáciu nerentabilných a neefektívnych priemyselných prevádzok však už mohol nový štát so svojou liberálnou trhovo orientovanou ekonomikou a necitlivým prístupom k potrebám ekonomicky i sociálne úplne odlišného regiónu. Keď k tomu pridáme boje na Slovensku v priebehu celého roku 1919 a konflikty civilného obyvateľstva s legionármi, nemožno sa čudovať, že vzťah ľudí k novému štátu bol viac ako vlažný.

---

6 K ankete pozri PELČÁKOVÁ, Dagmar: Česko-slovenská anketa v časopise Prúdy z roku 1914 (1919) a otázka vzájomnosti. *Historický časopis*, 53 (2005), č. 3, s. 505 – 522.

7 STODOLA, Emil: *Prelom*. Praha 1933, s. 152.

Vytvorenie skalickej dočasnej vlády, kreovanie jednotlivých národných rád a národných gárd, protižidovské rabovačky, ustanovenie Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska, obsadenie Bratislavy, menová reforma, ktorá nepripravených a nezorientovaných ľudí pripravila o úspory, revolúcia v Budapešti a vojenské zrážky s Maďarmi, vytvorenie Maďarskej republiky rád, prešovskej Slovenskej republiky rád a rozsiahle vojenské operácie na slovenskom území, sprevádzané rabovaním a početnými atrocitmi voči vojakom i civilnému obyvateľstvu, výnimočný stav, ťaživé sociálne dôsledky novej situácie, napätie a zrážky na demarkačnej čiare – to všetko priniesli nepokojné prvé dva roky nového štátu. Jeho prijatie obyvateľstvom nebolo preto vôbec jednoduché. Všetky sociálne a hospodárske nedostatky povojnového rozvratu sa automaticky pripísali na vrub Prahe a novému štátu, ktorý za ne objektívne vôbec nemohol. Mohol však za veľmi necitlivé kroky legionárov a vojakov (ustajnenie koní v kostoloch, vyvesovanie zástav s kalichom, násilné rekvirácie a pod.), ako aj nových úradníkov novej štátnej správy i politikov. Väčšina z nich na Slovensku nikdy nebola, Slovákov nepoznala a práve z nepoznania „československého národa“ či jeho časti vyvierali všetky problémy, ktoré prekvapovali nielen české intelektuálne elity, ale i zahraničie, stále presviedčané o národnej homogenite nového štátu. Myšlienka československého národa nemala pritom šancu sa uplatniť a bol to od začiatku len účelový konštrukt.[8]

Už uhorská politika zo začiatku 20. storočia pochopila nebezpečenstvo česko-slovenskej spolupráce a začala paradoxne argumentovať (najvýraznejšie azda lingvistickými argumentmi) tým, že Slováci sú čímsi iným ako Česi, resp. že nie sú Čechmi. Vyhlásiť ich za iný národ bolo nad mentálne schopnosti uhorskej politiky, ktorá za národ považovala len seba a prípadne Chorvátov, ostatní boli maximálne národnosťami či čiastkami uhorského/maďarského politického národa (maďarčina umožňovala podľa potreby hrať s oboma výkladmi), hovoriacimi iným jazykom.

Každý pritom musel vedieť, že Československo vyrástlo na troskách monarchie, vymedzovalo sa veľmi programovo a veľmi intenzívne voči nej, pritom však nebolo ničím iným ako monarchiou v malom. Zdedilo prakticky všetky jej protirečenia. Bolo štátom mnohonárodným, hoci sa deklarovalo inak. Bolo štátom s obrovskými ekonomickými a sociálnymi rozdielmi, veď industrializované české krajiny dosahovali tempá rastu porovnateľné so západnou Európou. Zato Slovensko bolo agrárnou krajinou s mnohými veľmi zaostalými regiónmi a Podkarpatská Rus sa nachádzala ešte hlboko v 19. storočí s mnohými živými rezíduami feudalizmu. Krajina sa však musela vysporiadať aj s obrovskými mentálnymi rozdielmi.

Známa Hajnalova línia spájajúca Petrohrad s Terstom totiž prechádzala práve moravsko-slovenským pomedzím a začlenila obyvateľov ČSR do dvoch úplne

[8] K tomu BAKKE, Elisabeth: *Doomed to Failure? The Czechoslovak Nation Project and the Slovak Autonomist Reaction 1918-38*. Oslo 1999.

rozdielnych spoločností. Na jednej strane česká sekularizovaná a občianska spoločnosť sa blížila k západoeurópskemu modelu s vysokým sobášnym vekom, malým počtom detí a vysokým podielom slobodne žijúcich jednotlivcov, na druhej strane Slovensko a Podkarpatská Rus reprezentovali skôr tradičný a konzervatívny východoeurópsky model rodiny s nízkym sobášnym vekom, početnými deťmi a nízkym podielom slobodných jednotlivcov. Rozdiely v stave občianskej spoločnosti boli priepastné. Tieto navzájom nekompatibilné celky bolo treba mimoriadne citlivo vnímať, vyhýbať sa násilným zásahom a skôr ich nechať vyvíjať sa popri sebe. Moravská spoločnosť ležala kdesi medzi českou a slovenskou, zatiaľ čo rusínska mala veľmi blízko k slovenskej spoločnosti.

Pozrime na ďalšie sociálne a ekonomické ukazovatele. Podiel negramotných v rámci obyvateľstva nad 10 rokov bol roku 1930 v Čechách a na Morave 1,3 %, na Slovensku 8,2 % a na Podkarpatskej Rusi 31 %.[9] Urbanizácia Slovenska mala len počiatočný charakter a väčšina obyvateľstva žila vo vidieckych sídlach a živila sa poľnohospodárstvom. Len 9 % obyvateľov žilo roku 1930 v mestách nad 20 000 obyvateľov a len 22 % v sídlach nad 5 000 obyvateľov.[10] V českých krajinách sa tieto čísla pohybovali okolo 60 %.

Vysoká miera religiozity (vyše 70 % rímskych katolíkov, 12 % evanjelikov, vyše 6 % gréckych katolíkov, vyše 4 % židov a rovnako aj kalvínov, ateistov ani len 1 %) a prevládajúce konzervatívne postoje stáli v ostrom rozpore s otvorenou českou spoločnosťou, ktorá na Slovensko prinášala nové fenomény ako politikárčenie, spolčovanie, voľnočasové aktivity (spoločenská zábava, šport, turistika, spolky), emancipovanú ženu, nový životný štýl, nové formy obliekania (ženské nohavice, plavky, ženský šport pod.), stravy (pivo, knedle, buchty, polotovary, konzervy a pod.), hudby a pod. Republika priniesla všetkým ženám, a to aj slovenským, volebné právo, čím ich z večera do rána postavila z podceňovanej a zaznávanej „polovice obyvateľstva“ do úlohy významného politického faktora.

Slovenská dedina, už výrazne narušená dôsledkami predvojnového vysťahovalectva, prestávala byť mravným normatívom a uzavretým, ako aj sociálne súdržným kolektívom. Nové pomery ešte viac prispievali k jej rozkladu a otváraniu sa, čo boli v podstate dve strany tej istej mince.

Osobitnú kapitolu tvoria exaktne merateľné hospodárske opatrenia. Ani pred nimi sa mýtotvorba a dezinterpretácie nezastavili, ba intenzívne diskusie o nich sa odohrávajú prakticky až do súčasnosti. Vezmime si nostrifikačný proces ako jedno z ekonomických opatrení na hospodársku emancipáciu nového štátu.[11] Jeho

---

9 PRŮCHA, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918 – 1992. I. díl, 1918 – 1945*. Brno 2004, s. 327.

10 MANNOVÁ, Elena: Podmienky vývoja meštianskych vrstiev na Slovensku v 20. storočí. In: MANNOVÁ, Elena (ed.): *Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900 – 1989*. Bratislava 1998, s. 11.

11 Napr. KUBŮ, Eduard – ŠOUŠA, Jiří: Nostrifikace jako interpretační problém: Ekonomické opatření či „nemravná“ nacionálně podmíněná výměna elit. In: *Na pozvání Masarykova ústavu*. 3. Praha 2007, s. 110 – 120; DOLEŽALOVÁ, Antonie: Zwischen Autarkie, Emanzipation

protinemecký charakter, deklarovaný medzi riadkami či naplno vtedajšími elitami, sa ambivalentne vníma a hodnotí aj v nemeckej historiografii.[12] Hoci nešlo o likvidáciu podnikov, ale ich „napasovanie sa“ na nové pomery. Mnohé sa dokonca o nostrifikáciu uchádzali a nedočkali. Nedávny český výskum však ukázal, že skutočným víťazom nostrifikačných opatrení bola síce naozaj najväčšia česká banka – Živnostenská banka, ale už na druhom a ďalších miestach sa umiestnili banky s dominantným nemeckým kapitálom. Domáci Nemci teda z nostrifikácie profitovali, čo len potvrdzuje, že podnikatelia rozmýšľali oveľa pragmatickejšie a vedeli sa cielene prispôsobiť novým pomerom.[13]

Pozemková reforma mala síce prevažne protinemecké a protimaďarské zameranie, ale pôda sa rozdeľovala aj medzi nemeckých a maďarských roľníkov. Či v adekvátnej miere k ich počtu, je otázkou, to je opäť ten povestný poloplný a poloprázdny pohár.[14] Šľachta dostala za zabratú pôdu odškodné, síce v predvojnových nevýhodných cenách, ale zato v tvrdej československej mene, čo nie vždy bolo pre ňu tým najhorším riešením. Na druhej strane špeciálne protišľachtické dane definitívne pauperizovali časť tejto sociálnej vrstvy. Tu už zrejmý protišľachtický zámer žiadnym mýtom nebol. Šľachta končila ako hlavný porazený prevratu, ktorého republika systematicky decimovala. Akoby súčasne nevznikala nová kapitálotvorná vrstva či stav, ktorý bude rovnako zvyšovať sociálne rozdiely, parazitovať na prídelových statkoch alebo miestach v správnych radách či brať umelecké diela a cenný inventár kaštieľov a zámkov namiesto daní štátu. V tomto prípade je republikánsky mýtus trochu falošným produktom.

Úspešný priebeh už spomínanej menovej reformy je rovnako mýtom, ktorý o sebe šíril štát sám a jeho minister financií Alois Rašín. Okolkovanie peňazí, ktoré malo trvať dva týždne, na Slovensku trvalo o vyše pol roka dlhšie a reforma ožobráčila doteraz neznámy podiel slovenských a maďarských obyvateľov no-

und Diskriminierung: die Nostrifizierung in der Tschechoslowakei nach 1918. *Bohemia*, 53 (München 2013), č. 1, s. 46 – 93; KUBŮ, Eduard – ŠOUŠA, Jiří: Die Nostrifizierung von Industrie- und Handelsfirmen in der Zwischenkriegs-Tschechoslowakei: Nationale Dimension und langfristige Auswirkungen. In: GOSEWINKEL, Dieter – HOLEC, Roman – ŘEZNÍK, Miloš (eds.): *Eigentumsregime und Eigentumskonflikte im 20. Jahrhundert. Deutschland und die Tschechoslowakei im internationalen Kontext*. Essen 2018, s. 45 – 78.

12 Napr. BOYER, Christoph: *Nationale Kontrahenten oder Partner? Studien zu den Beziehungen zwischen Tschechen und Deutschen in der Wirtschaft der ČSR (1918 – 1938).* München 1999, s. 284. K tomu aj BOYER, Christoph: Reichsdeutsches und tschechisches Kapital zwischen Konkurrenz und Partnerschaft. In GÜNTHER, Jutta – JAJEŚNIAK-QUAST, Dagmara (eds.): *Willkommene Investoren oder nationaler Ausverkauf? Ausländische Direktinvestitionen in Ostmitteleuropa im 20. Jahrhundert* (Frankfurter Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Ostmitteleuropas. Bd. 11). Berlin 2006, s. 85 – 104.

13 ČIŽINSKÝ, Jan: *Nostrifikace průmyslových podniků v českých zemích 1918 – 1929.* Diplomová práca. FF UK, Praha 2006 (najmä prílohy 14a, 14b a 14c).

14 HOLEC, Roman: Ein halbvolles oder ein halbleeres Glas? Zu den Veränderungen im Besitzstand der ungarischen Minderheit in der Tschechoslowakei 1918 – 1938. In: GOSEWINKEL, D. – HOLEC, R. – ŘEZNÍK, M., c. d., s. 79 – 107.

vého štátu, ktorí jednoducho doplatili na skutočnosť, že neverili v jeho trvanie.[15] Pri zmenách demarkačných čiar, vojenských aktivitách maďarských boľševikov i neboľševikov, neistej hranici a protičeskoslovenskej propagande sa málo informovaným a národne uvedomelým Maďarom a Nemcom a národne málo uvedomelým Slovákom ani nemožno čudovať.

Zatiaľ čo nostrifikácia išla mimo bežných ľudí, cieľom pozemkovej reformy bolo získať si roľnícke masy na stranu nového štátu, čo sa do istej miery podarilo i medzi nemeckými, maďarskými a rusínskymi roľníkmi. Menová reforma však mala úplne opačný účinok, ľudí pripravila o peniaze.

Ďalší veľmi životaschopný a oveľa jednoduchší mýtus je, že Československo patrilo v medzivojnovom období medzi desať najrozvinutejších štátov sveta. Primerane k obrovským regionálnym rozdielom to nebola pravda, krajina patrila medzi stredne vyspelé ekonomiky, v rámci strednej a východnej Európy síce v líderskom postavení, zaostávajúca však za západnou Európou.[16]

Kritériom porovnávania nemôže byť objem vyrobených tovarov či jeho hodnota, teda absolútne ukazovatele. Za nimi sa totiž skrýva nižšia produktivita práce, nižšia efektívnosť výroby a odbytu, horšie úžitkové vlastnosti tovaru a pod. Kvalita sa tak doháňala štatisticky a extenzívne. Jedine ukazovatele ako hodnota národného dôchodku na hlavu, hodnota zahraničného obchodu na hlavu a pod. ukážu skutočnú silu krajiny a vykážu ju k stredne vyspelým krajinám ako Nórsko, Fínsko či Rakúsko. Malé a stredné podniky zápasili s modernizáciou, dynamika československej ekonomiky nebola dostatočná a odstup za najlepšími sa zväčšoval. Napojenie na svetovú ekonomiku prezrádzalo napriek dominantnému západoeurópskemu zahraničnému kapitálu stále existujúce väzby na Nemecko a Rakúsko. Doprava mala nižšiu výkonnosť, prevádzkovú efektivitu i rýchlosť. Trvalo podfinancovaná ekonomika, členitosť finančnej sústavy a jej nehospodárnosť, závislosť od exportu a zahraničných trhov, zložitá hospodárska situácia – to všetko sa podpísalo pod skutočnosť, že svetová vyspelosť československej ekonomiky zostala mýtom. Ekonomika medzivojnovej republiky patrila nanajvýš k slušnému európskemu priemeru, ba v rámci strednej a východnej Európy mala dokonca líderské postavenie. Na tzv. globálnych Kondratievových cykloch vidíme, že ekonomika ČSR nemala v medzivojnovom období priaznivé makroekonomické prostredie na svoj vývoj, ktorý v tomto dvadsaťročí stagnoval, resp. prudko padal. V takýchto podmienkach sa ťažko dosahovali rastové ukazovatele, a to najmä pri závislosti československej ekonomiky od zahraničného obchodu.

Aká bola teda skutočnosť a deficity československej ekonomiky? Globalizácia hospodárskeho života po roku 1918 bola konfrontovaná v novom štáte s hos-

---

[15] HOLEC, Roman: Hospodársky vývoj Slovenska bezprostredne po vzniku ČSR v kontexte česko-slovenských vzťahov. In: VALENTA, Jaroslav – VORÁČEK, Emil – HARNA, Josef (eds.): *Československo 1918 – 1938. Osudy demokracie ve střední Evropě I*. Praha 1999, s. 274 – 275.

[16] KUBŮ, Eduard – PÁTEK, Jaroslav (eds.): *Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami*. Praha 2000.

podárskymi elitami bez väčších medzinárodných skúseností, naučenými na vzťah s nemeckým priemyslom a podnikateľmi v zmysle skôr sa vymedzovať, bojkotovať, hľadať alternatívy, ako spoluprácovať. Deficitom bola heterogenita Československa, teda spojenie krajín s veľmi rozmanitou úrovňou hospodárskeho života. Územie Slovenska, po budapeštianskej aglomerácii jedno z najvyspelejších v Uhorsku, vykazovalo v novom štáte len asi 8 % z jeho celkového ekonomického potenciálu. Celý rad objektívnych i subjektívnych faktorov v povojnovom období bránil urýchlenej integrácii dvoch ekonomicky rozdielnych celkov, najmä keď sa Slovensku programovo prisudzovala úloha agrárneho prívesku či obilnej komory republiky. Úroveň predvojnovej výroby dosiahlo Slovensko až v polovici tridsiatych rokov.

Absencia spoľahlivej bilancie spoločného hospodárenia a existencia viacerých sporných otázok viedli v slovenskom prostredí dokonca k odvolávaniu sa na pravidelné rakúsko-uhorské hospodárske vyrovnania, pričom na ich atmosféru a dôsledky sa už akoby zabudlo. Autonomistický prúd v slovenskej politike vytýčil v návrhu Ľudovíta Labaja požiadavku samostatného colného územia a dualistického usporiadania ekonomiky v ČSR už v novembri 1921. Skúsenosti z integračného procesu viedli aj ľudí, ktorí mali vždy blízko k Prahe, k poznaniu, ako ho pregnantne sformuloval roku 1930 agrárnik a národohospodár Ján Cablk: „Bolo našou chybou, že sme ľahkomyseľne, povrchne a nesvedomite prehliadli otázku, ako začleniť zdarne hospodárske pomery Slovenska do nového štátu. Následok – slabší svojím nárekom naplnil svet, silnejší využil všetky možnosti svojej dovednosti a sily.“[17]

Vývoj v Československu po roku 1948 reagoval na všetky negatívne skúsenosti z predmníchovskej republiky a v snahe unifikovať spoločnosť sa pokúsil na Slovensku premenami vidieka, sociálnym inžinierstvom a tzv. socialistickou industrializáciou o korupciu pôvodne protikomunisticky naladenej spoločnosti.

Postupovalo sa pritom v okrajových regiónoch, ktorých problémy sa dovtedy vôbec neriešili. Proces tzv. socialistickej industrializácie a premeny vidieka úplne zmenili zaostalú tvár Slovenska, výrazne zamiešali a od základov utvorili novú skladbu obyvateľstva. Pravda, v mnohom im to umožnil uzavretý a konkurencie zbavený socialistický trh, rovnako ekonomická komplementarita medzi českými krajinami a Slovenskom, kde posledne menované ťahalo vždy za kratší koniec – štruktúrou priemyslu, jeho energetickou náročnosťou i ekologickými dôsledkami.

Pozrime sa na niektoré ekonomické ukazovatele (národný dôchodok, hrubá priemyselná a hrubá poľnohospodárska výroba, maloobchodný obrat, osobná spotreba a ďalšie), na ktorých vidieť, že podiel Slovenska na celoštátnych hodnotách sa neustále zvyšoval a roku 1989 presiahol 30 %, čo zodpovedalo po-

[17] Slovenský národný archív Bratislava (ďalej SNA), fond J. Cablk, kart. 10, inv. č. 796, Spolky.

meru v rámci obyvateľstva.[18] Aj analýza úrovne Slovenska vo vzťahu k českým krajinám v prepočte na obyvateľa pri rovnakých ekonomických ukazovateľoch ukazuje, ako sa stierali rozdiely a ako sa – minimálne v ekonomickom meradle – dostali česká a slovenská spoločnosť k sebe najbližšie. A to – paradoxne – práve v čase, keď sa začína proces dezintegrácie štátu.[19] Ako občan som vnímal zbližovací proces aj v kultúrnej a mentálnej sfére, ako historik však musím s odstupom času pripustiť, že rozdiely medzi nami boli podstatne väčšie, ako sme si pôvodne mysleli.

Ak si porovnáme Československo so Sovietskym zväzom, Juhosláviou, Talianskom a pod., tak vyrovnávanie regionálnych rozdielov sa u nás realizovalo podstatne rýchlejšie a priamočiarejšie. A to aj pri spomalení hospodárskeho vývoja od konca sedemdesiatych rokov a stagnácii v hospodárskej sfére, ktorá viedla na Slovensku k požiadavke posilnenia republikových kompetencií.

Nemáme priestor na hodnotenie týchto procesov z hľadiska ekonomických, sociálnych alebo ekologických ukazovateľov, ale kvalitatívny posun bol na Slovensku zrejmý. Na túto zásadnú zmenu podoby Slovenska nenašla odvahu a zdroje ani monarchia, ani medzivojnová republika. Tu treba vidieť dlhodobé príčiny postupného príklonu Slovákov ku komunistom, a čím viac ideme na východ, tým viac sú rezíduá tohto postoja ešte aj dnes zrejmé. Rovnako sa to týka vzťahu k Prahe, Čechom a Československu, ktorý je na východe oveľa srdečnejší, a mnohé česko-slovenské spory sa vnímali ako cudzie a považovali sa za záležitosť bratislavských elít.

Vráťme sa znova k vzniku tohto štátu, ktorý doteraz fascinuje bádateľov vo svete. Aj preto, že vznik Československa má celý rad zaujímavých rovín a analógií. Spomínali sme, že právo národov na sebaurčenie bolo síce deklarovaným, ale vôbec nie dodržiavaným princípom. Mohli by o tom hovoriť nielen Nemci a Maďari v Československu, ale máme k dispozícii aj írske paralely a ich účelové politické inštrumentalizácie.

Brutálne potlačenie írskeho veľkonočného povstania z roku 1916 britskou armádou, popravy povstaleckých vodcov a následné obdobie do írskej vojny za nezávislosť, ktorá sa začala v roku 1919, boli mimoriadne krvavé a dramatické. Tvoria jednu z najdramatickejších kapitol v írskych dejinách. Pre nás je zaujímavé, že od leta do jesene roku 1918 sa v írskej tlači, publicistike a v početných letákoch reagovalo na udalosti v ďalekej strednej Európe, kde sa práve rodil nový česko-slovenský štát. Íri sa s neskrývanou závisťou a rozhorčením pýtali, kto sú títo Čecho-Slováci, ktorých nikto nepozná? Ako to, že im osud ide dopriať nezávislý štát, zatiaľ čo oni Íri, známi celému svetu, musia o svoju nezávislosť tak krvavo a s toľkými obeťami, a navyše stále bez úspechu, bojovať?[20]

---

[18] PRŮCHA, Václav: Ekonomické aspekty dělení Československa v letech 1989 – 1993. *Československá historická ročenka* 2003, s. 44.

[19] Tamže.

[20] National Library of Ireland Dublin, Collection of leaflets and brochures (Czechoslovakia).

Angličania sa dlho nevedeli zmieriť s rozpadom Rakúsko-Uhorska, a keď ministerský predseda David Lloyd George 5. januára 1918 formuloval vojnové ciele Spojeného kráľovstva, rozbitie podunajskej monarchie k nim nepatrilo. Rakúsko sa považovalo za mierový faktor a „českí sinnfeinisti", ako aj ďalší „slovanskí extrémisti" boli v krajine krajne nepopulárni. Nemožno sa zbaviť dojmu, že za rozkladnými národnými hnutiami v podunajskej monarchii videli negatívny príklad pre „svojich" Írov.[21]

Keď Veľká Británia zmenila svoj postoj a uznala Čecho-Slovákov za národ s právom na samostatný štát, americký štátny tajomník Lansing odmietol takýto dvojaký prístup s poukázaním na rovnaké práva Írov, Indov, Juhoafričanov...[22]

Masaryk odmietal porovnávanie československého (či ako sa vtedy hovorilo českého) zahraničného odboja s írskymi nacionalistami a írskym hnutím za nezávislosť. V memorande americkému ministerstvu zahraničných vecí z 20. júla 1918 napísal, že „každý chápe, že irský výbor, pokud by nějaký byl, nemůže být uznán".[23] Ako vidieť podľa tejto logiky, niekto mal právo na nezávislosť, iný nie... Rovnako to bolo s právom národov na sebaurčenie, keď pre jedných sa žiadalo a intenzívne sa zaň bojovalo, iným – ako Nemcom v Čechách či Maďarom na Slovensku – dopriate z tých istých úst byť nemohlo.

Ak ciele odboja podľa Masaryka nemohli byť stotožňované s írskymi, podľa uhorsko-maďarského sociológa a ministra pre národnosti v Károlyiho vláde, Oszkára Jásziho, si asimilačné snahy kdekoľvek vo svete boli v mnohom podobné. Ak išlo o asimiláciu inojazyčných obyvateľov násilnými či umelými prostriedkami, bolo jedno, či išlo o politiku ruského cárizmu voči Poliakom, Fínom a Ukrajincom, politiku Pruska voči Poliakom a Dánom alebo o politiku „feudálneho" Anglicka voči Írom. Platilo zovšeobecnenie, ku ktorému dospel Jászi už roku 1912, že ak sa nepodarilo 42 miliónom Angličanov napriek ich svetovej dominancii podrobiť si 3 milióny Írov alebo ak si neporadil 90-miliónový ruský kolos so 7 miliónmi Poliakov, ťažko sa mohli očakávať iné výsledky zo strany 9 miliónov Maďarov voči rovnakému množstvu Nemaďarov.[24]

Ak ciele odboja podľa Masaryka nemohli byť stotožňované s írskymi, slovenskému autonomizmu nerobilo problém o tri roky neskôr, teda už roku 1921, vo veľkom stotožňovať postavenie Slovákov v Československu s postavením Írov v Spojenom kráľovstve. Aj s ich hladomormi, povstaniami, náboženským útlakom a emigráciou: „Z Írska čerpá každý podmanený národ posily. Menovite my Slováci, ponevráč náš pomer k Česku i čo do náboženstva i čo do národnosti, tak blízko stojí k Írom."[25]

Írmi nastolená otázka mala všeobecnú platnosť. Kto vlastne boli Čecho-Slo-

---

21 KALVODA, Josef: *Genese Československa*. Praha 1998, s. 240.

22 Tamže, s. 360 – 361.

23 Tamže, s. 240.

24 JÁSZI, Oscar: *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago – Illinois 1929, s. 341.

25 Ľudák: Irsko a Slovensko. *Slovák*, 3, č. 273 z 15. 12. 1921.

váci? Čech bol od nepamäti Čechom, Moravan Moravanom a Slovák? Roku 1918 málokto z nich povedal, že je Slovákom, národná identita bola na veľmi nízkom stupni a jej kolískou sa stali až demokratické pomery Československa. Bol to vlastne nechcený výsledok zápasu medzi poľskou, maďarskou a československou propagandou o dušu Slováka a jeho štátnu lojalitu. Propaganda troch navzájom si konkurujúcich štátov vytvorila na Slovensku bludný kruh, v ktorom jeden vylučoval druhého, až nakoniec obyvateľ nového Slovenska musel prísť k poznaniu, že nie je ani Maďar, ani Čech, ani Poliak, ale čosi osobitné – zostávala len slovenská alternatíva. Ani Maďar s tisícročným spolužitím, ani Poliak so svojím katolicizmom, ani Čech ponúkajúci s novým štátom československú identitu – nikto z nich neuspel a Slováci práve v tomto zápase a v týchto zlomových rokoch dospeli v masovom meradle k tomu, že sú Slovákmi s vlastným jazykom, tradíciami a záujmami.[26]

Postupne ako z československých škôl začala vychádzať prvá generácia slovenských absolventov vrátane dovtedy takmer neznámej technickej inteligencie, ako sa postupne utvárali širšie podnikateľské a umelecké vrstvy, ako sa rozširovala ženská zamestnanosť a ako politické strany umožnili ľuďom vstupovať do politiky, vtedy sa skompletizovala sociálna štruktúra slovenskej spoločnosti a vznikli ucelené politické, intelektuálne i ekonomické elity. Konečne sa mohlo aj v podmienenosti s rozvojom školstva a politickej kultúry hovoriť o doformovaní sa novodobého slovenského národa, o vytvorení spoločnej historickej pamäti, spoločných mýtov a masovej verejnej kultúry. To treba pripísať k najdôležitejším z výkonov nového štátu a k jeho najväčším prínosom pre slovenskú spoločnosť.

Demokracia si skultivovala ľudí, ktorí potom nastavovali zrkadlo deficitom v národnostnej praxi štátu. Neraz tie deficity neprekážali, ak boli inštrumentalizované napríklad proti maďarskej menšine. Národnostný egoizmus bol v strednej Európe vždy doma, ale nielen tam a nielen vtedy.

Ďalším porovnateľným výkonom medzivojnového dvadsaťročia a demokratických pomerov v Československu sa stala skutočnosť, že počas májovej krízy roku 1938 sa mobilizácia československej armády uskutočnila bez väčších problémov a obyvatelia, ktorí pred necelými dvadsiatimi rokmi mali ešte problém stotožniť sa s novým štátom, teraz nastúpili, aby tento štát so zbraňou v ruke bránili a ubránili. Tento mentálny posun a prijatie nového štátu bol zásadným celospoločenským zlomom, ktorý umožnil, že odboj počas vojny programovo bojoval za obnovenie zlikvidovaného štátu.[27]

---

[26] NURMI, Ismo: *Slovakia – a Playground for Nationalism and National Identity, 1918 – 1920. Manifestations of the National Identity of the Slovaks*. Helsinki 1999, s. 155 – 159; HOLEC, Roman: Rok 1918 – Slováci medzi lojalitou k Uhorsku a k novej republike. *Česko-slovenská historická ročenka* 2009. Brno – Bratislava 2009, s. 17 – 33.

[27] Nesúhlasím s poukazovaním (PEŠEK, J., c. d., s. 687) na adresu neveľkého nadšenia časti slovenských vojakov brániť štát počas Mníchova, lebo to vyvoláva zdanie, ako by sa pre stromy nevidel les. Pritom celá štúdia J. Peška sa snaží práve tento dojem systematicky vyvracať.

Napriek nespochybniteľným integračným výsledkom sa ako najväčší problém štátu ukázala už viackrát spomínaná skutočnosť, že dva štátotvorné a zdanlivo si najbližšie národy – Česi a Slováci – sa prakticky nepoznali. Ich spolupráca pred prvou svetovou vojnou sa sústredila len na úzke okruhy činnosti a ešte užšie spoločenské vrstvy. Koexistencia oboch navzájom úplne odlišných spoločností potom zákonite spôsobovala veľké problémy, na ktoré nebol nikto skutočne pripravený.

Kto boli teda vlastne Čecho-Slováci, o ktorých hovorili odbojoví politici v dokumentoch z vojny i predstavitelia nového štátu na mierovej konferencii v snahe ukázať, že nový štát bude iný ako Rakúsko-Uhorsko? Minimálne nacionálne monolitný s dominantným česko-slovenským národom. Tento, ako sme už povedali, účelový konštrukt mal pragmatický cieľ – ukázať Československo ako stabilný štát bez potenciálnych národnostných zápasov. Treba povedať, že uvedená mystifikácia splnila svoj cieľ, jej problémom však bolo, že mnohí českí a slovenskí politici uverili v jeho pravdivosť, a tým eskalovali nové kolá česko-slovenských sporov na vyššej – parlamentnej, politickej, publicistickej i medzinárodnej – úrovni.

Ako povedal výstižne Petr Pithart, Česi mali indispozíciu k spoločnému životu „vo vnútorne členitom štáte“, založenému na spolužití dvoch subjektov na báze rovného s rovným. Otázka „spoločný alebo jednotný štát?“ mala predestinovanú jednoznačnú odpoveď. Ich paternalizmus, mentorstvo či pocit nadradenosti a prevahy ich akoby vždy dobehol. Bolo si však možné predstaviť inú možnosť? Slováci mali, naopak, dispozíciu k vymedzovaniu sa, k hľadaniu vlastných ciest a k vlastnej emancipácii, čím reagovali na „jednotnosť“ štátu i na české tútorstvo. Len poznaním druhého i seba samého sa dalo predísť dezintegračným modelom správania a konania. Inak bolo takéto spolužitie dlhodobo neudržateľné.[28] Znamená to teda, že sme sa nepoznali a nespoznali ani za 70 rokov spoločného života v spoločnom štáte? Žili sme ho vedľa seba alebo spolu?

Vznik Československa nastoľuje ďalšie otázky a zdroje k úvahám. Prečo československá demokracia od začiatku odmietla ten najdemokratickejší nástroj pre legitimitu svojho vzniku a pripustila propagandistické závery o „českom imperializme“ a „dobytí Slovenska“? Jednoducho preto, že si dobre uvedomovala, ako by sa takýto plebiscit na Slovensku skončil. Ľudia ešte neboli „politicky zrelí“, nemali z uhorských pomerov žiadne politické skúsenosti a návyky, aby sa im mohli vložiť do rúk také zložité veci na rozhodnutie. To bola čiastočne pravda, navyše sa práve skončila takmer päť rokov trvajúca svetová vojna, istoty ľudí boli rozkolísané a každý úplne prirodzene inklinoval k pokoju a stabilite. Tie im paradoxne poskytovalo práve do dejín odchádzajúce Uhorsko, zatiaľ čo s novým štátom boli spájané neistota a obavy. Napokon, bolo prirodzenou vlastnosťou

[28] PITHART, Petr: Z jednoho státu dva. Proč a jak se to stalo? In: BÚTORA, Martin – MESEŽNIKOV, Grigorij – BÚTOROVÁ, Zora – KOLLÁR, Miroslav (eds.): *Odkiaľ a kam. 20 rokov samostatnosti*. Bratislava 2013, s. 22 – 32.

človeka, že radšej žil v zabehaných koľajach a že pôsobila ešte nostalgia za starými predvojnovými zvykmi a životom, ale hlavne mal obavy zo všetkého nového a nevyskúšaného. Diskontinuita sa vnímala oveľa citlivejšie, kontinuita – napriek rozsiahlym zmenám – bola považovaná skôr za logický krok. Vrhnúť sa hlavou do čohosi nového a neznámeho, a najmä po takej dlhej a vyčerpávajúcej vojnovej kataklizme, bolo proti väčšinovej ľudskej prirodzenosti. Preto rozhodnutie zostalo v rukách domácich a zahraničných politických elít.

Na druhej strane rozpad štátu koncom tridsiatych rokov bol záležitosťou veľmocenských rozhodnutí, pričom ľudu, rovnako ako politických elít v Československu, sa nikto na názor nepýtal. Druhý rozpad štátu na začiatku deväťdesiatych rokov bol však rozhodnutím domácej politickej elity (predovšetkým slovenskej), ktorá využila priaznivú medzinárodnú situáciu a slabšie občianske uvedomenie obyvateľstva, aby dokázalo povedať jasné „nie“ plánom vtedajších garnitúr. Že sa vtedy ľudí v slobodnom a demokratickom štáte, navyše bez dôsledkov vojny, ako tomu bolo v roku 1918, nikto neopýtal, zostane škvrnou na rodnom liste oboch nástupníckych štátov a z nich predovšetkým Slovenska, lebo odtiaľto prichádzala iniciatíva a stavala českých politikov pred rozhodnutia, ktoré robiť pôvodne určite nechceli.

Prečo československí politici od začiatku odmietli ten najdemokratickejší a vtedy už ústavný nástroj na legitimitu štátneho rozdelenia? Jednoducho preto, že si dobre uvedomovali, ako by takýto plebiscit v Čechách a na Slovensku dopadol. História sa zopakovala, len dôvod bol iný. Ľudia už boli „politicky zrelí“, aby sa vedeli rozhodnúť, len elity netúžili po očakávanej odpovedi, ktorá by ich nútila do krokov, ktoré – znovu to treba povedať – robiť nechceli. Preto napriek existujúcemu ústavnému článku 391 z roku 1991 a napriek tomu, že nijaká svetová vojna sa neskončila a ani nehrozilo jej vypuknutie, sa politické elity rozhodli rovnako ako pred 74 rokmi.[29] Jednoducho – necítili sa byť viazané povinnosťou každého politika (aspoň vždy a stále deklarovanou) počúvať hlas ľudu, vyhli sa všetkým neželaným problémom, ktoré by len komplikovali ich zámery a dali radšej do vienka novému štátu už od začiatku pečať nelegitímneho zrodu.

Ak v rovine medzinárodného práva výsledok sebaurčovacieho procesu rezignovaním na referendum neutrpel, v rovine československého ústavného poriadku vyvoláva táto skutočnosť veľké rozpaky, ktoré nemohol rozptýliť žiadny politický pragmatizmus. Povedané právnickým jazykom, „hodnota štátu je totiž v očiach jeho ústavy kľúčová, ba najvyššia“.[30] Dôsledkom spôsobu rozdelenia štátu bola krátko po znovunadobudnutí demokratických pomerov strata viery v demokratické mechanizmy a ich účinnosť, stav istej ľahostajnosti a apatie, ktorého sa časť

[29] Z domácej literatúry predstavuje najkomplexnejší pohľad RYCHLÍK, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945 – 1992*. Bratislava 1998. Zo zahraničnej by som upozornil na dielo STEIN, Eric: *Czecho/Slovakia. Ethnic Conflict, Constitutional Fissure, Negotiated Breakup.* The University of Michigan Press, 1997.

[30] MALENOVSKÝ, J., c. d., s. 798.

obyvateľstva nezbavila doteraz. A napokon déjà vu mladšieho dáta: v bode 1, článku 7, prvej hlavy Ústavy Slovenskej republiky sa hovorí, že o prípadnom vstupe do štátneho zväzku s inými štátmi alebo o vystúpení z tohto zväzku sa rozhodne ústavným zákonom, ktorý musí potvrdiť referendum.

Nedá sa opäť nespomenúť vznik Slovenskej republiky v roku 1939. Robiť z neho logický výsledok historického národno-emancipačného procesu je rovnakým nezmyslom ako hľadať v jeho vzniku odióznu politiku menšieho zla alebo demokratických procesov v rámci slovenskej spoločnosti a nevidieť v ňom výsledok vedomej kolaborácie s nehumánnym agresívnym režimom. Ak už chce niekto hľadať historickú logiku, tak tá spočíva výlučne v skutočnosti, že zánik tohto štátu i s jeho režimom bol logickým dôsledkom porážky a zániku jeho tvorcu – nemeckého nacistického režimu.

V súvislosti s porovnávaním oboch republík a ich „otcov" sa objavuje v niektorých častiach spoločnosti ešte jedna nebezpečná tendencia. Vo vzniku štátov sa vidí taká hodnota, že sa zastierajú všetky ich deficity (či už voči ľudskosti, alebo demokracii) a ospravedlňujú sa tým mnohé chyby aj ich vodcov či „otcov". Akoby štát mal byť nad občanom, akoby štát bol tou najuniverzálnejšou hodnotou. Ak má dosiahnutá štátnosť prekryť alebo ospravedlniť všetko zlé, nehumánne a brutálne v jeho mechanizmoch a fungovaní, deklarovaný antisemitizmus a posielanie vlastných občanov na smrť alebo vybuchujúce autá, „samoúnosy", vraždy novinárov či iné formy fyzickej likvidácie politických protivníkov, ide o úplne scestný a nekorektný prístup, pri ktorom sa človek bez výhrad identifikuje so skúmaným a apriori pozitívne hodnoteným historickým javom (v tomto prípade štátnosťou), čomu potom podriaďuje všetko ostatné. To je pre historika vždy cesta do pekiel, lebo z vedca sa mení na ideológa a propagandistu. Platí to aj pri hodnotení kategórie národa, ktorá býva len zásterkou pre mnohé účelové politické konštrukty. Preto sú populárne pojmy „otec národa" i „otec štátnosti" nevedecké a pre seriózneho historika absolútne neprijateľné ako pojmy zastierajúce skutočné historické procesy.

Skúsme vystaviť účet medzivojnovým dvom desaťročiam, ktoré mali z hľadiska demokratického vývoja kľúčový význam. Slováci prežili nevídaný kultúrny, civilizačný a politický rozmach, vzhľadom na nízky východiskový bod neporovnateľný s českým vývojom. Dynamický rozvoj kultúry podnietili „otvorené okná" smerom do bližšieho i vzdialenejšieho sveta. Nositelia kultúry doslova plnými dúškami sali podnety z európskeho kultúrneho vývoja, ktorý prijímali buď bezprostredne, alebo im ho neraz sprostredkovala vyspelá a tematicky blízka česká či jazykovo stále zrozumiteľná maďarská kultúra. Okrem tejto otvorenosti dôležitú funkciu zohrávali i domáce tradície, ba najlepšie diela predstavovali zväčša syntézu oboch týchto ideovo-tematických zdrojov. Významnú symbolickú úlohu zohralo obnovenie Matice slovenskej, ktorá v spoločnosti a kultúre Slovenska nadobudla mimoriadny vplyv, umocnený nielen intelektuálnou koncentráciou, ale i historickými zásluhami. Obrovskú, všestrannú a stále nedocenenú úlohu pri rozvoji slovenskej kultúry zohrávala Praha, ktorá svojou otvorenosťou

a kozmopolitizmom do istej miery vyvažovala pôsobenie a vplyv národne a trochu dovnútra zahľadenej Matice.

Na otázku, či bola demokracia Československa len mýtom, treba dať jednoznačne zápornú odpoveď. Určite nebola ani kontramýtom k maďarským a nemeckým výkladom. Hovoriť o republike ako o „demokratickom experimente" sa nám však zdá primálo. Keď hovoríme o „ostrove demokracie" v strednej Európe, nepochybne to platí v porovnaní s autoritatívnymi režimami v stredoeurópskom susedstve, ktoré sa navyše mohli „hrdiť" mnohými polofeudálnymi rezíduami. V takejto komparácii mohlo byť Československo skutočne výkladnou skriňou demokracie. Na druhej strane Šrobárova diktatúra, systém tzv. „päťky", keď v „zákulisí" rozhodovali predstavitelia piatich najsilnejších centralistických strán, alebo ambície parlamentu vstupovať na pole výkonnej moci, či autoritatívne vstupy Masaryka do politiky ponad jeho kompetencie – to už neboli veľmi demokratické inštitúty. Rovnako Maďari na Slovensku cez prizmu svojich každodenných negatívnych skúseností nemali (a nemohli mať) v súvislosti s československou demokraciou „veľké oči".[31] Mohli byť a boli by spokojní, aj keby československá demokracia nemala jedinej chyby? Znovu sa vraciame ku konštatovaniu, že byť menšinou nie je v strednej Európe vôbec žiadna slasť. Takže záver zostane v rovine mnou často používaného príkladu o poloplnom či poloprázdnom pohári. Všetko je to istý uhol pohľadu.

Menšinová otázka bola tým kostlivcom v skrini, ktorý sa československému štátu z nej vždy a všade vyvaľoval, až ho nakoniec nešlo do tej skrine odpratať. A ako zajatci menšinovej otázky sa mohli cítiť slovenské či rusínske politické elity. Tie druhé mali predsa zakotvenú autonómiu v ústave ako základnom zákone štátu! Tie prvé sa o autonómiu snažili oháňajúc sa neraz právne nezáväznými dokumentmi.

V protiklade s mýtom o vzniku Československa ako logickom dôsledku predchádzajúceho vývoja je ďalší mýtus, ktorý vidí vo vzniku nového štátu diskontinuitu v porovnaní s predchádzajúcim stavom. Znie to možno ako paradox, ale malo to svoju logiku. Kontinuitu s monarchiou – napriek oficiálnemu ostrému vymedzovaniu sa – vyjadrovali rituály, ktoré sa nemenili, ale napĺňali novým obsahom staré symboly (postavenie a autorita panovníka a prezidenta), rovnako preberanie odborníkov z radov dôstojníkov, policajtov, sudcov, ba dokonca i vy-

[31] Z najnovšej odbornej literatúry možno vybrať: na margo ambivalentných skúseností Maďarov z organizovania sa a obrany vlastných hospodárskych záujmov GAUCSÍK, István (ed.): *A jog erejével. A szlovákiai magyarság gazdasági önszervedőzése 1918 – 1939.* Pozsony 2008, alebo všeobecne na margo vlastnej aktivistickej politiky SIMON, Attila*: Az elfeledett aktivisták. Kormánypárti magyar politika az első Csehszlovák Köztársaságban*. Somorja 2013, či národnostnej politiky štátu SZARKA, László: *A multietnikus nemzetállam. Kisérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában 1918 – 1992*. Pozsony 2016, alebo cez konkrétnu osobnosť poňaté menšinové a hospodárske otázky GAUCSÍK, István (ed.): *Az államezsme kritikusa. Tarján Ödön válogatott kisebbség- és gazdaságpolitikai beszédei és írásai.* Pozsony 2017.

sokých úradníkov. Máme celý rad príkladov – slovenských, nemeckých i maďarských, ako sa menila identita, ako sa prezliekali kabáty.[32]

Na poslednej slovensko-maďarskej komisii v Šamoríne prezentovala výsledky svojho výskumu Veronika Szeghy-Gayer.[33] Podľa nej dve tretiny zo starostov na území Slovenska zostali v novej republike a z nich vyše polovica zostala aktívna v samospráve, neraz i v najvyššej funkcii. V poslednom čísle *Českého časopisu historického* zase Martin Klečacký analyzoval úroveň okresných hajtmanov v českých krajinách a podľa jeho na prvý pohľad prekvapujúcich záverov vyše 40 % úradníkov v týchto najvyšších funkciách v okresoch zostalo až do roku 1920 v úrade a takmer 30 % bolo preložených zo služobných dôvodov, čo mohlo byť aj povýšenie.[34] Takže aká diskontinuita a aké „odrakúštenie"!? Štát jednoducho toľkých odborníkov nemal, musel prevziať starých a len postupne ich nahrádzať.

Možno aj vďaka tejto praxi si Československo samo kultivovalo celý rad mýtov o sebe, resp. o svojich predchodcoch, a tým nepriamo i o sebe. Ak sa v snahe o iluzórnu historickú legitimitu Československo nie vždy najkorektnejšie vymedzovalo voči monarchii, treba zdôrazniť, že vymedzovanie platilo predovšetkým voči brutálnemu bezduchému vojnovému režimu Rakúsko-Uhorska, zatiaľ čo predvojnové Rakúsko v tom bolo trochu nevinne. Nie vždy korektné vymedzovanie voči rakúskej minulosti platilo pre Slovensko, kde animozity voči Habsburgovcom a Viedni neexistovali v takej miere ako v Čechách. Podstatne kritickejší bol, pravda, prístup k dualistickému Uhorsku, i keď zánik Slovákov ako celku už v 20. storočí nepripadal do úvahy.

Namiesto toho, aby sa slovenské elity dostatočne vymedzili voči Uhorsku

---

[32] Aspoň jeden príklad pragmatického prístupu zo strany nitrianskeho úradníka: „Zmenili sa pomery ... teraz je chlieb dôležitý ... my nemáme ľahkú prácu pri štáte. Nie sme na voľnej nohe ... prispôsobiť sa nám treba ... Pišta Tisza nás prehral, kto by tomu veril? Ťažká a bolestivá vec. Na polceste nám nemožno zastať. Čo som mohol robiť, rozriešil som problém ... *po nitrianszky* ... [v origináli po slovensky]. Demokracia je pekná vec a keď k tomu treba trochu po slovensky hovoriť, tak kvôli tomu nepôjdeme k susedom, hehehe... Musí sa robiť dobrý dojem [v origináli po nemecky], *proszim ponyizsenye* [v origináli po slovensky]. Oni vyhrali a ako sa u nás hovorí ‚Nové časy, noví ľudia´ ... Boli sme za Uhorska veľkodušní [v origináli po nemecky], dovtedy sme utlačovali Slováčikov, až kým sa oni stali pánmi nad nami. Teraz *szu onyi pányi* [v origináli po slovensky] a my sa musíme prispôsobiť [v origináli po nemecky] ... A čo sa aj stalo? Nič svetoborného. Predtým sme v kuchyni rozprávali po slovensky, v úrade po maďarsky. Teraz to je opačne" (PEÉRY, Rezső: Pista bátyám és a nemzetiségi kérdés. In: *Sorskérdések. A magyar esszé antológiája. II.* Budapest 2006, s. 139).

[33] Medzinárodná vedecká konferencia *Na hranici dvoch svetov. Vznik Československa a zmeny na lokálnej úrovni 1918/1919*. Šamorín 9. október 2018. Referát Veroniky Szeghy-Gayer: *Starý a nový svet: prípad košického mešťanostu Bélu Blanára.* Rovnako pozoruhodné závery prináša pri vnímaní zmien po roku 1918 prešovskou a košickou maďarskou inteligenciou v práci SZEGHY-GAYER, Veronika: *Felvidékből Szlovenszkó. Magyar értelmiségi útkeresések Eperjesen és Kassán a két világháború között.* Pozsony 2016.

[34] KLEČACKÝ, Martin: Převzetí moci. Státní správa v počátcích Československé republiky 1918 – 1920 na příkladu Čech. *Český časopis historický*, 116 (2018), č. 3, s. 693 – 732 (tu hlavne s. 711 – 712).

a aby sa ukázalo opodstatnenie vzniku republiky, bolo treba poukázať na jej význam napríklad pre záchranu Slovákov. Bolo treba ukázať minulosť ako krutý slovensko-maďarský boj o prežitie. Takto si nikto Uhorsko nepamätal, preto sa cielene formovala deformovaná historická pamäť v školách, medzi žiakmi, ktorí už bezprostrednú skúsenosť s Uhorskom nemali. Podobným spôsobom sa konštruovali spoločné československé dejiny a historická pamäť na Slovensku po roku 1918.[35]

Je charakteristické, že s podobne exponovanou kritikou sa Slovenská republika od roku 1993 vymedzuje voči Československu, voči ktorému sa nerozpakuje vytiahnuť ani koloniálne postoje. Takýto spôsob formovania historickej pamäti a konštruovania nedávno minulých dejín je skôr prejavom komplexu malosti voči bývalému a úspešnému väčšiemu štátu, ktorý v historickej pamäti väčšiny ani zďaleka nebol taký démonický, ako by ho mnohí chceli vidieť. Práve naopak. A tak sa z pamäti radšej vytláča a deformuje jeho obraz. Akoby sa pre vznik štátu nestačilo uspokojiť s prirodzeným a medzinárodným právom, pôsobí aj snaha o historickú legitimitu, pošramotená už spomínaným problematickým obídením ústavy a vykastrovanými, vykostenými a sterilnými dejinami, keď ani Uhorsko, ani Československo nie sú akoby „našimi" dejinami a prestávajú byť „naším domovom". Vyzerá to potom, akoby sme žili pod holým nebom či vo virtuálnej realite, akoby nás trápili halucinácie z vlastných dejín, pritom v preambule ústavy sa hovorí o „stáročných skúsenostiach zo zápasov o národné bytie a vlastnú štátnosť". Aby tieto stáročné naše dejiny nejako vyzerali, neboli také malé a neexistovali vo vzduchoprázdne, tak si ich presne v duchu receptov z 19. storočia nanovo vytvárame. A historici sú v tomto majstrami nad majstrov. Konštruujeme si starých Slovákov, prisvojujeme Veľkú Moravu a s vervou, hodnou lepších cieľov, vymýšľame kráľovské dynastie.

Trochu iným typom mýtov ako uvedené, slúžiace pre potreby štátu a ako zdroj štátnej hrdosti, boli mýty využívané ako prostriedok na konštruovanie národnej identity. V medzivojnovej republike, keď sa Slováci doformovali v moderný národ, stáli národné mýty v protiklade k všeobecnému trendu, keď sa Slovák menil na občana s istou politickou kultúrou a skúsenosťou. Mýtus plebejského národa sa nepochybne pozdával Hlinkovi a konzervatívnym ideovo-politickým konceptom, ale oslovoval i agrárnikov, ktorí ho neraz až monumentalizovali. Mýtus neustále a kdekým utláčaného národa – Židmi, Maďarmi, Čechmi, slobodomurármi a liberálmi – to bola rétorika ľudovej strany, mýtus silne veriaceho národa azda ani mýtom nebol, ale politická inštrumentalizácia zo strany politizujúcich kňazov ho vynášala do roviny, kde sa až mytologizoval a sakralizoval.

---

[35] K tomu výstižne na rôznych príkladoch napr. text v tomto čísle *Česko-slovenskej historickej ročenky* KOVÁČ, Dušan: Slovenský prevrat 1918: zvraty a obraty v jeho interpretácii, ako aj HÁLEK, Jan – MOSKOVIČ, Boris: „Maffie" (1914 – 1918) pohledem československé historiografie: strategie – význam – interpretace. *Český časopis historický*, 116 (2018), č. 3, s. 733 – 763.

Vidíme, že mýtus bol nielen výtvorom dominantnej sociálnej triedy, ktorá ho využívala na šírenie vlastnej ideológie, ale mohol byť nástrojom aj slabšieho subjektu, ktorý sa ním bránil a hľadal si v ňom oporu.

Už sme hovorili o silnej religiozite Slovenska. Aj cirkev predstavovala tradičnú oporu pre formujúcu sa slovenskú spoločnosť. Nečudo preto, že vzťah k vojnovému slovenskému štátu, ale aj k medzivojnovej ČSR mal svoju silnú konfesionálnu rovinu.[36] Hoci kňazi sa stali jedným z nositeľov rozkladu monarchie, boli to predovšetkým väčšinoví katolíci, ktorí sa cítili po roku 1918 diskriminovaní novým režimom a pod zástavou autonomistickej HSĽS napádali Prahu, jej skutočné i zdanlivé, a následne adekvátne politicky inštrumentalizované nedostatky. Silné sekularizačné tendencie otvorili otázku odluky cirkvi od štátu, množili sa útoky proti cirkevnému školstvu, silným proticirkevným rozmerom hrozila pozemková reforma i deklarovanie autonómie cirkvi, ba spomínanej odluky od štátu – to všetko spôsobovalo, že katolicizmus na Slovensku vnímal sám seba v pozícii ohrozenia a dostával sa do defenzívy, z ktorej sa však pomerne rýchlo vymanil. Predovšetkým svojou početnosťou a reakciou v politickej rovine, kde v plnej miere využil deficity občianskeho vedomia slovenského voličstva, ktoré v celom medzivojnovom období volilo konfesionálne, a nie stavovsky. Ak mali zo začiatku kňazi pocit, že v dôsledku závažných spoločenských zmien stratili veľa zo svojej predchádzajúcej autority, čoskoro museli s potešením zaznamenať renesanciu náboženského života medzi ľudom, čo pramenilo zo splynutia národného pôsobenia s cirkevným.

Popri proticirkevných a protináboženských aspektoch vnímala katolícka cirkev na Slovensku v defenzíve všetky politické konflikty aj ako protislovenské. Vo svojom chápaní a rétorike ich dokonca stotožňovala s proticirkevnými a protináboženskými postojmi. Cirkev sa štylizovala do pozície ochrancu slovenskej identity, kultúry, mentality a jej zápas proti liberalizmu, českému pokrokárstvu a „husitizmu“ dostával národné dimenzie. Jej snaha o autonómiu vyvierala práve z týchto zdrojov. Mnohí autori upozorňovali na skutočnosť, že hoci Maďari vnikli pred rokom 1918 do kostolov a programovo využívali cirkev na svoje ciele, nikdy sa neopovážili prísť k Slovákovi s ateistickou či len s proticirkevnou myšlienkou. Na to pridobre poznali charakter Slovákov. O to tragickejšie sa vnímali deficity v poznaní a vzájomnom chápaní Čechov a Slovákov, dvoch takých blízkych a ako „bratských“ deklarovaných národov.

Politické aktivity kléru mali zase za následok podstatne agresívnejšie vystupovanie voči liberalizmu, socializmu a ateizmu.[37] Cirkev sa stala na Slovensku „štátom plateným nepriateľom štátu, a to tak v ohľade národnom, ako aj mravnom“.[38]

---

[36] K tomu HOLEC, Roman: Úloha katolíckej cirkvi pri formovaní občianskej spoločnosti na Slovensku. *Česko-slovenská historická ročenka* 11 (Brno 2006), s. 155 – 173.

[37] ŠTEFÁNEK, Anton: *Základy sociografie Slovenska*. (Slovenská vlastiveda III.). Bratislava 1944, s. 168.

[38] ŠTÚR, S., Svätopluk: *Smysel slovenského obrodenia*. Liptovský Svätý Mikuláš 1948, s. 157.

Inými slovami, po roku 1918 sa v súlade so zmenou štátoprávnych a politických pomerov zmenilo aj postavenie katolíckej cirkvi. Napriek svojmu univerzalizmu nadobúda cirkev na Slovensku po roku 1918 národný charakter, paradoxne však práve vtedy stráca svoj vplyv pri formovaní občianskych štruktúr. O to viac ich v zápase proti štátu využíva.

Aj na pôde katolíckej cirkvi sa bolo treba vyrovnať nielen so vzťahom k novému štátu, ale aj s negatívnym dedičstvom minulosti. Traumatizujúce skúsenosti v kolektívnej pamäti, incidenty z konca roku 1918 a teror v priebehu vojny s maďarskými boľševikmi spôsobovali, že aj posledné zvyšky lojality k monarchii sa rýchlo strácali a upevňoval sa spomínaný národný charakter cirkvi. Odpoveďou na maďarské sťažnosti sa stala práca Karola A. Medveckého určená maďarským kňazom na Slovensku. Jej podstatou bolo konštatovanie, že v nových pomeroch nechce nikto poslovenčiť žiadnu maďarskú či nemeckú „dušu", ale zato do poslednej „duše" sa budú požadovať tí, ktorí sa za posledných 50 rokov zmaďarizovali. A rovnako že sa nestrpí viac hierarchia „cudzia nám jazykom a kultúrou" ani kňazi a mníšky nehovoriace po slovensky, ale zato počúvajúce príkazy z Budapešti.[39] Bolo zrejmé, že tieto predsavzatia sa bez konfliktu len ťažko budú môcť uskutočniť.

Jozef Tiso v jednom článku z roku 1921 a z pozícií primeraných novému kontextu charakteristicky sumarizoval prínos slovenského katolicizmu k rozvoju slovenského národného hnutia: „Nielenže nechýbali katolíci v žiadnom významnejšom skutku za národ slovenský, ale v niektorých vetvách národného života samojediní stáli."[40] Vychádzal z toho, že každá doba si vyžaduje svojho kňaza s osobitnými prioritami. V istom období bol potrebný kňaz-mučeník, potom kňaz-učenec, kňaz-kazateľ, kňaz-askét a pod. V dvadsiatych rokoch 20. storočia bol potrebný predovšetkým kňaz-vychovávateľ.[41] Preto zápas o školstvo bol zápasom o budúce generácie Slovenska. Kňaz však i bez škôl disponoval mnohými nástrojmi pri vplývaní na mládež. Uvedomujúc si tento vplyv, volanie po uplatnení sa kňaza ako vychovávateľa bolo častou požiadavkou, ktorá odznievala i z kruhov mimo cirkvi. Napĺňali ju, pravda, iným obsahom a volali po mravnej obrode cirkvi a výchove k pokroku, stelesnenom v pravde, láske a dobre.[42]

Pritom podľa katolíckeho kňaza Martina Húsku kňaz by mal opovrhovať svetským svetom a nemal by budovať svetské štáty a vychovávať „štátnopolitickú" inteligenciu, ale inteligenciu Kristovu, lebo „duševné spasenie jedného chudobného slovenského sedliaka alebo robotníka ... je vážnejšia vec, než existencia

---

39 MEDVECKÝ, Karol Anton: *Szlovákhon magyar katholikus papságához (Válaszul Palkovics gutai esperes Sérelmeink című emlékiratára)*. B.m., s.d., s. 4 – 5.

40 TISO, Jozef: Katolicizmus a národ slovenský. *Tatranský Orol*, 2 (1921), č. 3, s. 42 – 44. Citované podľa FABRICIUS, Miroslav – SUŠKO, Ladislav (eds.): *Jozef Tiso. Zv. 1. Prejavy a články (1913 – 1938).* Bratislava 2002, s. 111.

41 TISO, Jozef: Typ kňaza dnešnej doby. *Duchovný pastier*, 5 (1922), č. 2, s. 26 – 27. Citované podľa FABRICIUS – SUŠKO, c. d., s. 118 – 119.

42 ŠTÚR, S., c. d., s. 157.

všetkých štátov“.[43] O 20 rokov neskôr sa bude tvrdiť pravý opak – štát stojí nad národom. V každom prípade s podobným inštrumentáriom a stereotypmi (napriek Tisovým lojálnym slovám) vstúpil katolícky klérus do nového štátu, ku ktorému mu od začiatku absentovali porovnateľné historické i citové väzby, aké nepochybne existovali v prípade evanjelických kňazov. Katolícky univerzalizmus a pocit ohrozenia v novom štáte sa zrejme spolupodpísali na postojoch a kritickom duchu, ktorý bez pochopenia tohto kontextu pôsobí s odstupom takmer storočia neraz prekvapujúco a nepochopiteľne.

Obyvatelia Slovenska nadobudli v medzivojnovom dvadsaťročí neoceniteľné skúsenosti s demokraciou. Z tohto obdobia ťažia doteraz, a ak majú v mnohom v súčasnosti priaznivejšie východiská ako iní, je to nepochybne vďaka tejto historickej skúsenosti. Jej mentálny dosah bol podstatne väčší, ako by sme boli schopní pripustiť na prvý pohľad, vidiac len historicky krátkych 20 rokov, ktoré boli republike dopriate. Slovenská skúsenosť z tohto obdobia parlamentnej demokracie mala totiž mimoriadny vplyv na ďalšie politické správanie sa obyvateľov Slovenska v celom 20. storočí. Rozhodný odpor voči režimu a jeho forme vlády počas vojnového slovenského štátu, Slovenské národné povstanie, volebné výsledky z roku 1946, pád komunistického režimu, ale i eliminácia mečiarizmu v deväťdesiatych rokoch – to všetko bolo ovocie medzivojnovej skúsenosti z fungovania parlamentnej demokracie, a to podstatne výraznejšie a dlhodobo posúvalo ďalej slovenskú spoločnosť napríklad v porovnaní s maďarskou, ktorej práve takáto skúsenosť chýba a ktorá sa preto zamotala vo svojom vnútropolitickom vývoji po vymanení sa z komunistickej diktatúry. Ide o stále nedocenený vplyv Masarykovej politickej kultúry na spoločnosť, ktorá dovtedy poznala len nedemokratické podoby deformovaného uhorského liberalizmu. Slovensku priniesli československé pomery ústavu i parlamentnú demokraciu, všeobecné volebné právo a po prvý raz i volebné právo pre ženy, ako aj riadne fungujúci stranícko-politický systém. To všetko neboli samozrejmosti ani pre celú vtedajšiu Európu a Slovensko k nim prišlo náhle a bez akýchkoľvek medzistupňov.

Dnešná Slovenská republika by bez tohto dedičstva vyzerala úplne inak. Martin M. Šimečka charakteristicky vystihol celý historický oblúk: „Víťazstvom nad Mečiarom nastal známy paradox, že vlády a budovania štátu sa ujali tí, ktorí ho pôvodne nechceli. Týmto paradoxom sa však uzavrel cyklus dozrievania politického národa, bez ktorého žiadny štát nemôže prežiť.“[44]

Dejiny nie sú americkou diaľnicou, kde si nastavíme tempomat a vieme presne, kedy sa z bodu A dostaneme do bodu B. Dejiny nie sú ani slovenskou diaľnicou, ktorou sa síce dostaneme do bodu B, ale nevedno, v akom čase a ako. Dejiny sú cestou 4. triedy, s jamami, obchádzkami, slepými odbočkami a ďalšími

[43] JANŠÁK, Štefan: *Život dr. Pavla Blahu*. II. Trnava 1947, s. 473 (cituje z diela HÚSKA, Martin: *Poďme za Ním*. Zvolen 1908).

[44] ŠIMEČKA, Martin M.: Poznámky o Čechoch a Slovákoch. In: BÚTORA, M. – MESEŽNIKOV, G. – BÚTOROVÁ, Z. – KOLLÁR, M., c. d., s. 111.

nástrahami. Sedíme síce za volantom a myslíme si, že máme smer, ale aj tak sme rukojemníkmi dopravného značenia, komunikácie s výmoľmi a stavebnými prácami na nej, dopravného prostriedku, zvierat na ceste, spolucestujúcich i ostatných účastníkov cestnej premávky, ako aj vlastných omylov.

Preto nie je správne vnímať vznik ČSR ako historickú zákonitosť, ku ktorej sa dospelo vďaka čomusi, čo sa označuje ako „logika dejín". Takto sa dejiny nikdy neodohrávali a neodohrávajú. Dejiny nemajú jedno riešenie a jednu správnu odpoveď a čosi ako spomínaná logika dejín nikdy neexistovalo a neexistuje. Napriek tomu sa zdá, že čím väčší je časový odstup, tým jednoduchšie, logickejšie a priamočiarejšie z neho vyplýva vznik ČSR. Rovnako ako cesta Slovákov dejinami až k vytúženej štátnej samostatnosti. Ale nebolo to tak. Na dejinách je fascinujúce práve to, že sa neraz uberú iným smerom, ako by sme predpokladali. Kto videl divadelnú inscenáciu *Arkádia* od Toma Stopparda, vie o čom je reč. Hranica medzi realitou a predpokladom býva niekedy veľmi široká a mnohé interpretácie nás vedú skôr k želaniu, ako ku skutočnosti, čo však nie je vinou histórie, skôr jej vykladačov. V dejinách nemáte nikdy istotu, že nejaký cieľ vôbec dosiahnete.

Presne tak stáli veci počas prvej svetovej vojny, keď skupina mužov stavila na víťazstvo nepriateľského bloku s nádejou, že by to mohlo zmeniť mapu Európy a prípadne z nej niektoré štáty aj odstrániť a na ich troskách vybudovať štáty nové – bez akejkoľvek tradície, histórie, legitimity a opodstatnenosti. To všetko bolo treba vymyslieť a čo sa nestihlo pri vzniku, to sa domýšľalo dodatočne.

Išlo od začiatku o veľmi neistý projekt. Takto neľahko, neisto, komplikovane a s otvorenými možnosťami sa písal príbeh zrodu Československa. Že to nakoniec bola rozprávka so šťastným koncom, na tom sa podpísala vzácna súhra mnohých politických, vojenských, geopolitických, objektívnych i subjektívnych predpokladov.

Veď ešte v decembri 1916 sa českí poslanci v ríšskej rade zúčastnili (a treba povedať, že dobrovoľne a úplne zbytočne) na korunovácii posledného Habsburga na tróne za uhorského kráľa v Budapešti. Navyše František Staněk ako predseda poslaneckého klubu si pripravil prejav, ktorého jediným kladom bolo, že nikto naň nebol zvedavý a nakoniec neodznel. Inak by sa stal dokladom nečasovej a zbytočnej servilnosti.[45] Aj tak účasť českých poslancov nepriamo legitimizovala dualizmus a uhorské štátne právo, ktoré museli české politické elity akceptovať, ak samy vystupovali pod zástavami českého historického práva. V jeho rámci nebolo, a nemohlo byť, v českom politickom programe žiadne miesto pre Slovákov. Faktom ďalej je, že v januári 1917 vyšli českí poslanci v ríšskej rade s takým – vo svojej lojálnosti až podlízavým – štátoprávnym vyhlásením, že zahraničný odboj mal čo robiť, aby tieto riadky predýchal a vysvetlil. Rovnako vyznelo stanovisko k nóte Dohody z 10. januára 1917.[46]

---

[45] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Leveltára Budapest, K-467, Miniszterelnökség, Miniszterelnök félhivatalos levelezése, 17. csomó.

[46] Prohlášení předsednictva Českého svazu k nóte Dohody z 10. 1. 1917. In: *Sborník dokumentů*

Až na nátlak českých umelcov a intelektuálov, ale rovnako i v dôsledku zásadných zmien vo vojnovom vývoji dospeli českí poslanci k potrebe sformulovať nové a dobe primeranejšie štátoprávne vyhlásenie.

Na tomto mieste vstúpil do príbehu Vavro Šrobár a Anton Štefánek, ktorí získali Antonína Švehlu, človeka, ktorý so Slovenskom a Slovákmi dovtedy vôbec nič nemal, aby silou svojej autority presadil znenie vyhlásenia, ktoré poznáme ako „programovú revolúciu“ (Jan Galandauer).[47] Obaja slovenskí politici presvedčili agrárneho lídra, že zo spojenia s rurálnym Slovenskom budú mať osoh predovšetkým českí agrárnici. Ich vyčerpaný voličský elektorát potreboval infúziu, a práve Slovensko ňou mohlo byť v plnej miere. K tomu bolo treba odstúpiť od historického práva a prejsť na zásady prirodzeného práva národov, lebo len na tejto základni boli oba politické programy – český i slovenský – kompatibilné. Len takto mohli Česi prekročiť rieku Moravu a podať ruku Slovákom. Len takto mohlo prísť k vzniku Československa.

A tak 30. mája 1917 ten istý Staněk, ktorý ešte pred pol rokom bol ochotný servilne holdovať uhorskému kráľovi, teraz prednáša prejav, ktorého závažnosť si azda najviac uvedomili Maďari. A to napriek tomu, že sa v ňom nepoužil pojem „československý národ“, ako sa zvykne všade uvádzať, ale pojem „československanský národ“. Bolo treba postupovať opatrne, vojna stále bola v plnom prúde. Preto vieme, že nešlo o výklad totožný s názvom a chápaním pojmu „československanský“, ako sa vnímal v názve napríklad českej sociálnodemokratickej strany, ale skôr s názvom a predovšetkým s novým obsahom Československanskej jednoty, ktorá sa pod predsedníctvom Josefa Rotnágla posunula od činnosti v prospech českých menšín k jednoznačnej slovenskej orientácii.

V Trojkráľovej deklarácii z januára 1918 sa hovorilo o práve národov na sebaurčenie, pričom sa operovalo len s pojmom „český národ“. Slováci boli spomenutí ako „slovenská větev naše“, „oběť brutálnosti maďarské, neslýchaného násilnictví ... v nejtemnějším koutě Evropy“.[48]

Aj z tohto vidieť, že cesta k Československu nebola ani na českej strane jednoduchá. Ani s rezignáciou na historické právo to nebolo také jednoznačné a ešte vo Washingtonskej deklarácii z októbra 1918 sa hovorilo o „historickom prirodzenom práve“, o samostatnom štáte od 7. storočia a o „slovenských bratoch zo Slovenska, kedysi súčasťou nášho národného štátu a odtrhnutých neskôr od nášho národného tela“.[49] To sú presne tie už spomínané vymyslené argumenty,

k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války 1914 – 1918. Sv. IV. Rok 1917. Praha 1996, s. 44.

47 GALANDAUER, Jan: Prohlášení Českého svazu z 30. května 1917 – zapomenutá programová revoluce. *Česky časopis historický*, 91 (1993), č. 4, s. 582 – 593.

48 Tříkrálová deklarace českých poslanců. In: VRBATA, Jaroslav – DRAŠAROVÁ, Eva (eds.): *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války 1914 – 1918*. Sv. V. Rok 1918. Praha 1997, s. 25 – 27.

49 Washingtonská deklarácia. In: *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*. I. Bratislava 1998, s. 493 – 496.

„vykonštruované dejiny“, ktoré mali zo stále dôležitého historického hľadiska legitimizovať kreovanie spoločného štátu.

Ak sa v Pittsburskej dohode hovorilo v slovenskej réžii dôsledne o „Česko-slovenskom štáte“ a o Čechoch a Slovákoch ako jeho občanoch, vo Washingtonskej deklarácii prišiel rad rovnako dôsledne na „československý štát“ a „československý národ“. „Náš národ“ a „československý národ“ tvorcom deklarácie očividne splývali v jedno a prednaznačovali všetky nasledujúce problémy. Na spomínanej ceste 4. triedy ich bolo viac ako dosť.

Slová o zložitej ceste k spoločnému štátu ešte viac platia v súvislosti so slovenskými predstaviteľmi, ktorí podstatne ťažšie a komplikovanejšie dospievali k československému riešeniu, dokonca komplikovanejšie, ako to doterajšia literatúra zvykne pripúšťať. Na tomto konštatovaní sa podpísal celý rad faktorov objektívneho i subjektívneho charakteru. Jednotlivé kroky mali svoje deficity, či už išlo o čin jednotlivca bez akejkoľvek legitimity (Vavro Šrobár a 1. máj 1918) alebo o poradu bez adekvátneho ohlasu a propagácie (tajná porada Slovenskej národnej strany 24. mája 1918). A tak až rozhodnutie, že tento akt môže legitímne uskutočniť iba Slovenská národná rada ako strešný celonárodný, nadstranícky a nadkonfesionálny orgán s požadovanou legitimitou, bol štátnickým rozhodnutím. K prijatiu Martinskej deklarácie pritom prišlo doslova v hodine dvanástej a slovenské politické elity pred dejinami zachránil neskorý príchod Milana Hodžu z Viedne. Tak sa mohla prijímať deklarácia bez toho, aby sa vedelo, čo sa pred dvoma dňami odohralo v Prahe. Tým získal samotný akt dostatočnú právnu i legitimizačnú silu a jeho význam vôbec neznižuje skutočnosť, že i bez deklarácie by došlo k vzniku ČSR. Práve naopak, slovenský vstup do nového štátu tak dostal punc dobrovoľnosti, legitimity a presvedčivosti.

Deklarácia nevznikla pre neskorších historikov a politológov, ale v danú chvíľu zohrala svoju konkrétnu historickú úlohu, a to napriek tomu, že Slováci sú v nej označovaní za česko-slovenský národ, resp. za slovenskú vetvu rečovo i kultúrno-historicky jednotného česko-slovenského národa, za slovenský ľud a za slovenský národ. Teda na jednej strane snaha o svojbytnosť, na druhej vyjadrenie úzkej spätosti riešenia slovenskej i českej otázky a stotožnenie sa s koncepciou československého zahraničného odboja.

Druhou otázkou je, že tento skutočne štátnický krok mal jednu veľkú chybu. Už nezvýšil čas na zamyslenie sa nad postavením a úlohami Slovenska v budúcom štáte. Diskusie z dňa po „veľkom dni“ mali skôr charakter nezáväznej výmeny názorov, ktorú už len zachraňovala nikdy nedokázaná téza o tzv. tajnej klauzule. Význam Martinskej deklarácie to neznižuje.

Význam Martinskej deklarácie naopak nezvyšujú mýty o tom, čo všetko v nej pôvodne bolo a čo všetko sa poškrtalo a prepísalo. Želanie je otcom myšlienky a pre historikov ide o absolútne neprijateľné dohady, nepodopreté v prameňoch a vyplývajúce navyše z neznalosti kontextu.

Keď si túto mentálnu nepripravenosť (symbolizovali ju napríklad dobe nezodpovedajúci prejav predsedu Slovenskej národnej strany Matúša Dulu z 24. mája

1918 na spomínanej tajnej porade tejto strany alebo voči uhorskému štátu servilne lojálna publicistika poslanca Ferdiša Jurigu v priebehu roka 1918) porovnáme s rozsiahlymi českými plánmi na ekonomické kroky ešte len projektovaného štátu, dostaneme nielen svedectvo o zrelosti českých politických elít, ale aj o ich predvídavosti, pragmatizme, vypočítavosti... Výber prívlastkov závisí od subjektívneho postoja hodnotiaceho. S nezrelosťou slovenskej politiky sa môžu snúbiť prívlastky ako amaterizmus, naivita či poctivosť. Výber znovu závisí od uhla pohľadu. Ak však hovoríme o politike, netreba si robiť ilúzie o jej charaktere a praktikách.

Možno by som nezabŕdol do týchto úvah, keby sa scenár pri zrode republiky neopakoval aj pri jej rozdelení. Dnes vieme, že česká strana bola už v priebehu roka 1992 podstatne lepšie pripravená na rozdelenie štátu a najmä na menovú rozluku. V súvislosti s posledným už v čase, keď sa bohapusto zavádzala verejnosť, že oba štáty môžu existovať vedľa seba so spoločnou menou. Slovenská politika tomu dokonca aj naivne uverila.

Keď sa politické elity púšťali do takýchto krokov, bolo ich povinnosťou a zodpovednosťou pripraviť sa na všetky možné scenáre a vyhnúť sa akejkoľvek improvizácii. Keď Česko-slovenská komisia historikov zorganizovala pri 10. výročí rozdelenia štátu v Prahe pódiovú diskusiu s bývalými českými a slovenskými politikmi (zámerne v tom čase stojacimi už mimo politiky), najväčším poznaním pre autora týchto riadkov bola skutočnosť absolútnej nepripravenosti na proces, ktorý politické elity s vysokou mierou diletantizmu spúšťali.[50] Ak im neprerástol cez hlavy a vývoj sa neubral nejakou nekontrolovateľnou cestou, tak to nebola ich zásluha, ale skôr mentálne nastavenie a väzby oboch národov, ktoré sa napriek politikom (a vôbec nie vďaka nim) podarilo doteraz udržať, hoci stupeň týchto väzieb je generačne pochopiteľne a logicky dnes už podstatne slabší ako v roku 1992. Tvrdenia politikov, že spoločná hranica oba národy zbližuje, resp. bude zbližovať, boli úplne nezmyselné, lebo ešte žiadna hranica nikoho nezblížila a každá hranica (skutočná i mentálna) je skôr komplikáciou, ako zjednodušením vzájomného styku. Aj podobné výroky svedčili o nekompetentnosti politikov a ich účelovom zavádzaní.

Pri pohľade na česko-slovenské 20. storočie sa pre slovenské politické elity najviac hodí adjektívum „dobiehajúce“. Tak ako mala v slovenskom prostredí z pohľadu Európy dobiehajúci charakter industrializácia a modernizácia, tak i politické elity dospievali k rozhodnutiam v 19. a 20. storočí vždy akoby minútu pred dvanástou. Skúsme to len porovnať s predvídavosťou a zrelosťou českých politických elít.

Vráťme sa znovu k roku 1918. Sformulovať víziu postavenia Slovákov v novom štáte bolo životne dôležité a martinská Deklarácia slovenského národa sa o to ani nepokúsila. Väčšinou to trápilo slovenské elity v zahraničí, napokon Pittsburská dohoda to vyjadrovala najlepšie. Jej politická inštrumentalizácia po

[50] Skrátený záznam z nej je publikovaný v *Česko-slovenskej historickej ročenke* 2003, s. 83 – 107.

roku 1918 bola výrazom skutočnosti, že tento aspekt česko-slovenských vzťahov a predstavy o charaktere rodiaceho sa štátu domáce politické elity úplne zanedbali. Vypomáhali si potom barličkami dohody, ktorej právna záväznosť pre budúci štát bola úplne irelevantná a vypovedala skôr o nemohúcnosti domácich kompetentných elít, ako o čomkoľvek inom.

Už za vojny existovali obavy z budúcej českej prevahy. Hovorilo sa o nich opäť najmä medzi Slovákmi v Rusku a Amerike, domáci predstavitelia akoby si ani neuvedomovali dosah blížiacich sa udalostí a potrebu zamýšľať sa a formulovať postoje. Dokonca ani tí, ktorí v poslednom momente, doslova minútu pred dvanástou, prijímali Deklaráciu slovenského národa, v ktorej sa prihlásili v mene Slovákov k novému štátu, aj tí sa až 31. októbra, teda deň po jej prijatí, začali v úzkom kruhu zamýšľať nad postavením Slovákov v novom štáte.

Česi mali v tomto smere rozhodujúci predstih. Veď už v lete 1918 skoncipovali české hospodárske, hlavne bankové elity (na čele s Jaroslavom Preissom a Vilémom Pospíšilom) bez slovenskej účasti hospodársky program pre budúci štát (Českú ríšu!). Jeho charakter a následná realizácia (postup hospodárskeho oddelenia sa od Viedne, prevzatie riadenia ekonomiky čs. štátom, nostrifikácia, nútený výkup veľkostatkov a latifundií, poštátnenie železníc a zbrojoviek, nútené správy v banských podnikoch) nezohľadňovali adekvátne slovenskú ekonomickú realitu ani jej viaceré špecifiká. Slovensko sa v 86 paragrafoch programu spomínalo v okrajových súvislostiach len dvakrát.[51] Vznikajúce negatívne dôsledky umožňovali v ďalších rokoch politicky uchopovať a zneužívať ekonomické problémy, neraz však vôbec nie vymyslené, rôznymi politickými subjektmi na Slovensku.

V druhej polovici roku 1917 vzniklo z iniciatívy Národného výboru päť ústavných návrhov a sumarizujúci elaborát. V nich jednotliví českí právnici sformulovali svoju predstavu o usporiadaní československého štátu a o jeho postavení v rámci ríše. Návrh politického zákona („osnova prechodnej ústavy“) zo septembra – októbra 1918 z pera Ferdinanda Pantůčka už hovoril konkrétne o charaktere štátu a jeho zákonodarných, výkonných i samosprávnych orgánoch.[52]

Už v septembri 1918 sa v Prahe schádzali odborníci, aby diskutovali o otázkach organizácie archívnictva, múzejníctva, umeleckého školstva a ochrany pamiatok. Tým načrtli program budúceho ministerstva osvety.[53] Išlo o skutočne detailné a z hľadiska prevratu určite nie najdôležitejšie otázky, ktoré však dokazovali, že aj v nich Česi rozmýšľali s predstihom a na prevrat boli všestranne pripravení, podstatne lepšie, ako sme si doteraz mysleli.

---

[51] LACINA, Vlastislav: *Formování československé ekonomiky 1918 – 1923*. Praha : Academia, 1990, s. 59 – 64.

[52] VOJÁČEK, Ladislav: Alois Rašín a ti druzí. Právnici při vzniku československého státu. *Právník*, 157 (2018), č. 10, s. 813 – 817.

[53] OROSOVÁ, Martina: *Kultúrna politika v období prvej Československej republiky a kompetencie Ministerstva školstva a národnej osvety v oblasti kultúry a národnej osvety*. Dizertačná práca. Bratislava : FF UK 2018, s. 49.

Napriek očividnej nepripravenosti nemožno tvrdiť, že si Slováci neuvedomovali nebezpečenstvo zo strany ekonomicky oveľa silnejšieho partnera. Najmä protirečivá úloha českého kapitálu na Slovensku do roku 1918 v malom odrážala všetky rozpory, ktoré sa po vzniku ČSR otvorene vyplavili na povrch spoločenského, hospodárskeho a v neposlednej miere i politického života. Na margo týchto skúseností sa varovne vyslovovali najmä Slováci v USA a Rusku. Úvaha Ivana Daxnera z roku 1914 mala tento záver: „Keby sme sa dostali za úplnej zaručenej a mocnosťami garantovanej samosprávy do jedného štátu s Maďarmi, tu ako národ nadanejší, pracovitejší, podnikavejší a plodnejší by sme sa isto Maďarov nemali čo obávať. V jednom štáte s bratmi Čechmi by sa to dalo asi sotva očakávať. Bratia Česi sú podnikavejší, vyspelejší v obchode a priemysle, zbehlejší a finančne silnejší, a tak by sa dalo predpokladať, že by i naše pole opanovali a následok toho by bol pre nás isto nežiaduci. Preto v týchto veciach nesmieme jednať dľa citu srdca, ale dľa chladnej rozvahy a rozumu.“[54]

Na úskalia českej hospodárskej prevahy však upozorňovali i niektorí domáci bankoví úradníci, napríklad v interne rozširovanom memorande mladý slovenský národohospodár, bývalý úradník Živnobanky Tomáš Tvarožek. Toto rozsiahle memorandum vypracoval v lete roku 1918 nezávisle, ale v podstate súbežne s už spomínaným českým návrhom hospodárskeho programu. Tvarožek vychádzal z analýzy peňažných pomerov na Slovensku a snažil sa ich pripraviť dostatočne zavčasu na podmienky novej konštelácie, teda využiť pozitívne a eliminovať negatívne sprievodné javy pôsobenia českého kapitálu. Myšlienky memoranda schválil Milan Hodža, akceptovali ich aj ďalší národohospodári, avšak Šrobárova administratíva ich odložila ad acta a nikto sa už nimi nezaoberal.[55] Nečudo, že sa potom stali predmetom politického, teda podstatne zjednodušeného a účelového zneužívania.

Spojenie dvoch ekonomicky nerovnocenných celkov v ČSR akoby v malom evokovalo asociácie s podobne vyzerajúcim súštátím bývalej monarchie. I tu sa snahy slabšieho Uhorska o hospodársku emancipáciu charakterizovali ako dezintegračné a v konečnom dôsledku škodlivé, čo sa politicky využívalo, ba i zneužívalo, a to z oboch strán. Vznikajúce negatívne dôsledky situácie po roku 1918 umožňovali v ďalších rokoch politicky uchopovať a zneužívať ekonomické problémy rôznymi politickými subjektmi na Slovensku v záujme vlastných politických cieľov, čo v konečnom dôsledku oslabovalo mladú republiku už od prvých rokov jej existencie.

Nevyjasnené predstavy o štátoprávnom zakotvení Slovenska v Československu vytvorili taktiež priestor na politické vydieranie zo strany autonomistického bloku alebo odvolávanie sa na spornú záväznosť Pittsburskej dohody a jej zá-

[54] *Národné noviny* (Pittsburgh), 6, č. 12 z 20. 3. 1915.

[55] Literárny archív Slovenskej národnej knižnice Martin, sig. 42 Z 38, T. Tvarožek pravdepodobne A. Štefánkovi z 15. 11. 1917; SNA, fond J. Cablk, kart. 10, inv. č. 798, Články a rozpomienky.

verov alebo na oboje súčasne. Skutočnosť, že počas celých dvadsať rokov slovenská otázka zostala predmetom politického zápasu, svedčila buď o mentálnom zlyhaní českých politických elít, buď o Slovákoch ako zajatcoch národnostnej otázky v Československu, alebo o tápaní slovenských politikov pri tejto téme, predovšetkým však o vzájomnom nepoznaní sa oboch subjektov, ktoré vstúpili do spoločného štátu. Výsledkom všetkého sa stal traumatizujúci stav pri riešení národnostnej otázky, ktorý trvalým spôsobom destabilizoval vnútropolitickú situáciu a zoslaboval republiku aj zahraničnopoliticky.

Slovenská otázka a jej rôzne koncepcie sa objavovali aj počas odboja v druhej svetovej vojne, v predstavách o obnove spoločného štátu a nakoniec sa v rôznej podobe a intenzite stali všadeprítomnou súčasťou vnútropolitického vývoja po druhej svetovej vojne. Voľby v roku 1946, „Víťazný február“, procesy so slovenskými buržoáznymi nacionalistami, pražské dohody, obmedzovanie právomocí slovenských orgánov, ústava z roku 1960, diskusie o česko-slovenskom vzťahu v šesťdesiatych rokoch, federácia, normalizácia, Charta 77 a osemdesiate roky s náznakmi uvoľnenia. Šrobár, Široký, Husák, Dubček, Biľak a ďalší sa stali ambivalentnými symbolmi tejto doby zo slovenskej strany. Pred i po roku 1989 dochádzalo stále viac k vyrovnávaniu rozdielov – politických i ekonomických – medzi oboma republikami, ku kultúrnemu aj – ako sme si všetci mysleli – k mentálnemu zbližovaniu. V čase, keď si oba národy boli zdanlivo najbližšie, prišlo k rozchodu. Proces rozdelenia a oddelenia bol zložitý a poznamenaný populizmom a egoizmom politických elít z oboch strán. Dnes už o blízkosti oboch národov hovoríme podstatne opatrnejšie a so skepsou, veď hranica – existujúca napriek faktickej neexistencii – ešte nikdy nikoho nezblížila.

Aj obdobie, keď sa Československo dostáva za železnú oponu a stráca zo svojej vývojovej dynamiky i zahraničnopolitickej autority, malo svoje významné výkony. Proces tzv. socialistickej industrializácie úplne zmenil zaostalú tvár Slovenska, výrazne zamiešal a od základov utvoril novú skladbu obyvateľstva. Kultúrne a športové výkony socialistického Československa boli pre Slovensko mimoriadne významné a nezabudnuteľné, a to aj so zreteľom na dnešné podmienky. Ich integračnú silu relativizuje vývoj v deväťdesiatych rokoch a dáva otáznik aj za tvrdením, že by sa malo utvoriť čosi ako československá spoločnosť. Opäť sa vraciame k tomu, že sme zrejme nežili spolu, ale vedľa seba. Celková atmosféra šesťdesiatych rokov a demokratické tradície Charty 77, ako aj iných typov opozičných postojov tvorili ďalší pozitívny odkaz obdobia, ktoré svojimi údajnými istotami doteraz znesťujú mnohých ľudí v ich postojoch.

Ak som na začiatku hovoril o pragmatickom českom prístupe k historickým javom a o emocionálnom slovenskom – to sme napokon videli pri vzniku a rozdelení štátu, tak prístup k dôsledkom historických javov bol zase oveľa pragmatickejší v slovenskom prípade. V priebehu 75-ročného československého príbehu sa prejavoval napríklad tým, že každá rodina mala svojho maďaróna, gardistu, komunistu, žida, perzekvovaného i aparátnika, normalizátora i normalizovaného, katolíka i ateistu. Divadelná hra Petra Karvaša *Polnočná omša* vypovedá presne

o charaktere a stratégii prežitia slovenskej spoločnosti v zlomových obdobiach. Napokon aj história má charakter divadla s hercami v hlavnej i vedľajšej úlohe, scenármi, dramaturgom a režisérom, pričom nie vždy sa všetko podarí a nie vždy všetko vyjde na záver tak, ako to jednotliví protagonisti predpokladajú.

Postoj k protagonistom slovenského štátu, disidentom, komunistom a ešteb-ákom nebol na Slovensku ani zďaleka konzekventný a dôsledný. Povedané rečou IV. cenovej skupiny: my by sme si Tisa a Clementisa nepopravili, Husáka a Novomeského neposlali do väzenia. Skúsenosti z Charty 77 a jej minimálne slovenské súvislosti potvrdzujú mnohé z podstatne mäkšieho postoja k štátu a politickej moci, ale platilo to i vice versa, v postoji politickej moci ku svojim kritikom. Napriek tomu i na Slovensku rástli pred novembrom 1989 sily vzdoru a kritika, či už v rámci ilegálnej cirkvi, environmentu alebo medzi mladými vysokoškolákmi.

V závere možno zhrnúť, že vznik Československa znamenal radikálnu zmenu kontextu a dostal Slovákov do historicky úplne novej situácie. Z pozície absolútneho odcudzenia voči štátu sa stali naraz z objektu jeho diskriminačných a protinárodných aktivít štátoprávnym subjektom, nositeľom štátnej idey a držiteľom podielu na štátnej moci. Zrod štátu a skutočnosť po roku 1918 pritom prekonali aj tie najsmelšie očakávania a najfantastickejšie vízie. Československo bolo silné svojimi ideami, svojím zakladateľským činom a idealizmom v komplikovanej dobe. Podľa nášho názoru oba nástupnícke štáty nedokázali po roku 1993 nájsť taký zmysel svojej existencie, aký pred sto rokmi ponúkli Slovákom a Čechom vtedajší zakladatelia štátu.

Napokon ani porovnanie medzivojnového dvadsaťročia s dvoma desaťročiami Slovenskej republiky nevyznelo pre súčasnosť veľmi pozitívne a toľko kritizovaná predmníchovská republika zaznamenala podstatne presvedčivejšie výkony a výsledky minimálne v politike, v politickej kultúre i v kultúre ako takej.[56]

V tomto smere si preto treba znovu pripomenúť myšlienku Petra Pitharta, že je veľmi smutné, ako ľahko, ba ľahkomyseľne sme vedeli rozbiť to, čo vznikalo tak ťažko, komplikovane a s mnohými obeťami našich predkov.

Dnešná Slovenská republika je rovnocennou súčasťou európskej rodiny štátov, európskych politických štruktúr, eurozóny a NATO. Tieto veci by sme však dosiahli aj ako Československo. Otázka znie, či máme niečo viac, ako dosiahlo, resp. mohlo dosiahnuť Československo? Posuňme náš pohľad a skonštatujme, že ak si porovnáme postavenie Slovákov a nimi obývaného teritória, tak žiadny z európskych národov nemá za sebou taký úspešný príbeh ako oni. Z politického dna doslova na politické výslnie.

Keď sa vítalo 20. storočie, slovenské hlasy boli v súvislosti s ním plné skepsy a pesimizmu. Martinské *Národnie noviny* namiesto viery v pokrok a budúcnosť reagovali s pocitom beznádeje a rozsiahlou filozofickou básňou P. O. Hviezdoslava sa obracali s trpkými výčitkami k Hospodinovi. V článku *Na rozhraní dvoch*

[56] HOLEC, Roman: Dvadsať rokov pohľadom historika. In: BÚTORA, M. – MESEŽNIKOV, G. – BÚTOROVÁ, Z. – KOLLÁR, M., c. d., s. 3 – 21.

storočí sa s neveľkým optimizmom vyjadrili k novej epoche, k novému storočiu: „Vstupujeme doň ponížení, ako žiaden národ na svete. Skvelé heslá, ktoré minulé storočie, ovšemže, najviac len ústami násilníkov, sypalo hladným a potlačeným do očí, obrátili sa u nás v blen a kliatbu...“ Reagujú aj na výdobytky vedy a techniky: „Nové stoletie našlo nás ustarostených a ťažko zadumaných, bárs čujeme slávnostné hymny na pokrok, osvetu a svobodu. Okolo nás huk, lomoz... zhon, parné a elektrické stroje, družstvá, snemy, zápas strán, boj chudoby oproti zlatému teľaťu, milliónové armády, školy, rady palácov, divadlá, opery, kanály: z týchto dobrodení my nemáme nič.“[57]

Vízia Jozefa Dohnányho (*Aké bude Slovensko o sto rokov?*) z roku 1920 už bola plná optimizmu a nadšenia z nového štátu. Spájala budúcnosť Slovenska s takmer verneovskými nádejami v modernú techniku, súčasne však aj spolu s tradičnými rurálnymi hodnotami. A v duchu nepokojných rokov znela i ďalšia jeho vízia: Maďari v 20. storočí vymreli, v strednej Európe nastal pokoj.[58]

Keď sa vítalo 21. storočie nebolo azda optimistickejšieho národa v Európe, ako boli Slováci. A dnes sme spokojným a bohatým národom, i keď si to stále nechceme pripustiť. Ako by nám chýbala schopnosť pozrieť sa okolo seba a hlavne do minulosti. Spraviť adekvátnu sebareflexiu, inšpirovať iných naším príbehom a pomenovaním chýb a omylov vytvoriť predpoklad vyhnúť sa im v budúcnosti. Akoby nám chýbalo potrebné sebavedomie, prameniace nie z toho, že sme, ale že by sme mohli byť aj príkladom pre ostatných.

V skutočnosti slovenská skutočnosť predbehla z historického pohľadu všetky očakávania. Tento storočný a mimoriadne úspešný príbeh mohol byť Slovákmi napísaný len vďaka existencii Československej republiky, kde našli na 75 rokov spoločný domov s Čechmi. Uvedené fakty by sme si mali vždy pripomínať. A nielen v čase výročí.

Czechoslovakia – a hard won and easily lost project

ROMAN HOLEC

Over the two interwar decades, the Slovaks experienced an unprecedented cultural, civilizational and political boom, which was unmatched by the Czech lands, given the historical background. Czechoslovakia showed its strength by its founding act and by its idealism even in difficult times. After 1993, neither of the successor states was able to find such a purpose of their existence as presented to Slovaks and Czechs by the founders of the state a century ago. Over the past hundred years, the Slovak reality has surpassed all expectations if viewed through the prism of history; this is mainly due

[57] Na rozhraní dvoch storočí. *Národnie noviny*, 32, č. 1 z 3. 1. 1901.

[58] DOHNÁNY, Jozef: *Aké bude Slovensko o sto rokov?* Bratislava 1920.

SLOVENSKÝ PREVRAT 1918: ZVRATY A OBRATY V JEHO INTERPRETÁCII

DUŠAN KOVÁČ

Slovenský prevrat – tak nazval Karol A. Medvecký udalosti, ktoré priviedli Slovensko k zásadnej politickej a štátoprávnej zmene: k vyčleneniu z Uhorska a spojeniu s českými krajinami do spoločného česko-slovenského štátu. Táto zmena bola pre slovenskú spoločnosť radikálna a pre mnohých Slovákov aj nečakaná. Vedomosť o medzinárodnej podpore vytvorenia česko-slovenského štátu, teda medzinárodné potvrdenie takej radikálnej štátoprávnej zmeny, mala iba malá vrstva slovenských predstaviteľov, ľudia, ktorí boli nejakými kanálmi prepojení na českých politikov, na slovenskú skupinu vo Viedni alebo mali informácie, ktoré na Slovensko občas prenikali od krajanov v USA.

Prvé desaťročie existencie Československej republiky bolo pre slovenskú spoločnosť predovšetkým obdobím uvedomovania si novej situácie, zžívania sa s novým štátom a tiež uvedomovania si významu tejto zásadnej zmeny. Tento proces súčasne prebiehal s procesom dotvárania moderného slovenského národa. Bol to proces dynamický, ktorý sa začal už krátko po prijatí Martinskej deklarácie, keď sa deklaranti a ďalší národne uvedomelí Slováci doslova rozbehli po celom Slovensku, agitovali za nový štát a vysvetľovali jeho význam pre Slovákov. Prichádzali aj do regiónov, ktoré figurovali vo vedomí deklarantov ako „mŕtve regióny“. Nie všade boli prijatí s porozumením.

Československá republika vznikla ako štát zložený z nerovnako rozvinutých oblastí. Slovensko a Podkarpatská Rus patrili k tým zaostalejším, ktoré okrem toho potrebovali určitý čas na to, aby sa vymanili z uhorského štátu a jeho dedičstva, nielen štátoprávneho, ekonomického, ale aj mentálneho. Československá republika mala vo vláde ministra unifikácie, ktorého hlavnou náplňou bola unifikácia zákonov, celého právneho systému, ktorý bol rozdielny v Uhorsku a Predlitavsku. Ale nešlo iba o zákony a právne normy. Nový štát zložený z rôznych častí bolo treba zjednotiť. Český historik Milan Hlavačka pomenoval tento proces procesom homogenizácie.[1] Štát bol vyhlásený, potvrdený mierovými zmluvami, ale reálne bolo potrebné ho vytvoriť ako ekonomickú a sociálnu entitu.

Prvých desať rokov teda nebola doba na to, aby sa proces vzniku štátu stal predmetom hlbšieho historiografického bádania. Literatúra k vzniku ČSR z týchto rokov pochádza prevažne z pera samotných aktérov a má z veľkej časti charak-

[1] HLAVAČKA, Milan: *Jak zachytit kontinuitu a diskontinuitu československého vývoje: Každý nový stát potřebuje experty*. Referát na medzinárodnej konferencii *Československo v proměnách Evropy 20. století*, Praha 26. – 27. október 2018.

ter memoárov. Zo slovenských politikov to bol predovšetkým Vavro Šrobár, ktorý sa stal v čase prevratu centrálnou slovenskou osobnosťou. Jeho *Pamäti z vojny a väzenia, 1914 – 1918* vyšli už v roku 1922.[2] Až po desiatich rokov od vzniku štátu doplnil Šrobár svoje pamäti aj historickým výkladom a svojimi reflexiami. Reagoval už aj na diskusie o jednotnom národe a o jazykových otázkach, ktoré sa v tom čase objavili. Usiloval sa preklenúť dobové spory s akýmsi výhľadom do budúcnosti: „Nemárnime čas bojom o písmeny, o to, či sme jedon, lebo dva národy, či máme jednu, lebo dve reči, ale usilujme sa dohoniť to, čo sme v porobe zameškali. Hľaďme tvoriť kultúrne hodnoty pre seba i pre ľudstvo, aby sme nestratili vieru v svoju schopnosť byť užitočným členom medzi národmi a aby sme nezlomili dôveru tých, ktorí nám zverili správu našej vlasti a osudy v nej prebývajúcich národov.“[3]

Na slovenských aktérov prevratu tu nepochybne pôsobil aj príklad Tomáša Garriguea Masaryka a Edvarda Beneša, ktorí už v dvadsiatych rokoch vydali svoje pamäti zo zahraničného odboja. Ivan Dérer sa vo svojej krátkej brožúrke *Slovensko v prevrate a po ňom* pokúsil o zaradenie udalosti roku 1918 do širšieho historického kontextu.[4] Podobný charakter majú aj diela Ivana Markoviča, Štefana Osuského a Jána Papánka.[5] Niektoré Osuského diela majú už zreteľnú tendenciu smerujúcu k vyslovene odbornej práci.[6] Svojím charakterom nezaraditeľné sú tzv. písma Ferdiša Jurigu.[7] Pozoruhodnou prácou o Trianone už z roku 1920 je krátky výklad Štefana Janšáka.[8] Dôležitou súčasťou dejín odboja boli aj slovenské spomienky na československé légie. Táto legionárska literatúra nebola ani zďaleka taká bohatá ako rovnaká literatúra česká, ale v slovenskej spoločnosti zohrala dôležitú úlohu pri uvedomovaní si faktu, že česko-slovenský štát bol naozaj vybojovaný, a to aj slovenskými zahraničnými vojakmi. Zatiaľ čo Janko Jesenský ešte starostlivo zbieral materiál k svojej memoárovej knihe *Cestou k slobode*, jeho legionársky druh Jozef Gregor Tajovský podal – síce viac v beletrizovanej podobe – už svoje svedectvo o živote v česko-slovenských légiách.[9] Formou novinových článkov prezentoval pohľad na vlastnú legionársku minulosť aj Jozef Országh.[10]

---

2 ŠROBÁR, Vavro: *Pamäti z vojny a väzenia, 1914 – 1918*. Praha 1922.

3 ŠROBÁR, Vavro: *Osvobodené Slovensko. Pamäti z rokov 1918 – 1920*. Zv. 1. Praha 1928, s. 12.

4 DÉRER, Ivan: *Slovensko v prevrate a po ňom*. Bratislava 1924.

5 MARKOVIČ, Ivan: *Slováci v zahraničnej revolúcii*. Praha 1923; OSUSKÝ, Štefan: *George J. Herron. Jeho práca v našej zahraničnej politike*. Bratislava 1925; PAPÁNEK, Ján: *La Tchécoslovaquie. Histoire politique et juridique de sa création*. Praha 1923.

6 OSUSKÝ, Stephen: The Secret Peace Negotiations between Vienna and Washington. *The Slavonic Review,* 4 (1926), č. 12, s. 657 – 668.

7 JURIGA, Ferdinand: *Krvavé písma*. Bratislava 1923.

8 JANŠÁK, Štefan: *Mierová smluva s Maďarmi*. Bratislava 1920.

9 JESENSKÝ, Janko: *Cestou k slobode. Úryvky z denníka 1914 – 1918*. Turčiansky Sv. Martin 1933; TAJOVSKÝ, Jozef Gregor: *Rozprávky o československých légiách v Rusku*. Bratislava 1920.

10 ORSZÁGH, Jozef: Slováci pri kolíske „Družiny“ (Spomienky na prvé dni Družiny). *Národnie noviny*, 29. apríl 1923; ORSZÁGH, Jozef: Počiatky založenia Českej družiny v Rusku. Spomienky. *Slovenský denník*, 31. marec 1929.

Azda najdôležitejšou udalosťou v slovenskej literatúre o vojne a vzniku česko-slovenského štátu bolo objavenie nového národného hrdinu – Milana Rastislava Štefánika, ktorý bol dovtedy na Slovensku prakticky neznámy. Literatúra o Štefánikovi mala však charakter novinových článkov, oslavných prozaických prác a básní. Prvým dielom, aj keď iba memoárového charakteru, bola až dvojzväzková pamätnica z roku 1938.[11]

Desiate výročie vzniku Československej republiky podnietilo viacerých autorov k napísaniu prác rôzneho žánru a charakteru. Do konca dvadsiatych a začiatku tridsiatych rokov minulého storočia patria aj počiatky dôkladnejšieho a na historickom materiáli založeného bádania o vzniku česko-slovenského štátu. Zásadné historické diela vznikali aj v českej historiografii.[12]

Kľúčovým dielom, ktoré sa zrodilo z podnetu desiateho výročia trvania republiky, bola štvorzväzková kniha *Slovenský prevrat,* ktorú napísal katolícky kňaz a počas prevratových dní tajomník Slovenskej národnej strany Karol A. Medvecký.[13] Medvecký nebol školený historik. Ako katolícky kňaz absolvoval kňazský seminár v Banskej Bystrici. Bol to však kňaz rozhľadený a agilný, ktorý sa systematicky venoval etnografickej a zberateľskej činnosti, napísal niekoľko odborných prác, okrem iných aj životopis Andreja Kmeťa. Za túto aktívnu národnú a národnobuditeľskú činnosť ho jeho cirkevná vrchnosť „odmenila“ azda najhoršou farou v celom Uhorsku – v Bacúrove v Štiavnických vrchoch. Keď musel tajomník Slovenskej národnej strany Jozef Gregor Tajovský narukovať, stal sa bacúrovský farár tajomníkom tejto, vtedy ešte stále centrálnej politickej strany Slovákov. Ako tajomník viedol zápisnice z tajnej porady v Turčianskom Sv. Martine 24. mája 1918 a tiež zápisnice z preddeklaračného, deklaračného i podeklaračného stretnutia v októbri 1918. Vzhľadom na túto situáciu bol to práve Medvecký, ktorý bol, vtedy už na čele fary v Bojniciach, predurčený na napísanie a zredigovanie prvej odbornej publikácie o slovenskom prevrate v roku 1918. Využil pritom všetku relevantnú publikovanú literatúru, mal svoj vlastný bohatý archív, kde boli všetky zásadné dokumenty k činnosti Slovenskej národnej rady v roku 1918, a tiež sa obrátil na pamätníkov vo všetkých slovenských regiónoch, aby mu poslali svoje skúsenosti s prevratom v jednotlivých mestách a obciach. Zhromaždil tak úctyhodný materiál, ktorý spísal a zredigoval do štyroch pomerne obsažných dielov. Veľkú časť diela tvorí práve archív, teda publikované dokumenty a tzv. miestne monografie prevratu. Medvecký materiál odredigoval, ale necenzuroval, nevyberal z materiálu iba „pozitívne“ časti, opisuje aj rabovačky a iné javy, ktoré nazval „výtržnosťami“. Preto je jeho kniha *Slovenský*

[11] OSUSKÝ, Štefan – PAVLŮ, Bohdan (eds.): *Štefánik. I. diel. Spomienky a postrehy*. Bratislava 1938; BARTŮŠEK, Josef (ed.): *Štefánik. 2. diel. Vzpomínky, dokumenty a jiné příspěvky*. Bratislava 1938.

[12] Z medzinárodnopolitického pohľadu to bolo predovšetkým základné dielo OPOČENSKÝ, Jan: *Konec monarchie rakousko-uherské.* Praha 1928.

[13] MEDVECKÝ, Karol Anton: *Slovenský prevrat*, I. – IV. Trnava 1930 – 1931.

prevrat stále aktuálna a zaujímavá a nemôže sa jej vyhnúť nijaký autor, ktorý chce v skúmanom období bádať priebeh prevratu na Slovensku.[14]

Je zaujímavé, že Medvecký desať rokov po vzniku česko-slovenského štátu videl jasne jednotnosť celého procesu jeho vytvorenia či stvorenia: „Štátny prevrat našiel tak Čechov ako aj Slovákov nielen obapolne, ale aj jednotlive vnútorne jednomyseľnými. Čo náhodile soskupení jednotliví národní predáci, bez formálneho poverenia, jedine citom dejinnej zodpovednosti hnaní, previedli, to najširšie masy národa s neslýchaným oduševnením a nikdy nebývalou jednomyseľnosťou schválili ... slovenský prevrat bez českého a oba zasa bez súzvučnej zahraničnej akcie a hrdinstiev našich légií by boli zhola nemysliteľné, nemožné.“[15]

Desiate výročie inšpirovalo aj ďalšieho aktívneho účastníka zápasu o česko-slovenský štát, britského historika a žurnalistu Roberta Williama Setona-Watsona. Ten sa obrátil na popredných slovenských predstaviteľov, aby mu napísali svoj názor na to, ako vyzeralo podľa nich Slovensko pred prevratom a ako vyzerá po desiatich rokoch existencie v Československej republike. Výsledkom tejto aktivity je kniha, v ktorej nie je ani jeden český autor, ale len a len Slováci, a ktorá dostala názov *Slovensko kedysi a teraz*.[16] Seton-Watson poznal situáciu na slovenskej kultúrnej a politickej scéne a oslovil predstaviteľov rôznych straníckych a názorových smerov. Preto je kniha mimoriadne zaujímavým svedectvom o stave vedomia slovenských elít desať rokov po vzniku Československej republiky.

Po piatich, desiatich i pätnástich rokoch vznikli v slovenskej historiografii početné regionálne práce, zväčša vo forme novinových článkov, ktoré boli venované roku 1918 a ktoré popri Medveckého miestnych monografiách prevratu dodnes poskytujú pomerne plastický obraz o pomeroch na Slovensku v dobe prevratu.[17] K slovu sa prihlásili aj americkí Slováci s príspevkami venovanými otázke účasti amerických Slovákov na zahraničnom odboji.[18]

V tridsiatych rokoch sa tak už vytvorila celkom slušná základňa, ktorá umožnila orientovať sa pomerne kvalifikovane v udalostiach rokov 1914 – 1920 a v slo-

---

[14] Zozbieraný materiál sa nachádza v Slovenskom národnom archíve, fond Karol A. Medvecký.

[15] MEDVECKÝ, K. A., c. d., diel I., s. 4.

[16] SETON-WATSON, Robert William: *Slovensko kedysi a teraz.* Praha 1931.

[17] BODICKÝ, Michal: Prevrat v Krajnom. *Národnie noviny,* 1928 (vyšlo aj ako separátna tlač); BODNÁR, J.: Prevrat na Myjave a v okolí. *Slovenský denník*, 28. október 1923; BRANECKÝ, Jozef: Prevrat v Trenčíne. *Trenčan*, 5 (1928), č. 36; LOUBAL, František: Revoluční výbuch v Novém Městě nad Váhom r. 1918. *Naše revoluce* 1929/1930, s.138 – 146; MRVA, Ján: *Paberky k dejinám štátneho prevratu v Nitre*. Nitra 1933; PACELT, Vincent: *Prevrat na Rožňavsku 1918 – 1919*. Rožňava 1935; POCISK, Ján: Ako sa odohrávali pred pätnásť rokmi prevratové udalosti v Trnave. *Robotnícke noviny,* 28. október 1933; ROHÁČEK, Šimon: Revolúcia v Modre 1918. *Slovenský denník*, 30. 10. 1923; ZIBRÍN, Michal: Brezno za vojny a za prevratu. In: *Brezno národnému bohatierovi*. Martin 1929, s. 60 – 89.

[18] GETTING, Milan: *Americkí Slováci a vývin československej myšlienky v rokoch 1914 – 1918*. Masaryktown 1933; GESSAY, Ignác: Americkí Slováci v našom odboji. In: *Zlatá kniha Slovenska*. Bratislava 1930, s. 441 – 444; GESSAY, Ignác: *Rozpomienka na uzavretie čsl. dohody dňa 30. mája 1918 v Pittsburgu*. B. m. 1928.

venskej otázke pri vzniku česko-slovenského štátu. Nová literatúra vznikala paralelne s procesom profesionalizácie slovenskej historiografie. Profesionalizácia však priniesla aj nové problémy. Ukázalo sa, že čím je poznanie slovenských dejín hlbšie, tým menej je možné udržať pri živote koncepciu československých dejín. Do diskusie na túto tému vstúpil aj profilujúci profesionálny slovenský historik Daniel Rapant.[19] V zásade však, napriek už pomerne búrlivým politickým diskusiám, otázka vzniku česko-slovenského štátu a jeho mimoriadny význam pre slovenský národ a pre slovenské dejiny sa stali dominujúcim prúdom v slovenskej historickej spisbe, ale aj v žurnalistike. Zahraničná emigrácia prouhorského zamerania, ktorá ešte v rokoch 1919 – 1920 mala na spoločnosť na Slovensku určitý vplyv, sa v tridsiatych rokoch dostala do izolácie a jej iredentistické publikácie nemali na Slovensku čitateľské zázemie.

O fakte, že vstup Slovenska do Československej republiky sa stále vnímal ako jav pozitívny, svedčí aj kniha Františka Hrušovského *Slovenské dejiny.*[20] Hrušovský bol stúpencom autonomistickej Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, svoju knihu sa pokúšal napísať v akomsi katolíckom duchu, ale nemohol nepriznať význam, ktorý mal vznik česko-slovenského štátu pre rozvoj slovenského národa.

Ľudácka ideológia po vzniku Slovenského štátu začala postupne kampaň proti prvej Československej republike. Dôvody tejto kampane boli logické. Slovenský štát nevznikol z vôle Slovákov, ale v dôsledku Hitlerovho nátlaku. V prvých dňoch po marci 1939 sa aj v špičkách HSĽS chápal Slovenský štát ako „menšie zlo“. S koncepciou „menšieho zla“ však nebolo dosť možné budovať novú identitu občanov a ich vzťah k novému štátu. Čoskoro sa začal zo strany straníckych špičiek HSĽS presadzovať nový trend: Slovenský štát je vyvrcholením tisícročného úsilia Slovákov o vlastný štát. Okrem mytológie okolo Veľkej Moravy ako slovenského štátu, Svätopluka ako kráľa a pod. prišlo čoskoro aj na to, že Slovenský štát musel vzniknúť, pretože Československá republika neriešila slovenskú otázku, bola voči Slovákom macošská, Slovensko bolo iba českou kolóniou. Odmietnutie prvej Československej republiky sa tak stalo jednak ospravedlnením jej rozbitia, ale súčasne aj novým mýtom o zavŕšení sebaurčovacieho práva slovenského národa.

Toto nové chápanie štátu ako výsledku tisícročného zápasu išlo ruka v ruke s kritikou jej hlavného tvorcu Tomáša Garriguea Masaryka. Masaryk prekážal ľudákom predovšetkým ako odpadlík od katolíckej viery, verejne však túto otázku veľmi za prvej republiky neotvárali. Po vzniku Slovenského štátu sa však rozpútala proti Masarykovi kampaň na rôznych úrovniach. Na tej najnižšej bol vyhlásený za priateľa židov a vlastne aj za žida. Bol vyhlasovaný za nepriateľa Slovákov, ktorý nedodržal Pittsburskú dohodu a usiloval sa prostredníctvom teórie československého národa likvidovať slovenský národ. Hlavnou tézou ľudáckej ideológie bolo, že Československá republika riešila iba českú, ale nie slovenskú

[19] RAPANT, Daniel: Československé dejiny. In: *Od pravěku k dnešku*. Praha 1930, s. 531 – 563.
[20] HRUŠOVSKÝ, František: *Slovenské dejiny.* Turčiansky Sv. Martin 1939.

otázku. Definícii, čo tvorilo slovenskú otázku v roku 1918, sa však, samozrejme, vôbec nevenovali, usilovali sa šíriť ideu, že slovenská otázka mala iba jediné politické riešenie, a tým bol samostatný slovenský štát.

Je zaujímavé, že zatiaľ čo ľudáci Masaryka a Beneša odmietli, mimoriadnu pozornosť venovali Milanovi Rastislavovi Štefánikovi. Štefánik bol evanjelik a politický stúpenec jednotného národa československého. Bol už však hlboko zakorenený do slovenského národného príbehu a ľudáci radšej volili taktiku, ktorá spočívala v tom, že jeho odkaz jednoducho falšovali a robili z neho, obrazne povedané, takmer katolíka a horlivého Slováka, ktorého Česi – a myslelo sa tým hlavne na Masaryka a Beneša – nechali zavraždiť. Čechoslovakista Štefánik tak zostal, paradoxne, na ľudáckom piedestáli.

Slovenský štát však trval veľmi krátko. Ľudácka ideológia, šírená médiami – rozhlasom, tlačou, ale i školou a katolíckou cirkvou, stihla zapustiť korene, ktoré sú badateľné ešte aj v súčasnosti. Na odbornej historiografii sa to však neprejavilo, keďže tá potrebuje na svoje dozrievanie podstatne dlhší čas. Nedošlo k tomu, aby sa v slovenskom národnom príbehu rok 1918 zásadne prehodnotil v duchu ľudáckej ideológie.

Po obnovení Československej republiky roku 1945 nastalo krátke obdobie tzv. riadenej demokracie. Štát z roku 1918 bol obnovený, aj keď bez Podkarpatskej Rusi a s novou štátnou doktrínou. Nebol to už národný štát národa československého, ale národný štát dvoch bratských národov. Táto štátoprávna definícia bola síce formálne úplne nová, ale v bežnom živote štátu a spoločnosti prevažovala práve idea „návratu“. Mal to byť návrat k česko-slovenskému štátu, k jeho hraniciam a k jeho osobnostiam. Mal to byť aj návrat k jeho demokratickým tradíciám. V učebniciach sa opäť objavili Masaryk aj nový prezident Edvard Beneš. Milan Rastislav Štefánik z učebníc a z historického vedomia slovenskej spoločnosti nevymizol, ale navrátil sa do svojej predvojnovej podoby. Nie ako neohrozený slovenský hrdina, ktorého zlí Česi zostrelili, ale ako spolutvorca česko-slovenského štátu. Od mája roku 1945 po február 1948 však bol príliš krátky čas na to, aby sa mohli objaviť nové hodnotiace práce k roku 1918. Ostalo v podstate iba pri návrate k prvorepublikovým naratívom, sčasti aj k prvorepublikovým učebniciam.

Komunistický prevrat zmenil zásadne postoj k prvej republike, k jej vzniku i k osobnostiam, ktoré pri vzniku toho štátu stáli.[21] Nestalo sa to však hneď, čo je z určitého hľadiska zaujímavé, pretože inak sa vo verejnom priestore komunistická ideológia zmocnila takmer všetkých spoločenských a historických tém s jasným zacielením: buduje sa nový svet a všetko staré je prekonané a musí ísť na smetisko dejín. Je zaujímavé, že historický naratív, český i slovenský, tomuto tlaku nejaký čas odolával. Možno to názorne ukázať na vzťahu komunistickej moci k Masarykovi. Spočiatku sa zdalo, že komunisti sa budú snažiť podporovať budovanie po vojne dosť silného masarykovského kultu. Bolo to zrejme aj preto, že

[21] K problematike historiografie v období rokov 1948 – 1968 pozri HUDEK, Adam: *Najpolitickejšia veda. Slovenská historiografia v rokoch 1948 – 1968*. Bratislava 2010.

po Mníchove, v čase tzv. druhej republiky, došlo z oficiálnych miest k pokusom o vytesňovanie Masaryka z vedomia spoločnosti, nehovoriac už o období Protektorátu. Po vojne teda chceli zrejme komunisti využiť obnovenie Masarykovho kultu pre svoje ciele a urobiť z neho akéhosi predchodcu ľudovej demokracie.[22] Podobne to bolo aj so Štefánikom. Štefánikova osobnosť bola v slovenskom (ale aj v českom) prostredí natoľko hlboko zakorenená, že pre komunistov bolo dosť ťažké vytesniť ho odtiaľ, keď sa pokúšali ideovo ovládnuť spoločnosť.

Zaujímavé je sledovať, ako nakladala nová boľševická moc s masarykovskou prvorepublikovou tradíciou a s Masarykom samotným. V marci roku 1950, teda dva roky po boľševickom februárovom prevrate, sa pripomínalo sté výročie Masarykovho narodenia. Jeden z vedúcich komunistických ideológov Václav Kopecký publikoval brožúrku *T. G. Masaryk a komunisté*, ktorá bola síce na viacerých miestach k Masarykovmu odkazu kritická, ale nie jednoznačne zatracujúca.[23] Vtedajší minister školstva Zdeněk Nejedlý, autor plánovanej rozsiahlej Masarykovej biografie, z ktorej ale vyšli iba dva zväzky, sa ešte roku 1950 k Masarykovmu odkazu, aj keď nie nekriticky, hlásil. Druhý zväzok tejto biografie vyšiel práve roku 1950 pri príležitosti Masarykovej storočnice.[24] Roku 1950 vydal aj slovenský komunista Ladislav Novomeský brožúrku *T .G. Masaryk*, v ktorej síce nezamlčal, že Masaryk bol kritikom a odporcom boľševizmu – ten Novomeský eufemisticky nazýva socializmom, ale napriek tomu vidí v Masarykovi akéhosi predchodcu socializmu; predovšetkým v tom, že sa pokúšal vidieť a riešiť aj otázku sociálnu. Podľa Novomeského stúpenci Masaryka a jeho učenia v tejto novej povojnovej dobe prechádzajú na socialistické pozície: „Tým, ktorým nadovšetko bola drahá a vzácna energická pokrokovosť Masaryka, jeho kritika úpadkových zjavov buržoáznej spoločnosti, prekonali jeho náhľady idealistické, jeho odpor k materializmu historickému i dialektickému a prešli na socialistické pozície, pretože v socializme vidia zabezpečené všetky myšlienky a snahy pokrokové. Tým, ktorí predovšetkým si cenia Masaryka ako kritického odporcu marxizmu, socializmu a Sovietskeho zväzu, Masaryk, hoci len pokrokový *reformátor* buržoáznej spoločnosti, vonkoncom neimponuje.“[25]

Kritická a tvrdo stalinská línia komunistov voči Masarykovi sa začala, paradoxne, až v roku 1953, teda v roku Stalinovej smrti. Vtedy vyšla vo vydavateľstve Orbis kniha dokumentov o protiľudovej a protinárodnej politike Masaryka, ktorá bola jednoznačným signálom, že komunistická strana začala cielenú kam-

---

22 KNAPÍK, Jiří: Oni a Masaryk (Téma T. G. Masaryka v interpretačních proměnách KSČ 1945 – 1955). In: *Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis. Sborník k 60. narozeninám doc. PhDr. Dana Gawreckého, CSc.* Opava 2003, s. 382.

23 KOPECKÝ, Václav: *T. G. Masaryk a komunisté*. Praha 1950.

24 NEJEDLÝ, Zdeněk: *T. G. Masaryk. Kniha druhá. Mladá Morava, ve světě*. Praha 1950.

25 NOVOMESKÝ, Ladislav: *T. G. Masaryk*. Bratislava 1950, s. 27. K tejto otázke pozri podrobnejšie KOVÁČ, Dušan: Historická pamäť a ideológia. T. G. Masaryk v slovenskej a českej historickej pamäti. *Historické štúdie,* 51 (2017), s. 161 – 172.

paň proti prvému prezidentovi ČSR.[26] Masarykove zásluhy o vznik ČSR už bagatelizovala publikácia Jurija Křížka a Oldřicha Říhu,[27] nasledovala práca Jiřího Hájka o wilsonovskej legende[28] a s wilsonovskou legendou mala z historického vedomia a z historickej pamäti vymiznúť aj legenda masarykovská. Nasledovali ďalšie akcie: odstraňovanie sôch, pamätných tabúľ, názvov ulíc, odstraňovanie Masaryka a jeho zásluh z učebníc dejepisu, jeho vytláčanie z verejných priestranstiev a médií. Ak sa o Masarykovi v nasledujúcich rokoch písalo, tak iba kriticky, až hyperkriticky. Zdeněk Nejedlý druhým zväzkom ukončil svoju plánovanú Masarykovu biografiu. Toto vymazávanie Masaryka z pamäti bolo celoštátne, na Slovensku sa však veľmi intenzívne snúbilo s negatívnym hodnotením Masaryka zo strany katolíckej a nacionalistickej ideológie.

A neostalo iba pri Masarykovi. Ako už naznačila kniha J. Křížka a O. Říhu, začalo sa v českej a slovenskej historiografii zásadné prehodnotenie prvej republiky a, samozrejme, aj jej samotného vzniku. Spochybňoval sa nielen zahraničný odboj, ale aj dátum vzniku, začali sa presadzovať koncepcie, podľa ktorých nie 28. október, ale už 14. október znamenal zásadnú zmenu, vystúpenie Socialistickej rady malo byť tou udalosťou, ktorá v čase generálneho štrajku už 14. októbra vyhlásila vznik Československej republiky a tá mala byť svojím charakterom socialistická. Písalo sa o tom, že iba zrada pravicovej sociálnodemokratickej strany a jej predákov zabránila tomu, aby na jeseň 1918 vznikla nie buržoázna, ale socialistická republika podľa vzoru ruských boľševikov. „Buržoáznej" Československej republike sa tak dostalo negatívneho hodnotenia, keďže po víťazstve ruských boľševikov v novembri 1917 sa začala nová etapa v dejinách ľudstva a všetko, čo nebolo socialistické, bolo automaticky hodnotené ako spiatočnícke, buržoázne, negatívne.

Slovenská historiografia v prvej fáze tohto prehodnocovania vlastne iba preberala základné tézy od českých kolegov. Prelomovým dielom v slovenskej historiografii sa však stala monografia Ľudovíta Holotíka *Štefánikovská legenda a vznik ČSR*, ktorá sa veľmi skoro dočkala aj druhého vydania.[29] Vzhľadom na to, že oficiálny útok proti zahraničnému odboju sa začal už v prvej polovici päťdesiatych rokov, zdá sa, akoby vydanie tohto diela vyšlo pomerne neskoro. Holotík však dostal poverenie napadnúť štefánikovskú legendu oveľa skôr, išlo to paralelne s protimasarykovským ťažením v českej historiografii. Už v roku 1951 publikoval Holotík v *Novom slove* seriál článkov a súhrnnejší článok následne v *Historickom zborníku.*[30] V tom čase bol ešte iba na začiatku systematickejšieho archívneho

[26] NEČÁSEK, František – PLACHTA, Jan – RAISOVÁ, Eva (eds.): *Dokumenty o protilidové a protinárodní politice T. G. Masaryka*. Praha 1953.

[27] KŘÍŽEK, Jurij – ŘÍHA, Oldřich: *Bez Velké říjnové revoluce by nebylo Československa*. Praha 1951.

[28] HÁJEK, Jiří S.: *Wilsonovská legenda v dějinách ČSR*. Praha 1953.

[29] HOLOTÍK, Ľudovít: *Štefánikovská legenda a vznik ČSR*. Bratislava 1958 a pod rovnakým názvom aj 2. doplnené a opravené vydanie. Bratislava 1960.

[30] HOLOTÍK, Ľudovít: Pravda o Štefánikovi. *Nové slovo*, 1951, s. 951 – 952, 981 – 983, 1021 –

výskumu. Tieto prípravné články sú preto mimoriadne zaujímavé z metodologického hľadiska. V nich totiž Holotík už načrtol celú svoju koncepciu o Štefánikovej imperialistickej a prisluhovačskej činnosti za vojny. Z toho hľadiska išlo vlastne o dôkaz toho, že celé nasledujúce štúdium bolo iba hľadaním dokumentov, ktoré mali podporiť tieto už publikované tézy. Iniciatíva k zásadnému prehodnoteniu procesu vzniku ČSR podľa všetkého vychádzala zo straníckych kruhov, čo konštatoval už aj Adam Hudek: „Holotík síce tvrdil, že tieto skutočnosti už marxistická historiografia dokázala, z citovaných autorov (Gottwald, Stalin, Kopecký) vyplýva, že toto objasnenie pochádzalo skôr zo spisov komunistických ideológov, ktorí takto stanovili, akým spôsobom majú historici na toto obdobie nazerať.“[31]

Základnou tézou, z ktorej Holotík vychádzal, bola téza o pozitívnom význame vzniku ČSR pre dejiny Čechov a Slovákov. Ideový zápas z päťdesiatych rokov sa viedol iba o to, ktoré sily a ktoré triedy či osobnosti majú najväčšiu zásluhu na tom, že tento štát vznikol: „Vznik Československej republiky r. 1918 mal nesporne pozitívny dosah pre celý český a slovenský národ. Je prirodzené, že vzhľadom na túto skutočnosť vystupuje do popredia otázka, ktoré spoločenské sily hrali v boji za národnú slobodu a štátnu samostatnosť rozhodujúcu a progresívnu úlohu. Z hľadiska pravdivého objasnenia našich dejín nemôže nám byť ľahostajná otázka, ktoré sily priviedli český a slovenský národ po stáročiach k národnej nezávislosti. Táto otázka nemôže nám byť ľahostajná ani preto, že vznik ČSR buržoázna historiografia a publicistika skresľovala i falšovala pestovaním rozličných poloprávd a oslobodzovacích legiend.“[32]

Toto bola hlavná úloha, ktorú historiografie česká i slovenská dostali od straníckych orgánov. Základná téza bola formulovaná v názve diela J. Křížka a O. Říhu, a síce že bez Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie by nebolo ani slobodného a nezávislého Československa. V tom duchu napísal aj Holotík prácu, ktorá mala tento širší a základný kontext a vyšla vlastne paralelne so *Štefánikovskou legendou.*[33] Je zaujímavé, že v tejto práci zopakoval celú základnú mantru novej koncepcie vzniku ČSR, teda že vznik Československa bol rozhodujúcim spôsobom ovplyvnený revolučným ľudovým hnutím pod vplyvom VOSR, ale pretože sociálna demokracia zradila, nemal tento revolučný ľud vedúcu silu a vedenia revolúcie sa zmocnila buržoázia. V úvode však tieto tézy do určitej miery rozšíril a upravil: „Bezprostredný vplyv Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie sa prejavoval na Slovensku i po vzniku ČSR až do založenia Komunistickej strany Československa, pravda, už v nových politických podmienkach a pri pôsobení nových domácich i medzinárodných činiteľov. ... Založenie KSČ, budovanej na základoch víťazné-

1022, 1037 – 1039 a HOLOTÍK, Ľudovít: K štefánikovskej legende. *Historický sborník*, 1952, s. 256 – 275.

31 HUDEK, A., c. d., s. 153.

32 HOLOTÍK, Ľ., Štefánikovská legenda, 2. vyd., s. 7.

33 HOLOTÍK, Ľudovít: *Októbrová revolúcia a národnooslobodzovacie hnutie na Slovensku v rokoch 1917 – 1918*. Bratislava 1958.

ho leninského učenia, bolo završením tej fázy českého a slovenského robotníckeho hnutia, ktorá sa vyvíjala pod priamym vplyvom Októbrovej revolúcie.“[34] Teda bezprostredný vplyv VOSR potiahol Holotík až do roku 1921. Bola to teoretická novinka, ktorej zmyslom bolo ukázať, že v roku 1918 ešte proletariát nemal správneho vodcu a nemohol presadiť socialistickú republiku, ale vplyv VOSR predsa len viedol k dôležitej pozitívnej zmene, ku vzniku KSČ, čo bol dôležitý výdobytok. A teda po roku 1921 už každé revolučné hnutie malo šancu nastoliť socialistický spoločenský poriadok, pretože dôležitá vedúca politická sila už bola na svete. Problém ale je, že v samotnej práci Holotík už celé obdobie od vzniku ČSR až do roku 1921 nespracováva a ani k nemu neprináša nijaké dokumenty.

Táto téza sa stala základnou dogmou, ktorá sa musela objaviť vo všetkých dielach venovaných problematike vzniku česko-slovenského štátu. Usilovne sa začali hľadať všetky revolty, nepokoje, vzbury, štrajky, ktorých bolo na konci vojny napokon dosť, a všetky sa vydávali za ohlas Októbrovej revolúcie v Rusku. Odvolávanie sa na „ruský príklad“ bolo napokon pri týchto akciách pomerne časté. Pravda, v literatúre z päťdesiatych rokov sa akosi zámerne nerozlišovalo, či išlo o Februárovú revolúciu, ktorá naozaj silne rezonovala na celom svete, pretože pád cára predstavoval veľmi radikálnu a nečakanú zmenu, alebo o revolúciu boľševickú. Základným príspevkom slovenskej historiografie k tejto téme bola práca Michala Dzvoníka *Ohlas Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie na Slovensku.*[35] Táto práca je pomerne stručná, je pre ňu charakteristický vzletný štýl (autor sa neskôr presadil ako spisovateľ) a rovnako ako Holotík v práci o vplyve Októbrovej revolúcie doťahuje vplyv VOSR až do vytvorenia Komunistickej strany Československa a jej vstupu do Komunistickej internacionály. Na rozdiel od Holotíka však tejto otázke venoval záverečnú kapitolu svojej práce. Tak sa v slovenskej historiografii presadil model, podľa ktorého revolučné pohyby podnietené ruskou boľševickou revolúciou vrcholia nie vo vzniku česko-slovenského štátu, ale v založení komunistickej strany.

K päťdesiatemu výročiu vzniku republiky vyšiel zborník, ktorý mal za úlohu túto základnú tézu o rozhodujúcom vplyve VOSR na vznik ČSR potvrdiť. Prekvapivo sa však táto téza, ktorú bolo možné nájsť v titule zborníka, bližšie objavila prakticky iba v úvodnej štúdii Jaroslava Koutka.[36] Ostatné príspevky sa venovali už situácii v prvých rokoch republiky alebo regionálnym témam. Zo slovenských autorov sa v zborníku objavil iba Miloš Gosiorovský príspevkom o americko-slovenskom proletariáte.[37]

---

[34] HOLOTÍK, Ľ., Októbrová revolúcia, s. 6.

[35] DZVONÍK, Michal: *Ohlas Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie na Slovensku (1918 – 1919)*. Bratislava 1957.

[36] *Ke vzniku ČSR. Sborník statí k ohlasu Říjnové revoluce a ke vzniku ČSR*. Praha 1958. Úvodná štúdia: KOUTEK, Jaroslav: 14. a 28. říjen 1918. Jejich průběh a význam.

[37] GOSIOROVSKÝ, Miloš: K podielu americko-slovenského proletariátu na vzniku ČSR. In: *Ke vzniku ČSR*..., s. 171 – 184.

Na Slovensku vyšiel v roku 50. výročia Októbrovej revolúcie spomienkový zborník, ktorého úlohou bolo ukázať, ako sa v jednotlivých regiónoch Slovenska prejavoval ohlas VOSR.[38] Všetky tieto publikácie, spolu s článkami v časopisoch aj v dennej tlači, mali za úlohu presadiť v historickom vedomí slovenskej spoločnosti základnú interpretačnú tézu udalostí roku 1918.

Zahraničný odboj sa tak vo verejne dostupných publikáciách a v učebniciach dostal úplne na okraj záujmu. Bolo treba vymazať z procesu vytvárania česko-slovenského štátu nielen Masaryka a Štefánika, ale tiež česko-slovenské zahraničné vojsko, v prvom rade ruské légie, ktoré na Sibíri bojovali proti boľševikom. Ich „kontrarevolučnú úlohu" v slovenskej historiografii prezentovala kniha Jána Kvasničku *Československé légie v Rusku 1917 – 1920.*[39] Ruskí legionári, ktorých vystúpenie na Sibíri podstatne prispelo k tomu, že dohodoví politici boli ochotní uznať česko-slovenský štát za spojenecký a jeho zahraničné vojsko za belligerentné, mali byť nielen vymazaní z historického vedomia ako dôležitý činiteľ pri vzniku ČSR, ale mali byť deklarovaní ako prisluhovači svetového imperializmu. Súčasne sa v slovenskej historiografii objavili noví hrdinovia – slovenskí zajatci, ktorí bojovali po boku boľševikov – slovenskí červenoarmejci. Úlohu skúmať túto skupinu dostal Štefan Štvrtecký.[40] Ten po čiastkových štúdiách publikoval výsledky svojho výskumu v publikácii *Ruská jar*, ktorá vyšla zhodou okolností práve v roku 1968.[41]

V tomto duchu bola komunistickou mocou dirigovaná slovenská historiografia po celé nasledujúce obdobie, vlastne až do konca osemdesiatych rokov. Ľudovít Holotík bol hlavným editorom zbierky dokumentov, ktoré ešte v roku 1979 mali dokumentovať základnú tézu, že česko-slovenský štát vznikol v dôsledku revolučného hnutia proletariátu podnieteného Októbrovou revolúciou v Rusku.[42]

V krátkom období tzv. predjaria či odmäku po roku 1963 a v roku 1968 sa historiografia nestihla vymaniť zo zovretia, ktoré jej nasadila komunistická moc začiatkom päťdesiatych rokov. V roku 1968 mohla ešte vyjsť odborná publikácia Jána Juríčka o Milanovi Rastislavovi Štefánikovi, venovaná najmä mládeži.[43] Pri výročí Štefánikovho úmrtia, 4. mája 1968, sa pri jeho mohyle na Bradle konala veľká manifestácia, ktorá dokumentovala, že komunistická moc a ňou riadená historiografia a publicistika nedokázali zo slovenskej historickej pamäti Štefánika

---

38 *Október 1917. Spomienky na jeho ohlas u nás.* Bratislava 1957.

39 KVASNIČKA, Ján: *Československé légie v Rusku 1917 – 1920*. Bratislava 1963.

40 ŠTVRTECKÝ, Štefan: O účasti Slovákov v Červenej armáde za občianskej vojny v sovietskom Rusku. In: *Velká říjnová socialistická revoluce v dějinách a kultuře Československa*. Praha 1958, s. 144 – 147; ŠTVRTECKÝ, Štefan: Z historie československého komunistického hnutí v Rusku (v letech 1917 – 1918). In: *Kapitoly z dějin vzájemných vztahů národů ČSR a SSSR*. Sv. 2. Praha 1960, s. 5 – 46.

41 ŠTVRTECKÝ, Štefan: *Ruská jar*. Bratislava 1968.

42 HOLOTÍK, Ľudovít (ed.): *Sociálne a národné hnutie na Slovensku od Októbrovej revolúcie do vzniku československého štátu*. Bratislava 1979.

43 JURÍČEK, Ján: *M. R. Štefánik. Životopisný náčrt.* Bratislava 1968.

vymazať. Záhorské múzeum v Skalici pripravilo a napokon aj vydalo publikáciu *Skalica 1918. Spomienky na príchod a pôsobenie dočasnej vlády pre Slovensko.* Jej vydanie sa naplánovalo na dátum príchodu dočasnej vlády do Skalice, teda na 6. november. Vtedy však už boli v Československu tanky Varšavskej zmluvy a vydanie knihy bolo zošrotované. Zopár exemplárov si uchovali iba niekoľkí šťastlivci.[44]

Vznik česko-slovenského štátu dostal teda v päťdesiatych rokoch novú podobu v porovnaní s tým, ako sa tento proces interpretoval v rokoch prvej republiky. Táto nová podoba bola „kodifikovaná" v tzv. makete, publikovanej v rokoch 1958 – 1960, konkrétne v jej druhom diele a v druhom zväzku.[45] Podľa tejto makety československý ľud bojoval počas prvej svetovej vojny za národnú slobodu a štátnu nezávislosť. Vytvorením Československej republiky dosiahol síce český a slovenský ľud vyšší stupeň vo svojom historickom vývoji oproti polofeudálnemu „žaláru národov", ale po víťazstve Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie mohol revolučný ľud dosiahnuť viac, keby mal schopného vodcu. Sociálna demokracia takým vodcom nebola, v rozhodujúcej chvíli pracujúci ľud zradila a umožnila tak buržoázii získať v novom štáte moc: „Pod mocnými údery revolučního třídního boje, revolučního národně osvobozeneckého úsilí se koncem října 1918 rozpadla starobylá habsburská monarchie, přežívající z feudalismu do imperialismu. ... Teprve vítězství Velké říjnové socialistické revoluce a její zahraničněpolitické důsledky znamenaly konec habsburské monarchie. Říjnová revoluce změnila natolik skutečný poměr třídních sil ve světě, že letitý národně osvobozenecký boj malých národů ve střední Evropě stanul před reálnou možností uskutečnit svou národní a státní samostatnost. ... Rozpad reakční, klerikální poloabsolutistické monarchie a vznik nových buržoásních států byl též určitým pokrokem v demokratickém rozvoji těchto národů. ... Buržoasně demokratická republikánská forma sice napomáhala dalšímu rozvinutí třídního boje, ale pouze národně osvobozenecké řešení rozpadu Rakousko-Uherska a příští existence národních států nevyčerpávaly veškeré revoluční možnosti dané epochy. ... dělnická třída neměla v čele svého boje novou, revoluční dělnickou stranu, která by ji po vzoru bolševické strany dovedla k vítězství. Vyhlášení Československé republiky se tak stalo pouze jednou z významných etap v boji našeho pracujícího lidu za sociální národní osvobození z pout kapitalismu a jařma staletého národnostního útlaku."[46]

Toto teda bolo jadro interpretácie, ktoré sa rodilo na stranícku objednávku a príkaz v päťdesiatych rokoch, a táto interpretácia prežila vlastne aj tzv. predjarie i rok 1968. V období normalizácie neexistovala nijaká možnosť túto základnú

[44] Záhorské múzeum pri storočnici vzniku Československej republiky vydalo túto publikáciu znova: *Skalica 1918. Spomienky na príchod a pôsobenie dočasnej vlády pre Slovensko.* Skalica 2018.

[45] *Přehled československých dějin.* Díl II., svazek 2. Praha 1960.

[46] *Přehled československých dějin*..., s. 1282 – 1283.

dogmu zmeniť či aspoň upraviť. Paradoxne však výskum pokračoval a celkom evidentne sa dostával do konfliktu s touto dogmou.

Nástup gorbačovovskej glasnosti nebol špičkami československých aparátčikov prijatý s nadšením. Naopak, stranícke špičky sa po tom, čo Gorbačov počas návštevy Československa vyhlásil, že Sovietsky zväz sa už nikdy nebude miešať do vnútorných záležitostí bratských strán a krajín, začali cítiť ohrozené a osamelé, ako „kôl v plote". V tejto situácii sa priblížilo 70. výročie založenia Československej republiky. Český historik Václav Král sa ešte krátko pred vyhlásením glasnosti (a krátko pred svojou smrťou) pokúsil oživiť starú tézu z päťdesiatych rokov, tentoraz aj s analýzou imperialistických aktivít zahraničného odboja,[47] ale na druhej strane sa už objavili aj pokusy túto tézu obísť, aj keď bez toho, aby bola podrobená kritike. To bola v druhej polovici osemdesiatych rokov očividne zvláštna situácia. V českej historiografii však pri príležitosti 70. výročia vzniku ČSR vznikli aj diela, ktoré ustálený kánon z päťdesiatych rokov prekročili a priniesli aj nové, na tú dobu pozoruhodné výsledky. Medzi ne patrí predovšetkým monografia Jana Galandauera.[48]

Nové trendy prekračujúce nadiktovaný rámec zo strany totalitnej moci sa objavili tentoraz aj v slovenskej historiografii, pričom išlo evidentne o diela, ktoré nekopírovali „český vzor", ale boli výsledkom rozšíreného výskumu v slovenských historických inštitúciách. Marián Hronský, ktorý sa ako vojenský historik systematicky venoval dejinám prvej svetovej vojny a slovenskej účasti v nej, publikoval v roku 1987 obsiahlu prácu *Slovensko pri zrode Československa.*[49] V úvode knihy konštatuje: „Autor si je vedomý toho, že vznik samostatného československého štátu bol podmienený pôsobením mnohých činiteľov, domácich i zahraničných. Charakter a hlavné zameranie práce posúva do centra našej pozornosti faktory domáce, kladie dôraz na imanentný vývoj Slovenska a slovenskej spoločnosti v skúmanom období. Napriek tomu sa autor snažil špecifickú problematiku organicky začleniť do širších súvislostí vývoja vojny a procesov prebiehajúcich v Rakúsko-Uhorsku i v zahraničí."[50] Hlavným prínosom Hronského knihy je, že v nej publikoval výsledky svojho dlhoročného výskumu v domácich archívoch. Zahraničné súvislosti ostali iba v marginálnej podobe, a tak nedostatočne vyjadrené zahraničné faktory, ktoré boli v celom procese dominantné, neumožňujú pochopiť v plnej miere prepojenosť oboch faktorov – zahraničného a domáceho. Čo je ale dôležité, zahraničný odboj, aj keď je podaný iba stručne a nie vždy celkom presne, je v zásade v knihe vykreslený ako faktor pozitívny. Nenájdeme tu už nijaké interpretácie o prisluhovaní imperializmu a pod. A pokiaľ ide o domáce udalosti, Hronský neostal iba pri revolučných aktivitách robot-

47 KRÁL, Václav: *Vznik ČSR*. Praha 1985. Kniha teda vyšla až po autorovej smrti.

48 GALANDAUER, Jan: *Vznik Československé republiky 1918. Programy, projekty, perspektivy*. Praha 1988.

49 HRONSKÝ, Marián: *Slovensko pri zrode Československa.* Bratislava 1987.

50 HRONSKÝ, M., c. d., s. 8.

níckej triedy a frontových vojakov, ale na základe archívneho výskumu sleduje podrobne činnosť domácich elít, Slovenskej národnej strany a Slovenskej národnej rady, predovšetkým v záverečnej fáze vojny.

Iný charakter ako Hronského kniha má kniha slovenského historika českého pôvodu Václava Čadu *Rok 1918*.[51] Aj táto kniha vznikla ako kniha jubilejná, venovaná 70. výročiu vzniku ČSR, nie je to však kniha vedecká. Autor síce uvádza pramene a literatúru, ale v samotnej knihe okrem úvodu nenájdeme poznámkový aparát, sú tam zato prvky, ktoré sú typické pre populárnu literatúru: vykreslenia osôb, okolností jednotlivých dejov, dialógy. Václav Čada bol profesorom na vojenskej akadémii, a to je na jeho knihe, predovšetkým na úvode, vidieť. Jeho jazyk je silne ideologizovaný, v úvode nájdeme staré klišé o rozhodujúcom vplyve Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie na vznik ČSR. Čitateľ, ktorý si prečíta úvod tejto knihy, kde sa opakovane objavuje Veľká októbrová socialistická revolúcia ako „kauzálny predpoklad" všetkých zásadných zmien v strednej Európe, úvod, v ktorom sa autor odvoláva na Klementa Gottwalda,[52] bude mať iste nutkanie túto knihu odložiť. Vlastný, aj keď nie vedecký, text však obsahuje veci, ktoré sú pozoruhodné a ktoré vyjadrujú už vo väčšej miere ducha doby „zahnívajúceho boľševizmu" v Československu. Táto povinná daň boľševickej ideológii je teda na druhej strane vyvážená vecným výkladom udalostí roku 1918, kde sa autor do značnej miery dokázal oslobodiť od ideologizujúceho štýlu. Glasnosť teda poznačila aj historika, ktorý mal ideológiu v náplni svojej práce.

Podobný charakter ako Čadova kniha má aj publikácia Viliama Plevzu *Rok osemnásty,* ktorá vyšla v mládežníckom vydavateľstve Smena v spolupráci s českým mládežníckym vydavateľstvom Mladá fronta.[53] Už samotný fakt, že bola určená mládeži, je pozoruhodný. Išlo tiež o knihu, ktorá si nerobila nárok na vedecký charakter, sú tam opisy a dialógy prevzaté zo spomienok účastníkov. Jej úlohou však bolo podať mladým ľuďom doteraz nepoznaný obraz o poslednom roku vojny, ktorý vyústil do vzniku česko-slovenského štátu. Plevza síce v úvode opakuje zaužívané klišé o bezprostrednom ohlase Veľkého októbra,[54] ale nájdeme tam aj konštatovania, ktoré možno v danom historickom kontexte vtedajšej doby vnímať ako pokus o rehabilitáciu domácej „buržoáznej" politiky i zahraničného odboja: „Do jesene 1917 sa v českej politike a neskôr aj v slovenskom národnopolitickom prostredí presadila idea rozbitia Rakúsko-Uhorska... Stúpal počet tých, ktorí v českých krajinách akceptovali program hlásaný predstaviteľmi zahraničného buržoázneho odboja na čele s Tomášom G. Masarykom, Edvardom Benešom a generálom Milanom Rastislavom Štefánikom."[55]

---

51 ČADA, Václav: *Rok 1918 (skutočnosť, sny a ilúzie).* Bratislava 1988.

52 ČADA, V., c. d., s. 13.

53 PLEVZA, Viliam: *Rok osemnásty*. Bratislava 1988.

54 PLEVZA, V., c. d., s. 9.

55 Tamže.

Všeobecne možno povedať, že 70. výročie vzniku česko-slovenského štátu znamenalo dosť badateľný prielom v písaní o vzniku Česko-Slovenska. Už v roku 1987 usporiadal Historický ústav SAV konferenciu o prvej republike, výsledky ktorej boli publikované v *Historickom časopise*.[56] Deň 28. október bol v roku 1988 vyhlásený za štátny sviatok, dalo sa už písať o Štefánikovi, o zahraničnom odboji. Ľudia sa začali verejne prejavovať pri výročí Štefánikovej smrti i pri výročí vzniku ČSR. Aj keď tieto manifestácie neboli vládnucim aparátčikom po vôli, nemali už odvahu proti ním radikálne vystúpiť. Svojím spôsobom rok 1988, keď sa pripomínalo 70. výročie vzniku ČSR, možno v historickom kontexte vnímať ako predzvesť udalostí, ktoré vyvrcholili v roku 1989.

Po novembri 1989 sa spoločenská situácia radikálne zmenila. Už sa nehovorilo o demokratizácii, ale o demokracii, prevažne v slovnom spojení „návrat k demokracii". Znamenalo to teda aj návrat k hodnotám, ktoré sa spájali s prvou Československou republikou, teda aj návrat k jej tvorcom. Vo vedeckej obci sa ako jedna z prvých požiadaviek začalo presadzovať odideologizovanie vedy. Platilo to pre vedu ako takú, teda aj pre vedy prírodné a technické. Mimoriadne dôležité to však bolo pre vedy spoločenské a humanitné, teda aj pre historiografiu. Na prvý pohľad to vyzeralo jednoducho: historiografia sa „očistí" či oslobodí od ideológie a bude – prakticky okamžite – fungovať ako veda so svojou, v demokratických krajinách praktizovanou metodológiou. Situácia však bola podstatne zložitejšia.[57] Jednak celkom bez ideológie nepostupovala vždy ani historiografia v demokratických krajinách, ale najpodstatnejšie bolo, že zbavovať sa ideológie v historiografiách v postkomunistických krajinách bolo veľmi zložité. Na jednej strane bola ideológia, nepresne nazývaná „marxistická", hlboko zakorenená v metódach historikov, ktorí prechádzali takým školením na seminároch, ale na druhej strane sa objavila aj tendencia odstrániť ideológiu komunistickú a nahradiť ju ideológiou nacionalistickou, na Slovensku sa k slovu prihlásila predovšetkým ideológia ľudácka a neoľudácka. Vo vzťahu k interpretácii roku 1918 obe tieto ideológie pôsobili retardujúco. A ani po takmer troch desaťročiach sa nedá povedať, že by sa slovenská historiografia dokázala úplne oslobodiť od ideologického vplyvu.

Stav, v akom sa nachádza v súčasnosti slovenská historiografia prevratu roku 1918, sa odráža aj na stave historickej pamäti slovenskej spoločnosti. Pravda, odborná historiografia v akademickom prostredí sa už dnes dokáže prezentovať zaujímavými výsledkami oslobodenými od ideológií a dokáže osloviť aj zahraničnú akademickú obec. Treba si však pritom uvedomiť, že v súčasnom svete ovplyvňuje historické vedomie spoločnosti v oveľa väčšej miere ako odborná historiografia práve publicistika, často veľmi nekvalifikovaná a veľmi často po-

[56] *Historický časopis*, 36 (1988), č. 3. O vzniku česko-slovenského štátu – KOVÁČ, Dušan: Myšlienka československej štátnosti. Jej vznik a realizácia. Tamže, s. 341 – 352.

[57] K tomu podrobnejšie pozri KOVÁČ, Dušan: *O historiografii a spoločnosti*. Bratislava 2010, s. 105 – 126 (kapitola Paradoxy a dilemy postkomunistickej historiografie).

stavená práve na ideológiách. V tzv. nových médiách prežíva práve ideologizovaný pohľad svoju novú renesanciu.

Tento stav sa prejavil aj na pripomínaní si a na oslavách stého výročia vzniku česko-slovenského štátu. Slovenská politická reprezentácia, bez znalosti historického procesu vzniku spoločného česko-slovenského štátu, deklarovala ako jednorazový štátny sviatok 30. október, deň prijatia Martinskej deklarácie, teda udalosti, kde sa nijaký štát nevyhlásil. Je tu celkom evidentné, že sa tak proces vzniku česko-slovenského štátu interpretuje ako „dvojproces", teda slovenský proces má byť akýmsi samostatným a nezávislým procesom suverénneho národa (resp. jeho predstaviteľov). Takéto konštatovanie nájdeme aj v literatúre: „Martinská deklarácia ... bola historickým samostatným a nezastupiteľným štátoprávnym aktom ... išlo o samostatné, spontánne a nezávislé vyjadrenie politickej vôle slovenského národa prostredníctvom vlastnej, domácej politickej reprezentácie združenej v novoustavenej SNR."[58] Tak tomu nebolo. Proces vytvárania česko-slovenského štátu bol proces jeden, ktorý vznikol na začiatku prvej svetovej vojny a postupne sa do tohto procesu zapájali aj domáce politické elity vrátane slovenských, ktoré reagovali na podnety a výzvy vyplývajúce z presadzovania programu vytvorenia česko-slovenského štátu v zahraničnom odboji a následne aj v domácom českom odboji. Neboli to dva nezávislé a suverénne procesy, ale proces jeden. Martinská deklarácia bola dôležitým historickým dokumentom, ktorý svedčil okrem iného aj o vyspelosti vtedajšej slovenskej reprezentácie a o jej reálnom pohľade na slovenskú spoločnosť. Nemal však charakter „samostatného a nezastupiteľného štátoprávneho aktu".

Pri príležitosti stého výročia vzniku česko-slovenského štátu sa pozornosť slovenskej historiografie sústreďuje aj na túto udalosť. Badať určitý posun, ktorý však bude jasnejší až v nasledujúcich rokoch, keď sa budú postupne výsledky výskumu publikovať. Pozitívnym javom je, že sa pozornosť historiografie začala vo väčšej miere sústreďovať na analýzu spoločnosti a postojov jednotlivých zložiek etnickej slovenskej spoločnosti (ale tiež aj ostatných etnických spoločností na súčasnom Slovensku), a to na regionálnej úrovni. Práve regionálny výskum môže byť tým dôležitým faktorom, ktorý môže posunúť poznanie smerom od postoja elít k postojom ostatných spoločenských vrstiev. Zaujímavé výsledky v tomto smere priniesla aj konferencia organizovaná slovensko-maďarskou komisiou historikov v Šamoríne.[59] Nové výskumy sa sústreďujú aj na akceptáciu nového štátu rôznymi vrstvami spoločnosti a v rôznych regiónoch. Tento proces, ktorý úzko súvisí s doformovaním sa slovenského národa po roku 1918, bude po publikovaní všetkých výsledkov v nasledujúcich rokoch nepochybne posunom v historickom

[58] HRONSKÝ Marián – PEKNÍK Miroslav: *Martinská deklarácia. Cesta slovenskej politiky k vzniku Česko-Slovenska*. Bratislava 2008, s. 282. Toto tvrdenie je ale v rozpore s tým, ako celý proces autori v knihe podávajú.

[59] Na hranici dvoch svetov: Vznik Československa a zmeny na lokálnej úrovni 1918/1919, Šamorín 9. október 2018.

poznaní spoločenských premien v roku 1918 a v rokoch prvej Československej republiky.

Štúdia bola vypracovaná v rámci projektu APVV-17-0399 *Z monarchie do republiky. Proces tranzície spoločnosti na Slovensku v európskom kontexte,* riešeného v Historickom ústave SAV.

The Slovak coup of 1918: Turns and twists in its interpretation

Dušan Kováč

From the stage of becoming aware of the new status of Slovakia as a result of the formation of the modern Slovak nation, through memoirs and journalistic writings, first scientific analyses emerged, albeit skewed by ideologisation, which prevailed in the years 1939-1945 and 1948-1988. Since 1989, critical research has advanced from the exploration of basic political activities and political elites to the analysis of individual components of Slovak society and examination of regional differences.

ČESKÝ POHLED NA DĚJINY ČESKOSLOVENSKA

JAN NĚMEČEK

Nejsem si jist, že tento příspěvek bude specificky českým pohledem na československé dějiny, spíše půjde o pohled československý. To je ale ostatně trochu problém české historiografie, spíše se identifikující s československým státem, než aby hledala specificky české v tom československém. Možná problém nejen historiografie, ale i české společnosti počínaje vznikem společného státu.

Když 28. října 1918 po rozšíření zprávy o kapitulaci Rakouska-Uherska začali Pražané živelně vyhlašovat československou samostatnost a Národní výbor se ujal iniciativy, znamenalo to konec jedné etapy, etapy příprav na vytvoření společného státu Čechů a Slováků, vrcholící přijetím prvního zákona Národního výboru z 28. října, uvozeného: „Samostatný stát československý vstoupil v život...“[1]

Etapy, která je charakterizována bojem na domácí a zahraniční frontě, byla výsledkem několikaletého zápasu v letech první světové války za československou státnost. Do vypuknutí velké války v roce 1914 nebyla myšlenka samostatného státu mezi českými i slovenskými politiky příliš rozšířená. Nepovažovali ji za reálnou alternativu emancipačních snah obou národů a v českém prostředí určitou výjimku tvořila jen nepříliš významná státoprávně pokroková strana, která definovala program samostatného českého státu. V domácí české politice až do jara 1917 převládalo přesvědčení, že habsburská monarchie bude zachována, že však bude nejspíše přebudována na federativním základě. Stejně tak slovenští politici počítali s federalizací Uherska.

Přelomem se však stala právě válka a její průběh, která nejen proměnila nazírání na možnost existence samostatného státu, ale porážkou Rakousko-Uherska připravila také předpoklad pro jeho vytvoření. Monarchie, jež byla od devadesátých let 19. století v krizi, vstupovala do války oslabená a dostávala se stále více do vleku německé politiky.

Prvním zásadním momentem ve formování české protirakouské rezistence bylo ustavení tzv. tajného výboru Maffie na konci roku 1914. Českou domácí politiku ovlivnil v tomto směru tvrdý válečný kurz přicházející z Vídně a vrcholící již v druhém roce války uvězněním čelných českých politiků Karla Kramáře, Aloise Rašína a dalších. Centralizační politika monarchie cestou sílící vojenské diktatury se systematickým pronásledováním zaháněla Čechy do odboje. To byla ovšem jen jedna část přerodu české společnosti, na druhé straně přicházely tíživé

[1] VOJÁČEK, Ladislav – KOLÁRIK, Jozef – GÁBRIŠ, Tomáš: *Československé právne dejiny (1918–1992). Text a pramene*. Bratislava 2011, s. 208, zákon č. 11/1918 Sb.

důsledky válečného konfliktu, které svými ekonomickými a sociálními dopady vzbuzovaly sílící nespokojenost obyvatelstva.

Dalším, klíčovým krokem bylo zformování exilové reprezentace v čele s Tomášem Garrigue Masarykem, která za pomoci krajanů dokázala formulovat programová východiska myšlenky československé samostatnosti, položit organizační základy v podobě Československé národní rady a trpělivou a systematickou prací vybudovat československé zahraniční vojsko – legie, které byly vytvářeny v Rusku, Francii i v Itálii a jejichž bojová vystoupení přispěla nedílnou měrou ke vzniku a uznání samostatnosti Československa. Již 14. listopadu 1915 vyšlo z Masarykova podnětu prohlášení Českého národního komitétu zahraničního, v němž se konstatovalo: „Usilujeme o samostatný československý stát…. Ztratili jsme důvěru v životnost Rakouska-Uherska, neuznáváme již jeho oprávněnost.“[2]

Vyhlášení demokratického mnohonárodnostního státu uprostřed Evropy bylo tedy jednak výsledkem zahraničně-politických okolností konce první světové války, jednak několikaletých snah českých a slovenských politiků za přispění tisíců bezejmenných vojáků na frontách první světové války, kteří vytvořili základ československé armády.

Shromáždění významných slovenských politických činitelů, zástupců všech vrstev slovenského národa různé politické a náboženské orientace, které se sešlo 30. října 1918 v Turčianském Sv. Martině, zde přijalo zásadní politický dokument, známý jako Martinská deklarace, kterým Slováci oficiálně ukončili spojení s Uherskem a současně – nezávisle od události v českých zemích – vyjádřili souhlas s vytvořením společného a samostatného státu Čechů a Slováků. V dokumentu bylo jasně prohlášeno: „Slovenský národ je čiastka i rečove i kultúrno-historicky jednotného česko-slovenského národa. Na všetkých kultúrnych bojoch, ktoré viedol český národ a ktoré ho urobili známym na celom svete, mala účasť i slovenská vetev. Pre tento česko-slovenský národ žiadame i my neobmedzené samourčovacie právo na základe úplnej neodvislosti.“[3]

Československo se tak stalo realitou, i když jeho vládu a další orgány ještě očekával zápas o začlenění části regionů včetně většiny Slovenska do nového státu.

Nebyla to věc samozřejmá prosadit ideu československé státnosti a zařadit ji mezi válečné cíle dohodových velmocí a do struktury nového uspořádání střední Evropy, kde se objevovaly i jiné varianty. Navíc realita situace v Evropě bezprostředně po válce byla velmi složitá: stačí jen pohlédnout na dramatický vývoj v poraženém Německu, nemluvě už o situaci na východě ve zhrouceném carském impériu. Jak napsal jeden z renomovaných znalců dějin první republiky Jiří Kovtun: „Nebezpečný svět obklopoval republiku od počátku jejího života, i když

---

[2] KUBŮ, Eduard – ŠOUŠA, Jiří: *T. G. Masaryk a jeho c. k. protivníci. Československá zahraniční akce ženevského období v zápase s rakousko-uherskou diplomacií, zpravodajskými službami a propagandou (1915-1916)*. Praha 2015, s. 335 (příloha č. 3).

[3] *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*, 1. Bratislava 1998, s. 513-514.

nebezpečí překrývaly naděje nebo iluze. Kolem Československa se hroutily vratce zakotvené parlamentní režimy, a když končila Masarykova éra, byl československý stát jedinou fungující demokracií ve střední Evropě.“[4]

K formulaci československé státnosti významnou měrou přispěla teze o jednotném československém národě, která měla navenek zdůraznit národní homogenitu mnohonárodnostního československého státu, jakým Československo bylo.[5] Konstrukci jednotného československého národa posuzujeme v několika částech: tou první byla zcela ospravedlnitelná a praktická myšlenka v okamžiku, kdy bylo třeba přesvědčit dohodové velmoci o stabilitě vznikajícího nového státního celku ve středu Evropy a představit jej jako majoritní národní stát. Tou druhou pak byla praktická realizace v podobě základních dokumentů definujících československou státnost, zejména ústavy z roku 1920 a na ni navazujících zákonů. Také jak tato idea zakotvila v myslích lidí a to jak v širší veřejnosti, tak v myslích politiků, kde existovala snaha o vytvoření jednotného státního politického národa. Každopádně nešlo v dané době o nějaké československé specifikum, stačí se podívat k severním sousedům do Polska, kde řešili sjednocení jednotlivých částí polských záborů z předchozího období rozděleného Polska do jednolitého polského národního celku, obdobně je možné hovořit o interpretacích německého národa.

Dovolil bych si v této souvislosti malý exkurz: Když jsem editoval celou řadu dokumentů i memoárů předních činitelů slovenské politické scény první poloviny 20. století, potýkal jsem s otázkou jejich jazyka. Jakkoliv to v jádru byla slovenština, byla protkána celou řadou výrazů, které nemůžeme zařadit ani do češtiny, ani do slovenštiny. Byly to čechoslovakismy, které v jazyce Milana Hodži, Štefana Osuského, Juraje Slávika a řady dalších slovenských představitelů demonstrovaly sbližování obou národů v jazykové oblasti.[6] Sbližování nenásilné, podvědomé, vyplývající z blízkosti a prolínání obou jazykových rovin. Prolínání, které tu již historicky existovalo dříve a intenzifikovalo se se vznikem společného státu ve všech rovinách jeho existence.

Avšak záhy se idea jednotného československého národa stala již za první republiky předmětem politického boje a posléze byla pohřbena událostmi let 1938-1945.

V okamžicích, kdy padlo rozhodnutí o samostatném státě, bylo zásadní otázkou, jaký stát má vlastně vzniknout. Ostatně ani prozatímní ústava z 13. listopadu 1918 jeho charakter nedefinovala, explicitně teprve ústava z roku 1920 jej stanovila: „Stát československý jest demokratická republika, jejíž hlavou je volený prezident.“[7]

---

[4] KOVTUN, Jiří: *Republika v nebezpečném světě: éra prezidenta Masaryka 1918–1935*. Praha 2005, s. 7.

[5] HARNA, Josef: Československý národ. In: *Akademická encyklopedie českých dějin*, 2, Praha 2011, s. 15.

[6] Srov. SLÁVIK, Juraj: Slovenčina. In: SLÁVIK, Juraj: *Moja pamäť – živá kniha. Moje poslanie vo Varšave*. Bratislava 2010, s. 31-32.

[7] *Sbírka zákonů a nařízení státu Československého*, ročník 1920, částka 26 z 6. března 1920, č. 121, s. 256.

Výsledný stav, jak jej známe na základě podpisu poválečných mírových dohod, byl výsledkem mnohaletého vyjednávání doma, zejména pak v zahraničí, kde klíčovým byl diplomatický um českých a slovenských představitelů, vedle „otců zakladatelů" státu Tomáše Garrigue Masaryka, Edvarda Beneše a Milana Rastislava Štefánika není možno zapomenout i na celou řadu dalších politiků, diplomatů, právníků i ekonomů, kteří se podíleli na zakládání a formování státu.

Nicméně vraťme se k onomu zmíněnému trojlístku: Masaryk, Beneš, Štefánik. Trojice velmi odlišných lidí, kteří vytvořili skvěle hrající tým, v němž měli rozdělené úlohy. Masaryk, jedinečná osobnost programově uvažující, Beneš se svou fantastickou pracovitostí, se kterou budoval stát na diplomatickém poli, a Štefánik se svým vojenskostrategickým nadhledem a společenskými kontakty, které jim otevíraly dveře do rozhodujících kruhů. Trojice, která si titul „otců zakladatelů" zcela jistě zaslouží, jak to ostatně bylo v nedávných letech na parlamentní půdě deklarováno.

Úloha založit nový stát nebyla jednoduchá, ve všech ohledech, politických, ekonomických i sociálních. Český národ patřil mezi nejrozvinutější národy předlitavské části monarchie, musel však o své postavení tvrdě zápasit především s českými Němci, kteří bojovali o dominantní postavení. Postavení Slovenska v Zalitavsku bylo mnohem složitější a nepříznivější, čelící sílící maďarizaci Slováků. Nejenže patřilo mezi zaostalejší a převážně agrární uherské části Rakouska-Uherska, ale Slováci byli vystaveni tvrdému a soustavnému maďarizačnímu tlaku. A tak se do vínku mladého státu promítala i rozdílná zkušenost Čechů s Němci a Slováků s Maďary. A ještě mnohem komplikovanější byla situace v případě Podkarpatské Rusi, která se po mnohých peripetiích doma i v zahraničí teprve mírovou smlouvou ze Saint-Germain stala součástí československého státu, byť předvídané naplnění autonomie této oblasti v rámci státu přišlo až bezmála o dvacet let později.

To všechno nahrávalo centralizačním tendencím státu, přicházejícím z Čech, které vycházejíc z byrokratických tradic monarchie budovaly zejména centrální politickou správu a samospráva ztrácela poněkud na významu a postavení. Centralizmus však byl v okamžiku vzniku státu jediným možným řešením, jak spojit tyto vývojově rozdílné celky dohromady.

Pro oba státotvorné národy existence ve společném státě představovala z hlediska jejich budoucnosti jediné světlé východisko, a proto se Češi a Slováci potřebovali. Jakékoliv jiné řešení by pro oba národy bylo negativnější, ať v případě Čechů, kde hrozilo uplatňování idejí německé střední Evropy (Mitteleuropy) stojící v protikladu k české samostatnosti, tak v případě Slováků zachování a upevnění idejí svazku zemí svatoštěpánské koruny, které by jen posílilo maďarizační tendence.

Již první měsíce nového státu naznačovaly problémy, se kterými se potýkal v následujících letech a desetiletích. Do čela státu byla postavena garnitura, která neměla doposud zkušenosti s řízením státu a která se musela s touto rolí vyrovnat. Tato zakladatelská generace státu zůstala v jeho čele s nepříliš podstatnými změnami a výjimkami prakticky po celé meziválečné dvacetiletí. Na jedné straně

to byl stabilizační prvek, ovšem na straně druhé tento fakt poznamenal omezenou generační výměnu, což se projevilo již za druhé světové války a zvláště v letech následující třetí republiky. Ne vždy přitom byly představy českých politiků o Slovensku v souladu s realitou. Otázka vzájemného vztahu Čechů a Slováků se v jednotném státu prolínala po celou dobu jeho existence, tu s menší, tu s větší intenzitou, leckdy iniciovanou či podpořenou vnějšími vlivy. Souviselo to i s tím, že pro českou společnost byl společný stát hned národním státem, v případě slovenské společnosti však situace byla vývojově složitější a teprve společný stát jí umožnil modernizovat.

Jednou z klíčových byla otázka národnostního složení nového státu, jenž prošel za dobu své existence mnohými proměnami, také ve vztahu k dalším národnostem žijícím na jeho území. Menšiny v Československu sousedily převážně se svými mateřskými národy a jejich státy, z toho pak vyplývaly vzájemné interakce.

Na jakém základě však mělo být Československo jako mnohonárodnostní stát vytvořeno? Masarykovou ideou bylo vytvořit jej na základě demokracie, která se stane pojítkem, jež vyplní základní požadavky každé národní skupiny. To se však nezdařilo. Jak vývoj ukázal, územní kontakt menšin s jejich mateřskou zemí, ať už se jednalo o Německo, Maďarsko či Polsko s jejich vládnoucími režimy, přinášel mnohé, rozhodně však ne příklon k demokracii. Spíše naopak, tento kontakt postupně demokracii rozbíjel.[8]

Československý stát měl být vstřícný všem svým občanům. Od samého počátku však čelil specifickým národnostním požadavkům, což vzhledem k jeho mnohonárodnostnímu charakteru znamenalo ve smyslu spojitých nádob, že ústupek jedné menšině znamenal i ústupek dalším.

Vztah menšin k novému státu nevypadal zpočátku nijak nadějně. Proměna z většiny na menšinu zasáhla jak Němce, tak i Maďary. Představitelé německé politiky v českých zemích zareagovali pokusem realizovat své dřívější představy o odtržení rozsáhlých pohraničních území a jejich připojení k Rakousku, popřípadě k plánovanému tzv. Německému Rakousku. Vytvoření pohraničních německých provincií Deutschböhmen, Sudetenland, Deutschsüdmähren a Böhmerwaldgau bezprostředně po 28. říjnu znamenal krizi a to nejen vnitropolitickou, když do hry vstoupila i rakouská vláda Karla Rennera, podporující řešení formou začlenění těchto provincií do Rakouska.

Velkoněmecké představy československých Němců o vytvoření Německého Rakouska (Deutschösterreich) jako německého národního státu s perspektivou jeho spojení s Německem však tvrdě narazily na realitu poválečného vývoje, neboť šly nejen proti úsilí československé vlády o stabilizaci státu, ale i proti vůli dohodových mocností. Byly postaveny proti integritě nově vznikajícího československého státu, neboť vedle pohraničních provincií požadovaly i odtržení

[8] KVAČEK, Robert: Ke vzniku Československa. In: VALENTA, Jaroslav – VORÁČEK, Emil – HARNA, Josef (eds.): *Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve střední Evropě* I. Praha 1999, s. 36-37.

jazykových ostrovů v Jihlavě, Brně a Olomouci. Mocenské řešení – obsazení provincií do poloviny prosince 1918 československým vojskem a oddíly Sokola – znamenalo pro Československo stabilizaci situace. Střety na těchto územích pak vrcholilo období, kterému se také říká období německého negativismu.

Do situace však zasáhly i jiné faktory, spočívající v katastrofální ekonomické poválečné situaci v okolních zemích regionu, kde záhy konsolidované a sociálně relativně příznivější československé poměry nabízely lepší variantu. Fakt, že se v červnu 1919 německé strany zúčastnily voleb do obecních zastupitelstev, je možno považovat za jejich uznání existence československého státu. Tento přerod byl dovršen v roce 1926 vstupem německých křesťanských socialistů a agrárníků do československé vlády, zahajujícím období německého aktivismu.

Obecně pak práva menšin byla jasně definována ústavní listinou z roku 1920, podle níž menšinové obyvatelstvo na československém území požívalo rozsáhlých občanských práv a svobod, také v oblasti jazykové, školské a kulturní.

Zformování a stabilizace politicko-stranického systému pak přinesla relativní stabilitu politiky první republiky, kde exekutivní roli plnili prezident a vláda. Role prezidenta se formovala především osobností T. G. Masaryka, jenž si svou nadstranickou autoritou získal široké reálné mocenské možnosti. Svůj vliv dokázal prosazovat ale také prostřednictvím neformálního seskupení politiků, intelektuálů, korporací a představitelů médií, které pod názvem Hrad přispívalo ke stabilizaci politického prostředí a kultivovalo demokratické poměry ve státě. Díky efektivitě politických jednání se dařilo eliminovat politický extremismus jak na pravici, tak i na levici.

Obdobně mimo formální politickou strukturu i legislativu v prvních letech samostatného státu zůstávala tzv. „Pětka“, sdružující zástupce pěti hlavních československých politických stran. Příprava klíčových politických rozhodnutí, která byla v tomto orgánu dohadována, pak usnadňovala proces jejich schvalování na parlamentní půdě.[9] I když formálně zanikla v roce 1925, systém – tedy stranické předjednání záležitostí klíčových pro další osud státu – fungoval i nadále.

I přísný kritik politického stranictví Ferdinand Peroutka na jejím sklonku v říjnu 1938 pozitivně komentoval politickou stabilitu státu: „V politickém systému, který jsme si po převratu vybudovali, byly strany a demokracie dvě stránky téže věci. Tento systém se v některých věcech osvědčil, v jiných nikoliv. Přese všechen kal a rmut, jenž ploval po hladině veřejného života, dovedlo naše stranictví po počátečním kolísání vytvořit na mnoho let typ pevné vlády, která nemusila chodit do parlamentu se strachem o svou existenci a které nebylo třeba chvět se před každým demagogem z ulice. Nepovolavše žádného diktátora, aby nad námi vládl, měli jsme pevnou a stálou vládu, která v klidu se mohla věnovati všem dlouhodobým úkolům, pokud je postřehla. Výtečné vysvědčení vystavila naší demokracii letošní mezinárodní krize: neveden žádným jedincem, který prostě

[9] KLIMEK, Antonín: *Boj o Hrad. I. Hrad a Pětka 1918–1926 na půdorysu zápasu o prezidentské nástupnictví.* Praha 1996.

poroučí, stál náš národ ze svobodné vůle tak odhodlán a připraven k boji, jako žádný jiný národ evropský. Žádný autoritativní režim nemohl v této věci míti lepší výsledky. Úctyhodný to plod našeho dvacetiletého demokratického života, jejž všichni diktátoři nám musí záviděti…“ A dovolím si k tomu přidat i hodnocení Zdeňka Kárníka, autora jedné ze základních prací o českých dějinách meziválečného období: „Sotva lze pochybovat, že demokratismus první republiky uvolnil k dosud netušenému rozmachu duševní síly českého a slovenského národa ve všech sférách života společnosti, nejen hospodářské a politické, ale i sociální a hlavně kulturní v nejširším slova smyslu.“[10]

Zařazení Československa do „versailleské“ střední Evropy po první světové válce naznačuje základní obrysy československé zahraniční politiky. Na jedné straně sousedství s poraženou, ale stále ještě velmocí – Německem, na straně druhé sousedství s nástupnickými státy bývalé rakousko-uherské monarchie – Rakouskem, Maďarskem a Polskem. Připojení Podkarpatské Rusi k Československu v roce 1919 pak přineslo v této oblasti i krátké hraniční spojení s Rumunskem jako jeden z důležitých momentů pro budoucí československo-rumunsko-jugoslávské spojenectví v rámci Malé dohody.

Sledujeme-li poválečné formování střední Evropy a úlohu Československa v ní, je nutno konstatovat, že klíčovou roli v něm logicky sehrávala otázka hranic. Postupné etablování versaillského mírového systému pod dohledem dohodové Francie a vzájemných spojeneckých (či v některých případech antagonistických) vazeb přivedlo oblast do stavu jisté rovnováhy. Rovnováhy, jejíž křehkost však ukázal mocný nástup Německa a jeho nacistického režimu ve třicátých letech 20. století, kdy znovu vypluly na povrch všechny doposud latentně dřímající sousedské konflikty a kdy v důsledku Hitlerovy politiky přichází destrukce Rakouska, Československa, poté i Polska na sklonku tohoto období. Nic z toho, co se stalo na konci třicátých let v Československu, však nebylo inspirováno zevnitř státu (bez ohledu na separatistické tendence části slovenské politické scény), naopak bylo dílem vnějšího tlaku, který postupně rozbil československý stát.

Klíčový význam pro Československo měl pochopitelně vztah k poválečnému výmarskému Německu, které podpisem Versaillské mírové smlouvy 28. června 1919 uznalo v článku 81 a 82 existenci nezávislého československého státu a jeho hranic.[11] Počáteční kroky německé diplomacie v Praze, reprezentované konzulem Friedrichem von Gebsattelem, byly velmi vstřícné.[12] Československá zahraniční politika, vedená a formulovaná ministrem zahraničních věcí Edvardem Benešem

[10] KÁRNÍK, Zdeněk: *České země v éře První republiky, 1918–1938*, III. Praha 2003, s. 646.

[11] *Sbírka zákonů a nařízení státu Československého*, roč. 1921, částka 53 z 22. června, č. 217, s. 489-1023, čl. 81 a 82 s. 602-603. Smlouva je uložena v Archivu Ministerstva zahraničních věcí Praha, Archiv smluv.

[12] ALEXANDER, Manfred: Die erste Phase der deutsch-tschechoslowakischen diplomatischen Beziehungen 1918–1919. In: *Die böhmischen Länder zwischen Ost und West*. München – Wien 1983, s. 228-239.

vycházela z předvídatelné situace, že Německo se dříve či později stabilizuje a obnoví svoji velmocenskou pozici. Přítomnost třímilionové německé menšiny a její první kroky v novém státě dávaly tušit možnost komplikací vzájemných československo-německých vztahů.

Třecích ploch mezi oběma státy však nebylo v prvních letech československého státu mnoho, ba dokonce by se dalo říci, že z hlediska jeho sousedů patřilo Německo k těm nejméně problémovým. Důvody tohoto stavu byly zřejmé: mírová smlouva nepřinášela s výjimkou přičlenění malé německé oblasti Hlučínska žádné podněty pro německý územní revizionismus vůči Československu, které mělo poměrně stabilizované historické hranice českých zemí vůči Německu, hranice nevzbuzující vášně, jako tomu bylo v případě Polska a Maďarska. Tento vzájemný klidový stav československá diplomacie nenarušila ani nějakou zásadnější spojeneckou podporou tvrdé francouzské politiky vůči Německu pro neplnění reparačních povinností. V tomto ohledu lze rozlišit československo-německé vztahy ve dvacátých letech od následujícího desetiletí, kdy po nástupu nacistického režimu v Německu došly do přímého střetu obou zemí.

Možná trochu paradoxní byly vztahy s Rakouskem. Jakkoliv by se mohlo zdát, že resentimenty na bývalé mocnářství a útlak přicházející z Vídně by měly negativně poznamenat budoucí vzájemné československo-rakouské vztahy, opak byl pravdou. Máme-li hodnotit korektnost vztahů se sousedy (s výjimkou Rumunska, které ovšem díky velmi krátké bezkonfliktní společné hranici nemůžeme porovnávat s ostatními sousedy), lze Rakousko v průběhu meziválečného období z hlediska korektnosti vztahů postavit na první místo.

Na tom nic nemění ani počáteční konfliktní etapa mezi rakouskou vládou K. Rennera a československou vládou, týkající se pokusu o vznik čtyř německých provincií v Československu a jejich přičlenění k Rakousku, kde tato kontroverze byla vyřešena silovým řešením této otázky československou vládou.

Předělem pak byla mírová smlouva, podepsaná v Saint-Germain en Laye 10. září 1919, jíž Rakousko uznávalo nezávislost a územní celistvost Československa a vzdávalo se definitivně nároků na části historického českého území.[13] Následné sbližování probíhalo na bázi spolupráce proti maďarskému revizionismu a návratu Habsburků, kde oba státy stanuly ve společné frontě proti restauračnímu pokusu bývalého rakouského císaře Karla I. v roce 1921. Nezanedbatelnou roli hrály i hospodářské vztahy, kde do válkou rozvráceného Rakouska plynuly z Československa jak finanční půjčky, tak i suroviny.

Logicky nejbližším sousedem pro Československo mělo být slovanské Polsko. Nejenom slovanská příbuznost, ale i společné vnější zájmy (zejména vůči Německu) měly předurčovat blízkost obou zemí. Realita prvních poválečných let ale byla jiná. Kamenem úrazu ve vztazích mezi oběma státy se stal spor o území na Těšínsku, Oravě a Spiši. Problémem však zůstával i vztah obou států k dalším

[13] KONRÁD, Ota: *Nevyvážené vztahy. Československo a Rakousko 1918–1933*. Praha 2012, kap. 1.

zemím regionu. Pro Polsko typické přátelské vztahy k Maďarsku vytvářely třecí plochy směrem k Československu, ať už to byla otázka Slovenska či ještě citlivější otázka Podkarpatské Rusi. Její začlenění k Československu zmařilo jeden z dlouhodobých cílů polské zahraniční politiky – dosažení společné polsko-maďarské hranice, kterého Polsko dosáhlo až v polovině března 1939 v důsledku rozbití československého státu a úplnou maďarskou okupací Podkarpatské Rusi. Naopak československé společnosti bylo blízké rusofilství, které se sráželo s polskou historickou zkušeností s postupy ruské velmoci v předválečném ruském záboru Polska.

Hlavním předmětem sporu mezi Československem a Polskem se však staly společné hranice. V českých zemích se to týkalo bývalého Těšínského knížectví, na Slovensku pak oblastí na Oravě a Spiši. Nároky obě strany dokládaly jak cestami diplomatickými (aktivitami při přípravě mírových jednání v Paříži), tak formou vojenských akcí, které skončily až vojenskými střety obou stran (paradoxně až na práh vojenského střetnutí se přetrvávající spor o Těšínsko dostal i bezprostředně po skončení druhé světové války). Tady však zasáhly dohodové velmoci, resp. Nejvyšší rada v Paříži a spor se přenesl na pole diplomatické, kde se oba státy snažily přesvědčit velmoci o oprávněnosti svých nároků. Rozhodnutím konference dohodových velvyslanců v belgickém Spa z 28. července 1920 se sporná území rozdělila. Verdikt poznamenal vztahy obou zemí po celé meziválečné období, které vyvrcholily v říjnu 1938 polským ultimátem a obsazením české části Těšínska a poté i některých oblastí na severu Slovenska.

K jejich oteplení nepřispěl ani sovětsko-polský konflikt, jenž vypuknul v dubnu 1920. Československá vláda v něm vyhlásila neutralitu a současně využila tíživé situace Polska k řešení otázky Těšínska, což obojí nebylo polskou stranou, která se postupem vojsk Rudé armády až k Varšavě dostala do kritické situace, zapomenuto. Po podepsání československo-polské dohody v listopadu 1921 sice došlo k normalizaci vztahů, ale Piłsudského májový převrat v Polsku a nástup nového režimu v roce 1926 předznamenal víceméně chladné vztahy ve zbytku meziválečného období, které ojedinělé neúspěšné pokusy o sblížení nemohly změnit.

Vztahy Československa s dalším sousedním státem, Maďarskem, patřily k nejkomplikovanějším. Důvod byl jednoduchý: Maďarsko stále považovalo Slovensko za součást zemí Svatoštěpánské koruny. V tom se shodovala jak první liberální vláda hraběte Mihály Károlyiho, tak její komunistická nástupkyně pod vedením Bély Kuna v podobě Maďarské republiky rad, kdy střety na demarkační čáře mezi Československem a Maďarskem vyvrcholily počátkem léta 1919 okupací části Slovenska maďarskou Rudou armádou.[14] Stejně jako v polském případě i v případě maďarském přišlo řešení diplomatické zásahem dohodových

[14] IRMANOVÁ, Eva: *Maďarsko a versailleský mírový systém*. Ústí nad Labem 2002, s. 123-128.

velmocí, kde byly určeny definitivní hranice mezi oběma zeměmi, posvěcené rok poté, 4. června 1920, podpisem Trianonské mírové smlouvy, jíž Maďarsko uznávalo „úplnou nezávislost státu československého, zahrnujícího i autonomní území Rusínů na jih od Karpat“.[15]

Trianon měl znamenat předěl i ve vztazích mezi Československem a Maďarskem, opak však byl pravdou – Maďarsko i po pádu tamního komunistického režimu a nástupu regenta Miklóse Horthyho po celé meziválečné období usilovalo o revizi trianonského systému, který této zemi vymezil na 71,5 % území starých Uher ve prospěch okolních nástupnických států, Rakouska, Rumunska, Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (Jugoslávie) i Československa.

Zbýval poslední soused, kterého Československo dostalo po přičlenění Podkarpatské Rusi – Rumunsko. Země, která byla s Československem spjata základním poutem: zabránit Maďarsku v revizi poválečného mírového systému, což se projevilo již dříve při společném postupu likvidace komunisty vedené Maďarské republiky rad. Obrana mírového systému (zejména vůči Maďarsku) se pak stala základem spojeneckého svazku Československa, Rumunska a Jugoslávie, tzv. Malé dohody, jež se stala po svém vzniku v letech 1920-1921 stabilizačním prvkem ve střední Evropě vůči pokusům o návrat k předválečným pořádkům, kde všechny tři státy spojovala obrana poválečných hranic.[16] Prvně svoji společnou politiku v této věci prokázaly při druhém restauračním pokusu excísaře Karla I. v říjnu 1921.

Československá vláda se po celé meziválečné období opírala o politiku kolektivní bezpečnosti, reprezentovanou Společností národů, která se však ve třicátých letech ukázala být nefunkční, neschopnou čelit diktaturám a jejich agresivní politice. Čím by ji ale měl československý stát nahradit? Neutralitou? Nacistické Německo na příkladu Belgie, Nizozemí a Lucemburska v roce 1940 jasně ukázalo, nakolik si váží neutrality států. A Československo jako exponovaný stát ve středu kontinentu, kde se sbíhalo tolik velmocenských zájmů, stěží mohlo pomýšlet na nějakou švýcarskou cestu. Spoluprací s diktaturami? Polsko-německou dohodu o neútočení Hitler roztrhal v dubnu 1939 a o několik měsíců později Polsko napadl.

Obdobně bychom však mohli charakterizovat i období poválečné. Opět se dostáváme k možnosti alternativ československého vývoje. Byla nějaká možnost vyklouznout z poválečného sovětského sevření? Pokud se dívám na podmínky, za nichž se obnovovala poválečná mírová Evropa, musím konstatovat, že za dané situace nikoliv.

Tak, jako československí Němci pod vedením Konrada Henleina přivedli Československo do náruče nacistického Německa, tak českoslovenští komunisté přivedli svou zemi do naprosté podřízenosti Sovětského svazu, byť vnější formu

---

[15] DEJMEK, Jindřich – LOUŽEK, Marek (eds.): *Trianonská smlouva – devadesát let poté*. Praha 2010, s. 173-188.

[16] SLÁDEK, Zdeněk: *Malá dohoda 1919–1938*. Praha 2000, s. 23-24; ÁDÁM, Magda: *The Little Entente and Europe (1920–1929)*. Budapest 1993.

obou příkladů pochopitelně nelze srovnávat. V obou případech tu sehrával však klíčovou roli velmocenský zájem, který si dokázal získat uvnitř československého státu platformu (v prvním případě v podobě národnostní menšiny, v druhém případě politického uskupení), která mu umožnila mocenskou expanzi.

Při tomto srovnání bychom ale neměli zapomínat slov, která vyřknul jeden z nejvyšších československých vojenských činitelů, armádní generál Bedřich Homola, za nacistické okupace velitel vojenské ilegální organizace Obrana národa, popravený nacisty v lednu 1943: „Moskva nám nevezme ani řeč ani půdu, kdežto Berlín obojí. Vládní forma se změní, za 30-50 let komunismus nebude, bude zde však národ, kdežto za vlády Němců by za 20 let byl národ zničen.“[17] Moudrá slova moudrého a statečného muže. Dokázal přesně rozlišit nebezpečí nacistické a sovětské nadvlády pro další osudy svého národa. Podstatou mu byl národ a jeho přežití, když režimy se změní. A v tom bychom také měli vidět rozdíl mezi nacistickou a sovětskou dominancí nad Československem. Vzdor mnohým shodným znakům (např. nacistickým systémem přímé perzekuce za okupace a ze sovětské strany po komunistickém převratu do Československa importovaným systémem represí, dále hospodářským vykořisťováním německým i sovětským v různých formách apod.), základem bylo, že nacistům v dlouhodobé perspektivě šlo o úplné ovládnutí středoevropského prostoru včetně jeho germanizace, známy jsou nacistické plány postupného poněmčení českého národa stejně jako dalších slovanských národů, kdežto Sovětům „postačila“ naprostá podřízenost celého středoevropského prostoru sovětskému režimu. Zdůrazňuji naprostá, jak ukázal pozdější příklad Pražského jara 1968 a snahy o nezávislejší vlastní československý vývoj, kdy sovětská velmoc zakročila se vší brutalitou, aby vrátila Československo do stavu naprosté podřízenosti.

Zkoumání československých dějin není ustrnulé. Už jenom periodizace dějin tohoto státu prochází vývojem. Klasické členění dějin Československa na období první republiky 1918-1938, období druhé republiky 1938-1939, období nacistické okupace a odboje 1939-1945, období třetí republiky 1945-1948, období komunistického režimu 1948-1989, tradičně předělené Pražským jarem 1968 a konečně období po listopadové revoluci až do rozdělení státu 1989-1992 už není tak pevné a jisté jako v minulosti. V souvislosti s přípravou zákona o Ústavu pro studium totalitních režimů začala diskuse o době nesvobody a období totalitního režimu, jež byla formulovány takto: a) dobou nesvobody období od 30. září 1938 do 4. května 1945, b) obdobím komunistické totalitní moci úsek československých dějin od 25. února 1948 do 29. prosince 1989 a dále „doba tomuto časovému úseku předcházející, v níž probíhaly děje týkající se příprav k totalitnímu uchopení moci Komunistickou stranou Československa“.[18] Toto vymezení nahrálo tezi, že období let 1938-1989 začíná být spojováno do jednoho celku. Doba nesvobody

[17] KURAL, Václav: *Vlastenci proti okupaci. Ústřední vedení odboje domácího 1940–1943*. Praha 1997, s. 84.

[18] *Sbírka zákonů. Česká republika*, roč. 2007, částka 59 z 12. července, č. 181, s. 2362.

se z právního termínu přetavuje ve svébytný historický termín, se kterým se dá dobře manipulovat. Manipulovat v tom smyslu, že třetí republika se začíná jaksi pomalu a nenápadně přesouvat do období nesvobody. Jistě, diskuse o ní jako o omezené demokracii je zcela relevantní, ale měla by zůstávat na konkrétních analýzách a ne na paušalizovaném hodnocení nedemokratičnosti jejího systému.

Nicméně vraťme se do počátku třicátých let, kdy centrální Evropu zasáhly dvě klíčové dějinné podstaty, které ji postupně od základu změnily. Tou první byla světová hospodářská krize, tou druhou nástup nacistického režimu v Německu. Obojí Československo negativně zasáhlo a přispělo k rozleptávání versaillského mírového systému.

Problémy související s hospodářskou krizí, jakkoli vážné, neotřásly základy parlamentní demokracie v zemi. Na Československo jako středně průmyslově rozvinutý evropský stát však její důsledky byť s dílčím odstupem musely dopadnout. Krize však zvyšovala politické napětí, jež republiku stále více ohrožovalo. Jestliže zůstával český fašismus přes veškeré úsilí jeho vůdců na okraji politického života, mnohem více začal ohrožovat československou demokracii růst nacionalismu v německém prostředí, kde do jisté míry souvisel se sociálními dopady hospodářské krize v krajích s německou menšinou, kde byl těžce postižen zde umístěný lehký průmysl.

Jestliže dvacátá léta byla po Československo autentická, československá, léta třicátá již byla jiná, ve znamení orientace státu na obranu, jak vnitřní, tak zejména vnější. V republice ale zůstávaly nedořešené nároky slovenského národa na autonomii, zakotvené ujednáním Čechů a Slováků v americkém Clevelandu v roce 1915 a tři roky poté v Pittsburghu (byť tato dohoda nehovořila přímo o autonomii, ale o vlastní slovenské administrativě, sněmu a soudech), které se právě na konci třicátých let staly jednou z vážných příčin oslabení a nakonec i zániku československé státnosti de facto. Nástup Andreje Hlinky a politiky jeho Slovenské ľudové strany v tom sehrály klíčovou roli.

Nutno však zdůraznit, že rozhodujícím faktorem se v tomto směru stalo nacistické Německo. Jakkoliv relativně vzhledem ke své velikosti byl československý stát silný (vojensky, zahraničněpoliticky, ekonomicky), nedokázal a ani nemohl vzdorovat agresívní politice nacistického Německa, která po anšlusu Rakouska zaměřila pozornost právě na něj.

Již dříve se ukazovalo, že Německo po nástupu Hitlera vědomě a soustavně usiluje o pohlcení Československa. Nástrojem k rozbití československého státu se Hitlerovi stala německá národnostní menšina. Rozhodujícím v této věci bylo setkání mezi jejím představitelem K. Henleinem, předsedou Sudetoněmecké strany (SdP), a Adolfem Hitlerem v Berlíně 28. března 1938. Henlein si zaznamenal od německého kancléře jasné pokyny: „Musíme tedy vždy požadovat tolik, abychom nemohli být nikdy uspokojeni.“[19] Rozpadem německého aktivistického

[19] ČELOVSKÝ, Bořivoj: *So oder so. Řešení české otázky podle německých dokumentů 1933–1945*. Ostrava 1995, s. 145; JAKSCH, Wenzel: *Cesta Evropy do Postupimi*. Praha 2000, s. 171.

tábora následně skončila dvanáctiletá etapa československo-německé vládní spolupráce.

Nacistická diplomacie problém německé národnostní menšiny postavila jako mezinárodní a zahájila díky vstřícnosti appeasementu západních velmocí politiku přímého nátlaku. Ta podle berlínské režie vyvrcholila přijetím mnichovské dohody čtyř velmocí a okleštěním československého státu. Jeho pád nelze chápat jako důkaz slabosti československé demokracie. Byl vyvolán vnějšími vlivy (i když za využití vnitřních sil), jimž politické vedení státu mohlo jen stěží odolat, ostatně následné kroky německé agrese v Evropě ukazují, že jí neodolaly státy mnohonásobně větší. Československo při zhroucení systému kolektivní bezpečnosti nemělo šance a stalo se pouhým objektem hry velmocí obou vyhrocených táborů.

Je nutno však dodat, že Československá republika si až do roku 1938 uchovala charakter liberálně orientované parlamentní demokracie, zajišťující svým občanům standardní demokratická občanská práva. Jakkoliv nelze tvrdit, že by první republika byla rájem demokracie, prostou komparací s ostatními evropskými režimy můžeme dojít k závěru, že za daných podmínek v této části Evropy představovala vysokou míru demokracie, možná tu nejvyšší možnou.

Proč tomu tak bylo? Připomínám některé základní prvky její stavby: schopnost politiků nacházet kompromis v rámci celého demokratického spektra stran, stabilizující význam integrace menšin do vlády i pozitivní roli státní podpory menšinovým kulturám. Nemůžeme samozřejmě tyto prvky absolutizovat a idealizovat, ale musíme je vždy porovnávat s okolním prostředím.

Druhá republika, jejíž možnosti dalšího suverénního a nezávislého vývoje byly mnichovskou dohodou, vídeňskou arbitráží a dalšími agresívními akty eliminovány, se stala státem zcela závislým na politice mocného německého souseda. Jejího oslabení využily autonomistické síly na Slovensku i Podkarpatské Rusi, které svými kroky a dosažením autonomie zdánlivě paradoxně proklamovaly své státní ambice.[20]

Rozbití Česko-Slovenska v březnu 1939 bylo znovu výsledkem vnější agrese, vedené nejprve diplomatickými a poté přímo vojenskými prostředky. Vyhlášení samostatného Slovenského státu autonomním slovenským sněmem jistě nelze chápat a ani současníci (včetně přímých aktérů) ho nechápali jako výsledek nějakého emancipačního procesu Slovenska, ale jako výsledek zahraničně politického nátlaku Německa při návštěvě předsedy Hlinkovy slovenské ľudové strany Jozefa Tisa v Berlíně. Jejím rezultátem bylo vyhlášení Slovenského státu 14. března autonomním slovenským sněmem. Dvacetileté česko-slovenské soužití de facto skončilo.

Avšak přes rozdílné a nejednou i trpké zkušenosti a nové vnucené podmínky nadále přetrvávala československá státní idea. Přetrvávala v domácím odboji v českých zemích i na Slovensku, přetrvávala však – co je podstatné – rov-

[20] GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan: *Druhá republika 1938–1939. Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*. Praha – Litomyšl 2004.

něž v československém exilu, který se nadále hlásil k myšlence československé státnosti a vyhlásil od samého počátku boj za osvobození společného státu pod heslem Svobodné Československo ve svobodné Evropě. Není náhodou, že tři vyslanci, nesoucí prapor tohoto boje ve Spojených státech amerických, ve Francii a v Polsku – Vladimír Hurban, Štefan Osuský a Juraj Slávik – byli právě Slováci.[21]

A není také náhodou, že do čela národněosvobozeneckého boje se postavil Edvard Beneš, který se stal uznávaným představitelem československé rezistence doma i v zahraničí. Jakkoliv jeho teorie právní kontinuity první Československé republiky nebyla příliš argumentačně silná, dokázal na mezinárodní úrovni vydobýt spolu s dalšími českými a slovenskými politiky exilové československé prozatímní státní zřízení a jeho uznání ze strany spojeneckých velmocí. Československo tedy právně existovat nepřestalo a naopak Slovenská republika se dostala do plného područí svého ochránce, nacistického Německa.

A tak se Slováci dostali na obě strany válčících mocností Spojenců a Osy, aby jejich zápas vyvrcholil Slovenským národním povstáním, které spojilo Čechy a Slováky na domácí frontě znovu do společného boje za obnovu nezávislého československého státu. Povstání na sklonku léta 1944 znamenalo zásadní zlom, přestože bylo koncem října 1944 vojensky poraženo. Povstalci odmítli vládnoucí režim Slovenské republiky a přihlásili se ke společnému státu Čechů a Slováků, k obnově Československa, byť na jiných základech, než stála první Československá republika.

Vrcholným politickým orgánem se stala Slovenská národní rada, která 1. září 1944 proklamovala česko-slovenský vztah na úrovni „rovný s rovným“ a otevřeně ho plánovala prosadit i v obnoveném poválečném Československu. Po osvobozování Slovenska se od ledna 1945 staly jejím sídlem osvobozené Košice, odkud vykonávala zákonodárnou i výkonnou moc na osvobozeném slovenském území. Bylo zřejmé, že česko-slovenský vztah se již nemůže vrátit do předmnichovského období.[22]

Výsledek druhé světové války – porážka nacistického Německa a jeho spojenců – znamenal i faktické obnovení Československé republiky, čímž československá exilová reprezentace splnila svůj úkol. Zajistila a do značné míry i smluvně zabezpečila mezinárodně právní obnovu Československa v předmnichovských hranicích. Ovšem s výjimkou Podkarpatské Rusi, která se stala terčem sovětského velmocenského pronikání do středoevropského prostoru a vzdor veškerým mezinárodněprávním smluvním ujednáním agresívními mocenskými politickými i vojensko-bezpečnostními postupy Sověti odtrhli tuto oblast od Československa a připojili ji k sovětské Ukrajině.

---

[21] NĚMEČEK, Jan: *Soumrak a úsvit československé diplomacie. 15. březen 1939 a československé zastupitelské úřady*. Praha 2008, kap. 2.

[22] RYCHLÍK, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945*. Bratislava 1997, s. 242-249.

To bylo první varování, že po porážce jednoho hegemona ve středoevropském prostoru, nacistického Německa, tu vzápětí do určitého velmocenského vakua přichází neméně rázně druhý se svými velmocenskými nároky, Sovětský svaz, ověnčený gloriolou vítěze a osvoboditele. Což mu přirozeně vytvářelo v Československu (na rozdíl kupř. od Polska) z hlediska taktiky mnohem lepší výchozí podmínky pro mocenskou expanzi, i když asi lze diferencovat v tomto směru mezi českými zeměmi a Slovenskem.

Osvobození Československa přineslo základní otázku: vrátit se zpět k modelu první republiky nebo jej reformovat? Bylo zřejmé, že reforma ve všech oblastech musí přijít, ostatně otřes způsobený Mnichovem a okupací byl pro československou společnost příliš velký, než aby nehledala možnosti revize politického systému, jak se to dělo již za války jak v domácím, tak i v zahraničním odboji.

Události konce války, kdy většina československého území byla osvobozena Rudou armádou a československí komunisté získávali stále dominantnější postavení jak v zahraničním odboji, tak i v odboji domácím, ve svém důsledku však znamenala, že osvobozené Československo se začínalo naklánět ke svému novému východnímu sousedovi, jímž se stal Sovětský svaz.

Limitem poválečného vývoje se stalo i to, že demokratické strany nepřipravily kompaktní program, který by mohl být alternativou komunistickému, připravenému v Moskvě, což poznamenalo nový Košický vládní program. Také v organizovanosti překonávali komunisté jak na domácí půdě, tak v zahraničí ostatní strany a v okamžiku vítězství vystoupili jako kompaktní strana v době, kdy ostatní teprve začínaly obnovovat stranické struktury. Proti promyšlené taktice komunistů demokraté, kteří byli tak trochu stále o krok pozadu, nedokázali stavět alternativy, jež by oslovily voliče, jimž komunisté překládali líbivá řešení, na venkově například v podobě přídělů půdy.

Ve třetí republice se v porovnání s předmnichovskou republikou projevil výrazný posun směrem k levici. Zúžení politického spektra v podobě neobnovení agrární strany či Hlinkovy slovenské ľudové strany a zejména sloučením stran do Národní fronty poznamenalo politickou soutěž. Politický systém pak byl zatížen značnou asymetričností v podobě uznání národní svébytnosti Slováků s jejich reprezentativním orgánem, Slovenskou národní radou (SNR).

To znamenalo vytvoření specifického modelu státoprávního uspořádání, v němž vedle celostátních orgánů existovaly orgány slovenské (SNR a Sbor pověřenců s určitými výkonnými pravomocemi), zatímco však neexistovaly obdobné české orgány, tedy stav připomínající obdobnou asymetrii slovenské a podkarpatoruské autonomie za druhé republiky. Poválečná vyjednávání mezi českou a slovenskou politickou reprezentací, jež spěla v podobě tzv. pražských dohod z let 1945-1947 od slovenského autonomismu k pražskému centralismu, ukázala na politické diferenciace mezi českými zeměmi a Slovenskem.[23] Zejména se to

[23] KAPLAN, Karel (ed.): *Pražské dohody 1945-1947. Sborník dokumentů*. Praha 1992.

pak projevilo ve volbách v r. 1946, kde na Slovensku porazila komunisty tamní Demokratická strana, na rozdíl od zvláště Čech, kde komunisté zaznamenali drtivé vítězství. Úspěch slovenských demokratů však byl oslaben faktem, že zůstali ve vyjednávání s komunisty osamoceni, bez podpory českých demokratických stran. I tato záležitost poznamenala pozdější mocenský boj vrcholící únorovým komunistickým převratem.[24]

Poválečný vztah Čechů a Slováků predestinovaný Slovenským národním povstáním, vycházel z Košického vládního programu z 5. dubna 1945, jenž vycházel z uznání Slováků jako „nacionálně svébytného národa" na zásadě rovný s rovným a měl učinit konec „všem starým sporům".[25] Další vývoj ovšem znamenal již posun směrem k centralizaci, jehož výrazem byl zmíněný podpis tzv. pražských dohod. V poválečné situaci se prosazovaly politické zájmy komunistů, kterým bylo získání veškeré politické moci v zemi a nastolení diktatury bližší, než rovné řešení česko-slovenského vztahu. Po prohraných volbách na Slovensku až do únorového vítězství v roce 1948 byli českoslovenští komunisté ochotni propagovat i tuhý státní centralizmus, jenž byl po únoru 1948 zaměněn vládou jedné, komunistické strany.

Poválečný vývoj byl v Československu poznamenán značnou homogenizací společnosti v důsledku odsunu Němců a částečné výměny obyvatelstva s Maďarskem, také pochopitelně v souvislosti s odstoupením Podkarpatské Rusi. Zasáhly do něj – také v souvislosti s těmito transfery – i rozsáhlé změny majetkové v důsledku retribuce, revize pozemkové reformy či znárodnění. Z hlediska politického pak přišla agresívní ofenzíva Komunistické stany Československa (KSČ) přicházející ve všech oblastech života společnosti a promítající se pod tlakem zvenčí ze strany Sovětského svazu také do politiky zahraniční, kde byla třetí republika po odmítnutí Marshallova plánu stále těsněji připoutávána k sovětskému mocenskému bloku stejně jako další středo- a východoevropské státy.

Československými demokratickými politiky předpokládaná idea udržení válečné jednoty velmocí protihitlerovské koalice jako jednoho z předpokladů suverenity Československa, se po skončení války zhroutila. Nový rýsující se bipolární svět nedával československému státu mnoho variant vývoje. Země v tak strategickém postavení, jako bylo Československo ve střední Evropě, a při své skromné velikosti těžko mohla spoléhat, že zůstane stranou zájmu velmocí. Záleželo na tom, kdo a jak tento zájem uplatní. A aniž bych chtěl snižovat interes Velké Británie či také USA na středoevropském prostoru, mnohem silnější karty v tomto směru držel Sovětský svaz.

---

[24] FRIEDL, Jiří – JEDLIČKOVÁ, Blanka – ŠKERLOVÁ, Jana a kol.: *Parlamentní volby 1946 a Československo. Souvislosti, prognózy, fakta, následky*. Praha 2017.

[25] *Program Československé Národní fronty Čechů a Slováků, přijatý na prvé schůzi vlády dne 5. 4. 1945 v Košicích*. Praha 1945.

Byť v politickém životě stále ještě existovaly a fungovaly jisté formy politické plurality, úspěšná ofenzíva komunistů, vrcholící pro ně vítěznými parlamentními volbami v roce 1946, předznamenala rozhodující mocenské střetnutí, které mělo na dalších více jak 40 let poznamenat československý vývoj. Komunisté eskalovali politický boj, směřující k zápasu o získání monopolu moci.

Otevřená krize, která vypukla v únoru 1948, jim otevřela formou mocenského převratu s využitím ústavních principů cestu k neomezené moci v Československu. Aniž bych chtěl zlehčovat nedemokratické metody, kterých komunisté v tomto zápase využili, chtěl bych konstatovat, že československá společnost si po druhé světové válce sama prohrála demokracii.

Únorový komunistický převrat znamenal transformaci režimu do plného totalitního modelu podle sovětského vzoru. Změny se promítly do všech oblastí života společnosti. Nová, komunistická centralizace se zakrátko změnila ve vládu sovětského typu, která ústavně zasáhla do občanských svobod a postupně přebírala moc nad všemi oblastmi života, počínaje ekonomikou přes církve až po kulturu. Stát byl prostřednictvím Sověty organizovaných mezinárodních organizací pevně začleněn do komplexu zemí socialistického tábora, také prostřednictvím vojenského paktu Varšavské smlouvy a hospodářského seskupení Rady vzájemné hospodářské pomoci.

Diktátu nové moci byl samozřejmě podroben i státně politický vztah Čechů a Slováků, kde nejen nebyla vůle k řešení slovenských národních požadavků, ale situaci vyostřoval i neústupný a neomalený postoj českých komunistických představitelů, kteří leckdy až ostentativně dávali najevo, že pohrdají vším, co není spojené s budováním komunizmu.

Formálním vyvrcholením poúnorového vývoje byla ústava z roku 1960, zakotvující nový název státu – Československá socialistická republika – a vedoucí úlohu KSČ a také jedinou přípustnou ideologii – marxismus-leninismus. Ústava deklarovala, že „socialismus v naší vlasti zvítězil“.[26] Znamenala také dovršení centralistického přístupu k česko-slovenskému vztahu zrušením slovenského Sboru pověřenců, jehož pravomoci převzala Slovenská národní rada. To ovšem znamenalo v evropském prostoru jistou raritu, protože šlo o sloučení zákonodárné a výkonné moci do jednoho celku. SNR se však dále zúžily její pravomoci a došlo k minimalizování role slovenských orgánů. To pochopitelně vykopávalo příkop v česko-slovenských vztazích.

Uvolňování režimu v Československu, vrcholící na jaře 1968 příchodem Pražského jara, přineslo snahu o změnu dosavadního modelu tzv. socialismem s lidskou tváří, jenž přispěl k výrazné aktivizaci celé společnosti. Zároveň však vyvolal neopodstatněnou obavu Sovětského svazu, jenž chápal obrodný proces v Československu jako ohrožení sovětských mocenských pozic v této části Evropy. Po politických jednáních přišel 21. srpen 1968 a okupace Československa

[26] *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky*, 1960, částka 40, č. 100 z 11. července, s. 293.

vojsky Varšavské smlouvy, jež zastavila obrodný proces a zakonzervovala zemi jako pevnou součást socialistického bloku.[27]

Snaha pokračovat v reformách se odrazila do dovršení zásadní změny v česko-slovenském vztahu, kterou měl přinést ústavní zákon o československé federaci přijatý parlamentem 27. října 1968. Jím byla doposud unitární Československá socialistická republika přetvořena ve federaci České socialistické republiky a Slovenské socialistické republiky. Tím měl být postaven naroveň vztah Čechů a Slováků, bohužel však k tomu de facto nedošlo, byť alespoň v dílčím ohledu byly již na počátku Pražského jara rozděleny stranické a státní funkce (prezident Čech – Ludvík Svoboda, první tajemník KSČ Slovák – Alexander Dubček).

Následujících dvacet let tzv. normalizace znamenalo pevné zakotvení komunistického režimu v Československu bez ohledu na pokusy vznikající opozice, zejména Charty 77, jež se stala zdrojem emancipačního občanského protirežimního hnutí, žádajícího dodržování lidských práv na základě helsinských dohod z roku 1975.

Zhroucení komunistického režimu v Československu v listopadu 1989, které překvapivě rychle nastalo díky příznivé mezinárodní situaci a zejména změnám, které probíhaly v Sovětském svazu jako řídící velmoci socialistického tábora, přineslo návrat pluralitní demokracie do československého státu, do jehož čela se postavil Václav Havel. Rozsáhlá ekonomická transformace s velkou a malou privatizací přinesla výrazné ekonomické změny a ve svém důsledku prohloubila v tomto směru rozdíly mezi českými zeměmi a Slovenskem.

Jako základní problém závěrečného období československého státu, let 1989-1992, považuji fakt, že se přes rozsáhlé diskuse nepodařilo najít nový funkční model česko-slovenského federálního uspořádání státu. To spolu s pragmatickými politickými jednáními vítězů parlamentních voleb v červnu 1992 přineslo rozpad státu. Zůstává nezodpovězenou otázkou, jak by asi dopadlo všeobecné referendum o této zásadní otázce. Československo však bylo parlamentní demokracií a tak se stejně jako o jiných klíčových otázkách rozhodovalo na půdě parlamentu, kde Federální shromáždění v listopadu 1992 rozhodlo ústavními zákony o zániku České a Slovenské federativní republiky.

Česko-slovenský státní rozchod byl rozchodem přátel. Jako takový svou unikátností dával a dává vzor tváří tvář národnostním konfliktům minulé i současné Evropy, jak lze tyto věci řešit, když proti sobě postavíme řízený a klidný zánik Československa do protikladu v téže době probíhající dekompozice Jugoslávie, jež přerostla v krvavý balkánský konflikt.

Co říci závěrem? Neměli bychom nikdy zapomínat, že zde existoval společný stát, jenž prospěl oběma státotvorným národům, Čechům i Slovákům, stát, jenž byl naším společným domovem. Bylo Československo úspěšným státním projektem? Tato otázka je vyprovokována titulem knihy Mary Heimannové: *Cze-*

[27] DEJMEK, Jindřich a kol.: *Československo. Dějiny státu*. Praha 2018, s. 602-623.

choslovakia. The State that Failed.[28] Soudím – na rozdíl od anglické autorky – že v historických podmínkách, za kterých vznikalo a existovalo, Československo určitě úspěšným státním projektem bylo. Dnes jej bereme již jako samozřejmost, ale vznik a udržování existence československé státnosti tak samozřejmé nebylo, jak prokázala zejména léta druhé světové války.

Protože pokud by bylo tak špatným projektem, jak by se pak mohla například podařit jeho nelehká obnova v letech druhé světové války? Rádi často svalujeme vinu či úspěchy jen na politickou reprezentaci země. Ale stát nikdy nebyla jen úzká vrstva vrcholných politiků. Československý stát tvořila mnohamilionová entita jeho občanů. Občanů, kteří neváhali i položit životy za jeho svobodu a existenci. Právě jejich oběťmi, počínaje padlými Čechy a Slováky za druhé světové války, bychom měli také poměřovat jejich vztah k československé státnosti.

Neměli bychom zapomínat ani na další aspekt Československa coby azylové země, útočiště, kde hledaly svůj nový život tisíce Rusů prchajících před bolševickým režimem, tisíce Němců prchajících před nacistickou diktaturou, ale i příslušníci mnoha dalších národů, jejichž země se ocitly pod nadvládou totalitárních režimů. Také pro ně se Československo stalo novým domovem, byť podmíněným vnějšími vlivy, které přinesly nacistické pronásledování německých antifašistů či sovětské pronásledování emigrantů po druhé světové válce.

I když si někteří ze současníků možná myslí, že Československo byla zbytečná zatáčka v dějinách, že společná republika netrvala tak dlouho a že podle nich mnoho neznamenala, je to omyl. Na historii je třeba se dívat v kontextu, reálně očima činů a událostí, nikoliv paušalizujícími odsudky. Nemusíme přepisovat historii, stačí jen, budeme-li se držet historických faktů. Nenechávejme se svést efektními analogiemi, které však při bližším zkoumání neobstojí.

Je dobré, když pochopíme, že naši předkové, kteří Československo vytvářeli, měli v sobě velmi silný pozitivní náboj. Chtěli vytvořit celek, který bude mít trvalejší hodnotu pro oba národy. Na to bychom neměli zapomínat, když čteme teze o vymyšleném československém státu, jenž údajně vzniknul proti vůli a zájmům všech svých sousedů a nejméně třetiny svých vlastních obyvatel.

Byl zde společný stát, který 74 let, 2 měsíce a 4 dny spojoval Čechy a Slováky, stát, na který můžeme býti hrdi a který se stal pro budoucnost obou našich národů základem, na kterém můžeme budovat naši českou a slovenskou budoucnost. Stát, který vzniknul ze společné vůle obou národů a který se stal jejich vzájemným obohacením.

Vztah Čechů a Slováků přes všechny peripetie historického vývoje byl vždy vztahem nejbližších národů. Československo se jako společný domov Čechů a Slováků přesunulo do historie, všechno pozitivní, co přineslo, by však mělo být zachováno pro budoucí spolupráci obou národů. Češi a Slováci by nikdy neměli zapomenout, že měli společný stát, který prospěl oběma národům.

[28] HEIMANN, Mary: *Czechoslovakia. The State that Failed*. Yale University Press 2009.

Dnes zde máme dva samostatné státy, Českou republiku a Slovenskou republiku a dva národy, Čechy a Slováky, které mají k sobě nejblíže. Hledáme-li analogie v Evropě, podobné takřka nenacházíme. Nacházíme spíše antagonismus až nepřátelství než příklady podobné tomu česko-slovenskému. Právě proto bychom tuto hodnotu, danou nám naší společnou historií, měli uchovávat a chránit i pro budoucí generace.

A Czech perspective on the history of Czechoslovakia

JAN NĚMEČEK

The existence of a common state was beneficial to both state-building nations, Czechs and Slovaks. Czechoslovakia was a successful state project, even though the creation and preservation of the integrity of the Czechoslovak state was not a matter of course. This was most apparent during World War II. The state was born out of the common will of both nations. Even after being split into two separate states, nowhere in Europe has there been such closeness between nations as between the Czechs and the Slovaks.

„BIJE ZVON SLOBODY, ČUJTE HO NÁRODY.“ REFLEXIA REVOLÚCIE 1848/49 PRI OSLAVÁCH VZNIKU ŠTÁTU NA SLOVENSKU

ROMAN HOLEC

Vznik Československa a festivity v jubilejných rokoch štátu mali na Slovensku podobu celého radu rituálov. Vyplývali zo skutočnosti, že každý novovzniknutý štát si konštruuje vlastný príbeh „zrodu“, hľadá v ňom vlastnú, tzv. historickú logiku a vyústenie predchádzajúceho historického vývoja, takto si legitimizuje opodstatnenosť svojho vzniku. Takéto utváranie historickej pamäti – oficiálnej i kolektívnej – patrí k predpokladom lojality občanov, pomáha spoluvytvárať zväzky medzi konkrétnym občanom a abstraktným štátom, pomáha prekonávať konkrétne problémy a vysvetľovať ich príčiny.[1]

Bolo treba doslova utvoriť národné dejiny a v nových podmienkach Československa boli k novému naratívu tie najlepšie predpoklady, ba bola to nevyhnutnosť, ak mali Slováci zohrať úlohu štátotvorného národa. Ich historický obraz Uhorska a slovensko-maďarských vzťahov bol neraz identický s uhorským, hoci rovnako deformovaný. Boj na život a na smrť – ako ho prezentovala maďarská publicistika – mal z maďarskej strany zdôvodniť asimilačnú národnostnú politiku a dodať jej dokonca obranný charakter. Z československej strany išlo po roku 1918 o to, aby sa vyvolal dojem, že ak by neprišlo národné oslobodenie, osudom Slovákov by bola ich definitívna národná smrť. Motív požierania slovenských detí bol identický s ich odnárodňovaním a vykonával ich krvilačný Maďar so svojím koňom, maďarizačný spolok FEMKE alebo odiózny minister kultu a osvety Albert Apponyi.

Okrem vymedzovania sa voči predchádzajúcemu štátu, na troskách ktorého vznikla nová republika, patrili k rozhodujúcim formám utvárania lojality k štátu aj pravidelne sa konajúce festivity a v ich rámci sa opakujúce rituály. Rok 1918 mal medzi oslavami pochopiteľne kľúčový význam ako rok zrodu.

Okrem oficiálnych a zväčša ústredne riadených a podľa úradného scenára uskutočňovaných osláv roku 1918, ktorých priebeh bol s malými obmenami kde-

[1] K oslavám vzniku republiky na Slovensku KŇAŽEKOVÁ, Eva: *Oslavy Martinskej deklarácie*. Diplomová práca na FF UK. Bratislava 1999; OSYKOVÁ, Linda: Jubilejné oslavy 28. a 30. októbra 1928 na Slovensku. In: MICHÁLEK, Slavomír (ed.): *Slovensko v labyrinte moderných európskych dejín. Pocta historikovi Milanovi Zemkovi*. Bratislava 2014, s. 183 – 198; MICHELA, Miroslav: Dve výročia „dňa slobody“. K oficiálnemu pripomínaniu 28. októbra 1918 na Slovensku v rokoch 1918 – 1938. In: ROGUĽOVÁ, Jaroslava – HERTEL, Maroš a kol.: *Adepti moci a úspechu. Etablovanie elít v moderných dejinách. Jubileum Valeriána Bystrického.* Bratislava 2016, s. 207 – 218.

koľvek prakticky identický, existovali aj osobitne spomínané súvislosti, ktoré mali svoj vyslovene slovenský rodný list. Medzi ne patrilo i pripomínanie si revolúcie 1848 v súvislosti s rokom 1918 a jeho oslavami. Formovala sa osobitná kultúra spomínania.[2] Veď už začiatkom februára 1919, deň po príchode Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska do Bratislavy, prisahal miestny pluk novej republiky na námestí pred divadlom na oficiálnej slávnosti na zástavu hurbanovských dobrovoľníkov. Zástava bola pritom vytiahnutá z mestského múzea, kde ju vystavovali ako trofej (korisť) maďarských gardistov po úspešnej zrážke so slovenskými dobrovoľníkmi. Po takomto prekódovaní sa naraz stala posvätným artefaktom novovytvorených tradícií nového štátu.

Príčin spojenia revolúcie s oslavami roku 1918 bolo viacero. Prvou bola snaha dostať revolúciu 1848/49 do historickej pamäti, presnejšie utvoriť jej tam adekvátne miesto, keďže tradície a spomínanie na revolúciu boli v slovenskej spoločnosti minimálne, ak nie žiadne. Do roku 1918 išlo totiž o vyslovene konkurenčné spomínanie voči oficiálnemu uhorsko/maďarskému kánonu, ktorý videl v tradíciách revolúcie 1848/49 jednu z rozhodujúcich národotvorných historických udalostí.[3] Po prevrate bolo treba diametrálne zmeniť postoje k revolúcii, odstrániť „maďarské“ pamätníky v Bratislave, Lučenci, Rožňave, Levoči, Košiciach a inde, viažuce sa k postavám a udalostiam z maďarského uhla pohľadu, a – naopak – zo slovenského hľadiska rehabilitovať revolúciu ako udalosť, keď sa Slováci po prvý raz dostali na javisko európskych dejín.[4] A hoci po ňom len prešli, išlo o veľký a prelomový čin. Revolúcia 1848/49 bola teda z hľadiska kolektívneho spomínania a utvárania historických tradícií úplne nevyužitým priestorom, nevzťahovali sa k nej dokonca ani žiadne mýty, čo umožňovalo neobmedzenú tvorbu rozmanitých konštruktov.

Druhou príčinou bola snaha spojiť dve osmičkové výročia do jedných osláv s cieľom poukázať na historické súvislosti medzi nimi, na istú vývojovú konti-

---

[2] Najnovší a pre náš text veľmi podnetný príspevok k miestu revolúcie 1848/49 v historickej pamäti MANNOVÁ, Elena: „Meruôsmy“ v médiách spomínania a zabúdania. In: MACHO, Peter a kol.: *Revolúcia 1848/49 a historická pamäť*. Bratislava 2012, s. 11 – 34. K tomu aj OLEJNÍK, Milan: Podiel významných historických udalostí na formovaní štátnej ideológie na Slovensku v období predmníchovskej ČSR. *Forum Historiae*, 2, 2008, č. 1. Prístupné na http://forumhistoriae.sk/documents/10180/39392/Olejnik.pdf

[3] HOLEC, Roman: Revolúcia 1848/49 v v slovenskej a maďarskej karikatúre obdobia dualizmu. In: MACHO, Peter (ed.): *Revolúcia 1848/49 a historická pamäť*. Bratislava 2012, s. 109 – 125, 280 – 288. Vnímanie revolúcie a inštrumentalizácia slovenského zástoja v nej poslúžila uhorskej vláde k legitimite zákroku proti Matici slovenskej roku 1875. Karikatúra zachytáva J. M. Hurbana, ako „vlastnoručne“ popravuje maďarských vlastencov pred nastúpenými a so všetkými stereotypmi zachytenými ruskými a slovenskými jednotkami (*Az* Üstökös, 27, 1875, č. 29 (17. 7. 1875)).

[4] Odstraňovanie pamätníkov bolo veľmi citlivo vnímané v radoch menšinového obyvateľstva, keď najmä medzi Maďarmi zohrávali tradície a význam revolúcie 1848/49 kľúčovú rolu. O likvidácii „maďarských“ pamätníkov a ich kontextoch existuje rozsiahla memoárová i vedecká literatúra.

nuitu, na tzv. historickú logiku, ktorá mala legitimizovať rok 1918 v slovenskom historickom vývoji, hoci s podstatne menším slovenským podielom na historickej udalosti. Taktiež s cieľom ukázať, že Slováci majú svoju bohatú minulosť a tá úzko súvisí s bojom Slovákov za národnú slobodu a sebaurčenie, siahajúcom minimálne 70 rokov pred národné oslobodenie a štátny prevrat.

Treťou príčinou bol zámer ukázať snahy štúrovcov o národnú emancipáciu, vnímať ich na pozadí intenzívnej čs. spolupráce (a revolúcia mala významný česko-slovenský rozmer) a vnímať rok 1918 ako zavŕšenie tejto spolupráce. Tým sa dal do istej miery aj eliminovať významný český podiel na vzniku štátu, najmä keď sa poukázalo na logiku slovenského vývoja a zákonitosť, s ktorou napr. Štefánik zavŕšil a zrealizoval Štúrove sny. Existovala snaha ukázať kontinuitu minimálne v línii Bernolák – Štúr – Štefánik, pričom sa do nej dali dosadiť i iné mená (Rázus, Hlinka). Rovnako mohlo ísť o nadkonfesionálnu triádu, ale aj o vyslovene len evanjelické (či katolícke) osobnosti.

Problémovým faktom bola skutočnosť, že obe revolúcie sa síce s odstupom 60 rokov uskutočnili proti Maďarom ako odvekým nepriateľom číslo jedna, zato štúrovci bojovali za svoju revolúciu pod cisárskymi vlajkami, teda v službách habsburskej Viedne. Tento moment sa musel buď zamlčať, alebo pomerne krkolomnými interpretáciami vysvetliť. Vysvetľoval sa hlavne zrušením poddanstva, ktoré ľudí oslobodilo sociálne, zatiaľ čo rok 1918 národno-politicky. Tento interpretačný model dal revolúcii 1848 minimálne jeden úspešný výsledok, ktorý potom mohol ľudí priviesť k národnému oslobodeniu.

Pompézne oslavy v roku 1928

Aj takto sa formovali národné tradície a historické mýty. To sa týkalo aj „československej“ inštrumentalizácie tohto konštruktu, keď sa v revolúcii vnímali predovšetkým česko-slovenské tradície. Brezová pod Bradlom a myjavský luteránsky kraj boli pre podobné významové konotácie ideálne, a tak tradície revolúcie, ako aj česko-slovenskej spolupráce tu boli mimoriadne živé. Na Námestí M. R. Štefánika na dome organára Martina Šaška bola v októbri 1928 inštalovaná Združením evanjelickej mládeže pamätná tabuľa z dielne Dušana Jurkoviča „na pamiatku slávnych dejov roku 1848“. Išlo o spojenie viacerých charakteristických brezovských udalostí – divadelné predstavenie, národné zhromaždenie, víťaznú bitku povstalcov a pochovávanie „padlých hrdinov“ pod vedením miestneho národného barda Jozefa Miloslava Hurbana. Hurbanovskí dobrovoľníci sa dávali často do súvislosti s legionármi z prvej svetovej vojny či so slovenskými dobrovoľníkmi z rokov 1918/19.[5]

Keď v októbri 1928 odhalili bustu Jozefa Miloslava Hurbana v Novom Meste

[5] K tomu podrobnejšie MACHO, Peter: Jozef Miloslav Hurban – náš prvý legionár? Konštruovanie kontinuity boja za národnú slobodu. In: MACHO, Peter (ed.): *Revolúcia 1848/49 a historická pamäť*. Bratislava 2012, s. 165 – 189.

nad Váhom, spojili v ňom 80. výročie revolúcie, ktorej bol hlavným protagonistom, s 10. výročím vzniku Československa, a to pomerne krkolomným spôsobom: „Keďže Hurban prvý pozdvihol svoju zbraň za oslobodenie slovenského národa, a tak možno ho nazvať prvým slovenským legionárom...“ V duchu tejto logiky do základov pomníka vložili nielen prsť hliny zo Starej Turej, kde hurbanovskí dobrovoľníci „zviedli rozhodný boj“ s maďarskými gardistami, ale i z bojísk pri Zborove, Doss Alte a Vouziers, kde „naše československé légie za oslobodenie československého národa krvácali“.[6]

Autorom textu a takéhoto ideového námetu nebol pritom nejaký insitný miestny vlastenec, ale spisovateľka Ľudmila Riznerová-Podjavorinská. V duchu spájania Hurbana a Milana Rastislava Štefánika rečnil Štefan Krčméry a báseň o Hurbanovi prednášal zase slovenský legionár. Spojenie oboch výročí i jeho hlavných predstaviteľov nemohlo byť zreteľnejšie.[7]

Svojské prepojenie Hurbana na revolúcie a rok 1918 nájdeme aj v Brezovej pod Bradlom, kde sú tradície meruôsmych rokov mimoriadne živé. Na križovatke ulíc Hurbanova a Piešťanská je pamätník Frica Motošku a J. Sládeka z roku 1933, teda k 15. výročiu republiky. Pod Hurbanovou bustou sa nachádza nápis *Utrpením k slobode*, ktorý spája mená mŕtvych uvedených ako obete povstania 1848, obete svetovej vojny 1914 – 1918 (teda vojakov v rakúsko-uhorských uniformách, ktorí bojovali proti legionárom a Hurbanovmu duchu, ak neberieme do úvahy to, že obe skupiny bojovali za cisára!), legionárov zo svetovej vojny a slovenských dobrovoľníkov z rokov 1918 – 1919. Ide o výnimku z radu početných pamätníkov postavených na pamiatku mŕtvym z prvej svetovej vojny nielen svojským zložením obetí, ale aj tým, že k podobným pamätníkom sa obyčajne pridali i obete druhej svetovej vojny. Tie tu chýbajú a pojem „dobrovoľníci“ spojil, naopak, roky 1848 a 1919, a teda boj za slobodu sa videl kontinuálne už z čias revolúcie. V slávnostnom prejave 28. októbra 1933 Peter Boor „poukázal na veľké dielo Hurbanovo a čo on v pamätnom roku 1848 započal, to zase Štefánik vo svetovej vojne blahodarne dokončil“.[8]

Roku 1936 navrhlo Združenie slovenských dobrovoľníkov z rokov 1918 – 1919 premenovať Kadlecovo námestie v Bratislave (dnes Odborárske) na Námestie slovenských dobrovoľníkov s „mohutnou sochou“, aby „bolo na trvalé časy ... zaznamenané vystúpenie a historická pôsobnosť slovenského dobrovoľníctva z rokov 1848-49, ako aj z rokov 1918-19 pri Vzkriesení nášho Slovenska a celej Československej republiky.“ Bratislavská Kultúrna komisia tento návrh vzhľadom na jeho nepripravenosť zamietla.[9]

---

6 Pamätná listina vložená dňa 19. 9. 1928 do podstavca Hurbanovho pomníka. *Považské hlasy*, 11, 1928, č. 41 (20. 10. 1928).

7 MACHO, P., c. d., s. 184.

8 Citované podľa MACHO, P., c. d., s. 186.

9 MANNOVÁ, E., c. d., s. 18.

Ako vidieť z predchádzajúceho výkladu, rozhodujúcimi médiami pamäti sa stali pamätníky. Tie mali nielen pripomínať, ale i vykladať historické fakty a súvislosti. Išlo teda o mediálny konštrukt, vhodný na usporiadanie a utváranie rôznych rituálov v rámci zhora i zdola organizovaných festivít. Pamätníky vzhľadom na okrúhle jubileá existujúceho štátu obsadzovali ústredné verejné priestory (ako manifestácia verejnej moci), ale vzťahom na revolúciu sa dostávali i na konkrétne miesta historických udalostí a umožňovali veľmi pestrú manifestáciu kolektívnych identít.

Vrátim sa znovu k roku 1928, keďže bol mimoriadne vďačným časom pre vznik viacerých monumentálnych pamätníkov. Republika bola vo svojom najlepšom období, hospodársky rozmach umožňoval stavať aj väčšie projekty a desaťročnica štátu sa oslavovala v ovzduší mimoriadnej eufórie, ktorá sa už nikdy viac pri žiadnej oslave nezopakuje. A všimneme si aj ďalšie motívy a konotácie.

Tým prvým bolo pripomínanie si roku 1848 ako roku, v ktorom bolo zrušené poddanstvo. Idea rovnosti medzi ľuďmi, posúvaná k svojej „realizácii“ revolúciami, umožňovala paralely k prevratu v roku 1918, ktorý prispel k definitívnemu odstráneniu stavovských výsad.[10] V roku 1928 bol v Haniske pri Prešove odhalený monumentálny pamätník zasvätený východoslovenskému roľníckemu povstaniu. Týči sa impozantne nad krajinou a je i v súčasnosti pozoruhodným objektom záujmu turistov. Roľnícke povstanie síce predchádzalo revolúcii, ale bolo rozhodujúcim podnetom na urýchlenie riešenia roľníckej otázky. Spájanie sociálneho rozmeru revolúcie s rokom 1918 bolo populárne práve na východnom Slovensku, kde sa celoslovenské tradície posúvali vždy do trochu inej roviny.

To bol prípad aj ďalšieho pamätníka, sochy Adolfa Ivanoviča Dobrianskeho v Michalovciach. Dobriansky bol vodcom Rusínov a organizátorom ich kultúrneho, etnického a jazykového zbližovania sa s Rusmi, ideológom návratu uniátov do lona pravoslávia. Dobriansky pôsobil počas revolúcie medzi Čechmi i Slovákmi a systematicky pracoval v prospech pričlenenia uhorskej Rusi k Haliči, čím by sa tamojší Rusíni vymanili spod nadvlády Pešti. Prakticky všetky jeho deti a vnuci sa stali významnými ruskými osobnosťami.

Dobrianskeho socha bola odhalená v roku 1928 a pripomínala rusínsko-česko-slovenskú spoluprácu, čo bolo špecifické a súčasne charakteristické pre podmienky východného Slovenska. Ale i celého Československa. Socha bola venovaná jemu ako „veľkému Slavianovi ... v desiatom výročí samostatnosti Republiky Československej, v znamení bratskej lásky a zhody troch vetví jedného kmeňa slavianskeho“.[11]

V máji 1928 sa v Liptovskom Sv. Mikuláši uskutočnili spoločné oslavy revolúcie 1848/49 a zakladajúceho roku republiky. Spojili sa tri miestne udalosti: stoličné zhromaždenie z 28. marca 1848 s uznesením za práva slovenskej reči v školách i na verejnosti, vyhlásenie prvého slovenského politického programu

[10] Jubileum zrušenia poddanstva. *Považské hlasy*, 11, 1928, č. 36 (22. 9. 1928).

[11] Citovaný nápis na pomníku.

Žiadostí slovenského národa z 10. mája 1848 a prvomájová manifestácia z roku 1918, ktorá sa po prvý raz verejne postavila za politické spojenie s Čechmi. Zmysel slávností sa formuloval citlivo a triezvo: „V rozpomienkach na pamätné deje minulé iste treba nám utužiť sa v nádeji a v očakávaní lepších budúcich časov, ale i povzbudiť sa k ochotnej, vytrvalej práci za uskutočnenie ideálov národných a cieľov kultúrnych i sociálnych a hospodárskych.“[12] Popri týchto „spoločných“ slávnostiach sa dňa 28. októbra 1928 mali konať samostatné oslavy k desaťročnému jubileu republiky.

V súvislosti s historickou pamäťou, tradíciami a formami spomínania sa často hovorilo o absencii „slovenského panteónu“, keďže tie malé boli roztratené po cintorínoch a dedinkách. Predovšetkým jubilejný rok republiky otváral otázku vzťahu k minulosti a národným tradíciám. V tomto vzťahu sa pripomínal maďarský príklad: „Neberieme si iste príklad od susedov, ktorí i z cudzích vedia si nastvárať svojich vlastných národných hrdinov, vedia o nich písať veľké piesne a stavať im monumenty. ... Naši susedia oslavujú a temer do neba vyvyšujú každú odpadnutú triesku a plevu nášho národa, ktorá sa k nim prilepí a niečo ukáže a my obdivujeme ich, kým svojich velikášov zanedbávame a ich pamiatkou pohŕdame, zabúdajúc, že nevďačný národ nebude nikdy slávny a národ bez národných svätcov a bohatierov nebude nikdy vážený!“[13] Volalo sa preto konkrétne po uctievaní národných vodcov a martýrov: „Hollý krásnou sochou je už poctený, ale Dohnány, Holuby a Šulek jej ešte nemajú. Či dlho budú čakať, že národ, za ktorý obetovali životy svoje, zveční ich pamiatku? Uctime si týchto mladých buditeľov, nech impozantné pomníky ešte v desiatom výročí našej svobody vypínajú sa do výšky nad ich spráchnivelými telami.“[14]

Nakoniec sa v priebehu roka 1928 všetci traja nositelia revolúcie dočkali svojho pamätníka. Na mieste popravy Viliama Šuleka a Karola Holubyho z októbra 1848 postavili v Beregszegu (dnes Šulekovo pri Hlohovci) už roku 1919 masívny drevený kríž, ktorý v októbri 1928 nahradil kamenný pomník architekta Dušana Jurkoviča. Aj tu sa pri slávnosti odhalenia pamätníka spomínalo jubileum republiky, ktorej vznik obaja martýri svojou hrdinskou smrťou umožnili.

Ak sa však v prejavoch pri takýchto príležitostiach zdôraznili historické protimaďarské konotácie, mohli vyvolať pri trvalo napätých vzťahoch s Maďarskom i negatívne reakcie dobovej menšinovej politiky. V októbri 1928 sa v Hnúšti odhaľovala socha Jánovi Franciscimu, ktorý tam v časoch revolúcie čakal na popravu. Slávnostný rečník Emil Hanes, predseda odboru Matice slovenskej v Rimavskej Sobote, pripomenul, že šibenicu čakajúcu na Franciscihо, Daxnera a Bakulínyho síce vytesali zo „slovenského dreva“, ale na príkaz „maďarských pánov“. Vo svojom prejave „spomenul aj terajších nepriateľov nášho štátu a nášho národa, ktorí roztrusujú po pohraničnom pásme, že štát tento je len provizórnym a navráti sa

[12] Jubilejné slávnosti v Liptovskom Sv. Mikuláši. *Národnie noviny*, 59, 1928, č. 47 (21. 4. 1928).
[13] HOMOLA, Julo: Nezabúdajme! *Národnie noviny*, 59, 1928, č. 58 (16. 5. 1928).
[14] Tamže.

starý ‚maďarský raj´“. Za podobné výroky sa dočkal ostrých útokov v parlamente, v *Prágai Magyar Hírlape*, v košických maďarských novinách a inde. Podľa *Národných novín* mu stavajú šibenicu, rovnako ako pred 80 rokmi, lebo „sa opovážil brániť svoj rod a svoj štát“. Socha a slávnosti súvisiace s jej odhalením sa dostali do dobovej polemiky proti revízii Trianonu a obnove veľkého Uhorska. Odkaz v jubilejnom roku republiky bol pre slovenskú verejnosť jasný: „Franciscihо socha a mnohé iné pamätnosti nám hlásajú, že tento stav je trvalý a nebude možné preinačiť ho nijakým zákerným spôsobom, ani intrigami, ani vojnou.“[15]

Slovensko-maďarské vzťahy a odlišná historická pamäť mohli mať i zmierlivejšiu podobu. Predovšetkým na národnostne zmiešanom území to malo významný politický odkaz. V októbri 1928 sa odhaľovala na múre bývalého stoličného domu v Plešivci pamätná tabuľa vyššie spomínaným „trom Sokolom“, ktorí sa tu dočkali hrdelného rozsudku. V prejave podpredseda Slovenskej ligy Samuel Š. Osuský spomenul vplyv slovenskej revolúcie na „konečné víťazstvo slovenskej myšlienky“. V následnej maďarskej časti prejavu hovoril o odsúdených ako o symbole rovnoprávnosti a „zmierlivého spolunažívania rôznych národov v bývalom Uhorsku“, čo bola dosť krkolomná konštrukcia. Následne Osuský „porovnal položenie maďarskej menšiny tu v republike k tomu úbohému stavu slovenskej menšiny v Maďarsku“. Súčasťou slávností a ich premostením do súčasnosti bolo aj položenie základného kameňa novej štátnej ľudovej školy. Podľa príhovoru ministerského úradníka „slovenská verejnosť a vrchnosti nechcú poslovenčiť týmto činom čisto maďarské deti, ale si chcú len dostať svoje stratené, násilne pomaďarčené deti“.[16] Pochopiteľne, takýto ťažko realizovateľný cieľ skrýval dostatočne výbušný politický náboj.

Pri poriadskej kopanici U Klasovitých sa odohrala posledná bitka prvej septembrovej výpravy v rámci Slovenského povstania. Dňa 28. septembra 1848 tu boli v bojovej pohotovosti slovenskí povstalci, pretože dostali správu z Krajného o presune kossuthovcov z Vrbového do Myjavy. Povstalci bitku prehrali, mali 12 mŕtvych a 18 zajatých a stiahli sa za moravskú hranicu. Ešte v ten deň SNR rozhodla o ukončení celej prvej výpravy a odchode na Moravu, kde boli povstalecké zbory rozpustené.

Pomník venovaný tejto bitke bol postavený v roku 1928. Bola na ňom pamätná tabuľa s nápisom: „...dobojoval tu myjavský ľud národné povstanie proti maďarskému vojsku a priniesol krvavé obete ... z ich krvi rodila sa naša sloboda.“[17] O 40 rokov neskôr (1968) bol odhalený asi dvesto metrov od uvedeného staršieho pomníka monumentálny pamätník s neutrálnym štvorverším Rudolfa Fábryho.[18] Autorom železobetónoveho pamätníka bol architekt a sochár Štefan Belohradský.

---

[15] Pohon proti Slovákom v jubilejnom roku. *Národnie noviny*, 59, 1928, č. 123 (21. 10. 1928).

[16] Plešivec pamiatke „troch Sokolov“. *Gemer-Malohont*, 10, 1928, č. 42 (13. 10. 1928).

[17] Citovaný nápis na pomníku.

[18] „Krvou predkov orosená/v sláve vekov nezvädni/našim bojom zvelebená/ži, sloboda našich dní.“

Smutné oslavy roku 1938

Celoslovenské oslavy 20. výročia republiky sa spájali s 90. výročím Slovenského povstania v revolúcii 1848/49 a s 50. výročím smrti J. M. Hurbana. Záštitu nad nimi prevzal predseda vlády Milan Hodža. Zväz evanjelickej mládeže si na zjazde v Brezovej pod Bradlom koncom júna 1938 uctil „v jubilejnom roku slobody pamiatku prvých legionárov". O hurbanovských dobrovoľníkoch – legionároch rečnil vo svojej prednáške Martin Kvetko a básnik Štefan Žáry prepojil v básni *Bradlo* Hurbana a Štefánika.[19]

Aj účastníci 10. všesokolského zletu z júla 1938 si symbolicky spojili Hurbana a Štefánika návštevou Hlbokého, Senice (tu sa poklonili pamiatke popravených Hurbanových dobrovoľníkov) a Bradla. Podobné rituály zopakovali sokoli v júli roku 1948, keď navštívili Ivanku pri Dunaji, Brezovú pod Bradlom, Bradlo, ale aj iné lokality (Černovú, Modru a pod.). Spájanie hurbanovcov/Hurbana a legionárov/Štefánika malo po roku 1918 najväčšie tradície práve na myjavskom kraji a v rámci evanjelických kruhov. Nepochybne k tomuto spojeniu prispeli i príbuzenské hurbanovsko-štefánikovské väzby. Uvedená symbolika fungovala dokonca aj v podmienkach prvých mesiacov Slovenskej republiky.[20]

Vráťme sa však do jesene 1938. Realita v Československu na konci októbra 1938, keď sa malo oslavovať dvadsaťročie republiky, bola nakoniec pod dojmom Mníchova, ako aj zahraničného i vnútropolitického vývoja pochmúrna a depresívna. Primerane k tomu bol vládou vyhlásený 28. október za normálny pracovný deň. Mnohé starostlivo pripravované projekty zostali stáť na polceste. Jedným z najmonumentálnejších projektov so vzťahom k revolúcii bolo modranské súsošie Ľudovíta Štúra a jeho spolupracovníkov. Financovala ho celonárodná zbierka a anonymnú súťaž (so škandalóznym vylúčením českých návrhov) vyhral roku 1936 Frico Motoška. Celý pamätník mal byť odhalený v októbri 1938 za prítomnosti prezidenta Beneša. Súsošie z carrarského mramoru sa však nestihlo, pamätník nebol včas dohotovený ani prepravený do Modry a negatívne sa na jeho príprave podpísali aj politické pomery.

Kolaudácia stavby sa uskutočnila až v júni 1939, keď sa rozhodlo odovzdať ho verejnosti v prítomnosti predsedu autonómnej vlády Jozefa Tisa. Nakoniec to evanjelická cirkev stopla a slávnostné odhalenie bolo odložené na priaznivejšie obdobie. To nastalo až v októbri 1945, na osmičkový rok sa už nečakalo a možno to bolo aj šťastie. Vzhľadom na emigráciu autora, zdvihnutú pravicu Ľudovíta Štúra a údajný „germánsky" výraz jeho tváre vznikli začiatkom päťdesiatych rokov diskusie o odstránení pamätníka, iniciované dokonca pracovníkmi HÚ SAV.[21] Ale to už sme sa v našom výklade dostali priďaleko...

---

[19] MACHO, P., c. d., s. 187 – 188.

[20] Tamže, s. 188 – 189.

[21] Podrobne k histórii modranského pamätníka HRDLOVIČOVÁ, Sylvia: Pamätník Ľudovíta

Deformované oslavy roku 1948

Ako spojiť storočnicu revolúcie 1848/49 s výročím vzniku len nedávno obnovenej republiky bolo kľúčovou úlohou pre politické a kultúrne elity štátu. Celoročné oslavy, ktoré Elena Kurincová charakterizovala ako „sviatkový eklekticizmus“[22], rozdelil február 1948 na dve polovice, keď druhá z nich postupne nadobúdala stále deformovanejšiu podobu. A hoci prípravný výbor pre slovenské oslavy vzniku Československa vznikol už koncom roku 1947, nakoniec sa všetko odohralo v úplne odlišnej atmosfére. Republiku sa síce po vojne podarilo obnoviť, ale ocitla sa v sovietskej sfére vplyvu a po prevrate vo februári 1948 sa k moci dostali komunisti. Ich výklad dejín bol diametrálne odlišný. Veľkú výstavu pod názvom *100 rokov boja – 30 rokov budovania*, plánovanú pre Bratislavu, sa napokon – ako mnohé ďalšie projekty – nepodarilo uskutočniť.

V Brezovej pod Bradlom vyrástol v strede tamojšieho cintorína roku 1948 všeobjímajúci pamätník „hrdinom boja za slobodu“, teda mŕtvym z rokov 1848/49, 1914 – 1918 a 1944 – 1945, ako aj kultúrnym pracovníkom z regiónu, ktorí zomreli v rokoch 1944 – 1945, pričom pridali aj architekta Dušana Jurkoviča, ktorý zomrel roku 1947. Pamätník postavili na mieste, kde boli pôvodne pochovaní dobrovoľníci, ktorí padli v bitke pri Brezovej pod Bradlom 22. septembra 1848, a tu boli uložené aj telesné pozostatky Dušana Jurkoviča. Kontinuita nemohla byť znázornená lepšie. Navyše bolo zrejmé, že tento ideový rámec a koncept mali svoje korene ešte v medzivojnovom období. Pri obetiach z druhej svetovej vojny išlo charakteristicky výlučne o obete zo SNP a oslobodzovania, pre iných sa pri spomínaní nenašlo miesto.

Na cintoríne v Senici bol po prevrate postavený pomníček dvom popraveným Slovákom a dvom Moravanom z októbra 1848. Miesto popravy bolo zvolené tak, aby ho údajne videl Hurban zo svojej fary v Hlbokom. Pomníček bol zväčšený do podoby monumentálnejšej mohyly v roku desiateho výročia republiky v októbri roku 1928, pričom k novej tabuli bol pripojený aj pôvodný dobový slovenský text. Všetci štyria martýri spĺňali požiadavku na spoločne preliatu česko-slovenskú krv, a preto sa takéto pripomenutie ich smrti hodilo do dobového kánonu. Keďže išlo súčasne aj o obete revolučného zápasu, chopil sa tejto udalosti o dve desaťročia neskôr aj komunistický režim, ktorý nechal na mieste popravy, na ceste medzi Senicou a Hlbokým, v októbri 1948 postaviť monumentálny pamätník z dielne sochára Ladislava Polláka. Na takýchto príkladoch režim budoval naratív tzv. revolučných tradícií a využíval ich pre svoj triedny výklad národných dejín.

Aj ďalší martýr revolúcie Viliam Šulek sa dočkal na budove evanjelickej fary v Sobotišti pamätnej tabule k storočnici svojej smrti, a to práve v roku 30. výročia

Štúra na námestí v Modre. In: *Nové kontexty života a diela Ľudovíta Štúra. Zborník z vedeckého seminára konaného v dňoch 28. a 29. októbra 2010.* Modra 2012, s. 245 – 256.

[22] K tomu podrobnejšie KURINCOVÁ, Elena: 1948: „storočnica slovenských začiatkov“. In: MACHO, Peter (ed.): *Revolúcia 1848/49 a historická pamäť*. Bratislava 2012, s. 190 – 201.

republiky. O osadenie tabule sa symbolicky 28. októbra 1948 zaslúžil miestny odbor Slovenskej evanjelickej jednoty.

V rámci triedneho výkladu národných dejín sa inštrumentalizovali aj úplne nové motívy. V apríli 1948 sa v Nitre konali po prvý raz celonárodné oslavy stého výročia zrušenia poddanstva. Komunistickí rečníci (ale prítomný bol aj predseda SNR Karol Šmidke) spojili túto udalosť s propagáciou poľnohospodárskej politiky komunistickej strany. To už bola novinka v spôsobe vracania sa k revolúcii 1848/49. Oslavy v Nitre podnietili povereníka poľnohospodárstva a pozemkovej reformy Michala Falťana k vypracovaniu roľníckeho programu SNR (tzv. Nitrianskeho programu), ktorý zohľadňoval národohospodárske a sociálne špecifiká Slovenska. E. Kurincová ducha nitrianskych osláv charakterizovala ako „od poddanského dereša k vlastníckym dekrétom pre slovenských roľníkov“ či „prezentáciu sociálnej politiky komunistického režimu“.[23]

Bratislavské prvomájové oslavy roku 1948 si posledný raz, a vôbec nie typickým spôsobom, pripomenuli aj vznik Československa. Alegorický voz s ešte neskarikovanými figurínami Masaryka, Beneša a Štefánika a odkazom na legionárske bojiská pri Zborove a Bachmači pripomínal ľuďom v prvomájovom meste, že sa nachádzali v tridsiatom roku vzniku spoločného štátu Čechov a Slovákov. Čím viac sa však blížil október, tým deformovanejšie sa javili pripravované oslavy. Nakoniec sa do popredia nedostal rok 1918, ale oveľa neutrálnejšia storočnica revolúcie 1848/49. A hľadali sa nové konotácie k pofebruárovému stavu.

S blížiacou sa storočnicou Slovenského povstania sa pripravovalo viacero podujatí. Najvýznamnejšou súčasťou osláv bola príprava monumentálneho pamätníka na kopci Polana pri Brestovci, ktorý bol v tom čase súčasťou Veľkej Myjavy. Na Myjave bol 10. októbra 1947 ustanovený výbor pre stavbu pamätníka. Výbor sa rozhodol skombinovať ho s výstavbou prírodného amfiteátra. V súťaži uspel projekt pražských architektov P. Mareka a J. Grüsa, ktorí navrhli rozmerný obelisk a amfiteáter pre 30-tisíc ľudí. Ešte pred oslavami bol však tento návrh ďalšou skupinou architektov upravený do skromnejších rozmerov. Samotné oslavy sa nakoniec tiež uskromnili, ich dejisko sa obmedzilo len na myjavský kraj a na samotnej Myjave oslavy aj vyvrcholili. Položenie základného kameňa na Polane pri Brestovci sa konalo 19. septembra 1948 za reprezentatívnej účasti predsedu SNR Karola Šmidkeho, povereníka školstva a osvety Ladislava Novomeského a podpredsedu vlády ČSR Viliama Širokého. Oslavám však uškodila zmena politických pomerov po februári 1948, ktoré z neznámych dôvodov nepriali spomenutému pamätníku a v jeho stavbe sa už ani nepokračovalo.[24]

Pod Polanou vznikol nakoniec pomník až o dvadsaťročie neskôr. Autorom bol architekt a sochár Štefan Belohradský. Na pomníku z roku 1968 bol na okrúhlej

[23] Tamže, s. 194.

[24] GÁLIK, Ján: *Myjava v obrazoch histórie*. II. Myjava 2013, s. 52 – 56.

pamätnej tabuli zaznamenaný príhovor J. M. Hurbana k povstalcom. V súčasnosti je už tabuľa z pomníka stratená.[25]

Popri zrušení poddanstva sa v novom výklade našlo miesto i pre storočnicu Žiadostí slovenského národa v stolici Nitrianskej, prijatých v Brezovej pod Bradlom, i najradikálnejšieho slovenského (a nielen slovenského) politického programu – Žiadostí slovenského národa, prijatých v máji 1848 v Liptovskom Sv. Mikuláši.

Na prvých oslavách rečnil Ludvík Svoboda a s revolúciou spojil miestneho rodáka M. R. Štefánika. Podľa neho slovenské cez slovanské vyústilo do československého riešenia. Ladislav Novomeský zase spojil národný a sociálny rozmer.

O necelý mesiac neskôr sa konali celoštátne oslavy v Liptovskom Mikuláši. Povereník Ladislav Novomeský odhalil pamätnú tabuľu Jankovi Kráľovi na jeho rodnom dome, minister zahraničných vecí Vladimír Clementis prehovoril na manifestačnom zhromaždení a na podujatí sa zúčastnil i minister Vavro Šrobár. Jeho osoba súvisela s pripomenutím si 30. výročia prvomájovej deklarácie z roku 1918. Kľúčový prejav mal predseda SNR Karol Šmidke a povšimnutiahodné sú štátne znaky ostatných spriatelených slovanských štátov. Zodpovedalo to po vojne populárnemu všeslovanskému konceptu, v rámci ktorého sa napríklad na bratislavskom Devíne konali až do roku 1951 tzv. všeslovanské dni. Išlo v nich pôvodne aj o demonštráciu odlišnosti od Nemcov a Maďarov, ktorých bolo treba v čo najväčšom množstve vysídliť. V roku 1948 teda dochádzalo k prelínaniu revolučného, sociálneho a národnostného princípu, čo československé jubileum (1918) spĺňalo len s výhradami alebo vôbec nie.

Na slávnostnom zasadnutí pléna zrekonštruovanej SNR jej predseda Karol Šmidke predniesol prejav, ktorý spájal roky 1848, 1918 s rokom 1944. Revolučné tradície spred sto rokov sa podľa neho naplnili v zhode s politikou KSČ v Slovenskom národnom povstaní. V tomto duchu vyznievala *Jubilejná deklarácia SNR o význame povstania z rokov 1848/49* prijatá symbolicky 29. augusta 1948. Ako svojho času Štefánik údajne dokončil Hurbanovo dielo, teraz rok 1948 zavŕšil revolúciu spred sto rokov. Štefánik a rok 1918 akoby začal strácať na význame. Ešte sa síce poukazovalo na Pittsburskú dohodu a Martinskú deklaráciu, ale rovnako sa začala formulovať potreba revidovať legendy o zakladateľoch štátu a dôraz položiť na boľševickú Októbrovú revolúciu. V týchto konštruktoch sa už zreteľne ukazovalo jadro formujúcej sa marxistickej koncepcie dejín.[26]

V súlade s oficiálnou politikou „pripomínania si“ a „zabúdania“ sa okrúhle jubileum Československa ocitlo akoby na okraji záujmu – bolo predsa buržoáznou republikou. Na Slovensku malo stále tradičnú podobu osláv Martinskej deklarácie. Najprv sa mali konať v rámci stále rozpačitejších celoštátnych osláv. Ako však išlo všetko kamsi dostratena, rozhodlo sa nakoniec mesto Martin (na podnet

[25] Tamže, s. 181 – 182.

[26] Podrobnejšie KURINCOVÁ, E., c. d., s. 198 – 200.

jedného z ešte žijúcich deklarantov Milana Friča) usporiadať, trochu možno až donkichotsky, oslavy Deklarácie vo vlastnej réžii.

Po veľkých patáliách s rečníkmi nakoniec účasť prisľúbil podpredseda vlády a predseda KSS Viliam Široký, čím dal celej akcii oficiálny a zreteľný komunistický charakter. V jeho prejave a v následných textov historikov sa jasne sformulovala myšlienka, že bez „Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie“ by ČSR nevznikla, čím sa minimalizovala úloha západných veľmocí („západných kapitalistických veľmocí“) a odboja („českej a slovenskej buržoázie“).[27] Naopak, rozhodujúci bol slovenský 1. máj a pražský 14. október, kde sa zástupcovia robotníckej triedy postavili za slobodné, demokratické a socialistické Československo v duchu tézy, že „pracujúci ľud niesol hlavnú ťarchu národnooslobodzovacieho boja“.[28]

Martinská deklarácia bola „dokladom pokrokovosti nášho národa, dokladom demokratičnosti malého národa ... boli to opäť široké vrstvy ľudu , ktoré svojím povstaním ... očistili Martinskú deklaráciu od hanby a potupy, zapríčinenej zradou ľudáckych fašistov“. V duchu tejto rétoriky už bolo jasné, že rok 1918 sa vytesňuje z minulosti, keďže „februárové víťazstvo sa stalo najlepšou garanciou ďalšieho zveľaďovania diela deklarácie“.[29]

V Levoči v lete roku 1919 väčšia skupina českých sokolov rozbila honvédsky pamätník, čím vyvolala vlnu nevôle nielen medzi miestnymi Nemcami a Maďarmi, ale aj na strane mnohých Slovákov a Čechov. Na mieste zničeného pamätníka bola k storočnici revolúcie roku 1949 vztýčená socha Ľudovíta Štúra v nadživotnej veľkosti od sochára Fraňa Gibalu.[30] Pri jej odhaľovaní už nepadlo o vzniku republiky ani slovo.

Pre nový výklad dejín sa teda stalo charakteristické, že nové formovanie historickej pamäti sa skôr vracalo k revolúcii 1848/49, ktorá rezonovala v pamäti veľmi neutrálne a selektívne (vyberal sa najmä sociálno-revolučný rozmer), kým stále živé výročie len nedávno obnoveného Československa sa dostalo do ideovo veľmi jednostranného klišé. Tam nakoniec skončila onedlho i revolúcia, ktorú diskreditovala spolupráca štúrovcov s reakčnou Viedňou, komplikovaná navyše Marxovými výrokmi na adresu kontrarevolučných slovanských národov.

Už len v rokoch 1968 a 1988 sa znovu viac pripomenuli udalosti roku 1918 aj s pokusom o ich objektívnejšiu interpretáciu. Inak sa 28. október mal oslavovať ako Deň znárodnenia. Treba povedať, že tento sviatok sa vôbec neujal. Pri oboch osmičkových oslavách v rokoch 1968 a 1988 sa už o revolúcii 1848/49 nehovori-

---

27 PAVLÍK, Ondrej: 28. október 1918. *Nové slovo*, 5, 1948, č. 44 (29. 10. 1948).

28 GOSIOROVSKÝ, Miloš: Vznik ČSR a robotnícke hnutie. *Pravda*, 5, 1948, č. 250 (28. 10. 1948).

29 KNIEŽA, Emil: Zveľaďujeme dielo 30. októbra. *Obrana ľudu*, 4, 1948, č. 250 (30. 10. 1948).

30 MANNOVÁ, Elena: Slovenský Norimberg a malá Moskva. Symbolické premeny obrazu Levoče. *OS*, 2006, č. 1 – 2, s. 158 – 161.

lo. Navyše odstup aj od roku 1918 bol už priveľký, už nebolo treba hľadať žiadne historické barličky.

Po dlhom bezradnom mlčaní a s pokusom vytesniť na Slovensku po roku 1989 význam Československa z oficiálnej historickej pamäti sa až tento rok koná celá séria podujatí, výstav a publicistických aktivít, korunovaných jednorazovým štátnym sviatkom 30. októbra 2018.

Reflections on the Revolution of 1848/1849 during the celebrations of the state's creation in Slovakia

ROMAN HOLEC

The Slovak act of rebellion in the revolution of 1848 was utilised as a concept immediately after Šrobár's ministry began to work in Bratislava in February 1919. The year 1928 brought to Slovakia the merging of commemorative ceremonies of the anniversary of the revolution of 1848 and the birth of Czechoslovakia in 1918. The same move was made in 1938, although the post-Munich situation in October overshadowed the celebrations. After February 1948, interpretation of the revolution of 1848 was misused in the spirit of communist ideology, while the year 1918 was pushed into the background. Eventually, the year 1848, too, fell into oblivion. Both years were fully commemorated again in 2018.

ROK 1918 OPTIKOU ROKŮ 1938, 1948, 1968 A 1988

JAN RYCHLÍK

V roce 1938, kdy Československá republika oslavovala dvacáté výročí své existence, připadl 28. říjen na pátek. Už od konce roku 1937 se očekávaly velké oslavy, které měly svou monumentalitou předčít ty z roku 1928. Přípravné akce probíhaly i celý půlrok roku 1938, a to bez ohledu na rychle se zhoršující politickou situaci. K těmto akcím patřila mimo jiné i velká, státem objednaná výpravná publikace o úspěších uplynulého dvacetiletí, která jako jeden z mála projektů, plánovaných k 28. říjnu 1938, nakonec spatřila světlo světa – byť poněkud jinak a jindy: po nezbytných úpravách, provedených Vilémem Mathesiem, vyšla v roce 1940 v pražském nakladatelství Sfinx pod názvem „Co daly naše země Evropě a lidstvu?“[1].

Na nový rok 1938 vyšel v ústředním orgánu HSĽS *Slovák* úvodník „Novoročné želanie“ od Andreja Hlinky: „V tomto jubilejnom roku prejdeme do húževnatejšieho, systematickejšieho rozhodnejšieho boja za naše práva. Nech nám Pán Boh k úplnému víťazstvu pomáha.“[2] O tři týdny později – 25. ledna – prohlásil Hlinka na lidovém shromáždění v Žilině: „Ak nás Praha nepočuje, ak Pittsburská dohoda, autonómia, nestane sa skutkom, tak povieme Prahe: Sbohom.“[3] Historizující publicista Konštantín Čulen vydal už koncem roku 1937 knihu o Pittsburské dohodě“, aby připomenul, že v jubilejním roce republiky uplyne už dvacet let, co dostali Slováci příslib autonomie, a stále se nic neděje.[4] Ale přes tyto disharmonické tóny vzbuzovaly přibližující se dvacáté narozeniny československého státu nejen u Čechů, ale i u Slováků pocit hrdosti a přesvědčení, že i když věci nejdou úplně tak, jak by měly, je co slavit. Jenže pak přišel Mnichov a rázem bylo všechno jinak. To, co se zdálo pevné a nezpochybnitelné, se přes noc zhroutilo. Z bolesti, zklamání a bezmocného vzteku se objevila otázka – jistě v dané situaci legitimní – co vlastně po dvaceti letech z původních ideálů a koncepcí zbylo, zda může okleštěný stát vůbec přežít a tudíž i myšlenka – zdající se ještě před několika měsíci jako přímo heretická - zda bylo vůbec dobře, že tento stát před dvaceti lety vznikl. Rozpačitá vláda generála Syrového vydala nakonec 14. října 1938 vládní nařízení č. 241/1938 Sb., jehož § 1 říkal stručně a jasně: „Státní svátek, připadající na den 28. října 1938, bude uctěn prací a neplatí pro něj ustanovení o nedělích“.

---

1 MATHESIUS, Vilém (ed.): *Co daly naše země Evropě a lidstvu?* Praha 1940.

2 *Slovák*, 1838, č. 1 (1. 1. 1938), s. 1.

3 SIDOR, Karol – VNUK, František*: Andrej Hlinka (1864-1938*). Bratislava 2008, s. 871.

4 ČULEN, Konštantín: *Pittsburghská dohoda*. Bratislava 1938, s. 3.

I když byl pátek 28. října 1938 normálním pracovním dnem, vlály na státních budovách i na mnoha soukromých domech vlajky. Pocit většiny Čechů asi nejlépe vyjádřil redakční úvodník ranního vydání *Lidových novin* s názvem „Slavnost v slzách“: „Vláda nechybila, když neuspořádala a nedoporučila oslav státního svátku přes to, že je jubilejní. Nechtějme zapomenout na svoje ponížení. Nevzdávejme se za žádné veselí svého smutku, dokud neodčiníme svoji ztrátu. Nehledejme chyb, kde nejsou, sice jich nenajdeme tam, kde jsou.“ Nepodepsaný autor zároveň odmítl množící se útoky na samotnou demokratickou podstatu československého státu a především na jeho dosavadní spojenecké smlouvy se západními demokraciemi: „Snad bylo pojetí našeho národního osvobození, koncepce našeho naprosto samostatného československého státu, opřeného jen o právo a řád a smluvní věrnost, příliš smělé, ale o tom nelze dosud pronášet konečných soudů. Byla-li chyba už v základech, nebyla by ji odčinila konjunkturální těkavost od jednoho přátelství k jinému“.[5] Ve večerním vydání Lidových novin se pak objevil úvodník s názvem „28. říjen“. Autor nejprve připomenul, jak se v roce 1918 lidé přeli o to, jak bude nový stát vypadat za deset, dvacet či padesát let. A potom čteme tato slova: „Dnes jsme se tedy dožili i onoho dvacátého výročí, o němž jsme blouznili, a je jiné, než jsme snili. Je to pracovní – ne všední – den, a máme hlavy v dlaních a nevycházíme do ulic. […] Co tehdy bylo slavné, zdá se dnes ubohé […] Třebas jsme jej veřejně neoslavili, jinak než vyvěšením vlajek, zůstává tím, čím byl.“[6]

Naproti tomu úvodník Vojtěcha Holečka v *Národních listech* se snažil prezentovat 28. říjen 1938 jako začátek nové epochy. „Rozhodnutí vlády učiniti letošní státní svátek symbolem práce, která očekává naše národní větve českou, slovenskou a podkarpatskoruskou, je činem rozumným. Nevyškrtáváme 28. říjen ze svých dějin. Nerušíme nic na státním svátku, který znamená počátek obnoveného našeho života státního. Ale v den 20. výročí 28. října v duchu práce, obětí a krve – naší práce, našich obětí a naší krve – zahajujeme své nové poměry návratem k střízlivé, tvrdé půdě, ze které začal náš vzestup.“ V podobném duchu se neslo i provolání Národní rady československé z téhož dne.[7] Jakkoliv tato slova na první pohled znějí pěkně, cítíme v nich již jistý podtón: cítíme zde počátky ideového marasmu druhé republiky, na který by mnozí později raději zapomněli.

Na Slovensku byla situace poněkud jiná, neboť 6. října 1938 byla se souhlasem pražské vlády konečně vyhlášena autonomie Slovenska. Mnichov se týkal Slovenska jen okrajově, byť oderval od slovenského území Petržalku a Devín a bolestná vídeňská arbitráž měla teprve přijít. Pravda, ne všichni Slováci se z autonomie radovali a řada z nich hleděla do budoucnosti s obavami. *Slovák* k 28. říjnu přinesl úvodník s názvem „Sviatok, ktorý sa neslaví,“ kde se pokusil skloubit 28. říjen 1918 s 6. říjnem 1938: „28. október nie je štátnym sviatkom, ale môže

[5] *Lidové noviny*, 1938, č. 543 (28. 10. 1938), s. 1.
[6] *Lidové noviny*, 1938, č. 544 (28. 10. 1938), s. 1.
[7] Tamtéž.

ešte ním byť, keď do nového života vstúpi s novou dušou, úprimným srdcom a živelnou túžbou po lepšej budúcnosti.“[8]

Pro novou autonomní vládu Jozefa Tisa bylo spíše otázkou, jak se v nových poměrech vyrovnat s dvacátým výročím martinské deklarace, které připadalo na neděli. Karol Sidor, tehdy muž číslo dvě v hierarchii HSĽS, označil 30. říjen 1918 v úvodníku „Prvá etapa“ za první fázi slovenského novodobého vývoje, po které ale logicky musela přijít fáze další, kterou mohla být jedině autonomie Slovenska. A naznačil, že ani tato fáze není a nemůže být poslední – čímž chtěl jasně říci, že následovat může pouze samostatnost Slovenska. „Tešili sme sa 30. októbru ako dňu slobody. Písali sme o zlatej slobodienke. A iba neskoršie sme zbadali, že to všetko je iba záblesk slobody. Pravá sloboda ešte má len prísť. […] Nastal 6. október. Ale nezastali sme. My v boji pokračujeme. Nemôžeme stáť a so založenými rukami sa dívať na slobodu.“[9]

Přešlo pět měsíců a vše bylo zase jinak. V Protektorátě Čechy a Morava byl 28. říjen jako státní svátek zrušen a tento den se nesměl vůbec připomínat. Je známo, jaké tragické důsledky měly spontánní demonstrace při příležitosti dvacátého prvního výročí vzniku republiky 28. října 1939. Na Slovensku byl za státní svátek vyhlášen místo 28. října – nikoliv překvapivě – 14. březen, den vyhlášení slovenského státu. 28. říjen, či spíše 30. říjen, byl jen jakýmsi mezníkem na cestě k úplné samostatnosti, byť je třeba říci, že úplně zavržen nebyl. I ľudáci si totiž uvědomovali, že bez dvacetileté existence Československa by slovenský stát v roce 1939 nevznikl. Ľudácký historik František Hrušovský to po válce v americkém exilu zformuloval takto: „Československá republika nebola konečnou stanicou na ceste politického vývinu slovenského národa. Tento štát mal povahu akejsi prechodnej stanice, cez ktorú bolo treba prejsť, aby Slováci dozreli, zmužneli a nadobudli odvahy rozbehnúť sa ku skutočnému poslednému cieľu, ktorým mohla byť len samostatnosť Slovenska, ako predpoklad naozaj slobodného slovenského života.“[10]

Deset let po Mnichovu – v roce 1948 – připadl 28. říjen na čtvrtek. Bylo půl roku po komunistickém převratu a 28. říjen se stále ještě slavil jako den vzniku samostatného Československa. Blahopřejný telegram k třicátému výročí vzniku republiky zaslal předsedovi vlády Antonínu Zápotockému jeho sovětský rezortní kolega, předseda Rady ministrů SSSR generalissimus J. V. Stalin (v Československu málo kdo z běžných občanů ví, že tento nejmocnější muž Evropy je vlastně po formální stránce z hlediska státního jen sovětským premiérem): „U příležitosti 30 výročí Československé republiky zasílám bratrským národům Československa, vládě republiky a Vám, pane předsedo vlády, osobně přátelský pozdrav a přeji Vám dalších úspěchů v práci a rozkvětu lidově demokratického

[8] *Slovák*, 1938, č. 246 (28. 10. 1938), s. 1.

[9] *Slovák*, 1938, č. 248 (30. 10. 1938), s. 1.

[10] HRUŠOVSKÝ, František: Cesta slovenských dejín k Slovenskej republike. In: ŠPRINC, Mikuláš: *Slovenská republika 1939-1949*. Scranton, Pa., 1949, s. 21.

Československa.“[11] Obdobný telegram zaslal ministr zahraničních věcí Vjačeslav Molotov ministru zahraničí ČSR Vladimíru Clementisovi; ten se v té době nacházel právě na mezinárodní konferenci v Paříži, a zúčastnil se slavnostní recepce na československém velvyslanectví. Ještě před ní položil československý velvyslanec Adolf Hoffmeister věnec k pomníku československých dobrovolníků na hřbitově Pére Lachaise.[12] Nikdo asi v tu chvíli v Československu netuší, jaký osud už zakrátko československého zahraničního ministra čeká. A pozdravy se scházely i odjinud. Oslavy po vnější stránce stále ještě připomínaly ty meziválečné, resp. ty z let 1945-1947. Třicet let je jistě dlouhá doba a třicáté výročí si proto zasluhuje oslavy. Vláda se rozhodla nechat vyrazit k třicátému výročí republiky milion pamětních stříbrných stokorun.[13] Výčet slavnostních akcí, o kterých informoval dobový tisk, je skutečně impozantní: slavnostní představení Libuše v Národním divadle za účasti prezidenta Gottwalda a jeho choti 27. října večer[14], recepce na československých zastupitelských úřadech v zahraničí, slavnostní rozkaz armádě, udělování státních cen význačným umělcům (z hudebních skladatelů ji dostal Mikuláš Schneider-Trnavský a Otakar Jeremiáš, ze spisovatelů Petr Jilemnický, Marie Pujmanová a Vladimír Holan).[15] Jenže pohled na 28. října a jeho význam je již zastíněn osvobozením Československa sovětskou armádou a především vítězstvím „pracujícího lidu“ 25. února 1948. Ten starý 28. říjen byl jen počátkem slibné cesty, která se vinou české a slovenské buržoazie nepovedla a ani nemohla povést. Pravda, český a slovenský lid od počátku věděl, jaký je jeho cíl, a věděl také, že směr k tomuto cíli ukazují ruští bolševici. Věděli to nejen dělníci doma, ale neměli o tom pochyby – alespoň podle tvrzení předsedy vlády Antonína Zápotockého dokonce ani českoslovenští legionáři na Sibiři; Zápotocký do *Rudého práva* napsal: „Jestliže se legie našeho zahraničního odboje nestaly základnou kontrarevolučního boje proti ruské revoluci a sovětům, nemá o to zásluhu vedení tohoto odboje, ani naše oficiální vládní kruhy první republiky.“[16] Spisovatel Jan Drda, který se po únoru 1948 stal šéfredaktorem *Svobodných novin*, nyní opět přejmenovaných na *Lidové noviny*, v úvodníku k státnímu svátku napsal: „T. G. Masaryk řekl, že státy se udržují těmi idejemi, z kterých vznikly. Jaká osobní tragédie pro tuto velkou historickou postavu, že on sám neuviděl, nerozeznal zradu a opuštění této linie hned v prvních časech republiky. […] Československý lid vyšel z této školy historie opravdu poučen a rozhodnut. Tvrdé stránky dějin první republiky staly se dobrou učebnicí po osvobození druhém. Jen hlupáci se mohou domnívat, že lid je možno oklamávat týmiž triky znova a znova.“[17]

[11] *Rudé právo*, 1948, č. 253 (28. 10. 1948), s. 1.
[12] *Rudé právo*, 1948, č. 254 (30. 10. 1948), s. 3.
[13] Vládní nařízení č. 239/1948 Sb. ze dne 12. 10. 1948.
[14] *Rudé právo*, 1948, č. 253 (28. 10. 1948), s. 7.
[15] *Lidové noviny*, 1948, č. 253 (28. 10. 1948), s. 5.
[16] ZÁPOTOCKÝ, Antonín: Poučení třiceti let. In: *Rudé právo*, 1948, č. 253 (28. 10. 1948), s. 1.
[17] *Rudé právo*, 1948. č. 253 (28. 10. 1948), s. 1.

V nové intepretaci tak vlastně 25. únor 1948 dokončil to, k čemu mělo dojít již hned po 28. říjnu 1918 – socialistickou revoluci, anebo jinak řečeno: teprve 25. únor 1948 je důsledným a důstojným naplněním odkazu a programu 28. října 1918. Generální tajemník ÚV KSČ Rudolf Slánský, který podobně jako Clementis také ještě nic netuší o svém brzkém potupném konci, o tom napsal do Rudého práva: „Osvobození nepřišlo odnikud zvenčí. Byl to náš lid, který svrhl habsburské panství. Přitom přijal za své jak heslo sebeurčení národů, vytýčené Velkou říjnovou socialistickou revolucí, tak i heslo socialistického státu.“[18] Už v roce 1948 je objevilo v Rudém právu heslo, že „za vznik Československa děkujeme Říjnové revoluci“.[19] Za naplnění odkazu 28. října 1918 je pak vydáván košický vládní program, budovatelský program a především program obrozené vlády Národní fronty.[20] Z marxistického hlediska znamenal 28. říjen 1918 jen národní, ale nikoliv také sociální osvobození pracujících vrstev.[21] To přichází teprve nyní a v blízké budoucnosti bude dovršeno výstavbou socialismu.[22] Je to vlastně obdobný posun, jaký nastal na Slovensku ve vztahu k 28. říjnu v roce 1939. V předvečer třicátého výročí vzniku republiky – 27. října 1948 – proto také Národní shromáždění slavnostně schválilo zákon o prvním pětiletém plánu, který měl vybudovat ekonomické základy socialismu.[23] Následující den – 28. října – jej Klement Gottwald jako prezident podepsal.[24]

Je samozřejmě otázka, jak velká část české a slovenské společnosti tuto novou intepretaci 28. října skutečně akceptovala. Pro odpůrce nového režimu byla evidentně nepřijatelná, na druhé straně nelze nevidět, že komunistický režim měl na podzim 1948 značnou podporu a mohl se opírat o poměrně početnou sociální základnu. V následujících letech byl význam 28. října zatlačován stále více do pozadí, aby jako do té doby rozhodující státní svátek udělal místo 9. květnu, výročí osvobození Československa sovětskou armádou. A v roce 1951 dojde k výrazné změně: 28. říjen sice zůstane dnem pracovního klidu, ale bude nadále slaven jako den znárodnění na paměť znárodňovacích dekretů podepsaných prezidentem Benešem v předvečer státního svátku v roce 1945.[25] A samozřejmě, stále více se zdůrazňuje vliv bolševické revoluce.[26]

---

18 SLÁNSKÝ, Rudolf: KSČ v boji za svobodu. In: *Rudé právo*, 1948, č. 253 (28. 10. 1948), s. 1-2.

19 *Rudé právo*, 1948, č. 253 (28. 10. 1948), s. 5.

20 Taméž, s. 3. – článek: Jak jsme naplnili odkaz 28. října

21 REIMAN, Pavel: Marxismus a boj za naši národní samostatnost. In: *Rudé právo*, 1948, č. 253 (28. 10. 1948), s. 5.

22 KVASNIČKA, B.: Třicet dvacátých osmých říjnů. In*: Rudé právo*, 1948, č. 253 (28. 10. 1948), s. 5.

23 *Rudé právo*, 27. 10. 1948, č. 252, s. 1. Viz zák. č. 241/1948 Sb. ze dne 27. 10. 1948.

24 *Rudé právo*, 1948, č. 254 (30. 10. 1948), s. 1.

25 Viz § 2 zák. č. 93/1951 Sb. z 2. 11. 1951.

26 Srv. publikaci vydanou k 40. výročí vzniku Československa s charakteristickým názvem: *Ke vzniku ČSR. Sborník statí k ohlasu Říjnové revoluce a ke vzniku ČSR.* Praha 1958.

V roce 1968 oslavovalo Československo půl století své existence. Na jaře, v souvislosti s demokratizačním procesem, se o významu vzniku první republiky a jejím charakteru rozpoutala debata, probíhající na různých fórech i v tisku. Zatímco na české straně byla první republika hodnocena jednoznačně pozitivně, na slovenské straně byly názory mnohem diferencovanější, protože část diskutantů poukazovala na oficiální ideologii čechoslovakismu, kterou vnímala jako apriorně protislovenskou. Charakteristická byla v tomto směru konference slovenských spisovatelů, která se konala 30. dubna 1968. Už 15. března 1968 totiž Slovenská národní rada přijala usnesení požadující při příležitosti padesátého výročí Československa uzákonění federativní podoby státu a nová vláda Oldřicha Černíka ustavila zvláštní komisi, která měla vypracovat osnovu příslušného ústavního zákona.[27] Na Slovensku to bylo přijato s velkým uspokojením, ba nadšením. Šlo ale nyní o to, zda federace bude skutečným a demokratickým spojením dvou národních států, anebo jen „federací sovětského typu", tj. federalizovanou totalitou bez demokratického obsahu. Dominik Tatarka, Zora Jesenská a Pavol Števček považovali demokratizaci společnosti za nezbytnou a pokládali ji rovněž za nutný předpoklad vzniku skutečné a nikoliv jen formální federace. Vyslovili se také pro jednotnou frontu demokratických českých a slovenských demokratických sil, což současně znamenalo přihlášení se k demokratickým tradicím první Československé republiky. Spisovatel Vladimír Mináč, pozdější normalizační předseda Matice slovenské, a básník Vojtech Mihálik to ale odmítali. Především Mináč zavrhl myšlenku, že by Slovensko mohlo jakkoliv navázat na tradice první republiky. Volání po podobném programu označil za skrytý útok na socialistický charakter státu a kromě toho prohlásil, ani v národnostním ohledu první republika Slovákům nic pozitivního nepřinesla: „Nie som taký naivný, aby som nevedel, že aj niektoré názory sú len kamuflované vlčie zuby, že sa za nimi neskrývajú nijaké konkrétne predstavy o demokracii, [...] že sú len nástrojom v boji o politickú moc [...]. Inštitúcie a zákony masarykovskej demokracie napríklad platili v celej republike. Ale nadobúdali iný historický zmysel pre vládnuci a iný pre ovládané národy: pre Slovákov mali zmysel takmer genocídny. (sic!)"[28] Mihálik zase řekl, že demokracii bez národní seberealizace již Slováci měli za Masarykovy republiky, se kterou on sám má trpké zkušenosti.[29]

Jak Mihálikovo, tak zejména Mináčovo vystoupení se setkalo s odmítnutím na české straně. Přímo pobouření především vyvolalo absurdní tvrzení, že první republika měla ve vztahu ke Slovákům „takmer genocídny charakter." Avšak nesouhlasné reakce zazněly i z prostředí slovenské kulturní obce. Zora Jesenská replikovala na Mihálikův výpad tím, že národní sebeurčení bez demokracie

[27] K tomu viz podrobněji RYCHLÍK, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914-1992*. Praha 2012, s. 473-475.

[28] *Kultúrny život*, 1968, č. 19 (10. 5. 1968), s. 3-4.

[29] *Literární listy*, 1968, č. 11 (9. 5. 1968), s. 7.

již Slovensko také mělo, a sice za ľudáckého režimu.[30] Mihálikovi a Mináčovi odpověděl v Praze působící slovenský historik Ján Mlynárik, který je usvědčil z neznalosti dějin. Ve svých osmdesáti čtyřech letech se aktivizoval Ivan Dérer, přední předválečný slovenský sociálnědemokratický politik. Na Mihálikovu adresu napsal, že tento básník nemůže mít žádné politické zkušenosti s Masarykovou republikou, když mu v roce Masarykovy smrti bylo pouhých jedenáct let. Dérer odsoudil Mináčův projev a postavil se na obranu Masarykovy demokracie a předválečného Československa.[31]

Vlastní den 28. října připadl roku 1968 na pondělí. Atmosféra poněkud připomínala rok 1938: na jaře velké naděje a proto i příprava velkých oslav, potom sovětská okupace a na podzim příchod deziluze a zklamání. Na Slovensku byla situace mnohem lepší, protože tamní společnost žila přípravou federace. Češi federaci nepotřebovali, nic jim neříkala, nestáli o ni a vnímali ji jen jako nutný ústupek Slovákům. Faktem nicméně zůstává, že federace – byť v období normalizace důkladně vykostěná – bylo to jediné, co z reformního programu jara 1968 zbylo. Národní shromáždění ji schválilo v podobě ústavního zákona č. 143/1968 Sb. v předvečer 28. října (27. října). O tři dny později, 30. října – v den padesátého výročí martinské deklarace – byl zákon slavnostně podepsán prezidentem republiky Ludvíkem Svobodou, předsedou vlády Oldřichem Černíkem a předsedou Národního shromáždění Josefem Smrkovským na Bratislavském hradě.[32]

Černíkova vláda a komunistické vedení, v nichž vliv reformátorů začal rychle klesat, využily oslav padesátého výročí Československa k odvedení pozornosti veřejnosti od počínající normalizace. Na Slovensku byl přitom oslavován primárně vznik federace, zatímco v českých zemích vlastní vznik republiky. V slovenském prostředí byla federace vnímána jako konečná náprava křivdy, jejíž kořeny byly opakovaně spatřovány v čechoslovakismu první republiky. Federace tak v národním smyslu měla být vlastně naplněním slovenského programu, který se v důsledku „imperiálních zájmů“ české buržoazie nerealizoval v roce 1918 a v důsledku „chyb a deformací“ nedošel naplnění ani po roce 1945, resp. 1948. Takto alespoň věc prezentoval slovenský komunistický politik a historik Samo Falťan ve své knize „Slovenská otázka v Československu“.[33] Ani Falťan tehdy netušil, co jej čeká v blízké budoucnosti: ač tehdy patřil k blízkým spolupracovníkům Gustáva Husáka a podílel se na přípravě federace, a ačkoliv jeho výklad slovenské otázky z roku 1968 v podstatě konvenoval i normalizačnímu diskurzu, měl být již brzy v rámci čistek odvolán z ÚV KSS a pak i propuštěn z Historické-

[30] Tamtéž

[31] *Literární listy*, 1968, č. 15 (6. 6. 1968), s. 2.

[32] Souběžně s ústavním zákonem č. 143/1968 Sb. byl schválen a podepsán také ústavní zákon č. 144/1968 Sb. o postavení národností v Československé socialistické republice (menšinový zákon).

[33] FALŤAN, Samo: *Slovenská otázka v Československu*. Bratislava 1968.

ho ústavu SAV a postižen zákazem publikovat. I Falťan zřejmě podcenil nebezpečí, před nímž varovali někteří slovenští spisovatelé na konferenci 30. dubna: že totiž samotná federace bez demokratického obsahu nutně zůstane jen prázdnou formou bez obsahu.

Ústřední výbor KSČ vydal k padesátému výročí republiky poměrně obsáhlou brožuru, v níž byl vznik Československa hodnocen jednoznačně pozitivně.[34] Oficiální orgán ÚV KSČ *Rudé právo* se 28. října soustředilo především na popis jednání Národního shromáždění při schvalování ústavního zákona o československé federaci.[35] Vlastnímu 28. říjnu 1918 byla věnována populární studie Zdeňka Kárníka „Socialisté a národní osvobození 1918“[36], což byl vlastně stručný výtah jeho knihy o socialistech za války[37], a článek Ľudovíta Šulce „28. říjen 1918 na Náměstí republiky“.[38] Bylo evidentní, že komunistické vedení si v složité situaci podzimu 1968 neví se svátkem příliš rady, podobně jako vláda generála Jana Syrového na podzim 1938. Liberálně orientované Literární listy byly hned po srpnu zastaveny a jejich nástupce – *Listy* – vyšly poprvé teprve 7. listopadu 1968. S odstupem necelých dvou týdnů se 28. říjnem a počínající normalizací vyrovnaly originálním způsobem. Na straně 2 přinesly nejprve zprávu o tom, že při příležitosti padesátého výročí vzniku Československa položila delegace ústředního výboru Národní fronty věnce k Masarykovu hrobu na hřbitově v Lánech a že památku TGM uctil také prezident Ludvík Svoboda. Vedle této zprávy, převzaté z Československé tiskové kanceláře, pak redakce umístila nařízení ředitele státního podniku Supraphon prodávajícího gramofonové desky o okamžitém vyřazení desky s projevy T. G. Masaryka z prodeje.[39] O tom, jaký je skutečný poměr oficiálních míst k odkazu prvního prezidenta a 28. října si měl udělat obrázek každý čtenář sám.

Padesáté výročí vzniku republiky bylo na druhé straně poslední příležitostí vydat řadu knih s historickou tématikou vzniku první republiky, která do té doby byla marginalizována, anebo byla vůbec „tabu“. Vzpomeňme v této situaci alespoň práci Karla Pichlíka[40] , či knihu Věry Olivové.[41] Šlo skutečně na dlouhou dobu o poslední možnost. Od roku 1969 byl 28. říjen 1918 připomínán stále méně a méně, byť byl oficiálně nyní oslavován jako trojnásobný svátek připomínají-

---

34 *Padesát let Československa 1918-1968*. Ke vzniku ČSR. Praha 1968.

35 *Rudé právo*, 1968, č. 294 (28. 10. 1968), s. 1

36 Tamtéž, s. 3.

37 KÁRNÍK, Zdeněk: *Socialisté na rozcestí. Habsburk, Masaryk či Šmeral*? Praha 1968.

38 *Rudé právo*, 1968, č. 294 (28. 10. 1968), s. 3.

39 Článek „Vyřazuje se*“. Listy*, 1968, č. 1 (7. 11. 1968), s. 2.

40 PICHLÍK, Karel: *Československé osvobozenecké hnutí za první světové války a vznik samostatného Československa*. Ústí n. L. 1968. PICHLÍK, Karel: *Zahraniční odboj 1914-1918 bez legend*. Praha 1968. Už předcházející rok vyšla k 50. výročí republika práce PICHLÍK, Karel – VÁVRA, V. – KŘIŽEK, Jurij: *Červenobílá a rudá. Vojáci ve válce a revoluci 1914-1918*. Praha 1967.

41 OLIVOVÁ, Věra: *Československo v rozrušené Evropě*. Praha 1968.

cí vznik republiky, znárodnění a vznik federace. To ale netrvalo dlouho. V roce 1975 byl pak vůbec 28. říjen zrušen jako svátek a den pracovního klidu a stal se pouhým památným, a ovšem pracovním dnem.[42] Třeba ovšem dodat, že ani normalizační režim nikdy odkaz 28. října jako připomínky vzniku samostatného státu Čechů a Slováků výslovně neodmítal a neodmítl.[43] Kritika se spíše – podobně jako už v padesátých letech – týkala buržoazního charakteru republiky.[44]

Rok 1988 nepatří mezi „klasické" osmičkové roky, avšak z hlediska reflexe roku 1918 je přesto důležitý. V rámci československé verze přestavby a mírného uvolnění politických poměrů se totiž při příležitosti 70. výročí trvání republiky komunistický režim znovu k 28. říjnu otevřeně přihlásil. Zákonným opatřením Federálního shromáždění č. 141/1988 Sb. ze dne 21. září 1988 byl tento den opět zařazen mezi státní svátky, což dodatečně potvrzeno zvláštním zákonem.[45] V uvedený rok připadl staronový svátek na pátek; o den dříve byla v Praze uspořádána oficiální manifestace za účasti stranických a vládních činitelů a prezident republiky vyhlásil amnestii, která se poprvé od roku 1968 týkala uložených trestů za nedovolené opuštění republiky, aniž by byla současně vázána na podmínku návratu amnestovaného do Československa.[46]

Při příležitosti 70. výročí vzniku Československa vyšly monografie z pera Jana Galandauera a Václava Čady. Jan Galandauer ve své práci rehabilitoval zahraniční i domácí odboj, a pouze – zřejmě jako „úlitbu bohům" – zakomponoval do knihy i kapitolu „Ohlas Velké říjnové socialistické revoluce", která se v podstatě opakuje tezi o vlivu bolševického převratu na domácí poměry. Na rozdíl od starších prací ale autor netvrdí, že šlo o rozhodující vliv; z textu naopak vyplývá, že dopad se týkal především stávkového hnutí na počátku roku 1918, které ale monarchii samo o sobě neporazilo: „V druhé polovině ledna 1918 vyvrcholila první vlna přímého ohlasu Velké říjnové socialistické revoluce. Vystoupení lidových mas otřáslo habsburskou monarchií. Rakousko-Uhersko sice těžkou krizi z počátku roku 1918 přežilo, nicméně jeho hospodářská, sociální a politická struktura se octla v těžké a stále se prohlubující krizi, kterou do svého zániku nedokázalo překonat."[47] Václav Čada, působící na Vojenské politické akademii,

---

42 Zákon č. 56/1975 Sb. z 11. 6. 1975.

43 Při příležitosti 60. výročí vzniku Československa byla vydána značně problematická publikace KŘÍŽEK, Jurij: *Vznik Československa*. Praha 1978. Větší, nicméně neméně problematickou práci, připravil i historik Václav Král; ta nicméně vyšla až po jeho smrti z pozůstalosti – viz KRÁL, Václav: *Vznik ČSR*. Praha 1985.

44 Srv. např. *Sborník příspěvků o vzniku Československa. Ke kritice buržoazní repu*bliky. Referáty z vědecké konference k 65. výročí vzniku ČSR pořádané Filozofickou fakultou Univerzity J. E. Purkyně. Brno 1983.

45 Zákon č. 170/1988 Sb. ze dne 8. 11. 1988.

46 *Československá cesta k demokracii. Chronologie událostí 1985-1989*. Praha 1999, s. 33.

47 GALANDAUER, Jan: *Vznik Československé republiky 1918. Programy, projekty, předpoklady*. Praha 1988, s. 121.

vydal nejprve krátkou knihu o vzniku Československa[48] a pak ještě speciální práci o 28. říjnu.[49] Kniha o vzniku Československa není zajímavá: je spíše politickou brožurou[50] a nevybočuje nijak z dosavadního komunistického diskursu o zásadním vlivu ruské bolševické revoluce na vznik Československa. Druhá práce se zabývá především průběhem vlastního převratu a událostem bezprostředně před ním a po něm. Zde – na štěstí pro autora – nebyl velký prostor pro vysvětlování vlivu ruských událostí z roku 1917. To se pozitivně projevilo na celkovém vyznění textu, který je psán živou formou a jsou do něj vkládány fiktivní dialogy hlavních aktérů. Přesto autor – zcela zbytečně – v závěru uvedl: „Dodejme ještě, že československé buržoazii se její sny splnit nepodařilo. Zůstávaly jen iluze a nakonec zmizely i ty. Na samém počátku existence samostatné Československé republiky, ale to snad již čtenář poznal, se však začaly formovat ty společenské síly, které programově směřovaly nejen k národnostnímu, ale i sociálnímu osvobození našeho lidu. Ideje Velké říjnové socialistické revoluce zrodily i v Československu komunistickou stranu, která po letech vyzrávání, tvrdých zkoušek a bojů dokázala vybojovat buržoazií v Mnichově ztracenou svobodu, postavit se do čela našich národů a obnovit Československou republiku na kvalitativně nových sociálně i národnostně spravedlivých základech.“[51] Pro slovenské vydání své knihy Čada rozšířil partie týkající se Slovenska, takže vznikl částečně zcela nový text.[52]

Zbývá dodat, že v souvislosti s oživující se diskusí o česko-slovenském poměru se v této době také objevily na Slovensku práce hodnotící vznik Československa ze slovenské perspektivy, především pak z hlediska problému, do jaké míry se na jeho vzniku podíleli Slováci a především jak a zda se v novém státě realizovaly slovenské představy a požadavky. V této souvislosti je třeba připomenout práci Mariána Hronského, kterou vydal už na sklonku roku 1987.[53] U příležitosti blížícího se 70. výročí vzniku Československa redakce uspořádala redakce *Literárního týždenníka* diskusi mezi historiky (Viliam Plevza, Marián Hronský), spisovateli a literárními kritiky (Vladimír Mináč, Stanislav Šmatlák, Ladislav Ballek, Ľubomír Feldek, Vincent Šikula, Vincent Šabík) s názvem “Slo-

[48] ČADA, Václav: *Vznik samostatného Československa*. Praha 1988.

[49] ČADA, Václav: *28. říjen 1918. Skutečnost, sny a iluze*. Praha 1988. Práce vyšla také slovensky pod názvem *Rok 1918. Skutočnosť, sny a ilúzie*. Bratislava 1988.

[50] Vlastní text knihy má pouhých 69 stran, dalších 35 stran zabírají všeobecně známé a již před tím mnohokrát publikované dokumenty.

[51] ČADA, V.: *28. říjen 1918*, s. 299.

[52] ČADA, V.: *Rok 1918. Skutočnosť, sny, ilúzie*. Bratislava 1988, s. 211-235.

[53] HRONSKÝ, Marián*: Slovensko při zrode Československa*. Bratislava 1987. Kniha je vlastně podstatně rozšířenou a přepracovanou verzí starší práce o Slovenských národních radách a slovenských gardách v roce 1918 – viz HRONSKÝ, Marián: *Slovensko na rázcestí. Slovenské národné rady a gardy v roku 1918*. Košice 1976. V roce 1988 vyšla ještě kniha „dvorního historika“ Viliama Plevzy – viz PLEVZA, Viliam: *Rok osemnásty*. Bratislava 1988.

váci a Česi v roku osemnástom."[54] Naprostá většina zúčastněných se k existenci první Československé republiky vyjádřila pozitivně, přičemž zejména kladně hodnotila úlohu M. R. Štefánika a prvního odboje vůbec. PouzeInáč pokládal v duchu svého vystoupení z roku 1968 za nutné první republiku odsoudit. Řekl doslova: "Postavenie Slovákov v novom štáte bolo špecifické. Povedal by som, že sme vstúpili z jedného tútorstva do druhého. Z Uhorska do Československa [...]. Ledva zo Slovenska odišli okupačné [české] vojská - ako inak mohli ľudia tie pociťovať ? – už sa objavuje vládna myšlienka jediného československého národa…"[55]

Literárny týždenník měl malý náklad a v České republice byl jen obtížně dostupný.Ináč byl širší české veřejnosti v roce 1988 jako prozaik již prakticky neznámý, protože od poloviny sedmdesátých nic nového nenapsal. NaInáčovo vystoupení nicméně odmítavě reagoval esejí, zaslanou do mnichovské redakce rozhlasové stanice Svobodná Evropa, Miroslav Kusý. Kusý nejen odmítlInáčovy názory, ale v článku „Idea československej štátnosti" se vyslovil za upevnění československého vědomí.[56]

V roce 1988 se ale aktivizovala také opozice. Kulaté výročí vzniku státu a fakt, že se k němu režim oficiálně přihlásil, byly jakýmsi signálem, že se dají očekávat lepší časy. Při příležitosti sedmdesátého výročí vzniku československého státu vzniklo Hnutí za občanskou svobodu (HOS), které vystoupilo oficiálně na veřejnost 15. října 1988 manifestem „Demokracie pro všechny". Ten se hned v úvodu přihlásil k demokratickým tradicím první republiky a programu „otců zakladatelů": „Po strastiplných událostech našich nedávných dějin si mnoho Čechů a Slováků klade otázku, zda bylo moudré bourat Rakousko a ustavit samostatný československý stát, který – jako malá země v centru Evropy – může těžko odolávat tlakům svých mocnějších sousedů. Tito lidé zapomínají, že Masaryk a jeho spolupracovníci – Češi a Slováci – chápali vznik naší republiky jako součást epochální demokratické revoluce, směřující k Evropě jako postupně se sjednocujícímu společenství demokratických států." [57]Manifest podepsalo 126 českých a slovenských aktivistů.[58] Opozice také zorganizovala v Praze 28. října pokojnou demonstraci na Václavském náměstí, kterou ale hned po zahájení rozehnala policie.[59] Emigrační a proskribování historici se rozhodli uspořádat v Praze mezinárodní sympozium *Československo 88*, které se mělo zabývat významnými

[54] *Literárny týždenník*, 1988, č. 2 (30. 9. 1988), s. 3, *Literárny týždenník*, 1988, č. 3 (7. 10. 1988), s. 10-11.

[55] *Literárny týždenník*, 1988, č. 2 (30. 9. 1988), s. 3.

[56] KUSÝ, Miroslav: *Na vlnách Slobodnej Európy*. Bratislava 1990, s. 35-40.

[57] SUK, Jiří – JANYŠOVÁ, Milena – PREČAN, Vilém (eds.): *Hlasy občanské společnosti 1987–1989. Výběr z textů a dokumentů*. Praha 1999, dok. 8, s. 37.

[58] HLUŠIČKOVÁ, Růžena – CÍSAŘOVSKÁ, Blanka (eds): *Hnutí za občanskou svobodu 1988–1989*. *Sbírka dokumentů*. Praha 1994, dok. 1, s. 25-31.

[59] *Československá cesta k demokracii*, s. 33. Rozhodnutí prezidenta republiky o amnestii bylo publikováno pod č. 167/1988 Sb.

mezníky československých dějin (1918, 1938, 1948 a 1968). Konání sympozia, naplánovaného na 11. – 13. listopadu, policie znemožnila, avšak pro zahraniční účastníky, kteří nemohli do Prahy z politických důvodů přijet, bylo připraveno na dny 13. – 14. listopadu paralelní sympozium ve Vídni.[60] Nikdo tenkrát netušil a tušit nemohl, že komunistickému režimu již zbývá jen rok života – a samotnému Československu pouhé čtyři.

V roce 2018, při příležitosti stého výročí vzniku Československa, státu, který ovšem už čtvrt století neexistuje, máme možnost reflexe nejen všech těch turbulentních událostí, k nimž za sto let došlo, ale i proměny reflexe a interpretace samotného 28. října při důležitých momentech československých dějin. Dnes je Československo již pojmem historickým, byť náš současný život v České i Slovenské republice stále ještě ovlivňuje. Proto odstupujeme od interpretací typu „čím tento den mohl být a čím se nestal“: každý si v jeho odkazu dnes může hledat a najít, co chce, anebo v něm nemusí hledat vůbec nic. Takováto volba není po zkušenostech dvacátého století zrovna málo.

Year 1918 through the lens of the years 1938, 1948, 1968 and 1988

JAN RYCHLÍK

In 1938, the post-Munich events led to the process of ideologisation, marking the beginning of disparagement of the political goals associated with the emergence of Czechoslovakia. In 1948, an official Stalinist interpretation of "tradition" was launched, while the significance of the year 1918 was gradually suppressed. The year 1968 saw the clash between the Bolshevik interpretation of the events of 1918 and the innovative views of critical science. In 1978, Stalinism dominated once again. In 1988, both historians, who took an analytical approach, and the political opposition, which brought along innovation of the political interpretation of interwar Czechoslovakia, stood up against typical Bolshevik interpretation.

[60] *Československá cesta k demokracii*, s. 34.

FEDERALISMUS V ČESKOSLOVENSKU JAKO NESOULAD PRÁVNÍHO MYŠLENÍ A POLITICKÉ REALITY: CENTRALIZACE PO 1918, DEVASTACE PO 1938, DEMOLICE PO 1948 A 1968

VLADIMÍR GONĚC

Při zběžném studiu československé ústavy z 29. února 1920 lze získat dojem, že Československo bylo v meziválečném období typickým stroze centralizovaným státem. Jako základní modelový vzor pro jmenovanou ústavu byla využita ústava III. francouzské republiky, dále zčásti i ústava Belgie z roku 1831. Na druhé straně charakterizoval František Weyr ve své příručce o československém ústavním systému Československo jako spolkový stát. Jak se tedy pohybovat mezi těmito dvěma póly?

Principiální zpracování tohoto tématu by náleželo paralelně pod minimálně čtyři vědní disciplíny. Na tomto místě proto alespoň několik tezí o federalismu v Československu, především ve smyslu dějin idejí, dále rovněž dějin institucí.[1]

Z takového úhlu pohledu se problém federalismu v Československu projevuje ve více rovinách, od stavu samotné připravenosti právních vědců pro téma federalismu, a sice v rámci obecné úrovně právního myšlení, přes stav politické vůle a rovněž nevole či přímo zlovolnosti vůči federalismu, přes reálné prvky federalismu ve státní struktuře Československa a vývoj, resp. i degradaci takových prvků, až po spojení s tématy decentralizace a široké samosprávy. Zvláštní rozměr dále představuje kontinuita, totiž propojení s obdobím před říjnem 1918, stejně tak vývoj během celého meziválečného období; a žádoucí je učinit několik poznámek i k rokům 1944-1948 a 1968.

Kontinuita

„Trialismus“ proti „dualismu“, to byla stará píseň české politiky. Přesto však se ptejme, co měl trialismus jako státní zřízení habsburské monarchie znamenat podle očekávání českých politiků? Totéž co dualismus, jen se třemi členy? V představách většiny z nich zřejmě ano. Lze dokonce připustit, že pro většinu českých politiků vnitřní zřízení „jejich dílu“ monarchie by mělo být organizováno podle modelu zalitavského centralismu.

[1] Mimoto lze tuto problematiku zkoumat jako předmět právních dějin, rovněž tak klasických politických dějin.

Avšak proti tomu stojí jednoznačné, byť aforistické vyjádření Františka Weyra, když byl vyzýván, aby zpracoval juristickou analýzu dualismu: Proč hledat smysl pro to, co představuje od samotného počátku juristický nesmysl?

Bylo by smysluplné zmínit dvě ideje z diskuse o transformaci Předlitavska, a sice od Ludwiga Spiegela a Františka Weyra. Prezentovali je v rámci diskuse nejvýznamnějších odborníků pro ústavní právo v roce 1917, organizované redakcí časopisu Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht; vedoucím redaktorem časopisu byl tehdy Hans Kelsen. Oba představili novou konstrukci, totiž neklasickou strukturu federace; a ta se překvapivě blíží dnešnímu uspořádání Belgie. Oba návrhy podávají vícedimenzionální federalistickou strukturu, totiž v jednom plánu síť orgánů pro obecné občanské záležitosti, počínaje garantováním a uplatňováním základních občanských práv, a to na základě teritoriálních jednotek; jinou dimenzi by znamenala síť pro záležitosti národností, především pro organizaci a správu kultury a školství, přičemž tato druhá síť by byla organizována zčásti na bázi teritoriálních jednotek (případně i jinak prostorově střižených než jednotky pro občanské záležitosti), zčásti na bázi personální autonomie. Jde takto navíc o představu nikoli pouze vícedimenzionální federace v horizontální rovině (resp. rovinách), zároveň je připojena ještě konstrukce nikoli pouze dvoustupňového uspořádání ve vertikální dimenzi, nýbrž nutně rovněž vícedimenzionálního (nejméně třístupňového) uspořádání. Se zrušením dualismu měly být zřízeny z jednotlivých „korunních zemí" větší jednotky,[2] zároveň stávající země by byly (stále s mnohými vlastními kompetencemi) do této struktury nadále začleněny. Kompetence pro „velké jednotky", sdružující několik zemí, by měly být založeny v odebrání mnohých kompetencí z parlamentu a vlády Předlitavska. (Tedy decentralizace, nikoli odebrání kompetencí stávajícím zemím. A tím ještě větší měrou by došlo k dalekosáhlým přesunům kompetencí shora dolů v Zalitavsku.)[3]

K tomu akcentujme ještě dva principy z logiky jmenované diskuse: Především se nemá federální konstrukce budovat na abstraktních dedukcích. Základem konstrukce musí být naplňování reálných zájmů občanů. K tomu se druží požadavek rozsáhlé demontáže instančního postupu, tedy pravomoci „o stupeň vyššího" článku vůči nižšímu článku mají být u moci zákonodárné silně omezeny, u moci výkonné redukovány v ideálním stavu až k nule. A naopak se nárokuje podstatné posílení úlohy ústavního soudnictví a správního soudnictví ve

---

[2] Co se týká zemí Předlitavska, nabízely se dvě struktury: 1. Čechy+Morava+Slezsko; aplsko-rakouské země; Halič+Bukovina; Dalmácie měla být spojena s Bosnou a také s Chorvatskem a Slavonií ze Zalitavska; 2. členění nabízelo více menších seskupení, totiž.: Halič+Bukovina, Morava+Slezsko, Horní Rakousy+Salzbursko, Tyroly+Vorarlberg, Gorice a Přímoří+Kraňsko, ostatní (t.j. větší) země měly v této struktuře být zachovány jednotlivě.

[3] WEYR, František: Die Stellung der Kronländer im Gefüge der österreichischen Verfassung [Antwort in der Enquete]. In: *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht,* 3, 1917–1918, s.191an.; SPIEGEL, Ludwig: Die Stellung der Kronländer im Gefüge der österreichischen Verfassung [Antwort in der Enquete]. In: *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, 3, 1917–1918, s. 151an.

federální konstrukci; tedy vyšší článek především moci výkonné může s nižšími články pouze vyjednávat, nemůže jim nařizovat; v případě nesmiřitelného sporu či rozporu se vyšší článek musí obrátit na soud, anebo si vstřícnost nižšího článku „koupit", totiž zajistit takovou protihodnotou, která bude pro nižší článek akceptovatelná.

Náměty ze jmenované diskuse nabízely rovněž nové řešení pro národnostně zcela smíšené regiony,[4] jakožto nevyhnutelné výtvory moderní doby a intenzívního stěhování hnaného novou fází průmyslové revoluce. Řešení a správa vzájemných vztahů by měly probíhat převážně v úrovni regionální a lokální samosprávy. To stojí v kontrastu s například – jinak často až zbožšťovaným – starším námětem Aurela Popoviciho na federalistickou přestavbu Rakouska-Uherska na národnostním principu, kdy velké národnostně smíšené regiony by měly dostat statut „federalních distriktů", tudíž uplatnit nemístně a především nefunkčně centralizační princip.

Připravenost právních teoretiků a úroveň právního myšlení

K momentu zrodu československého státu měli Češi a Slováci dohromady jen tři právní vědce vysoké kvality. Byli to František Weyr,[5] vídeňský rodák a toho času profesor Technické univerzity v Brně, druhým byl jeho nejstarší žák Jaromír Sedláček,[6] rovněž profesor téže školy v Brně, třetím byl Vladimír Fajnor[7] v Bratislavě, brzy nato ovšem rovněž v Brně jako první prezident Nejvyššího soudu.[8]

Právnická fakulta české pražské univerzity byla tehdy jen provinční školou pro přípravu „venkovských advokátů" a odborníků pro provinční správu, bez skutečného pěstování právněteoretických disciplín.[9] Provinciální profil obou pražských právnických fakult k roku 1918 nevyžadoval, aby se na nich právní věda pěstovala na evropské úrovni, z hlediska právní teorie přežívaly zde koncepty ještě

---

4 Některé z nich zahrnovaly nikoli pouze dvě navzájem promísená etnika, nýbrž až tři či dokonce čtyři.

5 1879-1951. Od r. 1919 profesor právnické fakulty Masarykovy univerzity v Brně.

6 1885-1945. První teoretik občanského práva v duchu normativní právní školy. Od. r. 1921 mimořádný, od 1924 řádný profesor občanského práva Právnické fakulty MU. Vedle Vladimíra Kubeše patří mezi jeho nejvýznamnější žáky Adolf Procházka, Hynek Bulín, Karel Gerlich.

7 1875-1952. Od 1919 prezident Vrchního soudu v Bratislavě, 1931-1939 první prezident Nejvyššího soudu ČSR, od 1936 profesor Právnické fakulty Komenského univerzity, potřikrát ministrem spravedlnosti v meziválečném Československu.

8 O tom psala již před dvaceti lety: ZAVACKÁ, Katarína: Právna kultúra v medzivojnovom Československu. In: VALENTA, Jaroslav – VORÁČEK, Emil – HARNA, Josef (eds.): *Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve střední Evropě*, sv. 1 (Praha 1999), s. 155.

9 O vztazích na této fakultě vůči teorii vůbec a vůči normativní právní škole viz m.j.: WEYR, František: Pražská právnická fakulta a normativní teorie. In: *Časopis pro právní a státní vědu*, 27, 1946, s. 78–105. Tamtéž i o zlovolnostech, které tato fakulta podnikala při zakládání právnické fakulty Masarykovy univerzity.

z 18. století; z téhož důvodu obory jako ústavní právo (tím spíše mezinárodní právo) zůstávaly úplně na okraji, resp. některé obory vůbec nebyly obsazeny.[10]

Česká právnická fakulta v Praze patřila k provinčnímu průměru; německá právnická fakulta v Praze se řadila alespoň do první kategorie provinčních fakult (její kvalita posléze strmě stoupala právě v meziválečném období). Byrokracie nového státu, zejména špičkových postů na ministerstvech se zmocnili především odchovanci české právnické fakulty, kteří následně v komplotu se svou fakultou usilovali o udržení stávající úrovně či „podúrovně" práva a právní vědy v novém státě.

Teprve později, s novými univerzitami a s novými generacemi docházelo k navyšování úrovně právního myšlení, jmenovitě s žáky Františka Weyra a přívrženci jeho školy, tedy s brněnskou větví „ryzí nauky právní" (eventuálně i s přímým žáky Hanse Kelsena z vídeňské větve této školy, v německém prostoru nazývané „Reine Rechtsschule"). Proti nově založeným právnickým fakultám Masarykovy a Komenského univerzit se podnikaly všemožné kroky, jak je vědecky ochromit; jakmile se tyto fakulty projevily jako nositelky špičkové úrovně právní teorie, přešlo se k taktice jejich izolace od podílu na tvorbě práva nového státu, ignorování apod. A německá právnická fakulta v Praze byla opředena nacionálním podezřením. A tak František Weyr jako osobnost světového formátu byl izolován už v Revolučním národním shromáždění, vzápětí mu bylo nevybíravě dáno najevo, které meze nesmí překračovat.[11]

Co se týká podstatného podílu, který bohužel připadl na právnickou fakultu české pražské univerzity v juristických (a konkrétně v ústavněprávních) počátcích Československa, totiž přece jenom založit něco zcela nového, tedy ono „nové" je třeba posuzovat jako to, co bylo později posuzováno jako „nepodarok". K tomu třeba upozornit na nadále rozvíjenou negativistickou činnost právnické fakulty Karlovy univerzity, zejména takových osobností jako J. Matejka, J. Hoetzel, a dalších, zaměřenou proti novým školám a proti osobnostem jako František Weyr, v pokusech ostrakizovat je pod nacionalistickými hesly, atp.

Otázka úrovně a míry personální kvality byrokracie nového státu nutí konstatovat nepřipravenost (zvláště v ústředních úřadech), především a jmenovitě v oblasti práva. Jestliže byrokracie nedosahuje dostatečné kvalifikace, důsledkem je další umocnění centralistických tendencí. Málo kvalifikovaný byrokrat vyžaduje mít k dispozici co nejpodrobnější předpisy a algoritmy postupu, které má někdo vyrobit a dodat shora a sledovat jejich plnění; zároveň se takový byrokrat úporně vyhýbá zodpovědnosti, čímž se znovu podněcuje posílení role nadřízených orgánů. V tichosti se tak prosazuje princip, že – poněkud nadneseně řečeno – ke každé větě zákona má být uplatněno alespoň jedno podrobné prováděcí nařízení. Významnější rozhodování se stále více přesouvá na byrokracii v centru. Nakonec

[10] Naopak vedle právnických oborů byly na těchto fakultách velmi silně (a leckdy i kvalitně) zastoupeny obory národohospodářské.

[11] WEYR, František: *Paměti*, II. Brno 2001; WEYR, F.: Pražská právnická fakulta a normativní teorie.

i politikové, byť by vstupovali do nového státu se seberůžovějšími vidinami, byli naznačenými poměry stále více spoutáváni, pokud k nim sami, třebas nechtěně, nepřispívali.[12]

* * *

Naproti tomu fungovala ještě právnická fakulta Německé univerzity v Praze, která se rozvíjela kontinuálně do vyšších vědeckých kvalit už cca od roku 1910. Je třeba jmenovat přinejmenším profesory Ludwiga Spiegela, Heinricha Rauchberga, Roberta Mayr-Hartinga a Bruno Kafku.

Pokusy českých nacionalistů ostrakizovat rovněž tuto fakultu byly jen částečně úspěšné v prvních měsících existence Československa. Mimo jiné i díky politické aktivizaci se stali jmenovaní profesoři již od prvních parlamentních voleb v dubnu 1920[13] významnými osobnostmi, které své juristické kvality úspěšně spojovaly se zákonodárnou a další politickou činností. Spiegel se stal nejen razantním a respektovaným kritikem proluk a nedostaků v československém státním zřízení, nýbrž i vedoucí osobností v ústavněprávním výboru Senátu. B. Kafka jakožto poslanec a současně špičkový odborník pro občanské právo se stal klíčovou osobností ve vypracovávání nového československého občanského zákoníku.[14] A R. Mayr-Harting se v roce 1926 ve funkci ministra spravedlnosti stal členem československé vlády.

Je třeba rovněž uznat, že i v českojazyčném prostředí práva a politiky se v meziválečném období projevovaly síly, které se koncepčně stavěly proti centralismu, za decentralizaci a širší teritoriálně státoprávní transformaci. Z právních teoretiků se nejvýraznějšími osobnostmi v tomto směru stali František Weyr a z generace jeho žáků Zdeněk Neubauer, profesoři brněnské právnické fakulty, mj. v úzké spolupráci s Hansem Kelsenem, spolutvůrcem rakouské ústavy, významným spolupracovníkem E. Beneše v jeho ženevské funkci a posléze v letech 1936-1939 profesorem německé právnické fakulty v Praze (na Weyrův podnět a po Benešově zásahu).[15] Z jejich pera pochází hodnocení centralizovaného unitárního státu jakož i tradičního konceptu absolutní státní suverenity jako předsudků, jako pozůstatků absolutismu a monarchismu, podobně i vymezení teze, že ústřední parlament je přímým zosobněním vůle lidu, jako ryzí ideologické konstrukce

---

[12] Mj. už vzhledem k tomu, že mnohé z jejich vidin byly přiměřené utopickému liberalismu 18. století, nikoli reálným poměrům doby.

[13] 18. dubna 1920 do Poslanecké sněmovny, 25. dubna 1920 do Senátu.

[14] Tento neprávem zapomínaný bratranec Franze Kafky představoval takovou váhu v přípravě jmenovaného zákoníku, že po jeho předčasném úmrtí (1931) se práce na novém československém občanském zákoníku zastavily na pět let.

[15] Další významní profesoři této fakulty, odborníci na ústavní a státní právo, Ludwig Spiegel a jeho žák Franz Adler byli – jak výše naznačeno – vytlačeni mimo hru. Podobně specialista pro všeobecnou státovědu Heinrich Walter (žák Kelsenův), jakož i Spiegelův krátkodobý nástupce v oboru státního a správního práva Ludwig Adamowich (po roce 1945 předseda Ústavního soudu Rakouské republiky).

a rovněž předsudku, taktéž vyhodnocení představ, že každý stát může mít jen jediný vrcholný orgán státní moci, že každý stát je mj. vymezen i společenstvím celostátních zájmů (vyjadřovaných právě oním vrcholným orgánem), jako dalších nepodložených předsudků atd. Právě Kelsen už ve dvacátých letech zcela zřetelně právnicky profiloval teze o pluralismu státní moci ve vertikálním členění a o nedotknutelnosti kompetencí každého takového stupně, obcí počínaje, stejně tak teze odmítající klasický instanční proces a celou tradiční byrokratickou výstavbu výkonné moci; jeho klíčová práce v tomto směru, Základy obecné teorie státní, byla vydána jakožto prvotní verze právě česky.[16]

F. Weyr ve svých sporech s pražskými ideology dospěl až k závěru, že mez decentralizace je dána pouze zachováním státu, tj. splývá s tou mezí, jejíž překročení znamená přechod k paralelní existenci více navzájem nezávislých států, resp. přechod ke stavu, kdy se vztahy mezi politickými celky začnou řídit už mezinárodním právem.[17]

* * *

K problému federalismu v Československu vystavili svá hodnocení i představitelé normativní právní školy. Především inovativní prvky z hlediska obecné teorie státu, které tato škola přinesla, nabyly v československém prostředí širokého ohlasu a provokovaly bouřlivé diskuse. Hans Kelsen, jak již naznačeno, zveřejnil právě v českém jazyku poprvé své rozpracování o pluralismu státní moci ve vertikálním členění, a to zároveň s odhalením předsudků v ideologické konstrukci centralizovaného státu.[18] Učinil tak s přímou a důraznou podporou Františka Weyra.[19] Následně právě F. Weyr tyto principy dále rozvíjel, a to v tezích, o absolutní decentralizaci při zachování státu.[20]

To vše naráželo na zlou vůli právníků z centrální byrokracie Československa, stejně jako v kruzích české právnické fakulty v Praze, stejně tak u některých profesorů právnické fakulty Německé univerzity v Praze (v prvé řadě Fritze Sandera). Pouze v kruzích československého ministerstva zahraničních věcí, jmenovitě u Edvarda Beneše se setkávala normativní právní škola s pozitivním přijetím, dokonce připraveností ke spolupráci, včetně přímých požadavků po vypracování příslušných dobrozdání, expertíz, aj. V období po nástupu do funkce prezidenta E. Beneš nadále rozvíjel nejužší vztahy s normativní právní školou. H. Kelsen vypracoval na přímou Benešovu žádost v roce 1938 projekt transformace Československa v regulérní federaci;[21] ten je dnes bohužel nezvěstný.

---

16 KELSEN, Hans: *Základy obecné teorie státní*, Brno 1926.

17 WEYR, František: Idea evropské unie. Glosy ke známému Briandovu projektu, In: *Všehrd*, 13, 1931–1932, s. 1–9, 33–35.

18 KELSEN, Hans: *Základy všeobecné teorie státní*. Brno 1926.

19 F. Weyr osobně provedl překlad do češtiny a následně zajistil i vydavatele.

20 WEYR, F.: Idea evropské unie.

21 Šlo o dobrozdání důvěrného charakteru, nepublikované; Kelsenův archív, část do roku 1939, za války zmizel. Svědectví o tom podává Kelsenův spolupracovník Rudolf Aladár MÉTALL

A obzvlášť ostrá zlovůle a zpolitizovaná a ideologizovaná kritika postihovala F. Weyra pro jeho hodnocení postavení Podkarpatské Rusi. Již ve své zmíněné syntéze československého státního práva v roce 1924 hodnotil Weyr Československo jako spolkový stát, a to právě pro nominální postavení Podkarpatské Rusi v ústavě.[22]

Teprve po druhé světové válce začala normativní právní škola v československém právním myšlení dominovat, m.j. se silně projevila se svým reálným federalistickým konceptem pro novou ústavu. Rovněž v nově zvoleném ústavodárném shromáždění dominoval kurs k federalistické transformaci, zároveň se širokým uplatněním místní samosprávy.[23]

Vše pohřbil komunistický převrat 1948. Brněnská právnická fakulta byla rozvrácena ještě na jaře 1948, posléze 1950 zcela zrušena, příslušníci a přívrženci normatvní právní školy byli pronásledováni.[24] Pouze v exilu[25] vznikly během padesátých let pozoruhodné projekty federalizace Československa, rovněž federalizace střední Evropy a projekty specifického začlenění středoevropských států do evropské integrace pro období po pádu sovětské nadvlády.[26]

Stav politické vůle a nevůle. Ideologizace

Na jedné straně od počátku československého státu se projevoval radikální kurs k prohloubení centralismu a byrokratismu.[27] Nositelé tohoto trendu byli ná-

ve své všeobecně známé biografii Kelsena [MÉTALL, Rudolf Aladár: *Hans Kelsen. Leben und Werk*. Wien 1969].

22 WEYR, František: Soustava československého práva státního. Brno 1924. K tomu text ještě zde níže.

23 Srv. zde níže. Detailněji: GONĚC, Vladimír: Experti při Ústavním výboru Národního shromáždění (1946–1948). Postavení Slovenska, decentralizace, samospráva. In: BARNOVSKÝ, Michal (ed.): *Od diktatúry k diktatúre. Slovensko v rokoch 1945–1953*. Bratislava 1995, s. 29–40.

24 František Weyr byl postižen zákazem výkonu povolání bezprostředně následujícího dne (26. 2. 1948) po komunistickém převratu. Vladimír Kubeš přežíval šest let v komunistickém koncentračním táboře (m.j. s nasazením na těžbě uranu).

25 V zastřešující organizaci politického exilu po roce 1948, v Radě svobodného Československa, se aktivizovali m.j. někdejší brněnští profesoři Jaroslav Stránský a Adolf Procházka, a rovněž někdejší Bratislavčan (profesorem až v americkém exilu), Ervin Hexner (přímý žák Hanse Kelsena).

26 Blíže: GONĚC, Vladimír: *Hubert Ripka: un européen*. Brno 2006, s.105–192; GONĚC, Vladimír: Hubert Ripka und das Europadenken im Exil in den fünfziger Jahren. In: FARALDO, José María – GULIŃSKA-JURGIEL, Paulina - DOMNITZ, Christian (eds.): *Europa im Ostblock. Vorstellungen und Diskurse, 1945–1991*. Köln–Weimar–Wien 2008, s. 371–387; GONĚC, Vladimír: *An Eastern Schuman Plan? Project of Central and East European Coal and Steel and Political Community (1953)*, Brno 2009.

27 Blíže: GONĚC, Vladimír: Centralismus a autonomismus v politickém životě meziválečného Československa. K opomíjeným rozměrům problému. In: *Časopis Matice moravské*, 116, 1997, 233–244.

rodní demokraté (tedy někdejší čeští liberálové spojení aktuálně s radikálními nacionalisty); ti byli voleni českými nacionalisty převážně z nejvyšších a vyšších středních vrstev společnosti. K tomuto trendu se připojovali národní socialisté cca do přelomu dvacátých a třicátých let. (K jejich vnitřní proměně došlo se vstupem moravských liberálů k národním socialistům.) Voliči národních socialistů pocházeli z českých nacionalistů z nižších středních vrstev a dělnictva.

Na druhé straně se projevoval kurs k decentralizaci a k posílení samosprávy. Jeho nositeli byli ve spojení čeští a slovenští sociální demokraté (kteří brzy utvořili blok s německými sociálními demokraty), spolu s českými křesťanskými sociály (kteří měli největší voličské podpory na Moravě), ti naopak brzy navázali spolupráci s německými křesťanskými sociály. Sem třeba zařadit rovněž opozici ve sjednocené české a slovenské agrární straně (propojení moravských a slovenských agrárníků v čele s Milanem Hodžou); tato opozice se postupně stávala hlavním proudem agrární strany a od roku 1926 byla rovněž propojena s německými agrárníky.

Politické nálady a politická vůle se rozvíjely ještě po delší dobu před válkou v těchto poměrech:

Rozvoj ústavního uspořádání Království českého byl už od devadesátých let 19. století – pro česko-německý nacionální konflikt – často blokován a postihován vměšováním a přímými zásahy vládních orgánů Předlitavska. Od roku 1913 bylo ústavní zřízení v Čechách zcela prolomeno, v dalším byly Čechy spravovány a řízeny cestou císařských nařízení a správou předlitavské vlády. V důsledku toho psychologicky česká politika a čeští byrokraté v Čechách vnímali a přijímali centralismus jakožto normální stav. A od roku 1916 se orientovali takřka plně na politický převrat a s tím i na centralisticky utvářenou politiku a správu, kterou převezmou plně do vlastních rukou.

Proti tomu na Moravě se tendovalo k národnostnímu vyrovnání, které bylo vyjednáno v roce 1905. Reformní rozvoj ústavního zřízení Markrabství moravského, včetně jeho parlamentarismu postupoval nadále krok za krokem, k původním podmínkám vyrovnání z roku 1905 se v období 1910-1914 přiřadily ještě další. Tudíž politikové na Moravě hodlali své kompetence po roce 1918 nadále rozvíjet, vysocí úředníci na Moravě chtěli své kompetence uchovat. Následně se v novém státě odvíjel velmi křehký problém: státoprávní postavení Moravy.

Slovenská politika žila do roku 1918 v naprosto tragických poměrech a tudíž vstupovala do nového státu relativně nevyzrálá. Martinská deklarace[28] podala k postavení Slovenska v novém státě jen zcela mlhavé formulace (přiznejme, že tak učinila programově zdrženlivě). Odtud se rozvíjela paradoxně větev tzv. autonomistických stran, která se však prezentovala nejčastěji jako političtí křiklouni, bez reálných konceptů. Proti nim tzv. centralistické strany se s česko-moravský-

[28] Ze 30. 10. 1918. Nejsoustavnější zpracování této tématiky:: HRONSKÝ, Marián – PEKNÍK, Miroslav: *Martinská deklarácia. Cesta slovenskej politiky ku vzniku Československa*. Bratislava 2008.

mi partnery téměř sjednotily, přičemž však právě v nich krystalizovala orientace budovat autonomii Slovenska na realistických základech, postupně a věcně. Hlavní postavou v tomto proudu se stal Milan Hodža; od jeho nástupu do funkce předsedy vlády se také započalo s realistickou přípravou autonomie Slovenska a paralelně i Podkarpatské Rusi.

Co se týče jmenované vnitřní tenze ve slovenské politice, je nutno zmínit ještě její konfesní dimenzi. Právě ta byla totiž v české politické a intelektuální špičce jen slabě reflektována, resp. často totálně ignorována.[29] Toto konfesní napětí mezi katolíky a protestanty se navíc táhlo i jako vzájemné tenze v životním stylu, v pracovním stylu a zvlášť ostrá tenze se projevovala ve vzdělanostní úrovni a s tím spojené obecné kulturní úrovni.[30]

V kostce vyjádřeno, protestanti (povětšinou luterské konfese) pečovali velmi systematicky o úroveň vzdělání své mladé generace, přinejmenším od 18. století,[31] proti tomu v katolické části slovenské společnosti je vidět převažující indolenci vůči vzdělání jako zakotvenou ještě v mentalitě pozdně stavovské společnosti. Proto také k momentu vzniku Československa představovali protentanti relativně nevelkou menšinu ve slovenské společnosti, v kontrastu s tím však vzdělanou špičku slovenské společnosti představovali výraznou většinou právě protentanti.

To přineslo brzy i politické důsledky.[32] Zájmem elity luterské konfese bylo pokračovat v dalším vzdělávání řadových Slováků až k úrovni, které Češi už dosáhli. Obecným cílem této elity bylo maximálně přiblížit jak kulturní úroveň, tak i smýšlení Slováků k Čechům. Mnozí slovenští protestanti se domnívali, že rozdíly mezi Čechy a Slováky jsou zapříčiněny právě kulturním zaostáváním a nedostatkem vzdělání mezi Slováky. Právě proto se měli Slováci – dle jejich mínění – zaměřit na soužití s Čechy ve společném státě na bázi jednotné, resp. sjednocené kulturní politiky.

Domnívali se rovněž, že je nesmysl spěchat s očekávanou autonomií Slovenska. Naopak taková autonomie by mohla formovat právě bariéry mezi kulturní

---

29 Nejen tehdy, dokonce až podnes.

30 Podnes zůstává nejen hloupou „politickou korektností“, nýbrž nemístným ignorantstvím obcházení tohoto kulturního rozporu, založeného v katolickém silném podceňování vzdělanosti. Ještě v šedesátých letech (tedy po generačních posunech a po komunistickém „přeorání“) byly velmi častými jevy, že mladí lidé z katolických rodin mohli naplnit osobní touhu po vzdělání pouze cestou tvrdého konfliktu a rozchodu s vlastní rodinou, leckdy doslova útěkem z domu.

31 Jako jedno z klíčových zadání to ovšem měli zakotveno už v Melanchtonově konfesi.

32 Tyto problémy byly doposud v kritické historiografii reflektovány jen velmi málo. Blíže magisterská práce autorova žáka: DVOŘÁK, Petr: Vztahy Čechů a Slováků v prvních letech společného státu – konfesní dimenze a tzv. slovenská otázka optikou dobového československého tisku. (magisterská diplomová práce, FF MU 2009). Viz též: https://is.muni.cz/auth/th/147068/ff_m/magisterska_prace_Dvorak.pdf
Ve zkrácené verzi vydáno: DVOŘÁK, Petr: Slovenská otázka a její konfesní dimenze v optice dobového tisku v prvních letech československého státu. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2009*. Brno 2009, 259–278.

rozvinutostí řadových Čechů a kulturním zaostáváním základní masy slovenského obyvatelstva, resp. prohlubovat stávající rozdíly. Teprve po dovršení fáze kulturního vzestupu Slováků, po překonání jmenovaného zaostávání lze ustavit formy široké autonomie Slovenska, resp. federalizace Československa.

V základech politiky představitelů slovenských katolíků stály obavy z modernizace a brzy rovněž hesla proti „českým husitům", proti „českým bezbožníkům", atp. Nelze však zapomenout, že představitelé slovenského politického katolicismu budovali rovněž bariéry proti českému politickému katolicismu. Ten tehdy již přijal vícero příznaků modernizované křesťanskosociální a křesťanskodemokratické politiky, proti tomu slovenský politický katolicismus si podržel principy konzervativního nacionalismu, včetně pozdně stavovských, tedy nutně i antidemokratických příznaků. Co se týká vnitřního života katolické církve a role této církve ve společnosti, projevily se rozdíly a bariéry mezi českou a slovenskou církví rovněž velmi brzy. Především moravská katolická církev, u níž slovenští kněží a biskupové iluzorně hledali v momentě zrodu Československa své partnery, podnikla pod arcibiskupem Stojanem[33] razantní modernizační kroky, které připravovalo již po předchozích dvacet let hnutí „katolické moderny" a které pro slovenské katolíky zůstávaly nepochopitelné a naprosto nepřijatelné. Pro veškeré jmenované bariéry a distance byly všechny teze slovenských katolíků o autonomii Slovenska ze strany slovenských protestantů (i ze strany Čechů) chápány jako pokusy získat nic jiného než garanci pro konzervaci slovenské zaostalosti.

* * *

Proti tomu v konkrétním běhu událostí, ve formě *faits accomplis*, právě byrokraté z úřadu místodržitelství a zemských úřadů v Čechách se zmocnili ústředních orgánů nového státu zcela jednoduše a přímo a pevně je obsadili. Z těchto pragmatických důvodů jakož i z ideologických důvodů byl francouzský model extrémně centralizovaného státu sanktifikován a převzat.[34] Současně se projevilo, že jakákoli cesta kontinuálního, historicky v dlouhém čase probíhajícího modelování a reformování státu byla neslučitelná s revolucionářskou mentalitou tvůrců nového československého státu. A specifickým dalším zdrojem se stala jednostranná zkušenost především s maďarskými aktivitami, které podvakrát (a vlastně téměř třikrát) vedly k otevřené válce, k tomu se družila zkušenost s jednorázovou válkou s Polskem na samém počátku československého státu.[35]

---

[33] Olomoucký katolický arcibiskup a metropolita moravský v letech 1921–1923.

[34] Příklad quasijuristického sanktifikování: HOETZEL, Jiří: Ústavní listina Československé republiky. In: *Sborník věd právních a státních*, 20, 1920, s. 3–4.

[35] Proti obvyklým a zcela povrchním výkladům nutno v souladu s Jaroslavem Valentou [např.: VALENTA, Jaroslav: Rozdělení Těšínska před sedmdesáti lety.In: *Těšínsko: vlastivědný zpra-*

Slabě juristicky vzdělaní tvůrci československého ústavního systému proto hledali takový centralizovaný model státu, který bude „neroztrhnutelný“. Na druhé straně byla přesto v českém politickém prostředí – jak již výše naznačeno – tedence k decentralizaci i federalizaci jasně prezentována a tzv. zemské zřízení z roku 1927 pak znamenalo pouhý momentální kompromis s fanatiky centralismu, resp. pouhý první úspěšný zákrok proti nim.

* * *

V další souvislosti nutno připomenout nesledovaný, resp. v souvislosti s velkým výročím z „politické korektosti“ ignorovaný problém kontrastu a konfliktu mezi „vůlí po moci“ jakožto dědictví ještě 19. století (která se otevřeně zvrhne v meziválečném období) a mezi trendem „spravovat, nikoli vládnout“ v intencích „morálky propojené s politikou“, resp. uplatnění podřízenosti moci pod právem.[36]

Hlavní proud „pragmatické“ ideologizace se ovšem nesl ve směru: Existence silných „nestátotvorných“ etnik byla vyzvedána jako hlavní příčina formování přísně centralizovaného státu jakožto modelu, který bude „nerozbitný“. Tím se však celý problém zanášel do polohy, kdy jak budovatelé centralistického modelu, tak proponenti národnostní autonomie (ba i separace) měli svou pravdu. Právě proto, že Wilsonův koncept deformovaly a zneužily[37] obě strany, bylo odvolávání se na něj bezvýchodné. Obojí přístup bohužel znamenal i apriorní vyjádření nedůvěry demokratickým mechanismům, znevážení postupu politického vyjednávání a dohadování.

Ideologizace se projevila mj. v akcentování francouzského vzoru, převážně stávajícího modelu III. francouzské republiky s ústavou z roku 1875.[38] Dalším vzorem se stalo belgické království s ústavou ještě z roku 1831. Oba modely se vyznačovaly krajním až extrémním centralismem a unitarismem, dogmaticky konstruovaným na jednostranném výkladu teze, že veškerá moc vychází z lidu. Jiné republikánské modely byly ignorovány, švýcarský model byl torpédován, resp. ironizován, nakolik ostatně cesta kontinuálního historicky dlouhodobého modelování a reformování státu a práva neodpovídala revolucionářské mentalitě tvůrců nových ústavních modelů.

---

vodaj okresů Karviná a Frýdek-Místek, 33, 1990, č. 4, s. 1-4] důrazně připomenout, že tažení československých jednotek bylo odpovědí na akt polské agrese v podobě vyhlášení a pokusu o realizaci voleb do polského Ústavodárného sejmu na teritoriu Těšínska.

36 Konflikt, který po komunistické devastaci znovu vyvřel po roce 1989 a v současnosti je znovu profilován právě onou „vůlí po moci“, zatěžující jak ČR tak SR.

37 K Wilsonovu konceptu, možnostem jeho výkladu a zneužití viz: ZAVACKÁ, Katarína: Suverenita štátu a samourčovacie právo, In: *Češi a Slováci a východní Evropa ve 20. století*. Brno 1994, s. 95-100.

38 Polsko se dokonce nadšeně pokusilo uplatnit model I. francouzské republiky, tzv. Malá ústava z roku 1919 ji prakticky plně kopírovala; vše skončilo krachem nefunkčního modelu, mj. politickým nezvládnutím pilsudčíkovců a pootevřením cesty ke květnovému převratu 1926.

Ze záplavy ideologů zahrnujících svými výtvory redakce právnických i politických časopisů zvlášť vynikali J. Hoetzel, K. Laštovka a V. Joachim, původně vysocí úředníci ministerstva vnitra, kteří koncipovali řadu klíčových zákonů (a J. Hoetzel i podstatnou část ústavy), časem profesoři pražské české právnické fakulty, dále i profesor státního práva téže fakulty J. Matějka. Z perel jejich agumentace (a to speciálně z časopisu, který měl znamenat špičku právní teorie) lze uvést alespoň: Povinnost k naší státní samostatnosti nás kategoricky nutí trvat na tom, že naše republika může být jenom státem jednotným nedělitelným. Vznik státu v důsledku válečné síly znamená nutnost existovat jako unitaristický stát. Pouze dobrovolné sjednocení nebo připojení určitého území může vést k jistým rysům autonomie.[39] Ještě půvabnější je zdůvodňování rozšířené role byrokracie úvahami, že jsme se stali demokratickým státem, máme tímto i demokratickou byrokracii a tato byrokracie se musí stát páteří státu.[40] Tedy téměř jakobínský model centralizovaného státu byl umocňován iluzemi o osvícené byrokracii.

Problém státu „posešívaného" z disparátních celků byl ovšem v téže době (a je i dnes) vnitřním problémem více evropských států, leckdy i mnohonásobně tíživějším a komplikovanějším než v případě Československa, počínaje například hned sousedním Polskem. Závažné specifické regionální problémy zůstávaly nepopiratelnou daností, centralismus je nedokázal prostě zrušit, pouze násilně zatlačovat, odkládat aj. Centralistická nekompetentnost vedla i k nabalování pseudoproblémů, případně k přesouvání reálných problémů na jinou rovinu, na falešného nositele, což otvíralo cesty až k vyostřeným konfliktům, až po ohrožení celistvosti státu, snahám o radikalistické řezy včetně dělení státu.[41]

Byrokracie v ústředí státu a centralizace

V politických a právních diskusích meziválečného Československa se neustále vracel problém tzv. dvojkolejnosti státní správy a samosprávy, tj. do jaké míry ponechat či zlikvidovat oddělení funkcí a úřadů regionální a lokální státní správy od samosprávy na téže úrovni. Ústavní systém Předlitavska stabilizoval výraznou dvojkolejnost na úrovni země a okresu, přičemž země měla i vlastní ústavu a zákonodárství a „prosincová ústava" nepřímo vyjadřovala i svrchovanost zemí

[39] HOETZEL, Jiří: Ústavní listina Československé republiky, in: *Sborník věd právních a státních*, XX. Praha 1920, s. 3-4. Nutno však uznat, že postupem času J. Hoetzel přece jen dozrál ve skutečného právního teoretika, jako takový vystupoval zvláště v letech 1945-1948.

[40] LASTOVKA, Karel: Nástin župního zřízení, in: *Sborník věd právních a státních*, XX; MATĚJKA, Jan, in: *Sborník věd právních a státních, XXVII*, Praha 1927, s. 379 aj.

[41] Že dělení státu je tím nejméně nosným řešením, že v nových státech vyvolává tendenci ještě ostřejšího centralismu a že nikdy nemůže být v aritmetickém vyjádření „dělením beze zbytku", tudíž může ještě akcelerovat další trendy k novým dělením a přerozdělováním, analyzovali už někteří liberálně demokratičtí myslitelé v Rusku v roce 1917, po nich i středoevropští až ke chronicky známému konceptu R. N. Coudenhove-Kalergi.

(Ústava Rakouské republiky z roku 1920 tak činila otevřeně).[42]

Bezprostředně od vzniku Československé republiky se projevoval silný tlak na centralizaci a omezování samosprávy, zejména na odstranění zmíněné dvojkolejnosti se špatně skrývaným záměrem podřídit orgány samosprávy státní správě. Omezování samosprávy se zdůvodňovalo především praktičností a funkčností,[43] připojila se též řada ideologizovaných schémat. Názorná je například důvodová zpráva k župnímu zákonu,[44] hlásající, že sjednocení správy státní a samosprávy je důsledek demokratického zřízení republiky a že dvojkolejnost (zde označkovanou za rozštěpení a antagonismus) bylo svého času nutné prosadit tam, kde byla tzv. vrchnostenská správa; samosprávě (ztotožněné s autonomií) se vykazuje účel právě jen pro případ obrany proti vrchnostenskému systému, proti nedemokratickému státu.

Pro ústřední státní byrokracii bylo těžko stravitelné, že by mohla existovat nějaká jiná silná složka byrokracie, která by jí nebyla podřízená. A tak bylo třeba torpédovat i předpoklady k takovéto existenci; zvlášť nestravitelnou by byla existence nějakých lokálních parlamentů, na něž by se vázala silná lokální výkonná moc. Pro ideology centralismu se přidružila i potřeba zamezit i alternativám, že by v lokálním parlamentu byla ustavena jiná většinová koalice než v centrálním parlamentu, s adekvátním dopadem na výkonnou moc, dále alternativám, že by se ustavily třeba i lokální politické strany na ryze územním principu.[45]

Jedním ze specifických nástrojů centrální byrokracie se stal finanční centralismus.[46] Samosprávný článek se totiž může plně samospravovat jen tehdy, má-li k tomu reálné zdroje, tj. vlastní nedotknutelný majetek a především disponuje vlastním dostatečně objemným nezávislým finančním systémem. Funkční předlitavský model, naplňující do značné míry tyto parametry, byl nabourán zátěží první světové války; trend k jeho obnově po válce byl rychle zablokován a demontován. Stát sumou dílčích kroků rozšiřoval příjmy státní pokladny a omezoval příjmy samosprávných celků; nutně vznikající schodky rozpočtů samosprávných celků musely být poté pokrývány dotacemi ze státního rozpočtu, což je ideální nástroj, jak ovlivňovat a usměrňovat celý systém nejen hospodaření, ale celkovou politiku samosprávných celků. Podíl takových dotací ve státním rozpočtu prudce

---

[42] Ústřední státní orgány se de iure ustavovaly v rámci těch kompetencí, které země postoupily – jako originárně vlastní pravomoci – na ústředí. Vnitřní správní členění zemí bylo jejich specifickou záležitostí, např. nevelké Štýrsko se dělilo na tři velké kraje, ty dále na okresy, naopak Morava se členila přímo na okresy, atd.

[43] Z hlediska zájmů centrální byrokracie však samospráva nemůže být jiná než nepraktická, neúčelná.

[44] Č. 126/1920 Sb.

[45] Systém naopak nutil k profilaci celostátních (fakticky však spíše lokálních) stran na etnickém principu, mj. s takovými bylo možno snáze i manipulovat, propagandisticky je značkovat atd. Jakmile by však mohly hrát nějakou skutečně vlastní roli, což „hrozilo“ především v případě slezského zemského útvaru, musela být taková možnost preventivně rozbita.

[46] Tento problém je ovšem typický v meziválečném období víceméně pro celou Evropu.

narůstal; v roce 1919 byl prakticky ještě nulový,[47] ve třicátých letech dosahoval až 20 % celkové sumy výdajů rozpočtu.[48] Mimoto stát přijímal normy, jimiž nařizoval samosprávným celkům určité činnosti, přičemž nové náklady nebyly jednoznačně garantovány. Finanční toky se tak stávaly nepřehlednými, nemalá část se pak mohla zcela neefektivně roztratit. Odstraňování tzv. dvojkolejnosti správy mělo za následek další zvýšení míry nepřehlednosti finančních toků. Průvodním jevem se stal růst zadluženosti mnohých samosprávných jednotek, vedoucí k dalšímu zvýšení závislosti na státním centru.[49]

Centralismus a reálné elementy federalismu

Co se týká reálných elementů federalismu ve státní struktuře meziválečného Československa, jedná se jmenovitě o pět záležitostí: „malá" saintgermainská smlouva, Podkarpatská Rus, Slovensko, zemské zřízení z roku 1927, státoprávní postavení Moravy.

Hlavním nástrojem centralismu v novém státě se měl stát župní zákon. Mimo jiné historické země Čechy, Morava a Slezsko měly být cestou praktických mechanismů nahrazeny tzv. župními svazy. Přijatý roku 1920, byl župní zákon exequován jen pro území Slovenska (6 žup z celkem 25 žup předpokládaných pro celý stát);[50] po šesti letech byly tyto župy zrušeny (k tomu ještě níže). Nenašlo se odhodlání pro přímé zrušení „historických zemí". Tyto země byly ve své činnosti omezovány nepřímo, zčásti dokonce vyvlastněny.[51] Přesto země přežívala jako subjekt veřejného práva.

Země byly v roce 1927 sice částečně rehabilitovány, avšak namísto zemského parlamentu přišlo pouhé zemské zastupitelstvo, bez zákonodárných kompetencí, namísto kompetencí zemské vlády nastoupil pouhý zemský výbor s jen samosprávnou rolí. Zákon o zemském zřízení byl přijat jako otevřeně přiznaný momentální politický kompromis, navíc velmi jednostranný.[52] Postavení zemí tak zůstávalo nejisté. Ústava sice nemluvila výslovně o postavení Čech, Moravy a Slezska, současně však původní postavení zemí ani nebylo výslovně likvidováno, tedy toto postavení zůstávalo v platnosti. To také plně odpovídá samotnému

47 Zákon o státním rozpočtu č. 433/l9 Sb.

48 V r. 1936 činil 20,14 %. [Zákon o státním rozpočtu č. 245/35 Sb.] Mírný pokles tohoto podílu ve druhé polovině 30. let je dán zvýšením podílu mimořádných výdajů na obranu.

49 Tohoto stavu mohli po druhé světové válce zneužívat komunisté mj. k prosazování požadavku totální centralizace systému veřejných financí. Struktura národních výborů skutečně velmi rychle dospěla do stavu, že národní výbory fungovaly jako místní expozitury ministerstva vnitra a správce části státního majetku a části státních financí v místě.

50 Z prací původců župního zřízení: LAŠTOVKA, Karel: Nástin župního zřízení. In: *Sborník věd právních a státních*, 20, 1920, s. 25–34; LAŠTOVKA, Karel: *Zákon župní*. Bratislava 1925.

51 Doslova v paralele k pozdějšímu komunistickému „znárodňování".

52 V rámci politického sbližování mezi českou stranou národní demokracie a ľudáky.

prvnímu zákonu Československa, totiž zákonu o právní kontinuitě.[53]

Součástí ústavního zřízení Československa se stala také tzv. malá saintgermainská smlouva, totiž smlouva o mezinárodněprávním ustavení Československa. V této smlouvě se mluví o čtyřech národech („les peuples" v oficiálním francouzském znění smlouvy), které Československo zakládají.[54] Ve smlouvě nenajdeme ani slovo o nějakém jednotném československém národě. Původně neočekávaně, byla k Československu připojena v roce 1919 i Podkarpatská Rus. Malá saintgermainská smlouva tak v sobě zahrnuje čtyři paragrafy,[55] které *stricto sensu* furmulují stručný ústavní zákon o autonomii Podkarpatské Rusi.

Podkarpatská Rus

Jmenované paragrafy č. 10 až 13 z malé saintgermainské smlouvy byly začleněny do československé ústavy[56] v parafrázované formě;[57] tedy od této doby existovala autonomie Podkarpatské Rusi *de iure*, a to přímo ústavněprávně. Tím ovšem reálně započalo provizorium; Podkarpatská Rus představovala k roku 1919 sociálně nejen nejkonzervativnější, ale doslova nejdivočejší konec střední Evropy, s obrovitou zátěží analfabetismu, s velmi primitivním zemědělstvím, téměř bez průmyslu. Politická a intelektuální špička Rusínů[58] zdůrazňovala jako nejnaléhavější úlohu urychlené kulturní a hospodářské povznesení země. Až bude takový kvalitativní skok úspěšně dovršen, teprve poté by mělo následovat konečné státoprávní řešení. A tak na jedné straně dokonce ještě dříve, než byla malá saintgermainská smlouva podepsána, byl už zřízen úřad guvernéra Podkarpatské Rusi, Kolem guvernéra se formovala specifická správa pro Podkarpatskou Rus.

Jak již bylo zmíněno, již ve své syntéze československého státního práva v roce 1924 F. Weyr charakterizoval Československo – pro nominální postavení Podkarpatské Rusi v ústavě – jako spolkový stát.[59] Nová forma provizorního zřízení pro Podkarpatskou Rus přišla se zavedením zemského zřízení od roku 1928;

---

[53] Radikální likvidaci zemí podnikl komunistický režim v roce 1949, namísto toho zavedl byrokratickou správu úměrně své struktuře vnitrostranické organizace; krajské výbory komunistické strany se staly oním skutečným rozhodovacím a řídícím článkem v krajích, nadřazeným byrokratickému státníku aparátu krajů (zároveň podle sovětského modelu „oblastí"). V prakticky stejném smylu o dvaapůl roku později došlo k likvidaci zemí a instalaci krajů v modelu komunistické byrokracie i v někdejší DDR; důsledek: rok 1990 je vnímán jako „osvobození Saska", etc. Tato paralela ovšem klade zcela legitimní otázku: Kdy dojde k osvobození Moravy?

[54] Č. 508/21 Sbírky zákonů a nařízení Republiky Československé.

[55] Č. 10 až 13.

[56] Zákon č. 121/1920 Sbírky zákonů a nařízení Československé republiky.

[57] V paragrafu 3. Odstavec č. 2 tohoto paragrafu přímo odkazuje na malou saintgermainskou smlouvu, odstavce č. 3 až 9 buď jmenované části smlouvy parafrázují anebo odkazují na zákony, které mají být přijaty následovně.

[58] Byli to opět téměř výlučně představitelé rusínské emigrace v USA.

[59] WEYR, František: *Soustava československého práva státního*. Brno 1924, s. 112.

viceguvernér se stal identický s postavením zemských prezidentů v ostatních zemích Československa.

Teprve na konci dvacátých let byla obnovena diskuse právních expertů a politiků o dovršení autonomie. A tak ve třicátých letech hodnotil F. Weyr Podkarpatskou Rus jako „státní fragment" a co se týče konkrétních formulací v ústavě o Podkarpatské Rusi, výslovně odmítl možnost, že by cestou ústavního zákona mohla být autonomie Podkarpatské Rusi zrušena. Současně varoval, že takové zrušení by znamenalo porušení mezinárodněprávních závazků Československa v takové míře, že by to zcela zpochybnilo samotné mezinárodněprávní základy existence Československa.[60]

F. Weyr především kritizoval stav, že ústavou nařizovaný parlament Podkarpatské Rusi stále nebyl zřízen, přičemž právě tento parlament má fungovat jako jádro systému autonomie Podkarpatské Rusi jako celku. Dosavadní vývoj státních orgánů na Podkarpatské Rusi hodnotil Weyr nejen jako neúnosné protiústavní provizorium, nýbrž výslovně jako defekt demokracie.[61]

Zdeněk Peška, tehdy profesor Komenského univerzity v Bratislavě,[62] kritizoval provizorium, kdy postavení Podkarpatské Rusi bylo organizováno podle modelu zemského zastupitelstva, včetně voleb do zemského zastupitelstva, jímž byl autonomní parlament nelegitimně nahrazen. Jediný rozdíl tak představuje podle ústavy zřízená, avšak logice zemského zřízení odporující role guvernéra. To, že naopak viceguvernér byl identifikován s rolí zemského prezidenta Podkarpatské Rusi, vyzvedal Peška jako další právní absurditu. Peška požadoval definitivní realizaci ústavě odpovídajícího zřízení pro Podkarpatskou Rus. Paralelně požadoval Peška ustavení národně-kulturní autonomie v Československu.[63] Všeobecně očekával Z. Peška novou vlnu decentralizace a posílení mechanismů samosprávy a autonomie v Československu.

Zákon o nových pravidlech postavení guvernéra Podkarpatské Rusi z jara 1937 [64] hodnotil Peška ve smyslu, že provizorní fáze (s protiústavními elementy) končí a že formování autonomie Podkarpatské Rusi bylo konečně zahájeno. Peška rovněž navrhoval, aby sféra československé státní správy byla plně oddělena od orgánů autonomie Podkarpatské Rusi; proto mělo být postavení guvernéra jako hlavy autonomní Podkarpatské Rusi jednoznačně profilováno a vedle něho (namísto viceguvernéra) by měl být zřízen úřad pro sjednocení státní správy pro území Podkarpatské Rusi, plně oddělený od orgánů autonomie.[65]

To už nebylo realizováno, přesto ustavením autonomního parlamentu a autonomní vlády Podkarpatské Rusi byl proces formování autonomie relativně do-

---

60 WEYR, František: *Československé právo ústavní*. Praha 1937, s. 116–117.

61 WEYR, F.: *Československé právo ústavní*, s. 233–237.

62 Od roku 1938 professor Karlovy university v Praze.

63 PEŠKA, Zdeněk: *Národní menšiny a Československo*. Bratislava 1932, s. 222–223.

64 Zákon č. 172/1937. Sbírky zákonů a nařízení Československé republiky.

65 PEŠKA, Zdeněk: *Nové zřízení Podkarpatské Rusi*. Praha 1938, s.40–48.

vršen. Avšak už koncem roku 1938 cca třetina, následně v březnu 1939 i zbytek území Podkarpatské Rusi byly okupovány Maďarskem. V roce 1944 bylo celé území anektováno Sovětským svazem.

Slovensko

Ministerstvo pro správu Slovenska (oficiálně Ministerstvo s plnou mocí pro správu Slovenska) bylo zřízeno už v prosinci 1918 v rámci „mimořádných a provizorních opatření na Slovensku“,[66] tehdy bylo míněno jako skutečně revoluční přechodné opatření. Na druhé straně fungování tohoto ministerstva znamenalo model administrativní autonomie Slovenska. Původně skutečně fungovalo toto ministerstvo jako kompetentní pro téměř všechny záležitosti týkající se Slovenska, postupně ztrácelo jednotlivé kompetence (které byly převáděny pod jednotlivá ministerstva do Prahy) a v polovině dvacátých let už fungovalo toto ministerstvo jako pouhá lokální expozitura ministerstva vnitra pro území Slovenska. V lednu 1927 bylo ministerstvo pro správu Slovenska zrušeno a následoval přechod k zemské správě.

Přesto v mezičase přistoupila další právní opatření, stejně jako politické střety. Centralistická úsilí kulminovala ve výše zmíněném župním zákoně,[67] který na jedné straně sice sliboval „přístup laického elementu do správy“ jakožto dalekosáhlé demokratické opatření, na druhé straně však chtěl odstranit pozůstatky někdejší zemské autonomie a samosprávu žup, tedy větších okresů,[68] postavil pod tvrdý dohled ministerstva vnitra.[69]

Protinávrh moravského zemského výboru plně uchovat historické země a identický model zřídit i pro Slovensko, byl odmítnut. Pouze paragraf 69 tohoto zákona lze chápat jako ústupek: podle něho bylo umožněno formovat „župní svazy“. Takové opatření mohlo sice ustavit Slovensko jako subjekt, avšak kompetence měl župní svaz získat zdola, cestou přenosu od žup. Takto měl župní svaz sloužit jako rovněž silně centralizační opatření. Realizací župního zákona bylo plně pověřeno ministerstvo vnitra, včetně lhůt a včetně práva odložit realizaci některých pararafů do nekonečně vzdálené budoucnosti.

Nakonec ke zřízení žup došlo pouze na Slovensku (od roku 1922/23), přičemž zřízení župního svazu už nikdy nenásledovalo; proti tomu v Čechách, na Moravě a ve Slezsku nebyly župy vůbec zřízeny, nakolik se nenašla politická od-

---

66 Zákon č. 64/1918 (z 10. 12. 1918) Sbírky zákonů a nařízení Státu československého / Československé republiky.

67 Zákon č. 126/1920 Sbírka zákonů a nařízení Československé republiky.

68 Na území Československa (bez Podkarpatské Rusi mělo být zřízeno cca 25 žup, aniž by byly respektovány historické zemské hranice.

69 Dokonce pouze část župního zastupitelstva byla volena, proti tomu třetina členů zastupitelstva nebyli žádní zastupitelé, byli jmenováni ústřední státní správou.

vaha zničit pozůstatky zemské správy. Takové provizorium se táhlo až do přijetí a uplatnění zákona o zemském zřízení;[70] jím byl samotný župní zákon zrušen. Tak vznikla specifická forma správní autonomie zemí. Slovensko se stalo rovněž zemí, takto získalo konečně i jistou formu právní subjektivity. Návrhy, aby byla zemskému zastupitelstvu umožněna širší kontrola nad činností zemského prezidenta, nebyly akceptovány. Naopak, zemský prezident byl jakožto státní úředník zodpovědný ministru vnitra, současně ho v určených úzkých mezích kontrolovalo zemské zastupitelstvo.

Při analýze tohoto zavedení zemského zřízení nelze najít žádnou důslednou logickou státoprávní činnost. Vše představovalo pouhý politický kompromis, který měl řešit aktuální rozepře mezi politickými stranami tehdejší vládní koalice, v tom i rozepře mezi zastánci a protivníky centralismu, vedle toho řešit zcela paradoxně i rozpory mezi slovenskými politickými stranami. A cestu ke kompromisu otevřel Karel Kramář, jeden z nejzuřivějších centralistů.

* * *

Paralelně je vhodné věnovat několik slov speciálně Milanu Hodžovi, jakožto nejen politikovi, nýbrž i politickému a právnímu mysliteli. M. Hodža připravil svůj první náčrt, zpočátku nikoli konkretizovaný náčrt pro postavení Slovenska již v říjnu 1918 (ve spolupráci s Ferdinandem Pantůčkem[71] ještě ve Vídni). Modelem sloužilo postavení zemí v Předlitavsku, přičemž namísto místodržitele v korunní zemi měl být jmenován státní sekretář pro Slovensko (současně by byl i viceministrem ústřední vlády Československa). Tento státní sekretář měl být ovšem paralelně zodpovědný zemskému zastupitelstvu, přičemž toto zastupitelstvo by bylo složeno ze zvolených slovenských poslanců ústředního parlamentu Československa. [72]

Od roku 1921 očekával M. Hodža realizaci oněch částí župního zákona o župním svazu jakožto důležitého stupně k dosažení správní autonomie Slovenska. Požadavky Slovenské ľudové strany na plnou zákonodárnou autonomii Slovenska Hodža tehdy naopak důrazně odmítal jakožto ohrožení pro skutečné zájmy Slováků. Hodža taktéž podporoval zřízení zemí v roce 1927/1928 jakožto kroky ke správní autonomii Slovenska. Od počátku třicátých let používal Hodža označení „administrativní regionalismus“;[73] s výroky o autonomii se muselo tehdy za-

---

[70] Zákon č. 125/1927 („o organizaci politické správy“) Sbírky zákonů a nařízení Československé republiky.

[71] 1863-1925. Od 1906 předseda senátu při Nejvyšším správním soudu Předlitavska. 1918 prezident Nejvyššího správního soudu Československa.

[72] HODŽA, Milan: *Články, reči, štúdie*, zv. VII: *Slovensko v republike*. Bratislava 1934, s.14–15. Ještě dříve prezentoval tyto informace: OPOČENSKÝ, Jan: *Zrození našeho státu*. Praha 1928, s. 152–154.

[73] HODŽA, Milan: Prednáška v klube „Prítomnost“ 9. 4.1924. In: HODŽA, Milan: *Články, reči, štúdie*, zv. VII: *Slovensko v republike.* Bratislava 1934, s. 38.

cházet již zcela opatrně, neboť požadavky Slovenské ľudové strany – pro mnohé její představitele sice neuvědoměle a naivně, pro jiné však zcela vědomě a záměrně – vedly za limity územní integrity Československa.

M. Hodža jako ministerský předseda (od listopadu 1935 do září 1938) připravoval novou reformu, pro první fázi ve směru rozšířené správní autonomie Slovenska.[74] Události 6. října 1938 – v rámci důsledků mnichovské dohody – znamenaly státní převrat na Slovensku, počátek postupně zesilující diktatury slovenské ľudové strany, ve směru omezování a vzápětí zrušení občanských práv. Tomuto vývoji rovněž odpovídala realizovaná forma politické autonomie Slovenska a cesta k rozpadu Československa v březnu 1939 a poté fiktivní samostatnost Slovenska pod nerovnými podmínkami „ochranné smlouvy" s Hitlerovou říší.

Morava

Co se týká státoprávního postavení Moravy, nejdůležitější informace byly již výše uvedeny. Přesto pro úplnost ještě několik tezí z hodnocení Ludwiga Spiegela z poloviny dvacátých let. Za nejhorší ze všech částí Československa považoval Spiegel právě státoprávní postavení Moravy a Slezska. Podkarpatská Rus měla – sice dosud nenaplněnou – autonomii, Slovensko mělo alespoň ministerstvo s plnou mocí pro správu Slovenska, tedy mělo svou vlastní exekutivu a k tomu vzhledem k širokým pravomocem ministra rovněž dílčí možnost tvorby vlastních norem. Stát jako celek jsou tedy expandující Čechy, které pohltily Moravu a Slezsko plně, k tomu částečně i Slovensko a Podkarpatskou Rus.[75]

Stát by byl podle Spiegela mnohem životaschopnější, kdyby se skládal ze skutečně autonomních jednotek. Morava pak bude fungovat jako přirozený spojovací článek se Slovenskem. Podle Spiegelova hodnocení je to současně Morava, která je ze všech částí Československa nejvíce schopná rozvíjet porozumění mezi národnostmi. Pro aktuální stav zablokování jejích autonomních institucí to však Morava nemůže provádět a tím je opět poškozován celý stát. Celkově je tedy ochromení Moravy ve Spieglově vyhodnocení obzvlášť tristní.[76] Současně Spiegel upozorňoval, že již byly vysloveny obavy, uštědřit Moravě poslední zničující úder.[77]

---

[74] O tom informuje nejbližší Hodžův spolupracovník bezprostředně po Hodžově odchodu do exilu na podzim 1938: ŠTEFÁNEK, Anton: *Milan Hodža. Životopisný nástin*. Bratislava 1938, s. 90.

[75] SPIEGEL, Ludwig: Mährens staatsrechtliche Stellung, in: *Tagesbote*, 75, 1925, č. 550 (29. 11. 1925). Beilage der Jubiläums-Ausgabe 1850–1925, s. 13.

[76] Tamtéž, s. 13.

[77] Reflektoval mimo jiné, že pravděpodobně dostatečným varováním se stal odchod moravskéno křídla z národnědemokratické strany, tedy rozpolcení a podstatné oslabení této strany. Podobná vnitřní tenze ohrožovala národní socialisty, odpor k degradaci Moravy sílil v lidové straně českých katolíků (která měla většinu svých voličů právě na Moravě), to vše v takové míře, že tím byla ohrožena životnost celé vládní koalice.

Na jedné straně Spiegel připouštěl, že vlastní slovenské zákonodárství je reálnou potřebou, protože nejen centrální byrokracie, nýbrž i centrální parlament rozhodují s neznalostí skutečných slovenských poměrů. Slovenská otázka proto vyžaduje adekvátní řešení jakožto individualizované řešení.

Něco zcela jiného je ovšem pro Spiegela státoprávní postavení Čech, Moravy a Slezska. Zde se nejednalo o nějaké nové řešení, nýbrž o řádné naplňování práv, jichž jsou země skutečnými držiteli. Jde tedy o podobný problém, jako v případě Podkarpatské Rusi. Nová ústava zřídila konkrétní formu této autonomie, je třeba ji plně uplatnit. V případu Čech, Moravy a Slezska mluví ústava sice nikoli výslovně o jejich postavení, na druhé straně však také jejich původní postavení nijak nezrušila, tedy zůstává v platnosti.[78] Paralelně Spiegel varoval jakožto první, že státoprávní řešení slovenské otázky se nesmí stát jediným zdrojem pro budování vnitřní struktury státu a že samotné zájmy slovenské politiky nemohou samy určovat strukturu státu, ve smyslu vnucování téhož modelu pro ostatní části státu.[79]

K hodnotě možných východisek po roce 1945

Meziválečné koncepty typu Weyrova, Kelsenova, atd., totiž plurality mocenských center ve vertikálním uspořádání, znamenaly cestu, jak reálné regionální problémy (a rovněž regionální politické zájmy) řešit nejkompetentněji a nejefektivněji, vycházeje z pravomocí regionální normotvorby. Tyto koncepty rovněž hledaly a nalézaly optimální cestu, jak zachovat celistvost státu jako vnitřně diferencovaného celku; že nešlo o abstraktně konstruované vize, ukazuje historická zkušenost švýcarského modelu, jehož formování vzešlo prakticky z živelné empirie a vlastně až nové právní teorie meziválečného období, počínaje právě Weyr-Kelsenovým normativismem, mu dodaly právněteoretickou strukturu.

V myšlení hnutí odporu za druhé světové války v řadě západoevropských evropských zemí výrazně, v zemích střední Evropy sice méně výrazně či jen náznakově, se formovaly ideje a k nim přiměřené právní koncepty o nových, skutečných garancích pro hodnotu individua, pro základní práva individua. Garance byly hledány v posílení reálné váhy individua (a dílčích společenství) proti státu, tudíž byly hledány v debyrokratizaci a decentralizaci státu, v mnoha konceptech ještě razantněji ve vnitřní federalizaci státu (a to paralelně s formulováním programů evropského sjednocení).

V případě Československa se dostalo na prahu nového míru výrazného prostoru pro koncepty samotného Františka Weyra a dalších žáků jeho a Kelsenovy školy, rovněž dalších špičkových právníků k této škole tendujících. V Česko-

[78] SPIEGEL, Ludwig: Die Länderautonomie, in: *Bohemia*, 76, 1926. č. 9 (10. 1. 1926), s. 1 [úvodník].

[79] SPIEGEL, L.: Die Länderautonomie, s. 1.

slovensku působila celá řada skutečně vyzrálých odborníků pro ústavní a státní právo, obnovily se kontakty na špičkové západoevropské právní školy, specifickou zkušeností a „doškolením" prošli představitelé československého válečného politického exilu v Británii a amerických zemích, kteří jako praktici po návratu nastupovali do státních služeb, včetně celé nové generace.

* * *

Prvky federalismu se projevovaly živelně už v dokumentech Slovenské národní rady za povstání, vstoupily i do tzv. první a druhé pražské dohody. Vždy však měla přednost cesta politického kompromisu před důslednou právní precizací. A tak již tzv. třetí pražská dohoda přinesla zhroucení takového postupu a zároveň odhalování komunistického tahu po moci, kdy skutečné slovenské zájmy byly slovenskými komunisty nesmlouvavě hozeny přes palubu. Proti těmto, často juristicky až insitním přístupům k prvkům federalismu z let 1944-1946 však stojí naopak velké juristicky důkladné dílo špičky tehdejších československých právníků. Navíc špičky, která znamenala kvalitativní vrchol právního myšlení pro celé dvacáté století.

Pokus o kvalifikovaný juristický restart 1946-1947

Promyšlený a právnicky hluboce propracovaný tah na federalistickou transformaci Československa se po druhé světové válce zřetelně projevil v souvislostech s přípravou nové ústavy. Došlo především (poprvé a naposledy) ke zvolení a ustavení řádného Ústavodárného národního shromáždění. K tomu se rychle připojil i postoj, že celé znění ústavy má vytvořit Ústavodárné shromáždění samo, že mu do toho nikdo nemůže vstupovat, ani ho ovlivňovat.

V podobě prvního realizačního kroku došlo tedy k vytvoření ústavního výboru Ústavodárného národního shromáždění. Personální složení výboru však přineslo soubor politiků až na výjimky naprosto se neorientujících v ústavním právu, soubor navíc příliš početný a těžkopádný. Proto byla vytvořena ještě subkomise tohoto výboru, která měla vytvořit vlastní text ústavy a předložit ho poté spíše už jen k politickému dohadování ústavnímu výboru a posléze plénu Ústavodárného shromáždění. Avšak v samotné subkomisi působili jen tři poslanci, kteří rozuměli ústavněprávní problematice v tvořivém slova smyslu: Dr. Alois Rozehnal delegovaný za lidovou stranu, Dr. Gustav Burian za národněsocialistickou stranu, Dr. Tibor Šabo za Stranu slobody.[80] Komunisté obsadili skutečně klíčovou funkci – generálního zpravodaje, a to V. Procházkou. Ten nebyl žádným odborníkem pro ústavní právo, a tak přistupuje u něho i povědomí neschopnosti systematicky

[80] Z celkem 11 členů. Zápis zasedání ústavního výboru ÚNS ze dne 13. 11. 1946. Archív MU, A 5, J XVIII, kart. 1.

vytvořit originální návrh textu ústavy, odtud potřeba kompilovat, přecházející ve vědomé přepisování z Ústavy SSSR.

Zhruba po půl roce nevalné činnosti ústavního výboru došlo k dohodě, že k práci na přípravách textu ústavy budou přizváni špičkoví právní experti, počínaje profesory ústavního práva, a to nikoli do pozice jednotlivců, přizvávaných případně jen jednorázově, nýbrž bude sestaven stálý okruh expertů,

Komunisté alespoň prosadili, že i experti měli být delegováni za jednotlivé politické strany, Tím se jim podařilo vyšachovat mnohé „buržoazní profesory", mj. i dva profesory ústavního práva, a to J. Matějku z pražské a Z. Neubauera z brněnské právnické fakulty.[81] Přesto se okruh expertů podařilo sestavit převážně z vysoce kvalifikovaných odborníků.[82]

Nakonec se ve sboru zformovaly víceméně stabilní bloky; jeden lze nazvat blokem skutečných právních odborníků ve složení V. Bušek, I. Dérer, J. Hoetzel, K. Kizlink, V. Kubeš, A. Meissner, Z. Peška, F. Weyr, k nim se často (a postupně stále častěji) připojoval J. Ratica.[83] Vůdčím duchem tohoto bloku byl jednoznačně F. Weyr, úlohu mluvčího převzal V. Kubeš. Proti tomuto uskupení stál blok jednoznačně politicky profilovaný, totiž všichni zástupci za komunistické strany, A. Hobza,[84] I. Horváth, V. Outrata, J. Viktory. Jako labilní a dosti pasívní vystupoval mezi oběma bloky A. Matura (pro své vystoupení potřeboval konkrétní pokyn z vedení Demokratické strany).[85]

---

[81] Na druhé straně je pak poněkud pikantní, že komunisty zastupoval profesor církevního práva, jako jejich stranický příslušník.

[82] Vzhledem k panujícím nejasnostem o složení sboru je vhodné uvést seznam včetně politického zdroje delegování: za Čs. stranu lidovou prof. JUDr. František Weyr (Masarykova univerzita), prof. JUDr. Jiří Hoetzel (Univerzita Karlova), za Čs. stranu národně socialistickou prof. JUDr. Vladimír Kubeš (MU), prof. JUDr. Vratislav Bušek (UK), za Čs. stranu sociálnědemokratickou prof. JUDr. Zdeněk Peška (UK), prof. JUDr. Alfréd Meissner (odborník na správní právo), za Demokratickou stranu prof. JUDr. Jozef Ratica (Komenského univerzita), JUDr. Alojz Matura (teoretik i praktický činitel v oblasti správního práva), za Stranu slobody prof. JUDr. Karol Kizlink (KU), za slovenskou sociální demokracii JUDr. Ivan Dérer (předseda Nejvyššího soudu), za komunistickou stranu českou prof. Dr. Vladimír Outrata (Vysoká škola politická), prof. JUDr. Antonín Hobza (UK) [od září 1947 vystřídal prof. JUDr. Josef Tureček (UK)], za komunistickou stranu slovenskou Dr. Július Viktory (poverenník vnitra do léta 1946 a po únoru 1948), Dr. Ivan Horváth (místopředseda Slovenské národní rady). Do této sestavy nepatří ani generální zpravodaj V. Procházka, ani zástupce ministerstva vnitra Hoffmann, ani původní experti vlády, ani členové ústavního výboru ani jeho subkomise. Stenogr. zápis schůze ústavního výboru ÚNS dne 6. 2. 1947. Archív MU, A 5, J XVIII, kart. 1.

[83] V případě J. Raticy se projevovala jistá neobratnost; pokud měl čas na přípravu, sestavoval velmi zajímavé, podnětné a promyšlené náměty, avšak když se měl urychleně vyjádřit, stahoval se do pozadí.

[84] A. Hobza sice vystupoval ve třicátých letech jako uznávaný právní odborník, v období okupace však publikoval jako sympatizant nacistického systému a tento svůj problém řešil po válce vstupem do služeb komunistické strany.

[85] V jeho případě ovšem jde o problém celkové tehdejší štvanice na Demokratickou stranu a snahu jejího vedení nezavdávat příliš často záminky k dalším útokům.

Analogický stav bloku komunistických stran proti ostatním dozrál k září 1947 i v subkomisi ústavního výboru a téměř pravidelně se od téhož momentu projevoval i v ústavním výboru samotném.

Sbor expertů posléze vystupoval jako samostatný tvůrce jednotlivých hlav úplně nové ústavy a jeho faktickým zpravodajem se stával V. Kubeš. Nakonec se sbor pustil i do samostatného řešení té záležitosti, kterou měl pozastavenou i sám ústavní výbor (pokud nedojde k přijetí politické směrnice v Národní frontě), totiž vztahu Čechů a Slováků a základního státoprávního uspořádání.

Otázka vztahu Čechů a Slováků byla klíčovou, zároveň nedílnou součástí širšího problému centralistického pojetí státní moci či naopak decentralizace, dekoncentrace státní moci, včetně nastolení reálné, na ústřední moci nezávislé lokální samosprávy. Stavění a řešení otázky vztahu Čechů a Slováků samostatně vedlo naopak nutně, jakoby samospádem, ke stavu, kdy činilo postavení slovenských orgánů postupně užším a nakonec formálním, postupně je podřizovalo ústředním státním orgánům, na něž přecházely všechny reálné pravomoci.

V obecné, právněteoretické rovině šlo mj. o pojetí státní suverenity. Hobbesovsko-hegelovský koncept státu, přejatý fakticky mj. ve vulgarizované podobě i bolševiky (u nichž představoval současně i kontinuitu s pojetím tzv. ruské historické právní školy), stál jako koncept plné a nedílné státní suverenity, končící v praxi vždy v tuhém centralismu (resp. provokující k rozpadu na samostatné státy). Jiný přístup znamenalo přidržet se nových konceptů stupňovitosti právního řádu, tradovaných novými právními školami od počátku 20. století, mj. brněnsko-vídeňskou normativní právní školou, spoluzaloženou již výše zmíněnými F. Weyrem a H. Kelsenem a zastoupenou i na bratislavské právnické fakultě (již od třicátých let, počínaje Kelsenovým žákem E. Hexnerem).

Z hlediska teritoriálního by pak nejvyšší vrstvu představoval systém mezinárodního práva, nižší vrstvu systémy práva na úrovni jednotlivých států a analogicky pak následují další nižší vrstvy systémů práva na úrovni států jakožto článků federací, samosprávných zemí, regionů, oblastí, resp. dalších ještě menších samosprávných celků (například okresů), nejnižším stupněm jsou pak právní systémy samosprávných obcí. V takto diferencovaném celku úplně ztrácí smysl klasické pojetí státní suverenity, stává se historicky přežilou záležitostí; a právě v souvislostech negativních zkušeností s totalitními režimy nabývaly koncepty tohoto typu na popularitě koncem druhé světové války a bezprostředně po ní.

F. Weyr paralelně velmi detailně sledoval přípravu nové francouzské ústavy, zároveň průběžně poukazoval na význam obnovené rakouské ústavy z roku 1920, V. Bušek zase studoval přípravu nové italské ústavy. Naopak generální zpravodaj V. Procházka neustále operoval novými ústavami polskou, bulharskou a jugoslávskou a poněkud zaobaleně i ústavou Sovětského svazu z roku 1936.

* * *

Jednání expertů názorně ukazuje, že komunistům nešlo o federaci, ale už v letech 1946–1947 celkově o sovětový model mocenského mechanismu, s jeho fiktivní federací a fiktivní samosprávou. S federací a se svébytností Slovenska, stejně jako s „lidosprávou" umně manipulovali, aby je ve výhodném momentě vyměnili za jednoznačnější mechanismy extrémně centralizovaného státu.

Naopak občanský blok ve sboru expertů bránil právě před sovětovým modelem „federace jako řešení národnostní otázky" jakožto fakticky krajně unitarizovaným státem (navíc státem znásilňujícím individuum ...). Šlo tedy o obranu před sovětizací, nikoli před federalismem.

F. Weyr si vysloužil mnohé útoky ze strany českých nacionalistů ještě v letech 1919-1920 jak pro svůj věcně právnický přístup, tak i pro schopnost vytvářet jednoznačný právnický rámec pro rozumné politické kompromisy. V meziválečném období byl trnem v oku jakožto přívrženec evropského federalismu i jako aktivní pracovník ve směru česko-německého sblížení a narovnání. Ve sledovaném sboru expertů pak v mnohých otázkách vystupoval ještě důsledněji a radikálněji než slovenští experti. Tak například napadl pasáž zpravodajova návrhu, označující Československou republiku za jednotný a nedílný celek, jako právnický nesmysl a nelogičnost vzhledem k ostatním pasážím; současně tento výraz politicky hodnotil jako pozůstatek monarchismu.[86]

Jádro expertů – nejjednoznačněji F. Weyr, J. Hoetzel (vystupující už úplně jinak než ve svých dogmaticko-radikalistických výlevech z dvacátých let), I. Dérer, K. Kizlink, J. Ratica – kladlo důraz na důsledný princip historismu; varovali, že tradiční právnické kategorie, týkající se vnitřního uspořádání státu, jsou beznadějně zastaralé a přitom jsou adekvátní konkrétním poměrům určité země, na jejíž bázi vznikly. Jsou tudíž nutně sporné a nemohou tak odpovídat momentálním československým poměrům, naprosto odlišným. Proto na Československo nelze aplikovat například žádný z historických typů federací, je třeba formovat zcela nový, vlastní model, přitom zásadně nevycházet z právnických schémat, nýbrž sledovat funkčnost a perspektivu reálného fungování tohoto nového modelu a teprve v návaznosti mu dát právní přesnou formu. Dalším parametrem se měl stát dynamismus; model neměl být svázán do neměnné podoby, měl být na jedné straně právně naprosto precizní, zároveň měl umožňovat vývoj a účelnou transformaci na základě případných nových či zralejších podmínek. Na krystalizaci tohoto přístupu spolupracovali experti s dalšími odborníky, zejména těmi, kteří se do sboru expertů nedostali díky výše zmíněné blokádě ze strany komunistů.[87]

Jádro expertů pochopilo právní neúnosnost a snadnou zneužitelnost jak stávajícího státoprávního uspořádání, tak i verze z léta 1945. Vycítilo, že tento sys-

[86] Zápis schůzky expertů dne 17. 5. 1947. Archív MU, A 5, J XVIII, kart. 6.

[87] Např. s již jmenovaným Z. Neubauerem. Srv. jeho materiál „Ústava moderní demokracie. Kapitoly k diskusi o nové československé ústavě" (Archív MU, fond Z. Neubauer), či publikovanou přednášku „Slovensko v nové ústavě", Brno 1947.

tém – ač se vyvinul právě z domácích konkrétních podmínek – si vlastně ušila výkonná moc podle svých zájmů a že celostátní vládě jsou dávány pravomoci jen nesnadno omezitelné. V souvislosti s tím jádro expertů dospělo k závěru, že už samotný košický vládní program je bezvýchodný a že je pouhým dobovým vyjádřením určitých politických zájmů, tudíž pro tvorbu ústavy nemůže být ani použitelný ani závazný. Tím spíše „pražské dohody" byly hodnoceny jako přechodná záležitost, mezi nimi třetí pražská dohoda jako zcela neúnosná. V tom je zásluha J. Raticy, K. Kizlinka i A. Matury, k nimž se přiklonili další. Je velkou zásluhou zejména J. Raticy, že velmi prozíravě útočil proti centralizačním záměrům a nastraženým pastím jak v Procházkově předloze, tak v dalších námětech, totiž proti právě těm tendencím, které posléze zatáhly slovenské orgány do chomoutu Ústavy 9. května (zejména do postavení ještě většího podřízení ústřední vládě).[88]

Problém se opakovaně navracel k váze a funkci výkonné moci. U českých občanských expertů proto zpočátku dominovala myšlenka (převzatá z meziválečného období), že soustava zákonů musí být unifikována, že zákony musí být celostátně platné, čemuž odpovídá jediný, ústřední parlament. Záporné jevy meziválečného státoprávního mechanismu se skutečně nejnázorněji projevovaly ve sféře výkonné moci, a tak se právě zde hledalo spásonosné řešení pro celý systém, totiž co nejvíce decentralizovat právě výkon moci, co nejvíce kompetencí přenést z vládního centra a ministerstev směrem dolů. Úvahy směřovaly k modelu jediného centra moci zákonodárné, přičemž v rámci celostátně jednotných zákonů se budou pohybovat individualizovaná rozhodnutí především lokálních orgánů, rozhodnutí odpovídající místním podmínkám a potřebám. Toto schéma se zdálo logické, mj. se argumentovalo, že pro velikost československého území je naprosto nepraktické členit ho na ještě menší celky z hlediska moci zákonodárné, tedy přijímat odlišné zákony pro jednotlivé části Československa.

S takovým přístupem však vyvstal problém, jak vyřešit respektování slovenských zájmů v celostátním parlamentu.[89] Hledaly se tedy různé formy zákazu majorizace slovenských poslanců. Vyvstala přitom otázka, co s případy, kdy česká většina poslanců by chtěla prosadit zákon, který z hlediska svých zájmů považuje za potřebný, a slovenská část poslanců jako menšina by takový zákon vetovala. Ještě bezvýchodnější by byl případ, kdy slovenská část poslanců jakožto menšina by nemohla prosadit zákon, který naopak považuje za potřebný z hlediska svých zájmů. Faktickým řešením v takových patových situacích může být jen diktát ústřední výkonné moci. Tato další past se zřejmě tušila, a tak se hledala jiná východiska, a to v rozdělení parlamentu do teritoriálních kurií, které by každá

[88] Vedle vystoupení ve sboru expertů srv. též např. jeho expertízy: „Posudok experta dr. Raticu k čl. I. až VI. návrhu gen. zpravodajcu...","Zákonodarná moc", „Zákonodarná moc, II." Archív MU, A 5, J XVIII, kart. 7.

[89] Tehdy se ovšem nevědělo, že takovýto model je centralizační pastí, že je derivátem sovětového modelu.

zvlášť přijímaly zákony platné jen pro příslušnou část československého území. Tak se dospělo k mnohem pružnějšímu a demokratičtějšímu modelu, než byl současný faktický stav (omezených zákonodárných pravomocí SNR). Zde je jeden ze zdrojů formování tzv. rozestupové alternativy.

Diskuse expertů o státoprávním členění státu dospěla v polovině července k závěru, že budou vypracovány tři (fakticky čtyři) základní alternativy, a to členění státu na dva nebo tři celky, z nichž každý bude mít svůj vlastní zákonodárný sbor (vlastní exekutivu atd.), členění státu s uplatněním rozestupové alternativy v zákonodárné oblasti (přičemž každá část bude mít vlastní exekutivu), členění státu asymetrické.[90] Tyto alternativy měly být předloženy v názorném rozpracování ústavnímu výboru k dalšímu řízení.

Slovenští občanští experti však zavrhli asymetrickou variantu, která předpokládala politické pozadí kompromisu mezi demokratickou stranou a slovenskými komunisty, což by ovšem znamenalo vrážení klínu mezi české a slovenské komunisty. J. Ratica tento návrh jako zjevně naivní důrazně odmítl.[91]

Kolem iniciativy I. Dérera se zformoval i záporný postoj k duálnímu uspořádání. Proti fikci formální struktury byla postavena věcná analýza, která prokázala, že i toto řešení je nebezpečné, že je jen jinou podobou asymetrického řešení, že především, přes veškeré formální garance, nakonec vždy větší ze dvou celků bude jednak dominovat nad menším celkem, jednak bude splývat s celostátním centrem. Proto se posléze občanský blok expertů přikláněl k triálnímu řešení, přičemž na podnět I. Dérera se přistoupilo od počátku srpna 1947 k systematickému zpracování syntetického návrhu ve dvojí variantě, jednak samostatných národních rad vedle ústředního parlamentu, jednak variantě rozestupové, kdy národní rady ve svém souhrnném personálním složení budou současně představovat ústřední parlament. Dérer argumentoval, že tento postup bude také politicky nejpřijatelnější; V. Kubeš koncem září už jen mohl konstatovat, že ke triálnímu řešení v obou variantách se přiklánějí občanské strany slovenské i české, naopak pro řešení asymetrické se vyslovují obě komunistické strany, které jsou ochotny mimoto připustit nanejvýš duální variantu. Z. Peška pak inicioval pro případ rozestupové alternativy důsledné oddělení lokálních expozitur ústředních státních orgánů od národních exekutiv na tomtéž území. Ústředním orgánům by tak bylo zabráněno v ovlivňování národních orgánů; na druhé straně Peška doporučoval mechanismus, který by umožňoval určitou lokální kontrolu nad oněmi expoziturami ústředních orgánů. Decentralizace by tedy byla značná.[92]

Triální řešení bývalo často (a opakovaně i později, až do počátku devadesátých let) osočováno z obnovování meziválečného zemského zřízení, z centralismu a dalších nectností. Avšak už ve svých iniciativách se Dérer jednoznačně vy-

[90] Zápis ze schůzky expertů dne 14. 7. 1947. Archív MU, A 5, J XVIII, kart. 6.

[91] Zápis ze schůzky expertů dne 25. 9. 1947. Tamtéž.

[92] Srv. zápisy ze schůzek expertů dne 14. 7. a 25. 9. 1947. Tamtéž.

slovil proti takovému směřování, naopak jednoznačně žádal důsledné přenášení kompetencí směrem dolů. A právě ve svých podzimních sezeních roku 1947 se experti propracovávali v triálním řešení v obou variantách k důslednému federalistickému uspořádání s konfederativními prvky. Jako nejdůslednější federalisté z hlediska konceptuálního vystupovali F. Weyr a J. Hoetzel, ostatní občanští experti se k nim přidávali na bázi řešení konkrétních problémů, tj. z hlediska funkčnosti konkrétních státoprávních mechanismů.

Podobně rozestupová varianta se mohla zpočátku zdát jako politický kompromis mezi centralistickým a decentralizačním směřováním. Ve svém skutečném profilu však přinášela dynamické prohlubování federalistického uspořádání a současně řešení některých dalších momentálních politických problémů. Ve své konečné podobě tak například nepřinášela rozestup ústředního parlamentu na (druhotné) národní rady, nýbrž ústřední parlament by byl až druhotnou sumou svébytných národních rad. Dále mj. znemožňovala politické zneužití případu, že by například Slovenská národní rada měla jiné politické složení než slovenská kurie poslanců ústředního parlamentu apod.

Velmi důkladně se experti zabývali dělbou kompetencí mezi ústředními a národními orgány, počínaje dělbou v legislativě. Že národní rady mají mít skutečnou zákonodárnou samostatnost v určených oblastech, se považovalo už za samozřejmé. Objevil se i námět ponechat centru jen to skutečně nezbytně nejnutnější (aby bylo možno mluvit ještě o společném státě), tj. vlastně jen zahraniční politiku, vojenství a měnové záležitosti, vše ostatní tvrdě decentralizovat, zejména finance. J. Hoetzel přišel s námětem tzv. dynamické klausule pro kompetenci národních rad, totiž že vedle pravomocí, které jim budou dány momentem platnosti ústavy, a vedle jednotlivých záležitostí, které jim připadnou ad hoc (když se centrální parlament nedohodne a postoupí je národním radám), připraví ústava mechanismus předávání určitých balíků kompetencí z centra národním radám natrvalo cestou později přijímaných zákonů.[93] Nejjednodušší podoba důsledně federálního modelu by znamenala taxativně vymezit kompetence ústředního parlamentu a vše ostatní generální klausulí svěřit národním radám. Takto to formuloval například F. Weyr. Avšak na pohled jednoduché modely nemusí být vždy plně funkční a mj. pod záminkami nezralosti by neúměrně velké kompetence zůstaly ústřednímu parlamentu, a to v jednoznačné formulaci. Navíc právě tento model se v asymetrickém tehdejším československém provedení zdiskreditoval, fakticky právě neúměrně mnoho ponechával centru. Občanská většina expertů se nakonec v závěru září dohodla na řešení, kdy pravomoci národních rad budou taxativně vymezeny s dodatkem dynamické klausule; pravomoci ústředního parlamentu budou stanoveny příkladovým výčtem a generální klausulí, přičemž by se tak na ně vztahovala dynamická redukce.[94]

V oblasti moci výkonné I. Dérer požadoval formovat sbory pověřenců jako

[93] Cesta postupné, zato velmi důsledné federalizace, rozložená do delšího období, se velmi osvědčila v období od 70. do 90. let 20. stol. v Belgii.

[94] Zápis ze schůzky expertů dne 26. 9. 1947. Archív MU, A 5, J XVIII, kart. 6.

skutečné plnoprávné národní vlády. Bylo však nutno ještě prolomit past ve věcech výkonu záležitostí přenesených případně na národní vlády z celostátní úrovně. Experti se proto přikláněli ke zmíněné Peškově iniciativě rozpracované za rozhodujícího přínosu A. Matury, totiž důsledně oddělit národní vládu s vymezenými nedotknutelnými kompetencemi od lokálních expozitur ústřední vlády, přičemž tyto expozitury soustředit pod zemský národní výbor. Jednotlivé státotvorné celky by tedy měly každý svůj vlastní parlament, svou vládu, také své vlastní soudnictví, vedle nich by pak stál zemský národní výbor jako soubor úřadů činných výlučně v rámci kompetencí celostátního centra, zároveň kontrolovaných místními volenými zástupci. Řešil se tak i požadavek J. Raticy, podpořený A. Meissnerem, zablokovat možnost, že by pověřenec mohl být fakticky podřízen ministru ústřední vlády.[95]

J. Ratica dále v těchto souvislostech rozevřel problémy financí. Generálním zpravodajem proponovaný naprostý finanční centralismus označil za nepřijatelný, mj. z hlediska konkrétních případů, když by národní celek musel něco platit, aniž by mohl rozhodovat podle své politické vůle, když by většina celostátního parlamentu postupovala ve finančních věcech diktátorsky vůči určitému národnímu celku, resp. když by centrum obstarávalo a kontrolovalo „hospodářství nikoli společné“. Experti se pak shodli na formulaci V. Buška o oddělení celostátních financí od financí národních jak v rovině rozpočtu, tak v rovině kontroly hospodaření a roční uzávěrky hospodaření.[96]

Analogicky směřovalo i řešení otázky samosprávy na lokální úrovni. Většina expertů odmítla momentální profil národních výborů a tím spíše úpravu ve verzi generálního zpravodaje jako jednoznačnou cestu k tomu, jak v relativně krátké době fakticky plně podřídit národní výbory ministerstvu vnitra a současně dát centru další nástroj k podkopání pozic národních orgánů. Mj. velmi ostře formulovaný posudek v tomto směru předložil opět J. Ratica.[97] A tak byl opět rehabilitován princip „dvojkolejnosti“, v trendech prosazujících se v Předlitavsku před první světovou válkou (a nabourávaných, resp. likvidovaných ještě v meziválečném Československu), tedy oddělování orgánů samosprávy od státní správy. A na podnět J. Raticy se pro orgány samosprávy požadovala finanční samostatnost.[98]

Občanská většina expertů se tedy propracovala k reálnému federalismu a skutečné samosprávě. První pražská dohoda, jejíž rámec považovala Demokratická strana za minimum kompetencí, které by měly být Slovensku poskytnuty, byla překročena. Rozšířená míra kompetencí měla být poskytnuta všem národním celkům, a to s jednoznačnými garancemi. Případné kompetenční konflikty například mezi ústředním parlamentem a národní radou nebo mezi ústřední a národní vlá-

[95] Zápisy ze schůzek expertů dne 16. 10. a 17. 10. 1947. Tamtéž.
[96] Zápis ze schůzky expertů dne 17. 10. 1947. Tamtéž.
[97] Posudok Dra Raticu „Národné výbory“ (z 6. 9. 1947). Archív MU, A 5, J XVIII, kart. 7.
[98] Zápisy ze schůzek expertů dne 27. 7., 28. 7., 29. 7., 2. 8. 1947. Archív MU, A 5, J XVIII, kart. 6.

dou měl podle charakteru případu řešit buď zvláštní nezávislý rozhodčí orgán nebo ústavní soud. Prevence takových eventualit se mj. odrážela v úsilí expertů o precizní a jednoznačné oddělení kompetencí orgánů národních celků od ústředních orgánů celostátních. Tudíž žádný „ústavní zákon", přijímaný ústředním parlamentem a ve svých důsledcích omezující kompetence členského státu federace, by nemohl být přijat, a to ani jakkoli kvalifikovanou většinou.

Z celkových výsledků diskuse sboru expertů byly vypracovávány syntetické návrhy jednotlivých paragrafů ústavy, v naprosté většině v duchu konsensu občanského bloku expertů. Na podzim 1947 se experti prosazovali i do zasedání samotného ústavního výboru Ústavodárného národního shromáždění a jeho subkomise. Subkomise a následně ústavní výbor postupně přijímaly paragrafy připravené občanským blokem sboru expertů.

Procházkovi a Čepičkovi (nejaktivnějšímu komunistickému členu ústavního výboru) tak vývoj přerůstal přes hlavu. Čepička tak v ústavněprávních záležitostech „zahájil únor" už 8. ledna 1948. Procházka předložil předsednictvu ústředního výboru komunistické strany model, který zašel ještě dále než původní Procházkova předloha a který m.j. už přesně formuloval to, co v postavení slovenských orgánů přinesla za několik měsíců „Ústava 9. května".[99] A poúnorová čistka v parlamentě sledovala mezi prvními i ten záměr, aby návrh ústavy, jak ji inspirovali experti, nemohl vůbec přijít na pořad.[100] Jinou kapitolou je zakamuflování celé věci v roce 1968 (včetně vyslovených lží, pouštěných do oběhu Husákem aj.), ale také v letech 1990-1993.

Členové sboru expertů za Komunistickou stranu Slovenska, I. Horváth a J. Viktory, se jen v jediném případě zasazovali o věc ve prospěch Slovenska a nikoli své politické strany, když jednoznačně odmítli při vymezování kompetencí celostátního parlamentu převzít formulace z první pražské dohody jakožto formulace neprecizované, dávající centru téměř neomezené pravomoci. (V tomto hodnocení se úplně rozešli s J. Tureckem.)[101]

Naopak I. Dérer, K. Kizlink, A. Matura a J. Ratica požívali respektu v rámci celého bloku občanských expertů, jejich náměty byly přijímány a probírány se vší vážností, ve společném úsilí o maximální právní precizaci a současně zajištění slovenských zájmů.

---

99 Národní archiv Praha, Archiv ÚV KSČ, fond 21.

100 Názorné jsou i osudy expertů po roce 1948, počínaje vězněním V. Kubeše...

101 Zápis ze schůzky expertů dne 26. 9. 1947, Archív MU, A 5, J XVIII, kart. 6. Tureček naopak byl schopen se neustále zesměšňovat až do polohy onoho pohádkového krále, který „odvolával co odvolal", když na pokyn vedení KSČ na schůzi expertů tvrdil či požadoval něco, co bylo v naprostém protikladu s jeho vlastním vyjádřením ze schůze předchozí.

Poúnorový exil

Vedle demolice brněnské právnické fakulty, komunistických čistek na zbývajících (už jen dvou v celém Československu) právnických fakultách, docházelo k radikálním čistkám ve všech právnických profesích, až po věznění leckterých „buržoazních specialistů", k zařazování právnických nedouků na klíčová místa do institucí práva. A významní právníci starší generace odcházeli postupně z tohoto světa.[102] Devastace práva vedla k naprostému juristickému vyprázdnění veřejného sektoru, resp. bolševizace přinesla celkovou likvidaci skutečného veřejného sektoru na území Československa.

Důsledky komunistického převratu zároveň vyhnaly množství právníků do exilu. Alespoň tam se někteří z nich mohli věnovat skutečné teorii práva, v tom ústavnímu právu a problematice federalismu, a přenášet výsledky i do politických aktivit, počínaje jmenovanými profesory Vratislavem Buškem či Adolfem Procházkou. Pro témata federalizace Československa, a to obnoveně a inovovaně ve spojení s tématy federalizace Evropy a celoevropské integrace, prezentovali s velkým ohlasem své náčrty či celé strukturované projekty především Hubert Ripka,[103] Fedor Hodža či Vilém Brzorád, v evropských federalistických iniciativách intenzívně pracovali i Jan Stránský, Viliam Paulíny-Tóth, též Pavel Tigrid a další. Avšak koncentrace většiny takových osobností na americkém kontinentě vedla k rychlému splývání s novým prostředím a k rozmělnění i tak omezených kontaktů s domovem.[104]

Je třeba zdůraznit, že i mezi exilovými teoretiky ze zemí střední Evropy bylo důkladně analyzováno téma „fiktivní federální státy", a to již v padesátých letech. V těchto analýzách jsou jednoznačně do jmenované kategorie zařazovány jak sovětský model tak jugoslávský. V nich funguje plná podřízenost částí „federace" pod centrální orgány, jakákoli autonomie je zcela vyprázdněna už samotnými definicemi v ústavě. Tím spíše je vyprázdněna reálným fungováním mocenského systému. Ve srovnání pak dopadají lépe i jihoamerické tehdejší „federace" či „Jihoafrická unie".[105]

---

[102] F. Weyr r. 1951, V. Fajnor 1952, Z. Neubauer r. 1955, atd.

[103] Blíže viz např.: GONĚC, Vladimír: *Hubert Ripka: un européen*. Brno 2007. GONĚC, Vladimír: *Jak se vymanit z komunismu a co po komunismu. Iniciativy pod koordinací Huberta Ripky v padesátých letech*. Brno 2010.

[104] Resp. je časem vyřazoval věk.

[105] WAGNER, Więcesław J.: *The Federal States and Their Judiciary. A Comparative Study in Constitutional Law and Organization of Courts in Federal States*, The Hague 1959, zvl. kap. III. Jednu studii v tomto směru uveřejnil též společný československo-polský exilový časopis: WAGNER, Więcesław J.: Fictitious Federal States, In: *The Central European Federalist*, X, 1962, No 1, s. 20 an.

K věcným projektům a falešným východiskům v roce 1968

Další návrat konfliktu mezi komunistickou kamufláží (jen u někoho skutečnou iluzí) o federalismu a věcným projednáváním federalistického záměru nastoupil v roce 1968. Mohly znovu dojít ke slovu pozůstatky normativní právní školy v konceptu, pro nějž klíčovým odborníkem byl profesor Vladimír Kubeš.[106] V měsících květen až červenec 1968 kulminoval spor, zda má podoba československé federace nabýt formu skutečné federace (blízko formě rakouské anebo švýcarské federace), anebo fiktivní federace stalinistického či neostalinistického typu. Jinou, rovněž skutečně kriticky juristicky zaměřenou skupinu vedl Jiří Boguszak při součinnosti Vladimíra Klokočky.[107] Bojovníci za skutečnou federaci byli tvrdě ostrakizováni Husákem. Působili sice až do října 1968, avšak ve stavu stupňující se defenzívy.[108]

* * *

Celkově, co se týče úrovně práva a právního myšlení, tedy v roce 1968 bylo tomu podobně jako v roce 1918, resp. ještě hůře. Kdo měl habilitační a profesorský dekret z právněteoretických disciplín, byl ve skutečnosti tím, kdo rozžvaňoval témata „vědeckého komunismu". V čele právní vědy stáli „úředně" lidé za politické zásluhy, počínaje odiózními „akademiky ČSAV" Vaněčkem, Knappem, Procházkou a Lubym.

Ještěže mimo oficiální posty přežilo několik osobností z předúnorové éry; s nimi se však nemělo příliš počítat. To představovalo jedno ze slabě nadějných východisek pro eventualitu ústavněprávní transformace doposud přísně centralizovaného mocenského systému.

Sledujeme-li však diskuse o záměrech federalizace v průběhu roku 1968, dominuje záplava naprosto prázdných frází nebo jen náznakových neurčitých obsahů. V diskusích, které se tváří odborně právnicky, vidíme záplavy ryzího právního formalismu, pokud nejde přímo o formalismus „vědeckokomunistický". A především v obou komisích při vládě, tj. v komisi pro vypracování právních otázek budoucí federace (pod vedením Husáka) a komisi pro vypracování ekonomických otázek ve struktuře budoucí federace, se v jejich jednání projevovalo přímo předhánění se v prezentaci „znalostí" o leninistickém (ve skutečnosti však stalinistickém) řešení vztahů mezi národy v mnohonárodním státě.

---

[106] Po nástupu normalizace vyhodnotila jeho kvality právnická fakulta Vídeňské univerzity, V. Kubeš byl ustanoven profesorem právě v jádru stále funkční normativní právní školy.

[107] Později profesor Univerzity v Mnichově.

[108] K tomu blíže: GONĚC, Vladimír: K jihomoravským projektům federalizace. O širším ideovém a politickém pozadí návrhu tzv. trializace. In: PÁSTOR, Zoltán – ŠTEFANSKÝ, Michal (eds.): *Pokus o reformu v roku 1968*. Banská Bystrica 1999, s. 166-179; GONĚC, Vladimír: K trendům v politickém systému a federalizaci. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2008*. Brno 2008, s. 229–257.

Pro pochopení je třeba brát v úvahu i pozdější známkování, resp. diferencování: „socialistická federace“ a „buržoazní federace“. Případně si uvědomit dosah zdánlivě paradoxní formulace: V roce 1968 se stal vcelku frekventovaným termín „socialismus s lidskou tváří“, nikdo však nepřišel s výrazem typu „socialistická federace s lidskou tváří“.

Kamenem úrazu se tedy stal koncept „socialistické federace“ jakožto *pouhého* „řešení národnostní otázky“, podle slabikářů „vědeckého komunismu“. Maskovány jsou tedy v tomto modelu reálné mocenské vztahy. Otevřeně je deklarována pouze obecná teze o vedoucí úloze komunistické strany; k tomu však zcela konkrétně patří i zapomínaná Leninova teze, že pokud by ve federaci po „státní linii“ docházelo k jakýmkoli zádrhelům, je tady vždy po ruce jednoduché řešení „po stranické linii“, tedy disciplína a příkazy v rámci komunistického stranického centralismu, přesněji řečeno, že jádrem mocenského rozhodování zůstává předsednictvo ústředního výboru komunistické strany a na ně je navázán celý strom příkazového fungování příslušných článků komunistické strany vůči zcela nesvéprávným „státním orgánům“.

Neřešitelným právním problémem (a z hlediska samotných základů stalinistické federace i naprostou programovou zlovolností) se stala identifikace národa a vymezeného teritoria. To ve skutečnosti nelze provést, zároveň se však na tom dá založit nespočetné množství kombinací pro mocenské manipulace a záměny. Návazně to skýtá možnosti hledat různé „viníky“ k potrestání či alespoň k ostrakizování. Husák byl velmi mazaný a zběhlý, ten si všech těchto kliček byl stoprocentně vědom a právě s takovými možnostmi příštích manipulací počítal. Objevuje-li se teze, že Husák zahájil normalizaci už 28. srpna 1968, bylo by možno stavět i tezi, že Husák zahájil normalizaci v dimenzi československého federalismu už na přelomu června a července 1968.[109]

Další komplikace přináší, že federace složená z „národních států“ znamená pro Československo dvojčlenný útvar. Avšak dvojčlenná federace není federace, je to dualismus. M.j. všechny záporné představy, které automaticky slovenský i český historik spojuje s výrazem dualismus, nechť jsou takto spojovány s ústavním zákonem o československé federaci a jeho realizací. A slovenští komunističtí představitelé v roce 1968 (někteří z nich, aniž si to uvědomovali) volali nikoli po federaci, nýbrž po dualismu.

[109] Husák se předvedl právě jako obratný podvodník a zlovolný manipulátor už ve své funkci předsedy vládní „komise pro vypracování právních otázek budoucí federace“. Srv. např. dopis J. Boguszaka a Z. Jičínského (rovněž jménem J. Grospiče a P. Pešky) – stížnost na Husákovy manipulace, kdy Husák z alternativních návrhů připravených pro jednání vlády osobně vyloučil všechny ty, které se mu nelíbily (ponechal pouze jediný), a takto falzifikovaný dokument předložil vládě k projednání jakožto výsledný dokument komise. [*Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970*, sv. 5/1. *Federalizácia československého štátu 1968-1970*. Praha-Brno 1996, dok. č. 34.] K tomu připočtěme těsně předcházející vyhnání prof. Kubeše z této komise osobně Husákem.

Předmětem zájmu si zaslouží stát se ony dva zmíněné návrhy, které překračovaly komunistické mechanismy státu. Je to jednak soubor jihomoravských návrhů připravených za využití odborníků z brněnské větve normativní právní školy,[110] jednak fakticky i návrh Jiřího Boguszaka a jeho spolupracovníků. Právě ty se razantně rozešly se stalinistickým modelem „socialistické federace", dále byly právnicky nejpropracovanější, představovaly zřetelnou kontinuitu s nosnými prvky předúnorových projektů a jediné byly na úrovni tehdejší evropské právní vědy (totiž oné „buržoazní").

* * *

Návrh J. Boguszaka, na němž se podstatnou měrou podílel i Vladimír Klokočka, se opíral o autoritu Vědeckého kolegia Československé akademie věd pro stát a právo. Komise pro ústavněprávní problematiku tohoto kolegia ho jednoznačně podpořila 1. července 1968, proti slovenskému návrhu (ten výslovně nedoporučila).

Boguszakův-Klokočkův návrh je primárně pokusem o realistické a právně adekvátní řešení svazku dvou států. Takto stojí proti převažujícím politikářským řešením, předkládaným i ze strany právníků typu K. Laco či červených politických ekonomů typu V. Pavlendy. Zároveň si byli autoři plně vědomi zrádností dualistického řešení, včetně samovolných mechanismů jednoduché cesty k desintegraci a k rozdělení svazku, a hledali preventivní mechanismy proti nim.

Tento návrh[111] vstoupil do historie jako údajný návrh na dualismus. To je však nálepka, zjevně opět zlovolná. Ve skutečnosti autoři prostě odmítali použitelnost výrazu federace i konfederace pro dvojčlánkové uspořádání svazku (ve skutečné federaci musí být nejméně tři členové). Na jedné straně připouštěli, že označení dualismus je přiměřenější a věcnější než federace a konfederace, zároveň však označení dualismus odmítali a vyzývali k nalezení jiného pojmenování. Pojmenování však pro ně aktuálně nebylo to nejdůležitější, důležité byly reálné mechanismy svazku.

Především jejich návrh řeší problém, jak zabránit vysoce pravděpodobnému neustálému ochromení federálního zákonodárného tělesa a federálních orgánů vůbec v případě duálního uspořádání.[112] Totiž maximum zákonodárné činnosti přenést na parlamenty členských států, jmenovitě pokud možno všechny ty kompetence, u nichž by se dalo předem kalkulovat, že by určitě docházelo ke střetům a zablokování na federální úrovni. Předání právě takových kompetencí parlamentům členských států by takto znamenalo převzetí z jejich strany adekvátní míry

[110] Násilně rozehnané komunistickým režimem ještě v roce 1950.

[111] *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970*, sv. 5/1. *Federalizácia československého štátu 1968-1970*, dok. č. 19, 20.

[112] Návrh připouštěl i variantu trojčlenného uspořádání.

zodpovědnosti. Případná potřeba řešit určitou věc jednotným zákonem, nechť je ponechána na vyjednávání reprezentací členských států (když takové vyjednávání nevyjde, nic závažného se nestalo). Takové řešení tedy znamená reálnou prevenci proti dezintegraci svazku.

* * *

Na pozadí jihomoravského návrhu stojí obecná koncepce, že „obroda poměrů" je pojímána jako nikoli náprava, nýbrž negace celého období 1948-1967, jako navázání na poměry předúnorového Československa.[113] Na Jihomoravském krajském národním výboru bylo již na plenárním zasedání v březnu zřetelně formulováno, že deformací byl už samotný únor 1948 a návazně celý vývoj 1948-1968. Nemůže tedy jít o nápravu systému 1948-1967, nýbrž o jeho zrušení. Odtud další jednoznačný prvek: použití výrazů typu „normální federace" se týkalo jednoznačně a výlučně federací utvořených „na západ od Šumavy a na jih od Dyje". Již na tomto zasedání Jihomoravského krajského národního výboru zazněly strukturované a argumentované požadavky po federativním uspořádání státu, složeného ze tří základních územních článků, spolu s požadavky po vypsání referenda k novému státoprávnímu uspořádání.[114]

Na základě usnesení z tohoto zasedání byly ustaveny pracovní skupiny pro přípravu konkrétních návrhů k otázkám státoprávního uspořádání, decentralizace a místní správy. Do přípravy jihomoravského projektu federalizace a rovněž právě uvedených otázek i dalších souvisejících otázek byli od počátku s naprostou samozřejmostí zapojeni „buržoazní odborníci" z nejmladší generace bývalých profesorů brněnské právnické fakulty, resp. i jejich žáků.[115] Roku 1968 se totiž v plné síle dožili představitelé třetí generace brněnské právní školy; z předúnorových profesorů to byli již výše jmenovaný Vladimír Kubeš, právní filosof a logik, současně odborník pro ústavní a občanské právo, Jaroslav Pošvář,[116] odborník pro občanské a správní právo, Vladimír Vybral, odborník pro správní a hospodářské právo a Hynek Bulín, odborník pro trestní právo a trestní právo procesní.[117]

---

[113] Bližší údaje k jihomoravským návrhům (předloženým ve třech konkrétních variantách) viz: GONĚC, Vladimír: K jihomoravským projektům federalizace. O širším ideovém a politickém pozadí návrhů tzv. trializace. In: *Pokus o reformu v roku 1968. Historicko-politologické pohľady*. Banská Bystrica 1999. s. 166-179.

[114] Moravský zemský archiv, fond B338 (JmKNV), org., kart. 459.

[115] Tamtéž, kart. 252.

[116] V letech 1946-1947 (v souvislostech s výše zde zmíněnou přípravou ústavy) se výrazně aktivizoval v problematice „právní jistota občana".

[117] Mimo okruh normativní právní školy v Brně ještě působili další dva bývalí profesoři brněnské právnické fakulty, Jiří Cvetler (římské právo) a František Čáda (dějiny práva). S rozvinutím reformního procesu v roce 1968 se v Brně právě s těmito lidmi počítalo s naprostou samozřejmostí, byli žádání i dobrozdání i v dalších záležitostech, nejen projektů federalizace, byli zařazováni do různých dalších odborných komisí a sború poradců. Samozřejmě v Brně nikdo

Jmenovitě v roce 1968 pak V. Kubeš představoval jako jediný nejen personální kontinuitu se sborem expertů z roku 1947. Znamenal především kontinuitu obsahovou, právě skrze jeho aktivity se uplatňovaly pokusy nejen prezentovat, nýbrž prosadit právě ony klíčové náměty, které prosazoval onen výše zmíněný blok expertů za občanské strany. Představoval kontinuitu především v úsilí vytvořit originální model československého federalismu; se záměrem zásadně nevycházet z „příručkových" schémat, nýbrž sledovat funkčnost a perspektivu reálného fungování tohoto nového modelu a teprve v návaznosti mu dávat právní formu.

V. Kubeš tedy jak v činnosti při přípravě souboru jihomoravských návrhů, tak v ústavní komisi československé vlády prosazoval ony hlavní okruhy v nejlepším smyslu „zděděné" po sboru expertů z roku 1947:

– důslednou a skutečně funkční federalizaci Československa,

– celkové stupňovité uspořádání státu, se skutečnou plnohodnotnou lokální samosprávou až do obcí včetně,[118] a rovněž včetně zajištění finanční soběstačnosti jednotlivých článků.[119] Provázejícím a současně podmiňujícím principem se mělo stát jednak uplatnění plnohodnotného ústavního soudu, se širokými kompetencemi, jednak uplatnění skutečných garancí občanských svobod a lidských práv (mj. důsledným garantem by i v tomto směru byl ústavní soud), transformace celého soudnictví ve skutečně nezávislou moc, spolu s obnovou správního soudnictví. Celá ústavní transformace měla být realizována takto v komplexu, tj. požadovalo se uplatnit mechanismy k naplnění všech uvedených momentů. Varovalo se, že realizace jen vybraných dílčích kroků z tohoto komplexu bude předem odsouzena k neúspěchu, naopak se dospěje k novému vítězství centralismu.[120]

Základní strukturu jihomoravských modelů tak představuje přesně to, co bylo vzápětí ideologicky nálepkováno jako „buržoazní federalismus". Zároveň je pro tyto projekty typické úzké provázání federalizace s celkovou rehabilitací práva jakožto páteře fungování státu (ve smyslu „moc musí jít podle práva"), dále provázání s plnou garancí práv občana včetně jeho obrany před svévolí státu a byrokracie. K tomu se ještě druží maximální decentralizace až dolů do nejnižších jednotek; ty se mají stát primárně samosprávnými jednotkami, teprve sekundárně správními jednotkami. Koncept tak stojí v naprostém protikladu proti komunis-

nepočítal s poúnorovými radikály, kteří se v roce 1950 stali likvidátory fakulty, byť by si i aktuálně sypali popel na hlavu.

118 Byť se onen výraz tehdy nepoužíval, lze říci, že V. Kubeš požadoval důsledné uplatnění principu subsidiarity. Obce, jako držitelky původních, nezcizitelných kompetencí, měly dostat plné garance své samostatnosti, včetně materiálních a finančních garancí. Kompetence okresních a všech vyšších článků státu měly znamenat pouhou *delegovanou pravomoc* z úrovně obcí.

119 Rovněž na tento princip kladla komise expertů v r. 1947 mimořádný důraz.

120 A tak například ve vztahu k dobovému proslulému schématu a schematizovanému sporu, zda „napřed federalizace a potom demokratizace" či naopak „napřed demokratizace a potom federalizace", jak Kubešovy výroky, tak dalších, tak přijaté jihomoravské programy odsuzují obě tyto varianty jako nevyhnutelnou cestu k nezdaru a zmaru, jakožto neproveditelné. V československých podmínkách je úspěch možný výlučně při současné realizaci.

tickému modelu fiktivního rozdělení „jednoho centralismu“ na „dva centralismy“ jakožto faktické záchrany (jednoho) rigidního centralismu.

V jihomoravských projektech se varovalo rovněž, že vytvoření dvoučlánkové federace bude znamenat sestavení živelného mocenského centra, kdy fungování centra KSČ, sídla federálních orgánů a sídla orgánů České republiky v jednom místě vytvoří hned v momentě ustavení federace systém personálních a zájmových propojení jakožto faktickou jednotnou ústřední moc, silný byrokratický kolos, vůči němuž orgány Slovenské republiky nezmůžou nic podstatného, byť by jim ústava formálně dávala ty nejdalekosáhlejší pravomoci.

Jihomoravští odborníci dále otevřeně varovali před sférou tzv. společných kompetencí republik a federace, opsanou opět od sovětského modelu.[121] Ta pro ně představovala „černou díru“, viděli v ní další přímou garanci pro nový centralismus. Zároveň navrhovali řešení: Pokud se projeví určitá specifická oblast společného zájmu všech článků federace, nemá být řešena na úrovni federálních orgánů, nýbrž cestou koordinace, resp. vzájemné dohody republikových orgánů.

Důležitým článkem jihomoravských návrhů byla otevřenost a masová opora, druhou stránkou téhož je požadavek, aby o konečné podobě federace se rozhodovalo v referendu. K tomu dále právě jihomoravské projekty vynesly na světlo institut ústavního soudu.

Jihomoravské návrhy znamenaly ze všech dobových návrhů nejtvrdší ataku proti dosavadnímu centralismu a zároveň přinášely funkční garanční mechanismy proti eventualitám obnovy centralismu. Zajišťovaly článkům federace dostatečnou sílu vůči federálnímu centru, zároveň vytvářely rovnovážný vztah tří článků federace navzájem, srovnatelných vahou a silou.[122]

Boguszakovo a Kubešovo uvažování spojuje sledování problému, že mechanismus slovenského návrhu z června 1968 předpokládá, že by v zásadních otázkách spolek nefungoval jako federace, nýbrž konfederace, v některých jiných jako federace. Základ bolševického zajíce v pytli představuje vlastně formální systém převážně konfederalistického uspořádání a quasifungování moci zákonodárné a quasifederalistického, zároveň silně centralizujícího utváření a fungování moci výkonné; přičemž v bolševickém modelu onou jedinou skutečnou mocí je

[121] Ve své výsledné verzi sovětský model federace salámovou metodou v tichosti naprosto zrušil sféru výlučných kompetencí členského státu federace, naopak nejobjemnější byla právě ona sféra společných kompetencí. Centralismus pak fungoval naprosto hladce i po pouhé státní linii. Takto se mechanismus „po stranické linii“ mohl stát pouhou pojistkou pro případ, že by někdo v Kyjivě či Tbilisi, zapomněl, co se nesmí.

[122] Dobový podíl Čechy – Morava a Slezsko – Slovensko v procentech představoval v počtu obyvatelstva 43 : 26 : 31, ve výkonnosti průmyslu 48 : 32 : 20, ve výkonnosti zemědělství 42 : 26 : 32. Proti tomu posléze realizovaný model, v němž tzv. Česká socialistická republika představovala ve výchozím bodě 69 % v podílu obyvatel, 80 % v podílu průmyslu a 68 % v podílu zemědělství, vytvářel automaticky silný předpoklad pro novou tvrdou centralizaci a prakticky bezvýchodnou situaci pro Slovensko.

právě moc výkonná, jejíž reálnou kostru znamenají řídící orgány komunistické strany, především předsednictvo a sekretariát jejího ústředního výboru.

Federální parlament by tedy nebyl zákonodárným orgánem v pravém smyslu, nýbrž orgánem, kde by se uzavíraly iluzorní dohody, nejčastěji s nepříliš zřetelným právním obsahem. Východiskem a obranou je tedy jednak zajistit skutečnou zákonodárnou činnost, jednak učinit zřetelnými a účinnými právě mechanismy federace. Tedy přenést obrovský objem zákonodárné činnosti právě na parlamenty členských států, na druhé straně z toho mála, co „zbyde" pro federální parlament, učinit opět závaznou federální zákonodárnou činnost.

Oba návrhy narážely na další stránku problému, přičemž V. Kubeš se jí věnoval detailněji: Činnost federálního parlamentu jako orgánu pro uzavírání (konfederálních) dohod, nikoli orgánu přijímání federálních zákonů s sebou nese problém nerovnováhy. Právě totiž úspěšné vyjednávání dohod v duálním uspořádání není možné, vždy bude vycházet v neprospěch menšího člena; žádné pojistky nemají účinnost. Úspěšné vyjednávání je možné jen tam, kde jsou členové soustátí v rovnovážném poměru, počínaje faktickou mocenskou rovnováhou, přes reálnou rovnováhu ekonomickou, demografickou, atd. Jinak nevyhnutelně právě ten, kdo je slabší, začne vystupovat jako ten, kdo není ochoten se dohodnout, kdo musí prosadit vždy svoje nebo nepřipustit nic. Sám si tak přidělí roli vzdorovitého nedospělého mladšího bratra, v extrémním případě i roli rozvraceče svazku. Naopak důsledné a skutečné asymetrické uspořádání[123] dvoučlenného svazku je schopno řešit onen problém garancí pro slabšího.

Vládní komise pod vedením Husáka se utápěla v tématu definic kompetencí federace a republik. V. Kubeš však upozorňoval,[124] že do definice federace nepatří jen rozdělení kompetencí (přičemž zároveň varoval, že musí být rozdělení maximálně přesně definováno, na což se nebral ohled), nýbrž neméně důležitá je i rovnováha mezi články federace a centrálními orgány, jinak osamocené rozdělení kompetencí zůstane pouhým cárem papíru.[125]

Neméně důrazně varoval, že nemá smysl vést rozvláčné diskuse o „suverenitě" a kdo je jejím nositelem, jakožto diskuse samy o sobě. To je formalistické a odvádí to od skutečných problémů.[126] A přesně tak činily i sovětské příručky o „socialistické federaci" a jejich československí opisovači. Přitom jediným reálným základem suverenity je, že ten stát, který *je* mezinárodně právně uznávaným subjektem, je suverénní. Vše ostatní je pro Kubeše zlovolnost či neúčelná quasilogika.[127]

---

123 Tj. především bez moci komunistické strany.

124 V. Kubeše do vládní „Husákovy" komise oficiálně delegoval Jihomoravský KNV.

125 KUBEŠ, Vladimír: *Dějiny myšlení o státu a právu ve 20. století se zřetelem k Moravě a zvláště Brnu*, II. Brno 1995, s. 304.

126 KUBEŠ, V.: *Dějiny myšlení o státu a právu*…, II., s. 309.

127 KUBEŠ, V.: *Dějiny myšlení o státu a právu*…, II., s. 312.

Na ony řeči o suverenitě V. Kubeš jedovatě reagoval i přímo na jednání Husákovy komise dotazem: Jak se slučuje suverenita jednoho státu s jeho alimentární povinností vůči jinému státu? To je základní rozpor, resp. nesmyslnost všech aktuálních (tj. v červnu a červenci 1968) řečí o suverenitě. K tomu dodejme, že Husák v létě 1968 neútočil jen proti V. Kubešovi, podnikal útoky i vůči J. Boguszakovi, V. Klokočkovi, P. Peškovi, J. Grospičovi.

Zastavme se alespoň letmo i u tématu „asymetrické řešení". Averze vůči „asymetrii" byla důsledkem politického nálepkování. Z odborného hlediska vzato, lze ji jedině posměšně charakterizovat jako averzi čistě v dimenzi „estetické" normotvorby. Menšímu a slabšímu článku dokáže propracovaný systém garancí právě v „asymetrickém modelu" naopak zabezpečit potřebnou nedotknutelnost kompetencí proti zásahům z centra.

Také ústavní zákon o československé federaci je z odborného hlediska nakonec výtvorem „právní estetiky", která v textaci úplně ignoruje reálné mechanismy mocenských vztahů jako takových, tím spíše reálné mechanismy komunistických států, zároveň se tyto mechanismy snaží promyšleně maskovat.

V porovnání s ostatními návrhy na federalizaci Československa v roce 1968 lze konstatovat, že jihomoravské návrhy spolu s Boguszakovým-Klokočkovým projektem se nejrazantněji rozešly se stalinistickým modelem „socialistické federace", dále že byly právnicky nejpropracovanější, nejvýrazněji navazovaly na nosné prvky předúnorových projektů a byly na úrovni tehdejší evropské právní vědy (tj. té, kterou normalizace znevažovala jako „buržoazní"). Znamenaly nejtvrdší ataku proti dosavadnímu centralismu a zároveň definovaly garanční mechanismy proti eventualitám obnovy centralismu. Pro články federace formulovaly dostatečné nástroje a sílu proti federalnímu centru, jakož i rovnovážný vzájemný vztah. V případě cesty k federalizaci Československa však už v červenci 1968 bylo nastoupeno zřetelné zaměření k anti-občanské quasifederaci.

* * *

Federace byla vnímána, ba přímo očekávána velkou částí veřejnosti slovenské i české jako nástroj k potlačení dosavadních mechanismů centralistické komunistické moci. Proti tomu však byly v procesu přípravy federace absolutizovány její formální prvky; svévolně byla odváděna pozornost od reálných mocenských mechanismů. Řečnění o federaci tak z vůle jedněch fungovalo jako brýle mámení pro ostatní. Záměrem jedněch a trestuhodným opomenutím jiných bylo ignorování reálného úkolu hledat skutečně účinné mechanismy pro odstranění centralismu a pro zablokování možností jeho návratu. Takové mechanismy měly být položeny do základů federace; nebyly.

A tak veřejné mínění především na jižní Moravě hodnotilo posléze přijatý model československé „federace" jako nikoli součást či výsledek „obrodného procesu" a už vůbec ne jako „poslední výdobytek obrodného procesu", nýbrž jako nedemokratický výsledek politikářské manipulace v souvislostech politic-

kého regresu, vnucovaného sovětskou okupací, tedy jako důležitý nástroj procesů „normalizace“. Odtud pak vzcházely i další výrazně profilované postoje: Česká národní rada je cizí orgán, česká vláda je cizí orgán, vůči nim se zaujímá stanovisko ignorování. Česká republika ve stávající podobě není akceptovatelná. Celá „federalizace“ je procesem dalšího nárůstu byrokracie, přijaté řešení je jen zdokonalený centralistický, quasiasymetrický model.

Zpětně se pak i meziválečná republika v souvislosti s tehdejším velkým výročím stávala předmětem kritiky pro svůj centralismus. Posléze se projevovala otevřená vyjádření, že doposud nejlepším zřízením ve smyslu federalizace a decentralizace bylo Předlitavsko před rokem 1914.[128] Ostatně v roce 1968 ještě žila silná generace, která Předlitavsko ve svém mládí reálně zažila a mladším generacím vštěpovala mnohé jeho pozitivní stránky.[129]

Jestliže psychologizujeme, pak lze říci, že značná část slovenské špičky – politické, zčásti i intelektuálské – se nakonec chovala jako „mladší bratr“. Odtud se ovšem rádo dovozuje povinnost, aby se „starší bratr“ choval trpělivě a shovívavě. Podléhání takové psychologizaci však nese jedině záporné politické důsledky.

Jinak řečeno – ovšem v pokračování dané terminologie – jediným východiskem pro českou špičku bylo neakceptovat, naopak trvat na tom, aby se onen mladší bratr přestal chovat jako ten, který vždy musí dostat, co si zamane, jemuž všichni musí vyjít vstříc, jen proto, že je mladší. Jediným východiskem bylo trvat na tom, aby „mladší bratr“ se začal chovat svéprávně a aby především převzal zodpovědnost, a to nejen za sebe, nýbrž i spoluzodpovědnot za celou „domácnost“.

Má to ovšem ještě jednu dimenzi; s onou shovívavostí je to dvojsečné: Část Čechů přinejmenším podvědomě vnímala samotný ústavní zákon o československé federaci tak, že malý bratr dostal novou hračku, že to vše vlastně ani nemá žádnou vyšší hodnotu. Aby se vzápětí ukázalo, že skutečně nemá, nakolik parní válec nastolovaného neostalinismu zničil i onu hračku, resp. zanechal jen její zrcadlový odlesk. Právní úpravy od konce roku 1969 pak už jen využily, co bylo zakódováno ještě v původním modelu: byla překročena regresí i samotná forma sovětské federace a postupovalo se rychle ještě dále k plně jednorozměrnému centralismu.

Postupem času se ve veřejném mínění v Praze (víceméně jen zde) formovala integrovaná představa federalizace a normalizace jako sovětské okupace integro-

---

[128] Rozsáhlá sbírka rezolucí, podpisových archů, dopisů jednotlivých občanů je uchována ve fondu JmKNV (nakolik mu byly adresovány) B338, vnitř. v Moravském zemském archivu, další v tomtéž archivu ve fondech krajského výboru komunistické strany., další materiály v archívu ČSL, další jsou rozesety ve fondech příslušných organizací ve fondech okresních archivů, další v Národním archivu, atd.

[129] Ostatně vysoce pozitivní vztah k Vídni přežíval po celé období normalizace jako naděje a otevření hranice vůči Rakousku bylo po listopadu vnímáno jako nejdůležitější výdobytek. Latentně přežívá vize o plném smazání moravsko-rakouské hranice jako vize „návratu zlatého věku“, což v silném krizovém momentě může přinést zajímavé důsledky v souvislosti s jiným latentním úsilím: „Pryč od Prahy!“, na základě zkušenosti, že „každé řešení pod Prahou je špatné“.

vané se slovenskou okupací, což se v posunu projevilo i v postojích při dělení Československa na přelomu 1992/1993, v onom „ať si jdou“, etc. Na Moravě naopak takové vědomí absentovalo, teprve následně se formovala protipražská nevole jako nevole vůči českému nacionalismu,[130] s tím i postoje typu „české občanství mi bylo vnuceno“, „utrpěl jsem české občanství“, atp.

* * *

A tak dvacet let komunistické devastace práva vedlo ještě před srpnem 1968 k akceptování bolševického konceptu quasifederace, která byl přijata po okupaci Ruskem v už naprosto degenerované formě. Ústavní zákon o československé federaci představuje juristický brak, což ostatně po pádu komunismu podstatnou měrou přispělo ke zmíněnému rozpadu Československa.

Pro formu „federace“ přijatou v říjnu 1968 je vhodné připomenout i tehdejší hodnocení slovenského demokratického exilu. Už bezprostředně po zveřejnění prvních oficiálních návrhů ústředního výboru Komunistické strany Slovenska a Slovenské národní rady, především na jednání Stálé konference slovenských demokratických exulantů v Clevelandu počátkem května 1968 byl předmětem posuzování rovněž vztah Čechů a Slováků. Co bylo vítáno, byla orientace na federaci; hned se však preventivně varovalo, že není federace jako federace. Zmatenost diskusí byla již tehdy považována za fatální, k tomu zejména převažující orientace na „vzory“. A proto se zdůrazňovalo, že anglosaský model federace je vyzkoušený, vyvážený a spravedlivý. Naopak vůči socialistickému modelu federace, jaký je v Sovětském svazu anebo v Jugoslávii, byla deklarována naprostá nedůvěra, se zcela adekvátním zdůvodněním, že je stroze centralistickým modelem, tedy ve skutečnosti žádnou federací není. Zároveň se varovalo, aby se ve federalizaci nehledal automaticky fungující všelék na všechny problémy Slovenska ani samospása. Naopak velmi tvrdě byl kladen parametr, že prvořadé je udržet a rozvinout československou státní *samostatnost*. Československo musí být svobodné, nezávislé a demokratické. To je tercie absolutních podmínek i pro úspěšné nové státoprávní uspořádání; jinak se nezdaří a přinese víc škody než užitku.[131]

Slovenský demokratický exil měl dostatek vysoce kvalifikovaných právníků i zkušených politiků, aby již předem varovali před nebezpečnými trendy při pokusech o federalizaci, ať tyto trendy plynuly z naivity a sebeklamu, anebo znamenaly vědomý podvod a zlovolnou manipulaci. Především se opakovaně varovalo před leninisticko-stalinistickou federací, v níž jsou vždy principy komunistické

[130] Ostatně byly to hlasy jihomoravských voličů v létě 1992, kdo nepustil ODA coby nejzřetelnější hlasatelku českého nacionalismu do horní komory federálního parlamentu. (Tím spíše potřeboval Klaus rychlý státní převrat.)

[131] Rezolúcia [Stálej konferencie slovenských demokratických exulantov. Cleveland, 4.5.1969]. In: *Naše snahy*, IV, 1968, č. 3, s. 6-7; LETTRICH, Jozef: Česko-slovenský pomer. In: *Naše snahy*, IV, 1968, č. 3, s. 4-5.

diktatury jakožto nedotknutelné nadřazeny jakémukoli předpisu ústavy i zákonů. Tím je federace v tomto modelu fakticky ihned zrušena už samotným momentem formálního vyhlášení. Opakovaně bylo nadhazováno téma „stát bez ústavy". Tedy ústava z roku 1960 není žádnou skutečnou ústavou, a proto přijetí nového ústavního zákona o federaci bude jedině neúčinným dokumentem visícím ve vakuu.

K tomu přichází zcela konkrétní specifikace, varování, že již nyní někteří slovenští komunisté jdou tak daleko, že mohou přivést Slovensko až tam, kam se dostala Podkarpatská Rus či pobaltské státy. Varovalo se proto před demagogií slovenských komunistů v tématu federace. Zároveň se s nejvyšší důrazností varovalo před modelem, který by přijala nereprezentativní komunistická vláda a nereprezentativní Národní shromáždění. A tak i zde byl akcentován parametr, že novou státoprávní úpravu mohou přijmout jen demokraticky zvolení zástupci obou národních partnerů.

V konkrétnějších tezích se upozorňovalo, že model federace musí být pečlivě definován a vyvážen a že to musí být model uvážlivě ušitý „na triko" specifických potřeb Československa. Nakolik se komunističtí autoři odvolávali na „Leninovy zásady národnostní politiky", opět to byl jednoznačný důvod k plné nedůvěře. Jako základní předpoklad pro směřování k federaci bylo akcentováno: Skutečným průlomem bude až uvolnění Československa ze sovětského „objetí".[132]

Jakmile vešly ve známost první výsledky červnových a červencových jednání o konkrétní přípravě modelu federace, setkaly se s razantním negativním hodnocením slovenských demokratických exulantů. Varovalo se, že ústavní zákon o federaci je uspěchaně připraven, a proto nepřipraven. Tentokrát se již názorně mohlo varovat, že navrhovaná podoba federace je kopií sovětského „federálního" systému, především, že ve skutečnosti podřizuje vůli členů federace tuhému centralismu. Se zřejmým výsměchem se setkalo zjištění, že text přitom obsahuje velmi mnoho právnických chyb a velmi mnoho prázdných formulí. Vážné výhrady k této podobě federace byly sumovány v tezích: Federace je komunistickým dílem a bude jedině mechanismem komunistického diktátu. Federace nemá demokratické základy. Nepřinese žádnou pozitivní změnu. Nerozhodují ústavní formy, ani jednotlivé zákony svým pouhým textem, rozhodující je „životní náplň a obsah systémů".[133]

Agrese Sovětů a jejich čtyř satelitů v srpnu 1968 přinesla komentáře zaměřené na obecnější roviny, počínaje tématy „celkové perspektivy Československa", až po rovinu „co skutečně chtějí Sověti v Evropě" (i co už nedokážou). Tak Martin Kvetko patří celkově mezi první, kdo začínali používat výrazu neostalinismus jako základní charakteristiku režimu v zemích sovětského bloku pro právě na-

[132] LETTRICH, J.: Asymetria a symetria ..., s. 7-8 (a pozdější příspěvky Lettricha, Kvetka, Mrázka aj. opakovaně).

[133] LETTRICH, Jozef: Druhá československá federácia. In: *Naše snahy*, IV, 1968, č. 4, s. 4-6.

stupující etapu.[134] Kvetko také vyhodnotil, že Československo už není pouhým satelitem, od 21. srpna 1968 je ryzí sovětskou kolonií. Husák má na tom podstatný osobní podíl. „Husák je ochotný ještě dříve, než je z Moskvy o něco požádán." Československo je takto v podstatně horším postavení než Polsko či Maďarsko; ve skutečnosti se dostalo na úroveň Podkarpatské Rusi, Estonska, Lotyšska a Litvy.[135]

Hodnocení slovenského demokratického exilu vůči dokončovací etapě a samotnému přijetí ústavního zákona o československé federaci ještě věcně přitvrdilo. Oproti domácímu nadšenectví a očekávání spásy až zarazí celkový tvrdý odsudek. Klíčová výtka hlásá, že federace se neměla zavádět pod sovětskou okupací; tím je podmíněn celý její skutečný profil, je definována její reálná mocenskopolitická role. Další generální výhradu podává sumace státovědných analýz, v tezi, že federace je monstrum svou strukturou,[136] že federace je komunistická monstrózní neupřímná stavba.[137] K tomu navíc nesmlouvavě, že přijatá podoba federace je plně a přesně začátkem normalizace.

V konkrétních dimenzích mechanismů federace se akcentovalo: Federální vláda a republikové vlády jsou jedno a totéž, je to diktatura komunistické strany. Zároveň je to jen vytvoření nových koryt pro komunistické představitele. Federace se tímto stává danajským darem ve vytvoření obludného byrokratického aparátu, který je tak ještě horší než před 1968. A federace bez skutečných svobodně zvolených zastupitelských sborů není žádnou reálnou federací. Sama idea federace je zdravá; avšak konkrétní řešení v Československu je od počátku chybné, zlovolné, je krytím komunistických zájmů; myšlenka federace se tím nebezpečně znevažuje.[138]

V kritice se došlo až k hodnocení, že federace přinesla větší ohrožení slovenských zájmů, než tomu bylo za policejního centralismu Novotného éry. Takto je federalizace ještě úžeji spojována se samotnou podstatou normalizace, včetně dimenze sovětských zájmů. „Varovali jsme opakovaně, že přijetí federace pod sovětskou okupací je další moskevská příšerná past, že se naopak nic neztratí, když se s přijetím federace počká."[139] Federace byla odmítána jako fikce, jako pouhá zástěrka, nakolik ve skutečnosti se provádí recentralizace.[140]

Federace byla vyhodnocována rovněž jako přetvářka, resp. podvod i v di-

---

134 KVETKO, Martin: Éra neostalinizmu. In: *Naše snahy*, IV, 1968, č. 6, s. 7-8.

135 KVETKO, Martin: Československo v koloniálnom postavení. In: *Naše snahy*, V, 1969, č. 6, s. 1-3.

136 LETTRICH, Jozef: Prvé chybné kroky. In: *Naše snahy*, V, 1969, č. 2, s. 5-7.

137 Například u Jozefa Mrázka ještě o více než rok poté: MRÁZEK, Jozef: Recentralizácia proti federácii. In: *Naše snahy*, VI, 1970, č. 2, s. 2-6.

138 LETTRICH, J.: Prvé chybné kroky..., s. 7; KVETKO, Martin: Poznámky k československej federácii. In: *Proměny*, VI, 1969, č. 2, s. 54-59, č. 3, s. 35-39.

139 KVETKO, Martin: Poznámky k československej federácii. in: *Proměny*, VI, 1969, č. 2, s. 55-56.

140 Například: LETTRICH, J.: Druhá československá federácia, s. 6; následně od sklonku 1968 až např. po jaro 1970: MRÁZEK, J.: Recentralizácia proti federácii, s. 2, 6. (Mrázek mluví otevřeně o „zahnívání federace".)

menzi státoprávní. Totiž takzvaný[141] ústavní zákon je ve skutečnosti právnický zmetek, není naplnitelný. K tomu přirozeně je opakován parametr, že federace může být reálnou jedině za podmínek plné suverenity navenek a plné demokracie uvnitř.[142] Federace má dalekosáhlé nedostatky, otázkou je spíše, kolik jich bylo vpašováno předem záměrně za účelem pozdějších manipulací. Odsudek je poté formulován jako absolutní: Skutečnost bude zakrátko tam, kde byla podle Gottwaldovy ústavy z roku 1948.[143] A k tomu: Nikdo neučinil pro česko-slovenské vztahy nic horšího než čeští a slovenští komunisté.[144]

Tedy slovenský demokratický exil neodmítal princip federace, žádal však reálnou a demokratickou federaci, federaci pro občany, stejně tak federaci kvalitně juristicky připravenou. Exil odmítal federaci jako koryta pro komunisty a především odmítal nový nástroj, který bude od počátku zneužitím, kterým budou mechanismy komunistické nadvlády a sovětské okupace učiněny ještě efektivnějšími, než byly před rokem 1968. Slovenský demokratický exil odmítal federaci ve formě juristického blábolu, tím spíše, bylo-li zde podezření, že blábol je zkonstruován záměrně, od počátku s cílem budoucích manipulací. Právě tak i následující kroky slovenských komunistů byly striktně odmítnuty a jmenovitě Husák byl hodnocen jako mimořádně nebezpečný a záludný aktivista.[145]

* * *

Ze strany Čechů v domácím prostředí byla československá federace brzy vysmívána, pro většinu Slováků se táhla velmi dlouhá cesta k poznání, že federace má zcela prázdný obsah, že slouží pouze jako maskování pro Husákův režim. Do ústavního zákona o federaci vestavěné konfederativní elementy jakožto údajná garance slovenských zájmů nemohly být nijak účinné; byly totiž zcela vyřazeny paragrafem o „vedoucí úloze komunistické strany". Teprve po pádu komunismu začaly konfederativní elementy fungovat jako kukaččí vejce; především otevřely dveře nacionalistům všeho druhu z české i slovenské společnosti; tak startoval vývoj k rozpadu Československa.

Rozpad a co dále?

Po listopadu 1989 se ukázalo, že kontinuita s předúnorovým právním myšlením je v domácích československých poměrech již zcela přetržena, resp. zde-

[141] S oblibou užívané hodnocení, nakolik nebyl přijat legitimně.

[142] Například: MRÁZEK, Jozef: Republika bez ústavy? In: *Naše snahy*, VI, 1970, č. 1, s. 14-15.

[143] MRÁZEK, J.: Recentralizácia proti federácii..., s. 5-6.

[144] KVETKO, Martin: Medzi Čechmi a Slovákmi. In: *Naše snahy*, 4, 1968, č. 1, s. 4–7; LETTRICH, Jozef: Česko-slovenský pomer. In: *Naše snahy*, 4, 1968, č. 3, s. 4-5.

[145] LETTRICH, Jozef: Asymetria a symetria. In: *Naše snahy*, 4, 1968, č. 3, s. 8.

molována v důsledcích normalizace. Devastace federalistického myšlení se proto spolupodepsala i na bezradnosti a nepoučených improvizacích při projednávání potřeby skutečné juristické revize vnitřního uspořádání Československa i na jeho destrukci. Rozdělení státu však nepřineslo nic lepšího než bolševické rozdělení jednoho centralismu na dva centralismy. Navíc zpozdilo vstup ČR a SR do Evropské unie nejméně o pět let.[146] Revitalizace jmenovitě ústavního práva se táhla ještě následných dvacet let a dodnes není zcela dovršena. Revitalizace v teorii federalismu je dodnes v počátcích.[147]

Česká republika i Slovenská republika se staly od roku 1993 státy s extrémně centralistickým zřízením.[148] Jejich ústavy jsou kukačím vejcem, vneseným právníky stále zatíženými komunistickým myšlením. Samospráva obcí, stejně tak samospráva později ustavených krajů zůstává – z důvodů masívních dohlédacích a kontrolních pravomocí státních orgánů moci výkonné – spíše symbolická než faktická. Jejich rozpočet závisí v obrovském rozsahu na vůli parlamentu a ještě více na vůli či zvůli ministerských úředníků, přidělujících dotace všeho druhu.

Kraje byly zatíženy i problémem se sebeidentifikací; pouze čtyři kraje v ČR nesou jméno odvozené vymezením části území „historických zemí“,[149] přičemž ostatní kraje nesou pouze pojmenování dle svého hlavního města.[150] A kraj Vysočina nese zcela vyumělkované jméno, které v představách řadového obyvatelstva je mnohem více spojeno s pojmenováním populárního salámu než s konkrétním územím; navíc mu zcela chybí přirozené centrum. Na Slovensku všechny kraje nesou pojmenování podle krajského města; je to výraz bezradnosti. Mnohé z hraničních úseků mezi kraji v obou státech jsou přitom vedeny naprosto nesmyslně.

Toto zřízení je opakovaně předmětem kritiky; byly předkládány i konkrétní návrhy spojovat příliš malé kraje,[151] ba dokonce krajská zastupitelstva vybavit kompetencemi skutečných krajů. Avšak ústavy obou států byly připravovány v roce 1992 v uspěchaném tempu, a tak každý návrh pro i jen maličkou změnu ústavy hrozí dnes požadavkem a vlastně potřebou připravit úplně novou ústavu. A k tomu v současných politických elitách České republiky i Slovenské republiky není žádná politická vůle; naopak taková perspektiva je pro ně strašákem. A k tomu pro několik generací Čechů i Slováků zůstává podnes představa o federalismu silně zatížena obrazem zmetkovité quasifederace z dob 1968-1992. Ústava České republiky v původním znění (1992) sice mluvila neurčitě o ze-

[146] A tato ztráta se průběžně dále „úročí“, a to nejen v ekonomické rovině, Zbrzdilo vstup i pro Polsko a Maďarsko, což se ve vypjatých momentech rovněž projevuje negativně na účet ČR i SR.

[147] Což se negativně projevuje i ve vztahu k Evropské unii a v konkrétním fungování ČR a SR v ní.

[148] A to v České republice v ještě mnohem obsáhlejších rozměrech než na Slovensku.

[149] Totiž Středočeský, Jihočeský, Jihomoravský, Moravskoslezský; sem lze přiřadit i podivný, nesmyslný a nefunkční kraj Praha.

[150] Plzeň, Karlovy Vary, Ústí n.L., Liberec, Hradec Králové, Pardubice, Olomouc, Zlín.

[151] Právě to bylo nezbytné učinit v dimenzi NUTS-2 pro finanční podporu z EU. A tak proti čtrnácti krajům na území České republiky stojí osm NUTS-2.

mích. Panuje ovšem tvrdý centralismus s pouze náznakovým[152] fungováním samosprávy.

Závěrem

Tedy federalistické myšlení se odvíjelo v období 1918-1938(-1948) pomalu, přesto nadějně. Vniřní politické překážky bylo možno překonat, tedy spíše pro mezinárodní okolnosti (nacistický tlak a sovětské vměšování) ztroskotala orientace na skutečnou federalizaci Československa. Realizace komunistického modelu státu i práva vedla k dalekosáhlé devastaci jak právního myšlení nominálně kvalifikovaných právníků, tak právního vědomí řadového obyvatelstva. Extrémní centralismus se stal podvědomě natolik samozřejmou normou, že se z toho slovenská ani česká politická veřejnost nedokázaly vymotat dodnes. A v souvislosti s tím i možnost z let 1990-1992 byla prohrána a zmarněna zčásti ze zlé vůle a zčásti z ryzí hlouposti.

Celých sto let je obecně zatíženo. Ústavu přijímal vždy někdo, jehož legitimita je zpochybnitelná již na první pohled. Od L. Spiegela se lze inspirovat pro hodnocení, že všechny od roku 1918 až dosud přijímané ústavy byly oktrojované, totiž ve smyslu, že vždy někdo nepověřený si zahrál na konstituantu. Jen původní volba a volební pověření Ústavodárného národního shromáždění v roce 1946 slibovaly pozitivní vybočení z uvedené zátěže; avšak čistkou v ÚNS po převratu z února 1948 bylo delegitimizováno i Ústavodárné národní shromáždění. Všechny ústavy doposud byly přijaty nelegitimně, společnost však neprotestovala, resp. ojedinělé protestní hlasy zůstaly nevyslyšeny. Navíc časté přijímání nových ústavních zákonů činí z ústavy znovu a znovu „trhací kalendář", znevažuje sám smysl ústavy, zpochybňuje ústavu v očích veřejnosti.

Sám proces rozdělení (resp. rozbití) Československa navíc přinesl legitimizaci principu: Jakýkoli velký problém je nejlépe řešitelný jakýmkoli dalším dělením státu v prostoru bývalého Československa. Nové dělení bude vítáno jako slibné a s nadšením. Ve velké krizi bude pozdě na hledání účinného federalistického východiska.

[152] S použitím výrazu P. Pitharta pro jiný právní problém.

Federalism in Czechoslovakia as a mismatch between law thinking and political reality: Centralisation after 1918, devastation after 1938, demolition after 1948 and 1968

VLADIMÍR GONĚC

The paper reflects on the continuity with the pre-1918 period. In the years 1918-1938 (-1948), the concepts of federalism evolved slowly, but showed promise. The reality of 1918-1938 wavered between centrality and federalism as specific features of Sub-Carpathian Ruthenia, Slovakia and Moravia manifested themselves. The expertise of law theorists and the level of law thinking grew from almost zero to the European standard, reaching a peak in 1946 and 1947. Implementation of the communist model of state and law in the post-1948 period led to profound devastation of the law thinking of formally qualified lawyers and of the law consciousness of the general population; hence the federation of 1968 was fictitious in nature. Extreme centralization has become unwittingly entrenched as a standard so deeply that, to this day, neither Slovak nor Czech political public have been able to find the way out. Hence, the opportunity of 1990-1992 was lost and frustrated partly due to ill will and partly through sheer foolishness.

VNITŘNÍ MIGRAČNÍ POHYBY V ČESKOSLOVENSKU V KONTEXTU ČESKO-SLOVENSKÝCH VZTAHŮ

Eds.: Vladimír Goněc, Roman Holec

Předkládaná kolektivní monografie byla připravena pod koordinací Slovensko-české/Česko-slovenské komise historiků na základě workshopu – konfrontace spoluautorů při příležitosti stejnojmenné konference, kterou uspořádaly v Liberci dne 19. října 2016 Katedra historie Přírodovědně-humanitní a pedagogické fakulty TU v Liberci a Krajská vědecká knihovna v Liberci.

ČEŠI NA SLOVENSKU – SLOVÁCI V ČESKÝCH ZEMÍCH. POHYBY TAM A ZASE ZPĚT (1918-1992)

JAN RYCHLÍK

Československo 1918-1938

Poslední uherské sčítání lidu zjistilo na území pozdějšího Slovenska celkem 7556 Čechů. Šlo vesměs o zaměstnance soukromého sektoru. Uhry měly vlastní státní občanství,[1] takže Češi jako občané Předlitavska byli v Uhrách v postavení cizinců a nemohli tedy pracovat ve státní ani veřejné správě. To se samozřejmě v rámci Československé republiky změnilo. Nastal pohyb českých úředníků na Slovensko a právě zaměstnanci státu tvořili velkou část českého migračního pohybu. Při prvním sčítání lidu v roce 1921 bylo na Slovensku zjištěno 71 733 Čechů, resp. přesněji: 71 733 osob pocházejících podle domovského práva z českého etnického území historických zemí. Přesný počet Čechů nelze z tohoto sčítání zjistit, protože Češi a Slováci byli sčítáni společně jako příslušníci československého národa. O devět let později, při druhém sčítání lidu, bylo na Slovensku zjištěno již 120 926 Čechů, přičemž toto číslo je přesnější, než údaje zjištěné v roce 1921. Sčítané osoby mohly totiž tentokrát uvést vedle československé národnosti i český nebo slovenský obcovací jazyk.[2]

Sociální struktura Čechů na Slovensku byla deformovaná, protože v ní byla nadprůměrně zastoupena humanitní i technická inteligence. V roce 1930 patřilo 50 111 (tedy 41,44%) Čechů na Slovensku k veřejné a státní službě nebo k svobodným povoláním a dalších 20 652 (17%) k vojsku (zde jsou započítáni i vojáci základní služby).[3] Minimálně byly naproti tomu v sociální struktuře početně zastoupeny kategorie obyvatelstva, tvořící jinak podstavu sociální pyramidy, tedy dělníci a rolníci. Rolníky nacházíme prakticky jen mezi přídělci z pozemkové reformy. Šlo především o bývalé legionáře, kteří dostávali příděly hlavně na jižním Slovensku, kde měli čeští a slovenští kolonisté rozbít souvislé maďarské osídlení. Další kategorií byli vlastníci tzv. zbytkových statků, větších hospodářských celků přidělovaných hlavně politickým prominentům. Počet českých přídělců byl ale malý: když byl po zániku Československa nařízen protektorátním ministerstvem zemědělství soupis půdy na Slovensku nacházející se v držení protektorátních

[1] Zákonný článek L/1879 o nabývání a pozbývání státního občanství.

[2] Příslušné údaje o Češích na Slovensku zjistil český statistik Antonín Boháč na základě původních sčítacích archů. Viz BOHÁČ, Antonín: Češi na Slovensku. *Statistický obzor*, 16, 1935, s. 183-190.

[3] BOHÁČ, A.: c,d,, s. 183.

občanů, bylo zjištěno jen 970 přídělců.[4] Mezi dělníky se Češi vyskytovali jako příslušníci vysoce kvalifikovaných kategorií v specializované výrobě (ve třicátých letech především zbrojní), t.j. ta část dělnictva, která se svými příjmy a způsobem života blíží nižší střední třídě.

Po roce 1918 byl na Slovensku akutní nedostatek slovenských úředníků, umocněný ještě tím, že část starého uherského aparátu se rozhodla zaujmout vyčkávací taktiku a odmítla přejít do služeb nového státu. Podle zpráv jednotlivých referátů ministerstva s plnou mocí pro správu Slovenska (MPS) z 21. června 1919 vypadala situace takto: ve finanční správě bylo r. 1917 158 konceptních úředníků, v r. 1919 jen 78, z toho 49 převzatých z uherské správy a 29 Čechů. Finanční ředitelství muselo úřadovat z nouze slovensky a maďarsky, protože původní úředníci slovenštinu dostatečně neovládali. Účetních úředníků bylo r. 1917 celkem 269, v r. 1919 jen 149, z toho původních 111 a Čechů 38. Berní úřady celkem převzaly 94 osob, z českých zemí přišlo 66, neobsazených míst bylo 90. Pouze finanční stráž byla pouze česká, avšak to je nutno přičíst na vrub i té skutečnosti, že Rakousko a Uhry tvořily jednotné celní území, takže na hranice Slovenska, kryjící se na západě a na severu s hranicemi Zalitavska proti Předlitavsku, před rokem 1918 finanční stráž nepůsobila a žádná státní (říšská) hranice Rakouska-Uherska s jiným státem Slovenskem neprobíhala. V resortu spravedlnosti z 563 soudců a prokurátorů pouze asi 50 ovládalo slovenštinu vyhovujícím způsobem a počet justičních úředníků došlých z českých zemí stačil pokrýt jen 1/3 potřeby. Referát sociální péče měl k dispozici jen 6 slovenských a 20 českých úředníků. Souhrnná zpráva o administrativě na Slovensku pak říká, že k dispozici pro doplnění úřadů z řad místního slovenského obyvatelstva je 117 advokátů a kandidátů advokacie a 20 lékařů.[5] S takovýmto personálním vybavením se Slovensko spravovat nedalo. Obsazování míst mělo ještě jiný aspekt: u části inteligence ze Slovenska panovaly určité obavy, že se vrátí maďarský režim, který by pak mohl přijetí funkce kvalifikovat jako zradu.

Na druhé straně nelze popřít, že odsunem na Slovensko se české země zbavovaly přebytku své inteligence: ta byla velmi početná už před rokem 1914 a nyní se navíc do českých zemí vrátili i úředníci sloužící v jiných částech někdejšího Předlitavska a v Bosně. Posílání těchto úředníků na Slovensko šlo často i nad rámec nutné potřeby. Tento názor formuloval už ľudácký publicista Konštantín Čulen v r. 1944: „Je isté, že Slovensko by sa nebolo obišlo bez českej pomoci. To je skutočnosť, na ktorej sa nič nedá meniť. Ale táto pomoc bola príliš silná.“[6]

---

[4] Národní archív České republiky (NA ČR), fond (f.) Pozemkový úřad pro Čechy a Moravu (PÚČM), i. č. 175, kart. 245, č. 14418.

[5] Archív Ústavu T. G. Masaryka Praha (AÚTGM), f. TGM-R (republika), k. 396, fasc. 1 – souhrnná správa Milana Ivanky pro prezidenta T. G. Masaryka.

[6] ČULEN, Konštantín: *Slováci a Česi v štátnej službe Č-SR* (2. vyd.), Trenčín 1994, s. 29 (první vydání této knihy je z roku 1944).

Již od počátku byl také zřejmý rozdílný přístup k starému rakouskému a někdejšímu uherskému úřednictvu. Rozpor vyplýval vlastně již ze samé podstaty rozdílu mezi rakouskou a uherskou správou, resp. jejich národnostní orientací. Rakouský úředník mohl být jakékoliv národnosti, žádalo se po něm jen, aby byl „věrný císaři" (Kaisertreu), tedy loajální vůči státu a plnil si své povinnosti. Skutečnost, že se otevřeně hlásil k české národnosti a angažoval se např. v českých spolcích, mu nebyla nijak na závadu. Na etnicky českém území Čech a Moravy byla státní správa včetně bezpečnostního aparátu česká, tj. složená z uvědomělých Čechů, a tento aparát proto mohl být bez větších změn využit. V Uhrách byla situace jiná: především ten, kdo to chtěl získat významnější postavení ve státní správě, byl zpravidla nucen hlásit se alespoň formálně za Maďara. Pokud tak ale učinil, měl již možnosti stejné, jako skutečný etnický Maďar. Nedá se říci, že by správa na slovenském území byla maďarská v etnickém smyslu, protože se v ní ve velké míře uplatňovali i lidé slovenského původu, ovšem jen takoví, kteří byli nanejvýše „tichými Slováky", tj. neangažovali se v slovenském národním hnutí a nedávali příliš veřejně najevo svou národnost. Po vzniku Československa byl v českém prostředí dostatek národně uvědomělého úřednictva nižších a středních kategorií, na Slovensku bylo sice ve státní správě i ve vysokých funkcích poměrně dost lidí slovenského původu, ale jejich národnostně lhostejných nebo nevyhraněných. Kromě toho při zapojení Slovenska do Československa, které mělo vlastně podobu připojení Slovenska k českým zemím, platil obecný princip uplatňovaný i v jiných zemích: pokud je jakémukoliv státu připojeno nové území, pak je na toto území posílán úřednický a bezpečnostní aparát z mateřské země, tedy z původního státního území. Úředníci pocházející z připojeného území, tedy domácí lidé, jsou zpravidla považováni buď za neloajální anebo za málo výkonné a jsou proto využíváni jen v omezené míře.

Je nutno ještě dodat, že na počátku existence republiky nebyl ani na Slovensku mezi místní inteligencí o místa ve státní správě příliš velký zájem, protože byla poměrně špatně placena. Slovenská předválečná inteligence měla nyní mnohem lepší možnosti uplatnit se ve svobodných povoláních anebo vůbec v soukromém sektoru. Situace se ale vyhrotila po příchodu první poválečné krize v první polovině dvacátých let a tím více samozřejmě potom za velké hospodářské krize. Tehdy začal být o místa ve státní službě velký zájem, protože zde byla naděje na definitivní ustanovení, které se – přes nízké platy – pokládalo oprávněně za zabezpečení před nezaměstnaností. Mezitím dospěla vlastní mladá slovenská inteligence, jež se potřebovala realizovat a která již neznala z vlastní zkušenosti poměry před rokem 1918. Čeští úředníci a učitelé, definitivně ustavení, měli již místa obsazena, nová se nezřizovala. Jednotlivé politické strany kromě toho zaopatřovaly svým stoupencům místa ve státní službě a tak se opětovně snažily přebytek sil z českých zemí umístit na Slovensku či Podkarpatské Rusi.

I když v meziválečném dvacetiletí převažoval pohyb z českých zemí na Slovensko, neznamená to, že neexistoval i pohyb opačným směrem. Průmyslové české země, především pak regiony nacházející se blízko k slovenské hranici,

jako bylo např. Ostravsko či Brněnsko, už tehdy často využívaly pracovní sílu ze Slovenska, která byla zpravidla levnější, než pracovní síla domácí. Kromě toho tisíce slovenských zemědělských dělníků odcházely ročně do západních částí republiky na sezónní práce, především na česání chmelu. Kromě toho v českých zemích působili už před rokem 1914 potulní řemeslníci, jako byli dráteníci („drotári"), košíkáři, brusiči apod. Slováci sloužící v armádě byli také často úmyslně překládáni do českých zemí. V roce 1930 žilo na území českých zemí 44 451 Slováků.[7]

Druhá republika - období autonomie 1938-1939

Otázka Čechů a zejména českých úředníků na Slovensku byla vždy v popředí agitace Hlinkovy slovenské ľudové strany (HSĽS). Po převzetí moci ľudáky 6. října 1938 byl proto problém českých úředníků jedním z prvních příčin kolize mezi slovenskou a ústřední vládou.

Podle pamětí ministra Karla Ladislava Feierabenda to byla ale česká strana, která navrhla iniciativní řešení v podobě odvolání 9000 úředníků ze Slovenska. S návrhem vystoupil ministr financí Josef Kalfus, který též ministerské radě navrhl uvolnit 4000 důstojnických míst pro slovenskou kvótu.[8] Zbytek českých úředníků byl buď pro Slovensko nepostradatelný, nebo měl za ženy Slovenky. Předseda autonomní vlády Jozef Tiso údajně s návrhem souhlasil. Na základě vládního nařízení č. 382/1938 Sb. se ústřední vláda zavázala převzít ze Slovenska 9000 českých úředníků a státních zaměstnanců výměnou za všechny slovenské úředníky a zaměstnance v českých zemích vyjma těch, kteří pracovali v ústředních úřadech. Odsunuti ze Slovenska měli být především ti Češi, proti kterým měla slovenská vláda námitky odborného či politického rázu a ti, kteří neovládali slovenský jazyk. Naproti tomu se slovenská vláda zavázala, že ostatní české úředníky a zaměstnance ponechá na jejich místech a že jejich národnost jim v budoucnu nebude na překážku v služebním postupu. Odsun, který měl být skončen do 31. března 1939, realizovala Státní stěhovací komise (SSK). Tato instituce byla původně zřízena na přestěhování úředníků z odstoupeného území v rámci tzv. stěhovací akce („Státní akce stěhovací" – STAS).[9]

---

7 *Statistická ročenka 1957*. Praha 1957, s. 51.

8 FEIERABEND, Karel L.: *Politické vzpomínky*. I. (2.vyd.). Brno 1994, s. 90.

9 RYCHLÍK, Jan – RYCHLÍKOVÁ, Magdalena: Zprávy Státní stěhovací komise o postavení Čechů na Slovensku (1939-1945). *Česko-slovenská historická ročenka 2013*, Skalica-Bratislava 2014, dok. 1, s. 244-245. Srv. Slovenský národný archív (SNA), f. Ministerstvo vnútra SR (MV), i. č. 136, kart. 154, č. 3915/39 prez.

Protektorát, Slovenská republika a druhá světová válka (1939-1945)

a) Češi na Slovensku

Podle tzv. krajinského soupisu obyvatel bylo k 31. prosinci 1938 na Slovensku 77 488 osob hlásících se k české národnosti. Česká národnostní skupina zde tak byla po minoritě německé, která čítala 128 347 osob, druhou nejpočetnější národnostní menšinou.[10] Pokud šlo o státní a veřejné zaměstnance, vycházela slovenská vláda ze zásady, že zánikem Česko-Slovenska pozbyla platnost i dohoda s ústřední vládou, podle které mělo být do českých zemí odesláno pouze 9000 českých státních zaměstnanců. Vláda proto 18. března 1939 rozhodla propustit *vůbec všechny* státní a veřejné zaměstnance české národnosti, vyjma těch, které pokládala za nepostradatelné. [11]

Rozsáhlá vlna národnostních čistek začala v ozbrojených složkách a správním aparátu: od 22. března probíhala rozsáhlá evakuace vojáků, 24. března začal odsun četníků a potom byli propuštěni ostatní zaměstnanci rezortu vnitra.[12] Zatímco vojenské a četnické útvary opouštěly Slovensko organizovaně, civilní zaměstnanci odcházeli většinou s rodinami individuálně, přičemž byli často okrádáni příslušníky HG, která v té době vykonávala přechodně celní a pasovou kontrolu. Šlo o to, že Slovensko převzalo (recipovalo) československý celní a devizový zákon[13] a neumožňovalo proto volný vývoz cenností, valut a domácí měny. Oficiálně bylo možno ze Slovenska vyvážet bez povolení devizové banky jen 500 korun, zbytek měl být deponován v bance nebo přímo na hranicích. Pravda je ovšem taková, že právě na hranicích gardisté často veškeré cennosti – bez ohledu, či byl jejich vývoz dovolen či nikoliv – „deponovali" do vlastních kapes, což bylo předmětem opakovaných stížností.

Vyhošťování českých zaměstnanců ze Slovenska vedlo k četným protestům a zásahům protektorátních úřadů prostřednictvím Státní stěhovací komise. Po zhruba měsíčním vyjednávání byla 17. května 1939 podepsána dohoda: nenahraditelní státní zaměstnanci byli nyní pokládáni za „vypůjčené" od vlády protektorátu a propustit je mělo být v budoucnu možné jen vždy k 30. červnu každého roku. Protektorátní vláda se zavázala takovéto osoby přijmout a zaměstnat.[14] Podle zprávy slovenského ministerstva dopravy a veřejných prací bylo k 1. červnu 1939 na Slovensku 2718 státních zaměstnanců české národnosti, vyjma těch, kteří sloužili v slovenské armádě.[15] V armádě sloužilo k 30. červnu téhož roku 104

[10] HROMÁDKA, Jozef: *Všeobecný zemepis Slovenska*. Bratislava 1943, s. 114.
[11] SNA, f. MV, i. č. 136, k. 14, č. 3705/39 prez.
[12] *Slovák,* 19. 3. 1939, 25. 3. 1939.
[13] Vl. nar. č. 2/1939 Sl. z. a č. 3/1939 Sl. z.
[14] Text dohody viz *Zvesti MŠANO,* č. 89*,* s. 221—223.
[15] ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Zlatica: Postavenie Čechov v Slovenskej republike 1939-1945. In: *Historie a vojenství*, 40, 1991, č. l, s. 53.

důstojníků a 136 rotmistrů české národnosti.[16] Kromě toho slovenská vláda rozhodla, že odborníci, kteří se již asimilovali, a zejména ti Češi, kteří mají za manželky Slovensky, mohou být na Slovensku ponecháni trvale, samozřejmě, pokud proti nim nejsou námitky politického charakteru. Takové osoby měly složit slovenskému státu služební přísahu a obdržet slovenské občanství.[17] Dohoda ze 17. května 1939 zůstala v platnosti až do konce války, i když ji z formálních důvodů Němci neuznali, protože neuznávali právo protektorátu mezinárodní dohody uzavírat. Česko-slovenská dohoda byla proto 6. prosince 1940 pojata v mírně modifikované podobě do německo-slovenské dohody o převzetí závazků plynoucích z veřejného sociálního pojištění.[18] Čeští zaměstnanci, kteří nebyli propuštěni do 30. června 1939 (zaměstnanci Slovenských železnic do 30. září 1939) mohli být propuštěni vždy jen k poslednímu dni června každého roku, a jejich jména musela slovenská vláda cestou říšské vlády předem oznámit protektorátním úřadům. Čeští zaměstnanci mohli sami dát výpověď rovněž vždy jen k 30. červnu každého roku a to s tříměsíční výpovědní lhůtou. Česká národnost u dočasně ponechaných úředníků a zaměstnanců nesměla být na újmu jejich služebnímu postupu a postavení. Čeští úředníci – občané protektorátu měli nárok trávit své dovolené v protektorátu. Při návratu do protektorátu jim Slovenská republika hradila stěhovací náklady a jejich majetek byl osvobozen od cla. Počet českých úředníků dočasně ponechaných na Slovensku měl být stanoven na 1720 osob,[19] ale z definitivního textu smlouvy byla nakonec tato kvóta vypuštěna.

Bez ohledu na usnesení vlády o trvalém ustanovení části českých zaměstnanců byli Češi nadále pokládáni za neloajální živel a podrobeni dalším prověrkám. Usnesením vlády ze 17. května 1939, tedy ze stejného dne, kdy byla schválena česko-slovenská dohoda, byl všem českým zaměstnancům změněn služební poměr na dočasný, což bylo na podzim r. 1939 dodatečně legalizováno vládním nařízením č. 254/1939 Sl. z. 13. března 1940 se pak na úřadu předsednictva vlády (ÚPV) konala k problému další mezirezortní porada. Teprve v lednu r. 1941 byla záležitost v zásadě uzavřena: trvale mělo být ve službách Slovenské republiky ponecháno 528 Čechů a dočasně 787.[20] I tak však ÚPV nařídilo jednotlivým ministerstvům vyjma MZV, aby předběžně nebyly trvale ponechaným českým zaměstnancům vydány dekrety.[21] Celkem vypadala bilance následovně: z 20 541 českých státních a veřejných zaměstnanců k 1. říjnu 1938 jich odešlo k 30. červnu

[16] Tamtéž, s. 68—69.

[17] SNA, f. MV, i. č. 136, k. 14, č. 3915/39 prez.

[18] Německá a slovenská vláda se dohodly, že smlouva vstoupí v platnost hned po podpisu, což potom paradoxně zpozdilo její ratifikaci. Slovenská vláda dohodu formálně dodatečně schválila teprve 14. 12. 1943 a sněm s ní vyslovil souhlas 2. 3. 1944. Publikována byla vyhláškou ministra zahraničních věcí pod č. 89/1944 Sl. z.

[19] NA ČR, f. Předsednictvo ministerské rady (PMR), k. 3704, intimát z 9. 12. 1940.

[20] SNA, f. ÚPV, k. 246, č. 310/3/1941. Seznamy trvale a dočasně ponechaných Čechů a Čechů propuštěných k 30. 6. 1941 podle resortů.

[21] SNA, f. ÚPV, k. 246, č. 310/3/1941, dodatek z 20. 1. 1941.

1939 17 763 a k 1. říjnu 1943 19 367.[22] Valerián Bystrický uvádí, že k 31. říjnu 1943 bylo na Slovensku 1174 českých státních a veřejných zaměstnanců a do konce války jejich počet poklesl na 542.[23] Z těchto čísel ale není jasné, zda tito Češi odešli do protektorátu, anebo zda jim bylo uděleno slovenské občanství a tím vypadli ze statistiky, ačkoliv byli ve službě ponechaní.

Pokud šlo o postavení Čechů v soukromém sektoru, rozhodující bylo, zda měli možnost získat slovenské občanství či nikoliv. Už ústavní zákon o autonomii Slovenska č. 299/1938 Sb. z 22. listopadu 1938 zaváděl tzv. krajinskou příslušnost, tj. zvláštní slovenské občanství, jehož podmínkou bylo domovské právo na Slovensku. Prováděcí zákon či alespoň nějaký nižší právní předpis o krajinské příslušnosti ovšem nebyl v období autonomie vydán a tak se v praxi otázka slovenského občanství uskutečnila až po vyhlášení samostatnosti 14. března 1939. Osoby, které byly k tomuto dni československými občany ve smyslu československého zákona z 9. dubna 1920 (č. 236/1920 Sb.) upravujícího předpisy o nabývání a pozbývání domovského práva a státního občanství, se stávaly slovenskými státními příslušníky jen tehdy, pokud měly v některé obci na Slovensku domovské právo, tedy zda výslovně požádala o přijetí do svazku obce a bylo jí vyhověno. Takových osob bylo relativně málo, protože v době ČSR neměl nikdo důvod o změnu domovské příslušnosti žádat. Ústavní zákon č. 255/1939 Sl. z. 25. září 1939 o slovenském občanství podmínky získání státní příslušnosti dále zpřísnil, protože přiznával občanství jen tomu, kdo měl v některé obci Slovenské republiky domovské právo nepřetržitě od 30. října 1918. Výjimku tvořili úředníci, kteří sice původně měli domovské právo na Slovensku, ale byli v době trvání Československé republiky služebně přeloženi do českých zemí, a získali z tohoto titulu domovské právo v místě svého působiště: na ty se pohlíželo, jako by po celou dobu měli domovské právo ve své původní slovenské obci.[24] Smyslem zákona byla právě možnost odebrání státního občanství Čechům a rovněž Maďarům, kteří jej získali až podle tzv. Dérerova zákona.[25] Ti, kdož získali domovské právo po 30. říjnu 1918, mohli do šesti měsíců žádat o jeho přiznání a do té doby nemohli být vyhoštěni. I když při udělování státního občanství osobám, které

[22] ČULEN, K.: Slováci a Česi …, s. 179.

[23] BYSTRICKÝ, Valerián: Vysťahovanie českých štátnych zamestnancov zo Slovenska v rokoch 1938-1939. *Historický časopis*, 45, 1997, č. 4, s. 611.

[24] Uvedené ustanovení bylo do zákona vtěleno kvůli slovenským úředníkům a státním zaměstnancům působícím v době Československa v českých zemích, kteří by se jinak rovněž stali cizinci. Podle rakouského práva platného v českých zemích získával státní či veřejný úředník automaticky domovské právo v místě, kam byl služebně přidělen. Uherské právo platné na Slovensku podobné ustanovení neznalo, proto čeští úředníci působící na Slovensku automaticky v slovenské obci domovské právo nezískávali.

[25] Zákon č. 152/1926 Sb. z. a n., nazývaný podle svého autora a předkladatele Ivana Dérera „lex Dérer", umožňoval získání československého občanství osobám maďarské národnosti dlouhodobě žijícím na Slovensku, i když neměli v žádné československé obci domovské právo. Podmínkou byla jejich zachovalost a loajalita k československému státu.

získaly v letech 1918-1938 domovské právo na Slovensku, postupovalo ministerstvo vnitra poměrně benevolentně, nárok na jeho udělení Češi neměli. Ostatní osoby mohly získat občanství jedině udělením (naturalizací), na což samozřejmě neměl žádný cizinec právní nárok. Při projednávání ve sněmu zpravodaj návrhu ústavního zákona Vojtech Tvrdý otevřeně přiznal, že jeho účelem je zbavit stát nežádoucích a nepohodlných živlů.[26] Zákon ovšem objektivně postihoval také vedení politické vedení strany německé menšiny *Deutsche Partei*, které přišlo na Slovensko během 1. republiky ze Sudet či českého a moravského vnitrozemí. To se týkalo i předsedy strany a poslance sněmu Franze Karmasina, který sám pocházel z Olomouce, a schválením zákona by se tedy rovněž stal na Slovensku cizincem.[27] S ohledem na vazalský poměr Slovenska k Německu bylo proto při udělování slovenského občanství osobám německé národnosti postupováno – na rozdíl od Čechů – velmi benevolentně a byla také uzavřena slovensko-německá dohoda o úpravě státního občanství.[28]

Získat státní občanství udělením (naturalizací) nebylo pro Čechy snadné. Žádost se podávala na ministerstvo vnitra, které prostřednictvím okresních úřadů a četnických stanic provádělo další šetření, přičemž ke konečnému návrhu se ještě po politické stránce vyjadřovala místní organizace HSĽS, příp. HG a její mínění bylo zpravidla rozhodující. U žadatele se vedle zachovalosti a majetkových poměrů zkoumala zejména jeho politická příslušnost a aktivita před 6. říjnem 1938 a stupeň asimilace, hlavně pak používání slovenštiny na veřejnosti i v soukromí.[29] Výhodu měli obyvatelé pocházející z východní Moravy, kteří se mohli vydávat za moravské Slováky a dále osoby, mající za manželky Slovenky. To bylo způsobeno tím, že manželka vždy následovala manžela v domovském právu a tím i ve státní příslušnosti a jedině udělením slovenského občanství manželovi bylo možno vrátit slovenské občanství i jeho slovenské manželce. Velkou část z asi 30 000 Slováků žijících v protektorátu tvořily ostatně právě Slovenky vdané za české úředníky, které s nimi odešly do Čech a na Moravu.[30]

Až do r. 1941 byl počet udělených občanství malý. Podle sčítání lidu z 15. prosince 1940 se k české národnosti přihlásilo 17 443 osob,[31] avšak ze státních příslušníků Slovenské republiky udalo českou národnost pouze 3024 občanů.[32] Situace se změnila teprve po novele zákona o státním občanství v létě r. 1941. Podle ústavního zákona č. 160/1941 Sl. z. (zvaného též „asimilační zákon“) mohla každá osoba slovenské národnosti trvale bydlící na území Slovenské republiky

---

[26] Tesnopisecké správy Sněmu Slovenskej republiky (TS SSR), 1. zasadanie, 8. zasadnutie, 25. 9. 1939, s. 6. K dispozici na www.psp.cz.

[27] Viz Karmasinovo vystoupení v rozpravě – TS SSR, 25. 9. 1939, s. 13, www.psp.cz .

[28] Viz č. 71/1940 Sl. z., č. 89/1941 Sl. z.. Srv. podrobněji RYCHLÍK, Jan: Štáty, občania, občianstvo. In: *Historická revue*, 6, 1995, č. 5, s. 30—31.

[29] Štátny archív (ŠA) Bratislava, pob. Skalica, f. Okresný úrad (OÚ) Skalica, k. 461, č. 11.599/41 adm.

[30] SVETOŇ, Jozef.: *Slováci v európskom zahraničí*. Bratislava 1943, s. 48.

[31] SNA, f. Štátny štatistický úrad, k. 1 – sčítanie ľudu 15. 12. 1940.

[32] Štatistické správy*,* 2, 1941, séria A/1, č. 6, s. 1—2.

získat slovenské občanství na požádání. Pro určení národnosti byla sice rozhodující mateřská řeč žadatele, avšak pokud nebylo možno ji zjistit, postačilo prohlášení před úřadem státní správy, že se cítí být Slovákem. Smyslem zákona bylo hlavně hromadné udělení občanství Slovákům uprchlým z maďarského záboru jižního Slovenska. Problémem samozřejmě bylo určení národnosti. Zákon, který sněm schválil 26. června 1941, vycházel sice z objektivních znaků, především z mateřského jazyka, avšak umožňoval, aby ve sporných případech stačilo prohlášení žadatele, že se za Slováka považuje.[33] Tiso zákon vetoval a vrátil k novému projednání s požadavkem, aby o tom, kdo je slovenské národnosti, nemohl rozhodovat sám žadatel, ale úřady. Sněm veto přehlasoval a schválil zákon v původním znění. O tom, kdo je a kdo není Slovák, nicméně stále nebylo jasno. Teprve rezoluce sněmu z 15. dubna 1943 o tom, že ani neúplná znalost slovenštiny není na překážku tomu, aby byl někdo uznán za osobu slovenské národnosti, definitivně otevřela Čechům cestu k občanství.[34]

Počet udělených občanství se po schválení novely zákona zvýšil především u „moravských Slováků."[35] Převážná většina Čechů na Slovensku ovšem občanství ani nyní nezískala a žila nadále v postavení cizinců, kteří mohli být kdykoliv vyhoštěni. Protektorát byl nedílnou součástí Německé říše, která zastupovala ve vztahu k třetím zemím i protektorátní občany. Nařízením říšského ministra vnitra z 10. září 1939 byla na protektorátní příslušníky rozšířena platnost německých pasových předpisů,[36] což znamenalo, že mohli v zahraničí pobývat jen s německým cestovním pasem vystaveným buď přímo v protektorátě úřadem vrchního zemského rady (Oberlandrat), anebo na Slovensku německým vyslanectvím či konzulátem. Od slovenských úřadů potřebovali protektorátní občané povolení k pobytu, a pokud byli v zaměstnaneckém poměru, musel k tomu jejich zaměstnavatel získat povolení. Zákon o ochraně domácího trhu práce ze 14. prosince 1939 výslovně stanovoval, že takovéto povolení může zaměstnavatel získat jen v případě, že místo prokazatelně nelze obsadit slovenským občanem. Povolení mělo navíc jen dočasný charakter a mohlo být kdykoliv odvoláno.[37]

Ačkoliv ľudáci původně počítali s tím, že ze Slovenska budou až na výjimky vyhnáni všichni Češi, masové vyhánění Čechů se nakonec nekonalo: české úřady, které na počátku protektorátu ještě měly ve své kompetenci cizineckou agendu, totiž sáhly se souhlasem německé okupační správy k retorzním opatřením, konkrétně k masovému propouštění slovenských dělníků zaměstnaných v příhraničních oblastech na Moravě, kteří se – stejně jako Češi na Slovensku –

---

33 RYCHLÍK, J.. – RYCHLÍKOVÁ, M.: Zprávy státní stěhovací komise…, dok. 12, s. 280-283, dok. 13, s. 284-285.

34 RYCHLÍK, Jan: K otázke postavenia českého obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1938-1945. *Historický časopis*, 37, 1989, č. 3, s. 420—421.

35 SNA, f. MV, i. č. 282, k. 740—1031, výkaz udělených občanství.

36 Reichsgesetzblatt (RGBl), 1939, I. , s. 1739.

37 Zákon č. 333/1939 Sl. z. z 14. 12. 1939.

dostali do postavení cizinců. České úřady se vůbec netajily tím, že jde o odvetu za propouštění českých úředníků a zaměstnanců na Slovensku a dávaly na srozuměnou, že v případě vyhoštění většího počtu Čechů ze soukromého sektoru budou retorzní opatření ještě zesílena.[38] Za této situace slovenská vláda od vypovídání dočasně ustoupila. V budoucnu měla být protičeská akce lépe připravena, a proto na příkaz ministerstva vnitra ze 4. května 1939 začaly okresní a notářské úřady pořizovat soupisy Čechů ve svých obvodech. O jejich ponechání či vyhoštění měla rozhodovat jednak místní hospodářská potřeba, jednak politické dobrozdání HSĽS a HG.[39]

Proti vyhošťování Čechů nakonec zasáhli Němci, kteří neměli zájem na přílivu pauperizovaných Čechů do protektorátu. Nejprve oznámili slovenské vládě, že protektorátní příslušníci požívají ochrany německé legace stejně jako říšští občané,[40] což znamenalo, že bezdůvodné vyhošťování nebudou trpět. Slovenská ÚŠB se snažila nepohodlné osoby přimět k prohlášení, že odcházejí do protektorátu dobrovolně,[41] ale německé úřady daly brzy najevo, že v době války si nepřejí vůbec žádné stěhování obyvatelstva. Osoby, které neměly platný říšskoněmecký pas, německé vízum a propustku k cestě do protektorátu (Durchlaßschein) od 12. září 1939 orgány německé pasové kontroly odmítaly vpouštět do protektorátu a vracely je na Slovensko.[42] 4. června 1940 bylo na příkaz Ústředny státní bezpečnosti (*Ústredňa štátnej bezpečnosti* – ÚŠB) další vystěhovávání zcela zastaveno.[43] Nadto si Berlín vynutil na Bratislavě závazek protektorátní příslušníky nevyhošťovat, vyjma případů spáchání závažného trestného činu, ať již kriminálního, či politického charakteru.[44] I v takovém případě měla být německá strana o vyhoštění předem vyrozuměna a muselo být dohodnuto místo předání vyhoštěnce.[45] Protože Čechům bylo nakonec dovoleno na Slovensku zůstat, jednotlivá administrativní opatření proti nim v zásadě nebyla uplatňována. Na počátku roku 1941 nařídilo slovenské ministerstvo vnitra tzv. klid, tj. fakticky zastavení vypovídání Čechů ze Slovenska.[46]

---

38 Okresní archív (OA) Hodonín, f. OÚ Hodonín, k. 767, č. 315/39. Porovnej ŠA Bratislava, pob. Skalica, f. OÚ Skalica, i. č. 355, k. 75, č. 249/39 prez. a 366/39 prez.

39 ŠA Bratislava, pob. Skalica, f. NÚ Kopčany, i. č. 262, k. 2, č. 47/39 – intimát ÚPV č. 4003/39 prez.

40 SNA, f. Ministerstvo hospodárstva (MH), k. 963, č. Prez. P. 4448/1/40.

41 Tento dokument byl předložen v procese s J. Tisem, A. Machem a F. Ďurčanským – viz *Čas,* 6. 3. 1947.

42 RYCHLÍK, J. – RYCHLÍKOVÁ, M.: Zprávy státní stěhovací komise…, dok. 3, s. 248.

43 ŠA Bratislava, pob. Skalica, f. NÚ Kopčany, i. č. 248, k. 2, č. 38/40 prez – opis obežníku ÚŠB č. 13.689/1940 z 4. 6. 1940. Srv. též *Dejiny SNP Zv. 3, Dokumenty,* dok. č. 40, s. 65.

44 SNA, f. MV, i. č. 147, k. 146, č. 492/41 adm.

45 Tento požadavek vznesly německé úřady již na podzim 1939 a odvolávaly se přitom na starou československo-německou dohodu o úpravě postrku vyhoštěných osob. Viz ŠA Bratislava, pob. Skalica, f. OÚ Myjava, i. č. 229, k. 46, č. 868/39 prez.

46 RYCHLÍK, J. – RYCHLÍKOVÁ, M.: Zprávy státní stěhovací komise…, dok. 9, s. 274-275.

Zbývá ještě dodat, že zatímco v období druhé republiky bylo vyhánění Čechů ze Slovenska častým tématem českého tisku, v období protektorátu bylo toto téma pro české noviny „tabu“. Pro psaní o německých spojencích platila zásada, že se o nich píše jen dobře, anebo se o nich nepíše vůbec – podobný přístup mimochodem uplatňovala po druhé světové válce i komunistická cenzura ve vztahu k jiným socialistickým zemím. Německo-slovenská dohoda o spolupráci na poli kultury z 1. května 1942 v článku 13 výslovně stanovovala, že „rozširovanie tlače, ktorá by mohla narušiť priateľský pomer obidvoch štátov, čiže takej, ktorá je namierená proti štátnej forme a štátnemu vedeniu druhého štátu, zmluvné stránky nepripustia.“[47] To se samozřejmě týkalo i psaní českého tisku o Slovensku, protože Protektorát Čechy a Morava byl nedílnou součástí Německé říše. Ustanovení vtělené v roce 1942 do článku 13 německo-slovenské dohody se ovšem dodržovalo s ohledem na vazalský poměr Slovenska k Německu už od března 1939.

Protičeská rétorika se znovu objevila ve zvýšené míře po potlačení SNP, který ľudácká propaganda vydávala za „čecho-žido-bolševický puč“. Ministerstvo vnitra začalo dokonce odebírat Čechům státní občanství, které jim bylo uděleno na základě tzv. asimilačního zákona (č. 160/1941 Sl. z.), a to s odůvodněním, že ve skutečnosti nejsou osobami slovenské národnosti, jak ve své žádosti uvedli.[48] Do 21. prosince 1944 došlo k odnětí občanství údajně v 513 případech.[49] K vyhošťování Čechů však nedošlo ani nyní, protože Němci hranici s protektorátem pevně uzavřeli a žádné transporty osob nehodlaly dovolit. O povolení vyhostit větší počet Čechů do protektorátu žádala slovenská vláda německé činitele prostřednictvím svého vyslance v Berlíně B. Galvánka, avšak bez úspěchu.[50] Celkem vypadala bilance pobytu Čechů na Slovensku v letech 1939—1945 takto: ze 77 488 Čechů, kteří zde byli k 31. prosinci 1938 jich v r. 1943, zůstalo jen 31 451, nepočítaje ovšem malou část, která získala slovenské občanství.[51]

b) Slováci v českých zemích

V roce 1930 žilo na území českých zemí 44 451 Slováků.[52] V důsledku ztráty území po Mnichovu ve prospěch Německa a Polska v roce 1938 a také v důsledku návratu části Slováků na Slovensko po 14. březnu 1939 se jejich počet snížil a k roku 1940 byl slovenským generálním konzulátem v Praze odhadován asi na 30 000. Jejich postavení bylo v zásadě identické s postavením Čechů na Sloven-

---

47 Text dohody viz pod č. 12/1943 Sl. z. Srv. DRAGÚŇ, Stanislav: Nemecko-slovenská dohoda z roku 1942 o spolupráci na kultúrnom poli a jej realizácia v praxi. In: Historický časopis, roč. 55, 2007, č. 3, s. 563.

48 RYCHLÍK, J. – RYCHLÍKOVÁ, M.: Zprávy státní stěhovací komise, dok. 18, s. 291-292.

49 Dokument předložený v procesu s A. Machem, *Čas,* 6. 3. 1947.

50 PREČAN, Vilém: *Slovenského národné povstanie. Dokumenty. Nemci a Slovensko* (dále jen SNP—NaS). Bratislava 1970, dok. 218, s. 434—435.

51 *Slovák,* 8. 10. 1944.

52 *Statistická ročenka Republiky československé*, Praha 1957, s. 42.

sku: pokud neměli v některé protektorátní obci domovské právo, což většinou neměli, stali se z nich cizinci. Sociálně se ovšem postavení Slováků v protektorátu značně lišilo od postavení Čechů na Slovensku. Nízký byl zejména podíl inteligence. Několik desítek úředníků a státních zaměstnanců, kteří nebyli převzati do služeb slovenské vlády ještě v období autonomie, bylo nyní urychleně repatriováno a zapojeno do aparátu slovenského státu. Z inteligence zůstali v Čechách, ponejvíce v Praze, někteří příslušníci svobodných povolání a podnikatelé, kteří neměli zájem o návrat na Slovensko, protože měli v protektorátě své osobní a ekonomické zájmy. V Praze se tato kolonie sdružovala kolem Slovenského domu v pasáži „U Nováků" ve Vodičkově ulici č. 34[53] a v jejím čele stál někdejší agrárník Ľudovít Ruman.[54] Slovenská kolonie kolem Slovenského domu tak byla značně heterogenní: jádro sice tvořili Slováci orientovaní československy, avšak výjimkou nebyli ani autonomisté a separatisté. Nejmenší skupinou slovenské inteligence byli pak lidé, kteří utekli ze Slovenska ještě v době autonomie pro nesouhlas s ľudáckým režimem; část brzy emigrovala na Západ, jen výjimečně, jako např. Ivan Dérer či Ivan Markovič, zůstávali tito lidé v protektorátě, kde měli rodinné zázemí.

Zvláštní skupinou slovenských intelektuálů byli slovenští vysokoškoláci. Určité obory se totiž na Slovensku za I. republiky prakticky nedaly studovat. O celkovém počtu slovenských studentů na českých vysokých školách je možno si udělat určitou představu z intervencí slovenského MŠANO u německých úřadů, aby byly po prázdninách studentům vydány propustky (resp. víza) k návratu do protektorátu. V seznamu studentů je celkem 176 osob.[55]

Slovenští studenti byli ovšem z hlediska potřeb ľudáckého režimu příliš spojeni s českým prostředím a byli československy orientovaní. To se ukázalo v souvislosti s demonstracemi u příležitosti státního svátku 28. října 1939 a pak při perzekuci studentů a uzavření všech českých vysokých škol 17. listopadu. Na demonstracích v Praze 28. října 1939 za obnovu státu, stejně jako na pohřbu při demonstracích zastřeleného studenta Jana Opletala, se zúčastnili i slovenští studenti. Při raziích německé policie v studentských kolejích byli rovněž pozatýkáni i Slováci. Slovenský konzul Karol Jozef Bujnák intervenoval ihned u německých úřadů a dostalo se mu ujištění, že budou propuštěni, což se také stalo; jak se však zjistilo, jeden slovenský student – Marek Frauwirth – byl již mezitím spolu s osmi českými studenty popraven.[56] Slovenským studentům byla potom nabídnuta možnost dostudovat na německých vysokých školách v protektorátě, které však využili jen z malé části.[57]

---

53 RYCHLÍK, Jan: Vznik a působení slovenského generálního konzulátu v Praze v letech 1939-1945. *Pražský sborník historický*, XXV, 1992, s. 63.

54 URSÍNY, Ján: *Z môjho života*. Martin 2000, s. 55.

55 SNA, f. ministerstvo zahraničných vecí SR (MZV SR), i. č. 79, kart. 133, zoznam, bez čísla.

56 Persekuce českého studentstva za okupace. Praha 1946, s. 80, 84.

57 SNA, f. MZV, i. č. 430, kart. 584, č. 19.322/39.

Vedle starousedlíků přicházeli do protektorátu i dělníci různých profesí, kteří se stali nejpočetnější složkou slovenské kolonie. Podle německo-slovenských dohod byla kvóta stanovena na 5000 osob, avšak podle odhadu konzulátu byl skutečný počet mnohem vyšší a dosahoval až 20 000.[58] Německá místa se proti tomuto přílivu nebránila, naopak, vítala jej. Pro Slovensko znamenal tento nárůst komplikace, protože zúčtování mezi protektorátem, resp. Německem a Slovenskem se provádělo na základě clearingu: Slovenská národní banka vyplácela mzdy poukázané na Slovensko ve slovenských korunách a vyplacenou sumu si připisovala jako svou pohledávku na sběrném účtu u stanovené německé banky. Brzy ale bylo jasné, že pohledávka bude prakticky nedobytná, protože z Německa nebylo co dovážet. Proto se Slovensko snažilo odchody do protektorátu omezovat a vázat je na souhlas ústředního úřadu práce. Hranice mezi protektorátem a Slovenskem byla pro běžný cestovní styk uzavřena a bez souhlasu pracovního úřadu a platné pracovní smlouvy nemohl tedy slovenský dělník získat od německého konzulátu vstupní povolení do protektorátu a od vypuknutí války ani platný cestovní pas od slovenského okresního úřadu.[59] Úřady v slovenském pohraničí ale brzy zjistily, že v protektorátě zůstávají pracovat i osoby, které překročily hranice v rámci malého pohraničního styku.[60] Ty sice měly původně problém získat od příslušného oberlandratu povolení k pobytu, avšak to se po vypuknutí války začalo rychle měnit, protože stoupala poptávka po pracovní síle.

Slovenská vláda se pokoušela ovlivňovat postoje Slováků v protektorátu, a to bez ohledu na to, zda byli či už nebyli slovenskými občany. Sloužit k tomu měl především slovenský generální konzulát, který byl 27. května 1939 otevřen v Praze.[61] Vláda se rovněž snažila prosadit zřízení slovenského kulturního spolku, který by podle jejich představ ovlivňoval slovenskou komunitu „v křesťanském a národním“ (rozuměj: ľudáckém) duchu. Německé úřady se však k podobné iniciativě postavily záporně a tak slovenská vláda těchto pokusů zanechala.[62] Stejně tak Němci odmítli jakékoliv slovenské pokusy (ostatně dosti chabé) brát v ochranu „moravské Slováky“, kteří byli považováni za autochtonní slovenskou menšinu na Moravě.[63] Postavení Slováků v protektorátě včetně otázky moravských Slováků jinak bylo pro slovenský tisk v důsledku už zmíněného článku 13 německo-slovenské kulturní dohody stejným „tabu“, jako pro český tisk Češi na Slovensku.

---

58 SNA, f. MZV, i. č. 432, kart. 594, č. 64/42 dôv.

59 RYCHLÍK, Jan: Hraniční režim mezi Protektorátem Čechy a Morava a Slovenskem a poměry na moravsko-slovenském pohraničí v letech 1939-1945. *Česko-slovenská historická ročenka 2013*, Bratislava-Skalica 2014, s. 41-45.

60 RYCHLÍK, Jan: Obyvatelstvo Slovácka a Záhoří v letech 1939-1945. *Slovácko*, 30, 1988, s. 50.

61 ŠA Bratislava, pob. Skalica, f. OÚ Skalica, i. č. 355, k. 594, č. 561/39 prez. RYCHLÍK, J.: Vznik a působení slovenského generálního konzulátu…, s. 65.

62 K tomu podrobněji: RYCHLÍK, Jan.: K postavení slovenského obyvatelstva v Čechách a na Moravě 1938-1945. *Český časopis historický*, 88, 1990, s. 683-704.

63 ĎURICA, Milan S.: Slovakia during World War II. The Slovak Republic. In: KIRSCHBAUM J. M. (ed.): *Slovakia in the 19th and 20th Centuries*. Toronto 1973, s. 176-177.

Na počátku protektorátu slovenští občané ojediněle trpěli vlnou protislovenských nálad a byli vyzýváni k odchodu na Slovensko.[64] V dubnu a květnu se dokonce přechodně zejména na Moravě stali obětí recipročního vyhošťování,[65] jinak však jejich pobyt nebyl ohrožen. Nevyplývalo to ani tak z linie české, jako spíše německé politiky, která vycházela z toho, že po dobu války má každý zůstat tam, kde je. Vyhošťovány byly proto pouze kriminálně závadové osoby, jako žebráci, zloději a prostitutky, a to v součinnosti s českou policií. Německé oberlandraty jinak slovenským občanům celkem bez obtíží povolovaly pobyt a rovněž ze slovenské strany nebyly potíže s vystavováním pasů.

Rovněž ve vztahu k možnosti získat občanství byl oproti snahám Čechům na Slovensku rozdíl. Při vzniku protektorátu byly (analogicky jako na Slovensku) recipovány dosavadní předpisy týkající se státního občanství, konkrétně už dříve zmíněný zákon č. 236/1920 Sb. Občany protektorátu se tedy stali automaticky ti někdejší československí občané, kteří měli v některé obce protektorátu domovské právo a k udělení státního občanství cizinci (a tedy i osobě, která měla domovské právo na Slovensku), bylo potřeba, aby nejprve nějaká obec v protektorátu žadateli své domovské právo přislíbila. Takto získal protektorátní občanství ještě v roce 1939 např. slovenský sociálně-demokratický politik Ivan Dérer. Protektorátní občanství a jeho udělování však naráželo na skutečnost, že protektorát nebyl státem a nemohl tedy svobodně určovat, kdo je jeho občanem. Už Hitlerův výnos o zřízení protektorátu z 16. března 1939 stanovoval v čl. 2, že dosavadní českoslovenští občané německé národnosti bydlící v protektorátu získávají říšské občanství.[66] Na druhé straně byla protektorátní vláda konfrontována se situací, kdy řada Čechů, majících domovské právo buď na Slovensku či na území připadlém Maďarsku, tamní občanství nezískala a stala se tedy bezdomovci. Vládní nařízení č. 19/1940 Sb. proto ustanovení o domovské příslušnosti jakožto podmínce doplnilo v tom smyslu, že protektorátními příslušníky se stávají ti někdejší českoslovenští státní občané, kteří se hlásí k české národnosti, pokud se již nestali státními příslušníky německými, maďarskými nebo slovenskými. Z toho vyplývá, že získání protektorátní příslušnosti při zachování slovenského občanství nebylo možné a – pokud nešlo o případ, kdy Slovenka nabyla protektorátní příslušnost sňatkem s protektorátním občanem – bylo značně obtížné. Protektorátní občanství také neznamenalo žádnou výhodu, naopak, pro případ konfliktu s nacistickou okupační správou bylo výhodnější být občanem spojeneckého státu a tedy být slovenským občanem. Proto se s žádostmi o udělení protektorátní příslušnosti setkáváme spíše výjimečně, a to až po 22. červnu 1941, kdy se mezi Slováky - muži v branném věku objevila obava z poslání na frontu. Když se tyto obavy se v praxi ukázaly jako neodůvodněné, dotazy ohledně udělení protektorátního občanství

64 SNA, f. MZV, i. č. 429, kart. 581, č. 2913/39.

65 OA Hodonín, f. OÚ Hodonín, kart. 767, č. 315/39. Přípis ZÚ Brno pro OÚ Hodonín č. 14.780/IV/Zúp. ze dne 3. 4. 1939.

66 Německý i český text výnosu viz č. 75/1939 Sb.

ustaly. Německé úřady ostatně od roku 1941 prosazovaly názor, že cizinec vůbec nemůže být na území českých zemí naturalizován jako občan protektorátu, protože protektorát není subjektem mezinárodního práva, ale může se naturalizací stát jen říšským příslušníkem a případně i říšským občanem.[67] O říšské občanství, které automaticky pro muže znamenalo poslání na frontu, ovšem Slováci v protektorátu nestáli. Postavení cizince mělo nadto pro Slováky ještě další výhodu: nepodléhali pracovní povinnosti, zavedené 23. ledna 1941 vládním nařízením č. 43/1941 Sb.

Období 1945-1992: třetí republika, lidové-demokratická republika, socialistická republika a federace

Migrační pohyby mezi českými zeměmi a Slovenskem po druhé světové válce měly zcela jiný charakter než v meziválečném období. I po obnovení Československa zůstala správa na Slovensku a personální otázky v kompetenci slovenských orgánů, konkrétně v kompetenci Sboru pověřenců. Správa na Slovensku byla nyní čistě slovenská. Čeští úředníci nemohli být bez souhlasu předsednictva Slovenské národní rady, resp. příslušného pověřenectva v období třetí republiky na Slovensku vůbec zaměstnáváni, a kromě toho – naprostá většina z nich o návrat na Slovensko nestála. Slovensko-české vztahy se tím ale nijak nezlepšily, což dokazuje, že otázka českých úředníků na Slovensku, kterou dvacet let ľudáci vydávali za jednu z příčin všeho zla, byla ve skutečnosti jen zástupným problémem. Pověřenectvo pro zemědělství a pozemkovou reformu se také postaralo, aby se na jižní Slovensko už nevrátili čeští kolonisté vyhnaní horthyovskými úřady po vídeňské arbitráži na podzim 1938. Přídělci měli na základě dohody pověřenectva s pražským ministerstvem zemědělství dostat náhradu z majetku konfiskovaného Němcům v českých zemích, tedy především v pohraničí.[68] V období třetí republiky dochází také k částečnému osídlování českého pohraničí slovenskými

[67] Až do roku 1935 se pojmy „říšský (státní) příslušník“ (Reichsangehörige) a „říšský občan“ (Reichsbürger) kryly, tj. každý říšský příslušník byl říšským občanem a z tohoto titulu byl nositelem všech občanských práv a povinností. V rámci známých norimberských rasových zákonů byl 15. září 1935 přijat zákon o říšském občanství (Reichsbürgergesetz, RGBl.1935, I, S. 1146) podle kterého se mohl stát říšským občanem pouze říšský státní příslušník německé nebo příbuzné krve. Každý říšský občan byl tedy sice i nadále současně říšským příslušníkem, ale ne každý říšský příslušník byl i říšským občanem. Říšský příslušník mohl mít méně občanských a politických práv i méně povinností než říšský občan, popř. nemusel mít žádná práva. Říšský příslušník, pokud už ze zákona nebyl současně říšským občanem (např. Slovenka provdaná za říšského občana, která se tak stala říšskou příslušnicí, nebo občan protektorátu, či Čech žijící v odtrženém pohraničí, který z toho titulu nabyl říšskou příslušnost), mohl požádat o udělení říšského občanství, pokud „rasově“ a politicky vyhovoval. Žid, i když byl říšským příslušníkem, se už ze zákona nemohl stát říšským občanem.

[68] NA ČR, f. IX. odbor Ministerstva zemědělství po roce 1945, i. č. 3-11, kart. 3, sig. 3-4/1 – společné porady se Slovenskem.

bezzemky a malorolníky, na které již na Slovensku nezbyla půda z pozemkové reformy.

Po komunistickém převratu v únoru 1948 dochází ve zvýšené míře ke stěhování Slováků do českých zemí, kde průmysl potřeboval velké množství pracovních sil. Slovensko sloužilo jako jejich velký rezervoár. Příliv byl značný: při sčítání lidu v roce 1950 bylo v českých krajích zjištěno 258 025 osob slovenské národnosti.[69] Nárůst pokračoval po celou druhou polovinu padesátých let: k 1. lednu 1957 zde žilo již 374 297 Slováků,[70] k 1. lednu 1958 již 387 899[71] a k 1. lednu 1959 400 990.[72] Opačným směrem, tedy z českých zemí na Slovensko, směřovali odborníci, především technická inteligence, která dostala po studiích na Slovensko tzv. umístěnku. Podle vládního nařízení z 6. května 1952 totiž byli od školního roku 1951/1952 absolventi vysokých škol a výběrových odborných škol povinni pracovat po dobu tří let v podniku nebo úřadu, které jim určilo ministerstvo školství či ministerstvo zemědělství či ministerstvo lesů a dřevařského průmyslu, resp. jimi pověřené orgány.[73] Počet Čechů stěhujících se na Slovensko byl ale i tak podstatně menší než počet Slováků odcházejících do českých zemí: v letech 1950-1954 činil 21 280 osob a v letech 1955-1959 celkem 14 272 osob.[74] Počet Čechů na Slovensku neustále klesal: zatímco v roce 1950 jich tu bylo 40 365, k 1. lednu 1959 již jen 33 394.[75]

V roce 1960 došlo v souvislosti se schválením tzv. socialistické ústavy[76] ke zrušení sboru pověřenců jako kolektivního výkonného orgánů. Pověřenectva byla nahrazena odbory (komisemi) Slovenské národní rady bez skutečné výkonné pravomoci a tedy i bez potřeby většího personálního zajištění.[77] Většina centrálních úřadů s celoslovenskou působností v Bratislavě zanikla a jejich působnost byla přenesena na ministerstva a další ústřední úřady v Praze. Předpokládalo se, že tato ministerstva v Praze budou personálně posílena i silami ze zrušených celoslovenských úřadů v Bratislavě.[78] I když Slováci byli nakonec v pražských úřadech zastoupeni slabě, i tak nastal určitý pohyb celých rodin ze Slovenska do Čech. Na rozdíl od dělníků, kteří pobývali v českých zemích zpravidla jen dočasně a nebyli

69 *Statistická ročenka Republiky československé*. Praha 1957, s. 42.

70 *Statistická ročenka Republiky československé*. Praha 1958, s. 51.

71 *Statistická ročenka Republiky československé*. Praha 1959, s. 59.

72 *Statistická ročenka Československé socialistické republiky* (ČSSR). Praha 1960, s. 58.

73 Vládní nařízení č. 20/1952 Sb., srv. též: vl. nař. č. 56/1953 Sb.

74 *Statistická ročenka ČSSR*. Praha 1964, s. 114.

75 Tamtéž.

76 Úst. zák. č. 100/1960 Sb. z 11. 7. 1960.

77 Formálně vzato mělo výkonnou moc předsednictvo SNR a jednotliví pověřenci z řad poslanců SNR, kteří ale neměli k ruce žádný výkonný aparát. Od roku 1964 se opět začal používat místo výrazu odbor (komise) SNR výraz „pověřenectvo“, které ale zůstalo bez vlastního výkonného aparátu. Podrobněji viz RYCHLÍK, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945-1992*. Bratislava 1998, s. 185-186, 199-200.

78 NA ČR, f. ÚV KSČ 1958-1962, 02/2 (politické byro), sv. 262, a. j. 347/b.18, č.j. 5328/14.

zde proto policejně hlášeni k trvalému pobytu, rodiny úředníků a zaměstnanců se již stěhovaly dlouhodobě a trvalému pobytu v novém bydlišti se proto hlásily. Zatímco v letech 1950-1954 se trvale ze Slovenska do českých zemí přestěhovalo 32 781 osob a v letech 1955-1959 to bylo 21 232 osob, jen za rok 1960 činil počet přestěhovaných 18 868 osob. I v dalších letech byl ale pohyb trvalých přesídlenců poměrně značný, což se dá vysvětlit jedině tím, že i lidé, kteří původně do českých zemí jen dočasně, se zde usadili trvale. V roce 1961 se přestěhovalo 17 404, v roce 1962: 18 085 a v roce 1963: 19 096.[79] Do českých zemí mířili v šedesátých letech především mladí lidé mezi 20–24 lety: jen v roce 1963 se přestěhovalo ze Slovenska 2896 mužů a 2033 v této věkové kategorii.[80]

Počet Slováků v českých zemích dosáhl v roce 1961 počtu 276 000, v roce 1964 se odhadoval na 314 000,[81] v roce 1965 na 329 000.[82] V dalších letech situace vypadala takto: 1966 – 342 000,[83] 1967 – 356 000[84] a na prahu federace v roce 1968 - 369 000.[85] Stěhování Čechů na Slovensko naproti tomu byl spíše výsledkem individuálního pohybu např. v rámci uzavírání sňatků. Podle statistických údajů vypadalo na počátku šedesátých let takto: v roce 1960 – 11 098, 1961 – 11 686, 1962 – 11 094 a 1963 – 9853.[86] Počet Čechů na Slovensku naproti tomu stoupal jen minimálně: v roce 1961 jich bylo na Slovensku 46 000 a v roce 1968 47 000.[87] Svůj význam měla nepochybně skutečnost, že v roce 1958 byly formálně zrušeny umístěnky pro absolventy vysokých a některých středních odborných škol a povinnost odpracovat alespoň tři roky na určeném místě.[88] Místo toho byl zaveden systém dohod uzavíraných vysokými i středními odbornými školami a konkrétními podniky (úřady) o přidělování čerstvých absolventů pod záminkou praxe, přičemž tato dohoda mohla být později uzavírána jen se souhlasem samotného absolventa.[89] Zákoník práce z 16. června 1965 platný od 1. ledna 1966[90] zavedl svobodu uzavírání pracovních smluv, byť jeho § 144 možnost uzavírání dohod mezi vysokými i středními školami a podniky o přidělování absolventů za účelem praxe i nadále připouštěl a vláda mohla nařízením upravit otázky pracovního poměru absolventů vysokých a středních škol

79 *Statistická ročenka ČSSR*. Praha 1964, s. 114.
80 *Statistická ročenka ČSSR*. Praha 1965, s. 119.
81 *Statistická ročenka ČSSR*. Praha 1965, s. 87.
82 *Statistická ročenka ČSSR*. Praha 1966, s. 77.
83 *Statistická ročenka ČSSR*. Praha 1967, s. 77.
84 *Statistická ročenka ČSSR*. Praha 1968, s. 93.
85 *Statistická ročenka ČSSR*. Praha 1969, s. 87.
86 *Statistická ročenka ČSSR*. Praha 1964, s. 114.
87 Tamtéž.
88 NEBŘENSKÝ, Zdeněk: *Marx, Engels, Beatles. Myšlenkový svět polských a československých vysokoškoláků 1956-1968*. Praha 2017, s. 249.
89 Vládní nařízení č. 24/1959 Sb., vl. nař. č. 16/1963 Sb., č. 74/1965 Sb., č. 33/1966 Sb. , vl. nař. č. 38/1967 Sb.
90 Zák. č. 65/1965 Sb. a prováděcí nařízení č. 66/1965 Sb.

odchylně od zákoníku práce.[91] Vládní nařízení č. 38/1967 Sb. ovšem výslovně uvádělo, že absolventi vysokých a středních odborných škol si mohou z nabídky volných pracovních míst v rámci oboru hledat zaměstnání sami.

Dne 27. října 1968 byl schválen „ústavní zákon o československé federaci“,[92] formálně vstoupil v platnost 1. ledna 1969. Pro slovenskou inteligenci se tak otevřely nové možnosti širokého uplatnění jak ve federálních orgánech. Kritika nedostatečného počtu zastoupení Slováků v ústředních orgánech byla jedním z častých témat slovenské publicistiky jara 1968 a očekávalo se tedy, že se vznikem federace nastane nový velký příliv Slováků do Prahy. Tento příliv skutečně nastal, i když zájem stěhovat se do Prahy nebyl zdaleka tak velký, jak se zpočátku předpokládalo. Zájem totiž byl samozřejmě o lukrativní místa ředitelů odborů na jednotlivých ministerstvech, ale nikoliv o místa subalterních úředníků. Při stěhování slovenských úředníků do Prahy navíc vznikal problém vhodného zaměstnání pro jejich slovenské manželky.[93] Vznikem slovenských ministerstev v Bratislavě se otevřel pro slovenskou inteligenci široký prostor pro uplatnění přímo na Slovensku, kde samozřejmě měly manželky těchto úředníků mnohem lepší množnosti uplatnění.

Obsazování federálních a českých národních institucí bylo proto od počátku prováděno rozdělením dosavadních unitárních ministerstev. Na federální ministerstva v Praze tak přecházeli především ti Slováci, kteří již předtím pracovali v ústředních československých úřadech a teprve potom se počty doplňovali novými uchazeči. Podle Jozefa Žatkuliaka, který se opírá o materiál předložený na zasedání slovenské vlády 17. ledna 1969, činil stav unitární vlády a výkonných orgánů SNR 17 900 osob, z toho na výkonné orgány SNR připadalo 2000 osob. V nových federálních orgánech mělo pracovat 4500 osob, v českých 8000 a ve slovenských 4200 osob, takže teoreticky vznik federace měl nikoliv zvýšit, ale naopak snížit administrativu ze 17 900 na 16 700 osob, tedy o 1200 osob.[94] V ústředních úřadech před vznikem federace pracovalo mimo resortu ministerstva vnitra a ministerstva národní obrany více než 14 000 úředníků, z kterých bylo pouze 541 slovenské národnosti. Konkrétně vypadalo národnostní složení takto: ze 109 náměstků ministrů bylo 15 Slováků, z 605 vedoucích odborů a ředitelů sekcí bylo 53 Slováků, z 1144 vedoucích oddělení 39 Slováků, z 8556 referentů 335 Slováků a ze zbývajících 3835 pracovníků 99 Slováků.[95] Od počátku se proto počítalo s tím, že slovenská kvóta ve společných institucích bude doplněna

[91] § 144 odst. 2 zákoníku práce. Tento odstavec byl ze zákoníku práce vypuštěn teprve novelou ze den 5. 12. 1990 – viz zák. 3/1991 Sb.

[92] Úst. zák. č. 143/1968 Sb.

[93] MEŠKO, Jaroslav: Nechceme ísť do Prahy? In: *Pravda*, 27. 2. 1969.

[94] ŽATKULIAK, Jozef: Realizácia ústavného zákona o československej federácii. *Historický časopis*, 40, 1992, č. 3, s. 362.

[95] *Pravda* (Bratislava), 27. 2. 1969.

ze Slovenska. V rámci nových federálních úřadů, kde mělo původně pracovat 4500 osob, měli občané Slovenské republiky rámcově obsadit 1500 míst, tedy 1/3,[96] což zhruba odpovídalo poměru obyvatelstva obou republik. Personální stav ve federálních úřadech stále rostl a původní směrnici, aby vznik federace nepřinesl růst administrativy, se naplnit nepodařilo. V únoru 1969 federální vláda zvýšila stavy svých zaměstnanců rámcově na 5000 osob. Ovšem, i stavy českých a slovenských orgánů postupně rostly. Snaha, aby mezi úředníky federálních institucí tvořili občané Slovenské republiky zhruba 1/3, pokračovala částečně i v následujících letech. Slovenská strana původně v roce 1968 počítala s tím, že vrcholné funkce by měly být obsazovány paritně, avšak brzy se ukázalo, že bude problémem naplnit i stanovenou třetinovou slovenskou kvótu. Pro slovenskou inteligenci se totiž otevřely vznikem slovenské vlády netušené možnosti realizace přímo v Bratislavě. Ve federálních orgánech byl zájem o vrcholné funkce a o místa v zahraniční službě, nikoliv však již o místa na středním článku řízení a samozřejmě zcela mimo zájem zůstávala místa subalterních úředníků.

Federální vláda se otázkou Slováků v ústředních úřadech a v hlavním městě vůbec zabývala na svém zasedání 20. února 1969. Výsledky jednání byly vtěleny do vládního usnesení č. 32/1969.[97] V dokumentu se říká, že Slováci tvoří pouze 3,7% zaměstnanců federálních institucí, a proto je třeba jejich podíl zvýšit. Vláda proto rozhodla, aby se při obsazování funkcí ředitelů, vedoucích odborů a odborných referentů vycházelo ze zásad poměrného zastoupení vysoce kvalifikovaných zaměstnanců z obou republik. Při jmenování poradních orgánů ministerstev a jiných federálních orgánů mělo být dodržováno přibližné paritní zastoupení. Vláda také uložila místopředsedovi vlády Samuelu Falťanovi, aby dohodl s předsedou české vlády Stanislavem Rázlem a primátorem hlavního města Prahy Černým řešení bytových a sociálních potřeb pracovníků federálních orgánů a aby zabezpečil výuku ve slovenském jazyce pro děti slovenských občanů žijících v Praze. Se zahájením této výuky se mělo začít již od nového školního roku, tedy od 1. září 1969, avšak nerealizovala se pro minimální zájem oslovených rodičů.[98]

---

96 *Pravda*, 20. 2. 1969.

97 NA ČR, f. Úřad předsednictva vlády ČSSR (ÚPV ČSSR), usnesení vlády ČSSR č. 32/1969.

98 Ve zprávě člena rady vlády ČSR pro národnosti Ing. Jozefa Havaše pro místopředsedu federální vlády Mateje Lúčana je k tomu uvedeno toto: „Zriadenie slovenskej školy v Prahe ani vyučovanie v paralelných slovenských triedach na českých školách sa nepodarilo pre školský rok 1969 ani 1970/1971 realizovať. Na ZDŠ sa zaviedlo od 15. 10. 1969 nepovinné vyučovanie slovenčiny ako komplexného predmetu. Vyučovanie zabezpečujú slovenský učitelia trvale žijúci v Prahe. Náklady s tým spojené hradí školská správa NVP (Národního výboru hl. m. Prahy – pozn. J. R.). Záujem zo strany rodičov - Slovákov je podľa súčasného stavu dochádzky detí zarážajúco minimálny. Pre školský rok 1970/1971 bola určená škola na Korunovačnej triede pre zriadenie slovenskej ZDŠ a bol vyhlásený i zápis. Pre minimálny záujem zo strany rodičov sa od tohto zámeru upustilo. Riešenie tejto problematiky je treba oprieť o serióznu analýzu a posudok expertov.“ NA ČR, fond Dům slovenské kultury, kart. 13.

Příliv Slováků do ústředních úřadů ve skutečnosti značně posílil ani ne se samotným vznikem federace, jako spíše v souvislosti s její deformací koncem roku 1970. V rozporu s původní koncepcí, avšak zcela logicky v důsledku pokračující normalizace, schválilo 20. prosince 1970 Federální shromáždění novelu ústavního zákona o československé federaci a několik dalších zákonů, kterými byl značně rozšířen počet federálních ministerstev i dalších celostátních úřadů (např. výbor lidové kontroly a Federální cenový úřad) a jejich pravomoc byla rozšířena na úkor rezortně shodných ministerstev republikových.[99] Nová federální ministerstva samozřejmě potřebovala i další úředníky. Slovenská vláda už při přípravě zákona žádala, aby se personální obsazování těchto nových federálních institucí dělo především z personálu institucí republikových. Tento požadavek byl v zásadě splněn.[100] Teprve nyní tak nastal skutečný „příval" slovenských úředníků do Prahy. Je také třeba mít na paměti, že personální posilování federálních orgánů se uskutečnilo v době masivních politických čistek prováděných právě v letech 1970-1971. Ty měly na Slovensku mírnější charakter, a proto zde zbyla větší „kádrová rezerva" pro doplňování ústředních institucí.

Velmi významně se v tomto období také zvýšil počet důstojníků slovenské národnosti ve vojenských jednotkách dislokovaných v českých zemích, na čemž se podepsalo více faktorů. Československo jako členský stát Varšavské smlouvy sousedící se Spolkovou republikou Německa, která byla členem NATO, muselo podle instrukcí sovětských vojenských míst udržovat v poměru k počtu obyvatelstva neúměrně velkou armádu, což vyžadovalo samozřejmě i velký počet aktivních důstojníků. Hlavní vojenské síly přitom byly logicky dislokovány právě v českých zemích, tvořících západní vojenský okruh s velitelstvím v Táboře. Požadované tabulkové počty důstojníků se nepodařilo v důsledku čistek v letech 1969-1971 už nikdy naplnit. Na Slovensku byly větší „lidské zdroje" pro doplňování velitelského sboru, protože vojenské povolání zde ani po sovětské okupaci nebylo tak nepopulární jako v českých zemích.[101]

Na závěr ještě několik statistických dat: na základě údajů z evidence obyvatelstva se v roce 1969 přestěhovalo ze Slovenské do České republiky 13 314 osob, v roce 1970 14 138 osob, v roce 1971 13 155 osob a v roce 1972 10 971 osob. Ve stejné době se opačným směrem, tedy z České republiky na Slovensko přestěhovalo v roce 1969 9 868 osob, v roce 1970 9 570 osob, v roce 1971 8 407 osob a v roce 1972 7 535 osob.[102] Podle jednotlivých sčítání lidu prováděných v desetiletých intervalech tvořili Slováci v českých zemích v roce 1921 jen 0,2%

[99] Úst. zák. č. 125/1970 Sb., zák. č. 126/1970 Sb., zák. č. 133/1970 Sb.

[100] RYCHLÍK, J.: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945-1992*, s. 286.

[101] Podrobněji k personálním otázkám v armádě a zastoupení Slováků ve vyšších velitelských funkcích viz MASKALÍK, Alex: Reflexie národnostních vzťahov pri výstavbe vyššieho veliteľského zboru Československej armády v rokoch 1945-1969. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2009*, Brno-Bratislava 2009, s. 99-107.

[102] *Statistická ročenka*. Praha 1973, s. 110.

obyvatel a v roce 1930 jen 0,4% obyvatel, avšak už při prvním poválečném sčítání lidu stoupl jejich percentuálně podíl na 2,9%. Stejný percentuálně podíl byl zjištěn i v roce 1961. Po vzniku federace se počet Slováků v nově vzniklé České republice zvýšil v roce 1970 na 3,5%. V roce 1980 činil percentuálně podíl Slováků na obyvatelstvu České republiky 3,3%. Zcela opačný vývojový trend vidíme u počtů Čechů na Slovensku. V roce 1921 činil jejich podíl na obyvatelstvu Slovenska 2,4% a v roce 1930 3,7%, což bylo způsobeno příchodem českých úředníků a zaměstnanců, za nimiž se později stěhovaly celé rodiny. V roce 1950 ale činil podíl už jen 1,2%, v roce 1961 poklesl na 1,1% a v roce 1970 na 1%. V roce 1980 činil opět 1,1%.[103] V absolutních číslech počet Slováků v České republice podle jednotlivých sčítání lidu vypadal následovně: 1961- 276 000,[104] 1970 – 321 000,[105] 1980 – 360 000,[106] a při vůbec posledním československém sčítání lidu roku 1991 314 877 (z toho v Praze 23 906).[107] Podle týchž sčítání lidu bylo zároveň na Slovensku v roce 1961 na Slovensku 46 000 Čechů,[108] v roce 1970 47 000 Čechů,[109] v roce 1980 57 000 Čechů[110] a v roce 1988 činil odhad 63 000 Čechů.[111] Při posledním československém sčítání obyvatelstva v roce 1991 se na Slovensku přihlásilo k české národnosti 52 884 osob, dalších 6 037 uvedlo národnost moravskou a 405 slezskou.[112]

Zánikem Československa se z většiny Slováků v České republice stali cizinci a opačně, protože státní občanství jedné či druhé republiky se odvíjelo od tzv. republikového občanství zřízeného už v roce 1969, a to opět záviselo na místě narození a místě narození rodičů příslušné osoby.[113] Podle sčítání lidu v roce 1991 se na území České republiky hlásilo k slovenské národnosti 314 877 osob, a podle sčítání obyvatelstva z 1. března 2001 celkem 193 190.[114] Úbytek nebyl způsoben ani tak návratem části Slováků na Slovensko, jako spíše přirozenou asimilací. Protože při sčítání lidu 31. května 2011 nebyl již údaj o národnosti povinný, nedá se říci, kolik Slováků tehdy v České republice žilo – registrováni byli pouze slovenští státní příslušníci (což nutně nemusejí být podle národnosti Slováci) a těch

103 *Československé dějiny v datech*. Praha 1986, s. 649.
104 *Statistická ročenka ČSSR*. Praha 1978, s. 97.
105 *Statistická ročenka ČSSR*. Praha 1976, s. 88.
106 *Statistická ročenka ČSSR*. Praha 1982, s. 113
107 RYCHLÍKOVÁ, Magdalena: *Slováci v Praze*. Praha 2011, s. 43.
108 *Statistická ročenka ČSSR*. Praha 1976, s. 88.
109 Tamtéž.
110 *Statistická ročenka ČSSR*. Praha 1982, s. 113.
111 *Statistická ročenka České a Slovenské Federativní Republiky* (ČSFR). Praha 1990, s. 100.
112 http://sodb.infostat.sk/sodb/sk/1991/format.htm. Zaznamenáno k 27. 3. 2017.
113 Viz zák. č. 165/1968 Sb., zák. SNR č. 206/1968 Sb. a zák. ČNR č. 39/1969 Sb., zák. č. 40/1993 Sb., zák. č. 40/1993 Z. z. Problematika občanství je příliš komplikovaná a pro omezený rozsah ji není možné rozebírat v rámci této studie. Podrobně o ní viz RYCHLÍK, Jan: *Rozdělení Československa 1989-1992*. Praha 2012, s. 339-341, s. 370-377.
114 RYCHLÍKOVÁ, M.: Slováci v Praze, s. 42.

bylo 78 977.[115] Je zřejmé, že jde o osoby, které přišly do České republiky většinou až po 1. lednu 1993, protože starší usedlíci většinou mají české státní občanství. Při sčítání lidu na Slovensku v roce 2011 bylo zjištěno 30 367 osob hlásících se k české národnosti.[116] Stěhování Slováků do České republiky a opačně po 1. lednu 1993, jakož i postavení Čechů na Slovensku a Slováků v České republice v této době se však již vymykají rámci této studie.[117]

Czechs in Slovakia - Slovaks in Czech Lands. Movements back and forth (1818-1992)

JAN RYCHLÍK

In the interwar period, the most significant trend was the movement of Czechs to Slovakia to the positions of civil servants and highly qualified personnel in the private sphere. By contrast, the Czech lands experienced movement of the less skilled labour force from Slovakia, even though in smaller numbers. During the war, members of both nations returned to their respective homelands or were sent back by force. After the communist coup, the labour force from Slovakia poured into the industrial Czech lands in large numbers. A peculiar trend oc*curred from the early 1970 onwards, when there was an influx of Slovak officials into central state bodies in Prague and the inrush of Slovak officers into military units in Czechia and Moravia. However, allowance should be made for the relative validity of census data.*

[115] https://cs.wikipedia.org/wiki/Slovenska_mensina_v_Cesku. Zaznamenáno 16. 3. 2017.

[116] https://cs.wikipedia.org/wiki/Slovenska_mensina_v_Cesku. Zaznamenáno 16. 3. 2017.

[117] K tomu viz např. RYCHLÍK, J.: Vztahy mezi Českou a Slovenskou republikou po rozdělení ČSFR. *Česko-slovenská historická ročenka 2012*, Bratislava 2013, s. 11-42; RYCHLÍKOVÁ, M.: *Slováci v Praze,* s. 31-42, táž: Vliv politické hranice na rozdělení regionu na příkladu oblastí Slovácka a Záhoria. *Česko-slovenská historická ročenka* 2011, Brno-Bratislava-Praha 2012, s. 90-112.

MOBILIZÁCIA PRACOVNÝCH SÍL V ČSR PO DRUHEJ SVETOVEJ VOJNE A ICH PRESUNY MEDZI SLOVENSKOM A ČESKÝMI KRAJINAMI[1]

MIROSLAV SABOL – ĽUDOVÍT HALLON

Počet obyvateľov v Československu po druhej svetovej vojne klesol zo 14,5 mil. v roku 1937 na 12,2 mil. v roku 1946, čiže o 2,3 mil. Podiel na tom mali vojnové obete, ale predovšetkým odsun nemeckého obyvateľstva z pohraničia. Pokles obyvateľov o 200-tisíc na území Slovenska nemal až taký negatívny dosah na chod hospodárstva. Horšie to bolo v českých krajinách. Strata 2,1 mil. obyvateľov citeľne ovplyvnila hospodársky vývoj a spôsobila výrazný nedostatok pracovných síl predovšetkým v pohraničí. V dôsledku toho tam zaniklo viac ako 70-tisíc živností a zrušených bolo 8-tisíc tovární. V prvých mesiacoch po vojne sa presadilo pri rekonštrukcii štátu totálne pracovné nasadenie nielen mužov, cudzincov, väzňov, ale aj žien. Neskoršie sa už len uvažovalo, či ženy majú pracovať pol dňa alebo celý ako muži, ale ani tento fakt nepriniesol žiadaný efekt – teda dostatok pracovných síl. Iná bola mobilizácia pracovníkov na papieri a iná priamo v teréne.[2]

Pred vojnou trpelo československé hospodárstvo chronickým nevyužívaním výrobných kapacít, a to už od roku 1929 až po začiatok vojny. Z toho vyplývala trvalá nezamestnanosť. Ešte v roku 1937, čiže v najlepšom pokrízovom roku, bolo v priemere registrovaných viac ako 400-tisíc nezamestnaných. K najzávažnejším problémom československej ekonomiky v období bezprostredne po druhej svetovej vojne patrilo zabezpečenie národného hospodárstva pracovnými silami. Ich mimoriadna potreba nevyplývala len z vtedajšej nízkej produktivity práce, ale i z krátkodobejších faktorov, predovšetkým z potreby odstrániť čo najskôr vojnové škody a nahradiť odsunutých pracovníkov nemeckej a maďarskej národnosti. Napätie na pracovnom trhu vyvrcholilo v septembri 1946, keď úrady ochrany práce registrovali len v českých krajoch 518-tisíc voľných miest. Neskôr sa rozpätie medzi dopytom a ponukou pracovnej sily zmiernilo, ale prevaha dopytu odstránená nebola a stala sa dlhodobým javom.

Odlišná situácia bola na slabo industrializovanom Slovensku, kde z kapitalizmu zdedene agrárne preľudnenie tvorilo ešte mnoho rokov dostatočný rezervoár pracovníkov pre priemysel i ďalšie odvetvia. Zamestnanosť sa v povojnovom

[1] Štúdia vznikla v rámci projektov APVV-15-0349 *Indivíduum a spoločnosť – ich vzájomná reflexia v historickom procese* a Vega 2/0042/16 *Dejiny celulózy a papiera na Slovensku vo výrobe, výskume a odbornom školstve*.

[2] *Štatistická príručka Slovenska 1947*. Bratislava 1947, s. 7; *Příprava dvouletého hospodářskeho plánu.* Praha 2004, s. 7.

období rozširovala prevažne z vnútorných zdrojov dobrovoľným náborom z radov samostatne činných osôb, mládeže, žien z domácností, dôchodcov a osôb so zníženou pracovnou schopnosťou. Pre české krajiny bola cenná výpomoc pracovných síl zo Slovenska, a to predovšetkým v pohraničí a na Ostravsku, kde bol nedostatok pracovníkov najakútnejší. Príprava na dvojročný hospodársky plán (1947 – 1948) spustila už od 1. augusta 1946 mobilizáciu pracovných síl. Podľa analýz bola úspešnosť plánovania podmienená využitím nových pracovných síl. Priemyselná výroba potrebovala 270-tisíc, stavebníctvo 90-tisíc a poľnohospodárstvo a lesníctvo 230-tisíc nových zamestnancov.[3]

Tabuľka č. 1. Nedostatok pracovných síl v rámci dvojročného hospodárskeho plánu 1947 – 1948[4]

Rezort	české krajiny	Slovensko	Československo
priemysel	223 000	47 000	270 000
poľnohospodárstvo	225 000	5 000	230 000
stavebníctvo	77 000	13 000	90 000
Spolu	525 000	65 000	590 000

Presuny pracovných síl zo Slovenska

Pristúpilo sa najprv k presunu obyvateľstva za prácou z vnútorných zdrojov, a to k presunu slovenských robotníkov do českých krajín. Masový presun Slovákov v rámci náboru pracovných síl po vysídlení nemeckého obyvateľstva je považovaný za najväčší presun národnosti v Československu po skončení druhej svetovej vojny. Slováci dochádzali za prácou do českých krajín už v medzivojnovom období. Zastávali pozície štátnych zamestnancov, umelcov, ale hlavne ako sezónni robotníci v poľnohospodárstve a čiastočne v priemysle. Po roku 1945 smerovali hlavne do priemyselných oblastí západnej časti republiky. Východiskovým bodom povojnovej migrácie za prácou boli okresy najviac postihnuté prechodom frontovej línie. Išlo najmä o lokality severného a východného Slovenska. Drobní roľníci okrem zničených domov (z okresov Svidník, Bardejov Medzilaborce, Snina, Stropkov, Giraltovce) nemohli obrábať svoje malé políčka a zadovážiť tak úrodu pre rodinu, pretože pozemky boli od prechodu frontu podmínované. Žiaľ, ani budúcnosť neposkytovala žiadnu reálnu perspektívu zamestnať sa v inom odvetví ako v poľnohospodárstve.[5] Ešte v roku 1950, keď región se-

[3] Zákon o dvouletém hospodářském plánu z 25. 10. 1946, Oddíl VI, § 9; PRŮCHA, Václav: Zahraniční dělníci v Československu v letech 1946 – 1950. In: MACHAČOVÁ, Jana – MATĚJČEK, Jiří (eds): *Studie k sociálním dějinám 6*. Kutná Hora – Praha – Opava 2001, s. 248.

[4] *První československý plán.* Praha 1946, s. 95 – 96.

[5] Pozri bližšie HALLON, Ľudovít – SABOL, Miroslav – FALISOVÁ, Anna: *Vojnové škody a rekonštrukcia Slovenska 1944 – 1948 (Hospodárstvo, infraštruktúra, zdravotníctvo)*. Bratislava

verovýchodného Slovenska navštívil námestník predsedu vlády armádny generál Ludvík Svoboda, musel konštatovať, že vo výstavbe infraštruktúry a pri obnove bývania sa v mnohých dedinách päť rokov po vojne neurobilo absolútne nič.[6]

Slováci smerovali za prácou do priemyselných oblastí severných a západných Čiech. Išlo o okresy Ústí nad Labem, Děčín, Chomutov, Most, Teplice, Louny, Tachov, Sokolov, Cheb, Aš, Karlove Vary, Varnsdorf, Liberec, Jablonec nad Nisou. Veľká časť slovenských robotníkov pracovala v plzenskej Škodovke. Najviac Slovákov bolo sústredených v priemyselných častiach Ostravska.[7]

Na území českých krajín žilo podľa sčítania obyvateľstva v roku 1950 celkovo 258 025 osôb slovenskej národnosti. Počty však boli pravdepodobne o niekoľko tisíc ľudí vyššie, pretože odchod za prácou do českých krajín nebol z väčšej časti nijako organizovaný a časť robotníkov si hľadala zamestnanie individuálne. Od roku 1949 do roku 1968 predstavoval ročný nárast slovenských pracovných síl v českých krajinách v priemere 9 000 osôb. Najsilnejší prúd prisťahovalcov vôbec bol zaznamenaný v roku 1952, keď prišlo 42 072 osôb. Vôbec najsilnejšia pracovná migrácia Slovákov bola v prvej polovici päťdesiatych rokov, potom postupne klesala. Medzi rokmi 1950 – 1954 sa z jednej časti krajiny do druhej sťahovalo za prácou v priemere 54-tisíc pracovníkov ročne. Migračné saldo bolo pre české krajiny v porovnaní so Slovenskom, s výnimkou niektorých okresov, aktívne.[8]

Väčšina migrantov z východného Slovenska, ktorí prišli do pohraničia do konca štyridsiatych rokov, pochádzala z dediny a v oblastiach svojho pôvodu boli spravidla poľnohospodárskymi pomocnými robotníkmi, bezzemkami, drobnými roľníkmi a len zriedkakedy remeselníkmi. Od polovice päťdesiatych rokov začali v jednotlivých migračných vlnách prichádzať aj robotníci zo stredného a západného Slovenska, ktorí sa usadzovali v expandujúcich českých priemyselných centrách. Tam pracovali predovšetkým v hutníckom a banskom priemysle, stavebníctve, strojárstve, v chemickom, textilnom, sklárskom a keramickom priemysle. Povolanie Slovákov v oblasti pôvodu a v cieľovej oblasti nebolo často identické. Pracovníci z poľnohospodárstva putovali často do priemyselných oblasti, hoci s touto sférou nemali žiadne skúsenosti, preto aj ich integrácia medzi priemyselné robotníctvo neprebiehala vždy bezproblémovo. Úrady sa snažili rodinných príslušníkov aj obyvateľov toho istého kraja umiestniť pohromade do jednej oblasti. Niektorí slovenskí robotníci patrili medzi tzv. „kovoroľníkov“, ktorí svoje malé políčka (zvyčajne okolo 1 ha) chodili na jar a jeseň v čase zberu úrody obhospo-

2011; WIEDEMANN, Andreas: *„Poď s námi budovat pohraničí!“ Osídlování a proměna bývalých Sudet 1945 – 1952.* Praha 2016, s. 246 – 247.

6 Slovenský národný archív Bratislava (ďalej SNA), Povereníctvo techniky 1944 – 1951 (ďalej PT), k. 8, Zpráva o poznatcích z cest po severovýchodním Slovensku.

7 PROKOP, Radim – ŠRAJEROVÁ, Olga – SOMMER, Karel – GÍMEŠ, Emil : *Slováci v České republice po roce 1945.* Šenov u Ostravy 1998, s. 59 – 61.

8 WIEDEMANN, A., c. d., s. 249.

darovať, a tak sa presúvali medzi agrárnym a priemyselným sektorom. Rovnako aj časť lesných robotníkov odchádzala na zimné mesiace pracovať na Slovensko do lesov a na jar prichádzala naspäť do priemyselných závodov.[9]

Veľká migračná vlna slovenských robotníkov sa udiala v období dvojročnice (1947 – 1948), keď smerovala do severočeských uhoľných baní a hlavne do ostravskej priemyselnej oblasti. V nich veľká časť týchto migrantov ostala natrvalo. Len priamo v Ostrave a Vítkoviciach začiatkom roku 1947 pracovalo odhadom 15-tisíc Slovákov. Na celom Ostravsku bol ich počet dvojnásobný. Najpočetnejšie zastúpenie mali Slováci z Kysúc. Z kysuckých obcí – z Čadce, Makova, Turzovky, Skalitého – pracovali na Ostravsku celé rodiny. Vítkovické železiarne disponovali učňovským zariadením s internátom, kde študovalo 300 chlapcov z celého Slovenska, čo predstavovalo v uvedenom období 25 % z celkového počtu učňov. Na Vysokej škole baníckej v Ostrave študovalo 30 Slovákov a z nich vzišli prví slovenskí inžinieri, hlavne v odbore hutníctva.[10]

Rôzne periodika vychádzajúce na Slovensku prinášali rozsiahle reportáže o práci Slovákov v českých krajinách. Mapovali v nich nielen pracovný, ale aj kultúrno-spoločenský život týchto robotníkov. Pravidelné informácie o Slovákoch v Čechách prinášal časopis *Slovenský svet*, v ktorom nájdeme i takéto pasáže: „Slovenskí robotníci, pomáhajúc na výstavbe českých krajín, pracujú a uplatňujú sa v priemysle ťažkom, textilnom, stavebnom, hračkárskom, chemickom, sklárskom, v baníctve i poľnohospodárstve. Niektorí slovenskí majstri – podľa výroku českých vedúcich – prevýšili svojimi vedomosťami, t. j. kvalitou a kvantitou práce, bývalých nemeckých odborníkov v pohraničí. V Plzni pracuje okolo 1 500 (možno i viacej) slovenských robotníkov a to jednak v Škodových závodoch alebo u staviteľských firiem, ktoré pracujú na znovuvýstavbe poškodených objektov Škodovky. Ďalej sú tu zamestnané slovenské dievčatá a niekoľko mužov v Št. nemocnici, kde pracujú v kuchyni alebo ako ošetrovateľky, resp. pomocné ošetrovateľky. Dievčatá, pracujúce v nemocnici, si zarobia okolo 800 až 1500 Kčs mesačne okrem stravy a bytu. Okrem toho je tu zamestnaný jeden slovenský lekár a dvaja muži ako dozorci.

Robotníci pracujúci v ťažkom alebo stavebnom priemysle, sú ubytovaní v tábore *Dělnický domov*. Izby sú čisté, je tú ústredné kúrenie, umyvárne a sprchy, v ktorých tečie stále teplá a studená voda. Je tu moderná kuchyňa, no robotníci sa sťažujú, že dávka jedla im nestačí a preto si vraj musia prikupovať prídavkové lístky. Správca *Dělnického domova* si zas sťažoval, že niektorí slovenskí robotníci nie sú disciplinovaní, po výplate sa vraj opijú, potom hrešia, ba aj rozbíjajú nábytok. Správa závodu i tábora však nezriadila tu nijakú čitáreň ani knižnicu pre robotníkov, takže duševný život slovenských ľudí sa rovná nule. Čítajú veľmi málo a to len niektorí, ktorí si kupujú *Katolícke noviny*, *Čas* alebo *Prácu*.

[9] Tamže, s. 250; Národní archiv ČR Praha (ďalej NA ČR), f. Ministerstvo pracovních sil 1946 – 1958 (ďalej MPS), k. 47, Mobilizácia pracovných síl.

[10] Nový domov mladých Slovákov v Ostrave. In: *Slovenský svet,* 2 (1947), č. 10, s. 12.

Z českých novín chodí do tábora *Rudé právo*. Mnohí pracujú aj v nedeľu a vo sviatok, takže do kostola nemôžu ísť. Rozhodne duševne a morálne utrpia títo ľudia veľmi.

Najviac Slovákov však pracuje v Spojených ašských farbiarňach, kde je ich okolo dva tisíc. Ich zárobky ani tu nie sú nijako skvelé. Dievčatá a ženy majú 7 Kčs na hodinu, muži 11 – 13 Kčs. Bývajú v bytoch po Nemcoch, ale sťažujú si, že byty sú drahé. Ženatý robotník platí za jednoizbový byt 1381 Kčs mesačne. Vo všetkých továrňach v Aši tvoria Slováci 80 – 95 % osadenstva, čo značí prakticky, že Česi sú tu iba na vedúcich miestach. Je však zaujímavé, že zloženie závodných výborov a závodných rád je také, ako by tu Slovákov pracovalo iba 10 %. Majú totiž všade iba po jednom zástupcovi v závodnom výbore. Myslime, rozhodne, že toto je nedemokratické a nesprávne.

Pri tejto príležitosti musíme poznamenať, že nechápeme počínanie ľudí, ktorí v Chebe a inde aranžujú protestné schôdzky, ba dokonca aj štrajky proti prevezeniu priemyselných podnikov na Slovensko, hoci pracovných síl pre tieto podniky v Čechách nemajú.

Keď sme sa spýtali niektorého z robotníkov, či tu chce natrvalo zostať, každý odpovedal, že nie. Všetci očakávajú, že v rámci dvojročnice začne sa viacej podnikať aj na Slovensku a potom všetci nájdu prácu aj doma.“ [11]

Aj napriek tomu, že veľká časť Slovákov sa chcela vrátiť domov, v rámci mobilizácie pracovných síl sa rátalo aj s trvalou migráciou. Pre Slovensko prichádzal do úvahy presun obyvateľov maďarskej národnosti do českého pohraničia. Po odsune nemeckého obyvateľstva ostalo v českom pohraničí po vysťahovalcoch 2 mil. ha pôdy, pričom polovica tejto pôdy bola rozdelená medzi 157-tisíc užívateľov z radov bezzemkov a drobných roľníkov. Druhá polovica pôdy ostala bez majiteľov. Ich absenciu bolo výrazne cítiť pri zbere úrody začiatkom júla 1946. Jediný spôsob, ako zabezpečiť, aby úroda nezhnila a aby sa neznehodnotila, bol presun poľnohospodárskych robotníkov hlavne z juhu Slovenska do českého pohraničia. Zbor povereníkov sa iniciatívne chopil tejto požiadavky, ale nie s prvotným zámerom skutočne pomôcť pri zbere úrody, ale skôr definitívne vyriešiť otázku údajných maďarských zradcov a kolaborantov. Spustil náborové akcie, ktoré nesmerovali do oblasti najviac postihnutých vojnovými udalosťami (východné Slovensko, Orava), ale na južné Slovensko. Cieľom bolo presunúť 40- až 50-tisíc maďarských roľníkov na práce v českých krajinách. Náborovú akciu schválilo aj predsedníctvo vlády na svojej 5. schôdzi 16. júla 1946. Akcia trvala od 22. júla do 15. augusta 1946 pod heslom *Pomoc Slovenska českým zemím při zemědělských pracích*.[12] Mala byť akýmsi predvojom mobilizácie pracovných síl spustenej od 1. augusta, nepriniesla však žiadaný efekt, lebo bolo najatých len 1 919 pracovníkov. Príčinou bol aj fakt, že v čase agitácie prebiehali rokovania

[11] Za slovenskými robotníkmi v českých zemiach. In: *Slovenský svet,* 2 (1947), č. 5, s. 8 – 9; Z Prahy na Pohraničie. In: *Slovenský svet,* 2 (1947), č. 6, s. 8 – 9.

[12] *Roľnícka nedeľa,* 1 (1946), č. 28, s. 4.

parížskej konferencie o výmene obyvateľstva medzi Maďarskom a Československom. Propaganda vychádzajúca z maďarskej strany tlačila na maďarské obyvateľstvo na južnom Slovensku, aby zvolilo skôr vyčkávaciu taktiku, než aby dobrovoľne nastúpilo na poľnohospodárske práce v českých krajinách.

Predsedníctvo vlády pristúpilo najprv k „politike cukru". Schválilo návrh, podľa ktorého sa Maďarom dobrovoľne natrvalo usídleným v českých obciach podľa potrieb osídľovacej politiky malo navrátiť československé štátne občianstvo a časť z ich skonfiškovaného majetku. Aj toto rozhodnutie sa však minulo účinku. Následne na porade Zboru povereníkov, konanej 6. a 7. augusta 1946 v Bratislave, sa rozhodlo o použití donucovacích predpisov dekrétu prezidenta republiky č. 88/1945 Zb., ktoré umožňovali maďarské obyvateľstvo vysťahovať násilne.

Náborová akcia schválená vládou v októbri 1946 mala za cieľ očistiť pohraničné pásmo južného Slovenska od maďarského živlu. Akciu koordinoval od 19. novembra do 31. decembra 1946 Osídľovací úrad pre Slovensko, od 1. januára 1947 do 22. februára 1947 Povereníctvo pre sociálne veci. Za obdobie troch mesiacov bolo presídlených z južného Slovenska do poľnohospodárskych podnikov v českých krajinách 44 129 osôb maďarskej národnosti.[13]

Podľa odhadov zanechalo presídlené obyvateľstvo maďarskej národnosti na južnom Slovensku asi 4-tisíc hospodárskych budov a 130-tisíc ha pôdy, čo predstavovalo poľnohospodársky majetok v celkovej hodnote 275 mil. Kčs. Pre štát to nebolo efektívne, pretože presídlencom sľúbil uhradiť 135 mil. Kčs, ak zostanú natrvalo usadení v českých obciach, nehovoriac o tom, že 130-tisíc ha bonitnej ornej pôdy na južnom Slovensku ostalo ležať úhorom. Výnosy z tejto pôdy potom následne chýbali v kritickom roku 1947, keď vplyvom nepriaznivých podmienok (veľké suchá) bola mizivá úroda.[14]

Dňa 30. októbra 1946 bola z iniciatívy Jednotného sväzu slovenských roľníkov (JSSR) spustená akcia *Bratská pomoc slovenského roľníka roľníkovi českému*. Jej cieľom bolo prechodne zabezpečiť na obdobie zimných mesiacov 1946/1947 (do konca februára 1947) približne 30-tisíc slovenských roľníkov, ktorých úlohou bola hlavne záchrana živočíšnej výroby v Čechách a na Morave. Celá akcia bola koordinovaná prostredníctvom okresných združení JSSR s dôslednou propagáciou. Len pre tento účel bolo vyvesených viac ako 10-tisíc plagátov a rozdaných 65-tisíc letákov v jednotlivých obciach.[15]

JSSR celej akcii dávala edukačný podtext. Jednotlivých roľníkov presviedčala, že nejde o pomoc v pravom zmysle slova, ale o výjazd, exkurziu, na ktorej

---

[13] SNA, f. Jednotný sväz slovenských roľníkov (ďalej JSSR), k. 31, Vysťahovanie maďarského obyvateľstva do českého pohraničia; bližšie pozri ŠUTAJ, Štefan: *Nútené presídlenie Maďarov do Čiech*. Prešov 2005 a ŠUTAJ, Štefan: *„Akcia Juh". Odsun Maďarov zo Slovenska do Čiech v roku 1949*. Praha 1993.

[14] NA ČR, f. Ministerstvo průmyslu 1945 – 1950 (ďalej MP), k. 492, č. j. 1045, Přesídlení zemědělců maďarské národnosti ze slovenského pohraničí do českých zemí. Opis návrhu vládního usnesení; *Štatistická príručka Slovenska 1948*. Bratislava 1948, s. 76 – 77.

[15] SNA, f. JSSR, k. 11, Bratská pomoc slovenského roľníka roľníkovi českému.

slovenský roľník „nadobudne cenné skúsenosti“ na technicky vyspelejších statkoch v českých krajinách. To, čo sa slovenský roľník naučí, potom môže využiť pri zveľaďovaní poľnohospodárskej výroby na Slovensku. Z toho vyplývalo, že nešlo ani tak o záchranu českého poľnohospodárstva, ako skôr o vzdelávanie slovenských roľníkov. Okrem finančného a morálneho ohodnotenia si mali účastníci odniesť kvalitný chovný statok, ošatenie a obuv. JSSR určil strop získať minimálne 100 ľudí z každého okresu.

Jeden z dobových letákov hlásal: „Dobytok v Čechách a na Morave hynie nedostatkom ošetrenia a nedostatkom pracovných síl. Sú to nenahraditeľné škody, národohospodárske, škody, ktoré koniec koncov dotýkajú sa aj slovenskej živočíšnej výroby. Pomôžme preto zachrániť národné hodnoty! Prihláste sa preto k *Bratskej pomoci slovenského roľníka roľníkovi českému* v zimných mesiacoch po dobu najdlhšie do konca februára 1947.

Odchodom do Čiech a na Moravu utužíte vzájomnosť Čechov a Slovákov. Zblížite roľníctvo slovenské s roľníctvom českým. Spoznáte české kraje, spoločenské pomery, spôsoby vyspelého hospodárstva bez toho, aby Vás to finančne zaťažilo. Ba naopak. Budete mať pritom značné výhody. Môžete sa zacvičiť v odborných zemedelských kurzoch a získať prax v špeciálnych odvetviach. Budete prijatí ako milí hostia do rodinného prostredia českých roľníkov, kde sa bude s Vami zaobchádzať ako s členmi rodiny.“[16]

Na druhej strane sa šírili hlasy, ktoré odrádzali od cesty na české statky. Po dedinách sa rozosielali letáky neznámeho pôvodu, ktoré hlásali: „Ak tam pôjdete, budete pridelení ako obyčajní sluhovia a budete musieť drieť od svitu do mrku a k tomu ešte ani nedostanete poriadne najesť.“[17]

Ohlas na akciu bola veľmi slabá. Hlavne na západnom Slovensku sa v niektorých okresoch prihlásili len štyria-piati ľudia. Ani v okresoch severného a východného Slovenska, kde možnosti zamestnania boli značne obmedzené, miestni agitátori nemohli jasať, pretože počty prihlásených boli minimálne a vo viac ako tretine okresov nedosiahli ani predpísaný počet sto naverbovaných roľníkov. Aj napriek tomu dočasnú formu pracovnej migrácie zvolilo v roku 1946 skoro 14-tisíc robotníkov, ktorí prichádzali na svoje pracoviská v osobitných vlakoch.[18]

Vcelku pozitívne na akciu reagovali Rómovia. Hlavne z oblasti južného Slovenska, kde sa ich hlásilo trojnásobne viac ako v iných regiónoch. Postoj JSSR k ich iniciatíve bol značne negatívny. Niekoľko okresných stredísk JSSR dokonca vydalo takéto spoločné vyhlásenie k odchodu Rómov: „Sme toho názoru, že cigáni by sa nemali odposlať na túto prácu, nakoľko na prácu nie sú spoľahliví a český roľník nie je na ich špinu a pod. zvyklý, a tým sa bude len blamovať. Nech sa láskave upovedomia české úrady, či cigánov môžeme odoslať.“[19]

---

16 SNA, f. JSSR, k. 11, Slovenským roľníkom a pôdohospodárskym zamestnancom.

17 SNA, f. JSSR, k. 31, Antipropaganda v rámci mobilizácie pracovných síl.

18 NA ČR, f. MPS, k. 47, Mobilizácia pracovných síl.

19 SNA, f. JSSR, k. 31, Nábor roľníkov.

Napriek výhradám slovenských orgánov sa rómska komunita celkom úspešne integrovala v pracovnom procese. Celkovo v roku 1948 na území ČSR žilo 101 190 Rómov z toho 84 438 na Slovensku a 16 752 v českých krajinách. Z toho do pracovného procesu bolo zapojených viac ako 89 % dospelej populácie. Od roku 1946 do roku 1948 sa viac ako 12-tisíc Rómov zo Slovenska odsťahovalo za prácou do Čiech. Zamestnaní boli prevažne v stavebníctve, poľnohospodárstve, tehelniach, kameňolomoch ako pomocné sily. V týchto odvetviach sa Rómovia vzhľadom na ich negramotnosť uplatňovali hlavne fyzickou prácou (aj ženy). Gramotní dávali prednosť strojárskym závodom a textilkám, kde sa stávali kvalifikovanými robotníkmi. Pracovná morálka sa u nich nelíšila od ostatných zamestnancov. Dokonca v niektorých závodoch patrili medzi tzv. pracovných úderníkov a boli aj odmeňovaní.[20]

Slovensko malo záujem o tzv. strojne brigády pri zbere úrody. Išlo o urýchlený zber predovšetkým obilnín pomocou moderných žatevných mechanizmov. O ich vyslaní rozhodovalo výlučne ministerstvo poľnohospodárstva. V lete boli vysielané na maximálne 14-dňové výjazdy. Prednosť, samozrejme, mala žatva v pohraničných oblastiach českých krajín. Často účastníci strojových brigád z Čiech a Moravy prichádzali na Slovensko len v čase dovoleniek a voľna. Išlo o tzv. formy dobrovoľných brigád pre zber úrody na Slovensku.[21]

Začiatkom prvej päťročnice (1949 – 1953) sa zistilo, že aj napriek snahe industrializovať Slovensko a presúvať robotníkov do priemyslu, počet zamestnancov v poľnohospodárstve vo východnej časti štátu klesal veľmi pomaly.

Tabuľka č. 2. Zamestnanosť v poľnohospodárstve[22]

	1946	**1948**	**1949**
české krajiny	1 595 300	1 319 300	1 214 600
Slovensko	968 900	902 300	882 400

Z tabuľky č. 2 je zrejmé, že počas troch sledovaných rokov klesol počet činných osôb v poľnohospodárstve v českých krajinách o 24 %, na Slovensku iba o 9 %. Nezvratnou skutočnosťou bol fakt, že v roku 1950 na Slovensku bolo o 124-tisíc osôb pracujúcich v poľnohospodárstve viac ako v roku 1921 (v poľnohospodárstve vtedy pracovalo 758 400 osôb), aj napriek tomu, že do značnej miery vzrástli mechanizačné prostriedky a industrializácia sa rozvíjala. Podľa analýz sa odhadovalo, že na prelome štyridsiatych a päťdesiatych rokov pracovalo na Slovensku v poľnohospodárstve o približne 300-tisíc osôb viac, ako to bolo ekonomicky žiaduce a potrebné. Tento jav bol v priamom kontraste s nedostatkom stálych pracovných síl v niektorých odvetviach priemyslu (išlo najmä o hutníc-

[20] NA ČR, f. MPS, k. 47, Mobilizácia pracovných síl – Cigáni.
[21] SNA, f. JSSR, k. 31, Pomoc bratských Čechov slovenskému roľníctvu.
[22] SNA, f. JSSR, k. 11, Stúpajúca zamestnanosť v poľnohospodárstve.

tvo, baníctvo, ťažké strojárstvo, ťažbu kamenín a zemín a pod.) i v sektore poľnohospodárstva, ale hlavne s nedostatkom odborných kádrov pre slovenský priemysel, kde nebola plne využitá kapacita strojov, najmä pre druhé a tretie zmeny.

Z týchto dôvodov sa tlačilo na odchod slovenských roľníkov do českých priemyselných závodov, kde mali nielen obsadiť voľné miesta, ale sa aj školiť pre potreby slovenského priemyslu po návrate domov.[23]

Od roku 1949 vznikla iniciatíva náboru slovenských robotníkov pre bane v Moste (3 200 osôb), pre bane na Ostravsku (1 200 osôb) a pre huty a ťažké strojárstvo v Ostrave (1 800 osôb). Tento nábor sa mal opakovať každý rok. Silnou konkurenciou pre tieto oblasti bolo stavebníctvo, o ktoré mali slovenskí robotníci vyslovene záujem. Okrem vysokých miezd a menej namáhavej prace bol lákadlom aj kariérny postup.

Nezáujem o bane a huty zastavil úplne nábor slovenských pracovníkov pre prácu v stavebníctve hlavne na Ostravsku. Stavebníctvo bolo doslova závislé od dodávok z cementární, vápeniek a lomov. Kým pred vojnou v roku 1938 v týchto odvetviach pracovalo v ČSR viac ako 27-tisíc robotníkov, po vojne ich počet nedosahoval ani 5-tisíc. Rezortné ministerstvá poukazovali na značný deficit zamestnancov a nezáujem z radov mobilizovaných pracovníkov ísť do týchto odvetví. Časť zamestnancov v čase repnej kampane odchádzala dokonca brigádnicky pomôcť cukrovarom. Nižšia produkcia cementární, vápeniek a lomov v najviac postihnutých regiónoch priamo brzdila rekonštrukciu budov poškodených prechodom frontu.

Situácia sa riešila až po roku 1948, a to zastavením fluktuácií v týchto odvetviach, zamestnaním veľkej časti pracujúcich v štátnej správe a prednostným prideľovaním väzňov na uvedené práce. Bežnou praxou bola situácia, keď v mnohých odvetviach chýbali suroviny. Potom musel byť zastavený celý výrobný proces a zamestnanci robili prácu, ktorá nesúvisela s výrobou. To podkopávalo ich pracovnú morálku.[24]

Robotníci zo zahraničia

Popri vnútorných zdrojoch zohrávali v celkovej bilancii pracovných síl určitú úlohu i zahraničné zdroje – reemigrácia krajanov a najímanie cudzích štátnych príslušníkov na prácu v Československu. V prvých týždňoch po vojne hlavne pri rekonštrukčných prácach pomáhali aj rumunskí vojaci, ale hlavne vojaci Červenej armády. V polovici októbra 1945 sa na území ČSR nachádzalo približne 400-tisíc vojakov Červenej armády, z toho v Čechách 300-tisíc, na Morave 50-tisíc a na Slovensku taktiež 50-tisíc. Pred koncom prvej polovice decembra 1945 ostalo na území Československa už len 9 412 príslušníkov Červenej ar-

[23] Tamže.

[24] NA ČR, f. MP, k. 1234, Pracovní síly, brigády.

mády, z toho na Slovensku 4 055 – z nich 1 200 na stavbe mostov v Komárne a 1 608 v Bratislave.[25]

Organizovaná reemigračná akcia sa uskutočnila v prvých povojnových rokoch vo väčšine krajín s významnejšími českými alebo slovenskými menšinami; celkovo sa v rámci nej prisťahovalo do Československa v dobe od oslobodenia do októbra 1949 okolo 190-tisíc krajanov, a to prevažné z Maďarska, Sovietskeho zväzu, Poľska, Nemecka, Rakúska, Rumunska, Juhoslávie, Bulharska, Francúzska, Belgicka a juhoamerických krajín. Krajania sa rýchlo zapájali do pracovného procesu a ich pomoc československému hospodárstvu nemožno podceňovať (napr. osídlenie množstva obcí v severozápadných Čechách a v iných krajoch volynskými Čechmi, zaradenie reemigrantov zo západnej Európy do banského priemyslu alebo zamestnanie navrátilcov z Rumunska v českom pohraničí na úseku poľnohospodárstva, lesníctva a sklárstva). V českých krajinách získala pobyt a pracovné uplatnenie taktiež časť reemigrantov slovenskej národnosti, ktorí prichádzali predovšetkým z Maďarska, Rumunska, Belgicka a Francúzska.[26]

Všeobecný nedostatok pracovných síl predovšetkým v českých krajinách podnietil diskusiu o možnosti najímať zahraničných robotníkov, ako to praktizovalo už v období medzi svetovými vojnami niekoľko európskych krajín. V prvej polovici roku 1946, keď sa zrýchľovalo tempo odsunu Nemcov a v reemigračnej akcii naopak nastali prieťahy, dostávali úvahy o pracovnom využití zahraničných robotníkov stále konkrétnejšiu podobu. V záverečnej fáze odsunu Nemcov i v priebehu dvojročného plánu pokračoval rast zamestnanosti tempom, ktoré prekročilo všetky očakávania. Novými pracovníkmi boli dostatočne dotované i niektoré priemyselné odvetvia, v nich mali až doposiaľ silné alebo dokonca dominantné zastúpenie zamestnanci nemeckej národnosti. Napriek všetkému úsiliu sa nepodarilo prekonať v českých krajinách nedostatok pracovných síl v poľnohospodárstve, lesníctve, stavebníctve a v niektorých odvetviach priemyslu stavebných hmôt; okrem toho neboli úplne pokryté potreby v banskom a hutníckom priemysle. Najvážnejšia situácia vznikla v českom poľnohospodárstve, kde sústavne pokračoval odliv činných osôb aj napriek tomu, že dvojročnica – naopak – predpokladala zvýšenie zamestnanosti. Československo napokon pristúpilo k medzištátnym zmluvám o najímaní robotníkov, ktoré v rokoch 1946 – 1948 uzavrelo s Bulharskom, Rumunskom, Talianskom a Poľskom, pričom záujem z československej strany smeroval na nábor pracovných síl predovšetkým do poľnohospodárstva.[27]

---

[25] Zákon o dvouletém hospodářském plánu z 25. 10. 1946, Oddíl VI, § 9; BYSTRICKÝ, Jozef: Problematika oslobodzovania Slovenska v r. 1944 – 1945 v slovenskej historiografii posledných dvoch desaťročí. In: KOVÁČOVÁ, Viera a kol.: *Oslobodenie Slovenska 1944 – 1945.* Banská Bystrica 2010, s. 29; GOLDMANN, Josef – FLEK, Josef a kol.: *Plánované hospodářství v Československu*. Praha 1948, s. 68 – 69.

[26] Zákon o dvouletém hospodářském plánu z 25. 10. 1946, Oddíl VI, § 9; PRŮCHA, Zahraniční dělníci, s. 249.

[27] Tamže, s. 249.

Skutočnosť, že sa Československo orientovalo pri nábore pracovných síl na uvedené štyri štáty, nebola náhodná. V Taliansku sa stala masová nezamestnanosť chronickým javom, ktorý bol aspoň sčasti tlmený trvalou či dočasnou emigráciou. Spoločnou črtou ďalších troch krajín – a to v Bulharsku a Rumunsku určite vo väčšej miere než v Poľsku – bolo za kapitalizmu zdedene agrárne preľudnenie. Dočasné využitie bulharských, rumunských a poľských pracovných rezerv v Československu, ktoré ako jediné zo všetkých ľudovodemokratických krajín trpelo už bezprostredne po druhej svetovej vojne nedostatkom pracovných síl, bolo obojstranne výhodné. U zmluvných partnerov sa znížil prebytok nezamestnaných alebo nedostatočné využitie pracovných síl a prínosom pre zahraničné ekonomiky bol i zvýšený dovoz československého tovaru z dôvodu prevodu miezd a skúseností, ktoré si zahraniční robotníci osvojili počas svojho pobytu v krajine s pokročilejšou technikou a vyššou intenzitou poľnohospodárskej výroby. Jednotlivým robotníkom prinieslo zamestnanie v Československu zlepšenie životnej úrovne, čo v dôsledku transferu úspor a nakúpených predmetov pocítili i ich rodiny. Československu naopak zahraniční robotníci pomohli zabezpečiť výživu obyvateľstva a zmierniť deficit pracovných síl práve na tom úseku, kde boli vnútorné zdroje vyčerpané.[28]

Prvým štátom, s ktorým Československo s úspechom zakončilo rokovania o dočasnom zamestnávaní pracovných síl, bolo Bulharsko. Československo spočiatku uvažovalo o prijatí až 20-tisíc poľnohospodárskych robotníkov, ale bulharské úradné miesta prejavili želanie, aby z tejto kvóty tvorili aspoň štvrtinu záhradníci, no o ich prácu však Československo nemalo záujem. Výsledkom rokovaní bolo zníženie počtu najímaného robotníctva na 12-tisíc osôb a obmedzenie jeho okruhu výlučné na poľnohospodárskych robotníkov. Československo súhlasilo s tým, aby časť bulharských pracovníkov prišla i so svojimi rodinnými príslušníkmi. Záujem o bulharských robotníkov bol v Československu taký veľký, že nemohol byť zďaleka uspokojený. Bulharské sily boli preto rozmiestnené skoro výlučne v českom pohraničí, najmä v pastvinárskych družstvách, ktoré zápasili s najväčším nedostatkom pracovných síl. Požiadavky z vnútrozemia boli odmietané a v rámci možností kryté vnútroštátnym presunom maďarských pracovníkov z južného Slovenska. Najväčšia časť bulharských robotníkov pracovala v západných Čechách, Pošumaví a oblasti Jeseníkov. Bulharskí občania odišli do Československa v 12 početných skupinách po 700 – 1 100 osobách, z nich prvá došla na miesta určenia 15. novembra 1946 a poslední 14. septembra 1947. Celkovo bolo v týchto transportoch 10 053 Bulharov, z toho 2 286 rodinných príslušníkov.[29]

Koncom januára 1947 bola v Bukurešti podpísaná ďalšia medzištátna dohoda o najímaní zahraničných robotníkov. Rumunská vláda sa zaväzovala napomáhať pri vyslaní až 15-tisíc svojich občanov do Československa, kde mali byť za-

[28] Tamže, s. 250 – 251.

[29] Tamže; NA ČR, f. MP, k. 1234, Bulharské pracovní síly, brigády.

mestnaní výlučne v poľnohospodárstve. Záujemcovia sa sústreďovali v zberných strediskách na rumunskom území, kde sa podrobovali lekárskej prehliadke za prítomnosti lekárov z obidvoch zainteresovaných krajín. Rumunskí robotníci sa mali zoznámiť s intenzívnou poľnohospodárskou výrobou a 150 mladých Rumunov malo byť počas 1 – 3 rokov vyškolených v špeciálnych poľnohospodárskych odboroch. Okrem toho sa československá strana zaviazala prijať 100 kvalifikovaných robotníkov do ťažkého a textilného priemyslu a zaistiť im odbornú špecializáciu. Dňa 18. júna 1947 prišiel do Československa prvý transport rumunských robotníkov, za ním nasledovalo v období do 22. novembra 1947 ďalších osem veľkých skupín. Celkom prekročilo československú hranicu v uvedených deviatich transportoch 8 728 rumunských občanov, z toho 1 131 rodinných príslušníkov. Príchod Rumunov do ČSR urýchlila aj mizivá úroda na jeseň 1946, keď v dôsledku katastrofálneho sucha bola v Rumunsku zničená úroda kukurice, fazule, repy a zemiakov. Časť potravín, hlavne zemiakov, prichádzala z ČSR ako kompenzácia za pracovné sily. Ich umiestnenie bolo obdobné ako u Bulharov, azda len s tým rozdielom, že sa častejšie objavovali v zamestnaní vo vnútrozemí a že niekoľko stovák robotníkov nastúpilo do lesníctva. Tí bulharskí a rumunskí robotníci, ktorí neboli v zimných mesiacoch dostatočné vyťažení v poľnohospodárstve, pracovali prechodne v priemysle alebo v iných odvetviach. Rumunských robotníkov charakterizovali ako veľmi skromných a usilovných ľudí, ktorí sa veľmi rýchlo adaptovali.[30]

Krátko po dohode s Rumunskom bola 10. februára 1947 podpísaná po dlhých rokovaniach taktiež zmluva o najímaní pracovných síl v Taliansku. Tá sa na rozdiel od predchádzajúcich zmlúv netýkala len poľnohospodárskych robotníkov, ale i pracovníkov pre iné odvetvia. Talianska vláda vyjadrila súhlas s vyslaním 5-tisíc robotníkov do Československa, z nich 2-tisíc malo pracovať v baniach, 2-tisíc v poľnohospodárstve a ostatní na železnici. Realizácia taliansko-československej dohody narazila hneď od začiatku na prekážky, ktoré pravdepodobné vyplývali zo zhoršených vzťahov medzi Východom a Západom v rokoch 1947 – 1948. V júni a septembri 1947 síce do Československa prišli dva transporty s 1 228 účastníkmi, ale tým nábor definitívne uviazol. Navyše časť talianskych občanov opustila republiku pred uplynutím ročnej lehoty, takže k 29. februáru 1948 zostalo v Československu len 1 018 talianských robotníkov a v júni 1948 sa tento počet znížil na 700 osôb. Príčinou návratu bola sčasti nespokojnosť s pracovnými podmienkami, sčasti nedostatočná kvalifikácia pre príslušný odbor, zlá pracovná morálka alebo rodinné dôvody. V závodoch, v ktorých pracovali, ich skúšali na rôznych pozíciách, ale skoro na žiadnej nenašli uplatnenie. Ich pracovná výkonnosť bola tiež žalostná, keď častokrát nedosahovala ani 45 % výkonnosti Čechov a Slovákov.[31]

---

[30] NA ČR, f. MP, k. 1234, Rumunské pracovní síly, brigády; Zákon o dvouletém hospodářském plánu z 25. 10. 1946, Oddíl VI, § 9; PRŮCHA, Zahraniční dělníci, s. 252 – 254.

[31] Tamže, s. 255 – 256; NA ČR, f. MP, k. 1234, Úmluva s Itálií o najímání dělníků….

Posledná medzištátna zmluva o najímaní poľnohospodárskych robotníkov bola uzatvorená 21. augusta 1948 s Poľskom. Náborová akcia sa začala v septembri 1948 a počet robotníkov, s odchodom ktorých Poľsko súhlasilo, bol limitovaný 10-tisíc osobami (bez rodinných príslušníkov). Celkovo do Československa postupne pricestovalo okolo 3 900 poľských robotníkov. Pomoc poľských občanov československému hospodárstvu sa však nevyčerpala prechodným zamestnaním niekoľko tisíc poľnohospodárskych robotníkov. Väčší dosah malo dlhodobé pracovné zapojenie Poliakov v baniach na Ostravsku. Určitý počet poľských občanov pracoval na Slovensku vo Svite a na Orave. Tu vstupovali do zamestnania taktiež poľskí štátni príslušníci slovenskej národnosti z poľskej časti Oravy a Spiša. Na stavbe Oravskej priehrady bolo v predmetnom období zamestnaných okolo 220 robotníkov z Poľska.[32]

Popri robotníkoch z Poľska, Bulharska, Rumunska a Talianska pracovali v povojnovom Československu taktiež krajania z Rakúska, Grécka a Juhoslávie. Na Trati mládeže pracovalo niekoľko občanov Izraela, Albánska a Francúzska. O celkovom počte zahraničných pracovníkov, ktorí v rokoch 1945 – 1950 pracovali v Československu, a ani o dĺžke ich pobytov nie sú k dispozícii presné údaje. Ich počet sa odhaduje na 100-tisíc.[33]

Ženská zamestnanosť

Priebeh mobilizácie pracovných síl v druhej polovici roku 1946 a počas roku 1947 ukázal, že Československo malo značné pracovné rezervy predovšetkým medzi ženami, a to najmä medzi ženami na Slovensku. Už v prvých mesiacoch po vojne sa objavovali zreteľné tendencie zaplniť chýbajúce pracovné sily potrebné k obnove vojnou zničeného hospodárstva z radov žien, predovšetkým z kategórie žien v domácnosti. Táto skupina obyvateľstva bola vnímaná ako doposiaľ nie veľmi využitá „zásobáreň“ pracovných síl, ktorá v tomto ohľade predstavovala silný potenciál. Otázka zamestnanosti po februári 1948 však v sebe neskrývala len aspekt kvantity. Reštrukturalizácia štátom riadenej ekonomiky s jej jednostrannou orientáciou na ťažký priemysel sa prejavila i na potrebe kvalitatívneho presunu pracujúcich na úrovni profesií. Žiaducimi sa nestávali osoby pôsobiace najmä v terciálnom sektore či v ľahkom priemyslu. Ženami „obľúbené“ povolania kaderníčok či šičiek mali byť v duchu vtedajších komunistických vízií utlmené v prospech iných, v danej chvíli „potrebnejších“: „Myslíte si, že Boženka sa pôjde vyučiť za kaderníčku, Jarka, že sa bude učiť šiť a Mária jednoducho ostane doma, aby sa naučila variť? Ale kdeže! Boženka, Jarka i Mária pôjdu do baníctva!“ – znelo v jednom z mnohých dobových agitačných textov.

[32] Zákon o dvouletém hospodářském plánu z 25. 10. 1946, Oddíl VI, § 9; PRŮCHA, Zahraniční dělníci, s. 256 – 258.

[33] Tamže.

S ospevovaním pracovníčok pôsobiacich v profesiách vnímaných ako tradičné mužské sa môžeme stretávať už od prvých povojnových mesiacov, ale februárom 1948 sa otvoril priestor pre ich razantnejšiu propagáciu. Základná koncepcia agitácie v tomto ohľade silno pracovala s myšlienkou narušenia vžitých genderových vzorcov. Začali sa veľmi často objavovať vodičky električiek, zlievačky, sústružníčky, dokonca i povestné traktoristky, ktoré až v tomto povolaní našli plné uspokojenie a dostatočné finančné ohodnotenie.[34]

Cielená agitácia za vstup žien do tradične „mužských" zamestnaní potvrdzuje i správa z ústrednej komisie žien ÚV KSČ, v ktorej sa táto úloha vytyčuje úplne jasne: „Musíme pôsobiť v kampani, aby ženy prijímali akékoľvek zamestnanie." Všadeprítomná agitácia za zvýšenie počtu zamestnaných žien prenikala tiež do prejavov vládnych predstaviteľov, ale najviac sa rozvinula na stránkach tlače určenej primárne ženám. Časopis *Vlasta* od roku 1947 na svojich stránkach pravidelne prinášal reportáže o zamestnaných ženách, veľmi často informoval o takých, ktoré pracovali na pozíciách tradične zastávaných mužmi. Pracovníčky „novej doby" tam boli zámerne prezentované a slúžili ako vzor hodný nasledovania. Novodobé hrdinky práce, vstupujúce vo svojom budovateľskom zápale i do netradičných zamestnaní, totiž nemali na „ružiach ustlané" a boli nútene prekonávať rôzne príkoria. [35]

Typický modelový príbeh prezentovaný na stránkach tlače a na plátnach kín sa začína nástupom na pracovisko, ktorý vyvoláva medzi kolegami posmešky a uštipačné komentáre, často okorenené drobnými podrazmi. Statočnú pracovitú ženu však len tak niečo neodradí. Svojej úlohy sa uchopí s nebývalou vervou, takže na konci mesiaca prekročí nastavené normy. Jednoznačný úspech korunuje navyše zlepšovacím návrhom. Prekvapení kolegovia kajúcne priznávajú svoj omyl, odhadzujú predsudky a prijímajú novú kolegyňu medzi seba s otvorenou náručou. Nebolo totiž žiadnym tajomstvom, že napriek enormnému nedostatku pracovných síl v niektorých odvetviach len veľmi ťažko prijímali niektoré mužské kolektívy medzi seba ženské pracovníčky, osobitne keď išlo o výlučne mužské povolanie.[36]

Koncom roku 1946 boli na Slovensku zamestnané ženy v týchto odvetviach: 475 000 – v poľnohospodárstve, 37 500 – v priemysle, 6 300 – v remeslách, 2 900 – v stavebníctve, 16 900 – v obchode a peňažníctve, 2 800 – v doprave a na pošte, 19 500 – v štátnej a verejnej správe, 144 000 – v ostatných povolaniach. Žiačok a študentiek bolo asi 249-tisíc, v domácnostiach približne 536-tisíc žien. Najväčšiu skupinu tvorili ženy zamestnané v poľnohospodárstve a to

[34] NEČASOVÁ, Dana: „Nahraďme muže na jejich pracovních místech!" Gender a nábor žen do zaměstnání v poúnorovém Československu. In: *Časopis Matice Moravské*, 128 (Brno 2009), č. 2, s. 367 – 368.

[35] NEČASOVÁ, Dana: *Buduj vlast – posílíš mír! Ženské hnutí v českých zemích 1945 – 1955*. Brno 2011, s. 118, 357.

[36] Tamže, s. 358.

27,4 % zo všetkých žien. V priemysle, remeslách a stavebníctve boli zamestnané len 3 % žien, v peňažníctve a v obchode 1 % žien, v doprave a na poštách 0,2 % žien, v štátnej a verejnej správe 1,1 % žien, v slobodných a ostatných povolaniach 8,4 % žien. Žiačok a študentiek bolo 14,4 % a z celkového počtu žien predstavovali ženy v domácnosti skoro jednu tretinu – 31 %, čiže 536-tisíc. Na konci dvojročnice počet žien pracujúcich v poľnohospodárstve bol 455 700, znamenalo to, že došlo k poklesu o 20-tisíc. Na druhej strane počet žien pracujúcich v priemysle stúpol o 16-tisíc. V českých krajinách sa v rokoch 1946 –1948 nanovo začlenilo do pracovného procesu 365-tisíc pracujúcich, asi polovicu z tohto počtu tvorili ženy.[37]

Tabuľka č. 3. Percentuálny podiel ženskej zamestnanosti na Slovensku a v českých krajinách počas dvojročnice v priemysle[38]

1. septembra 1946		**31. decembra 1948**	
české krajiny	Slovensko	české krajiny	Slovensko
27,7 %	25,0 %	29,9 %	28,7 %

Celkovo koncom roku 1948 pripadalo na 1 000 zamestnaných v priemysle 287 žien.[39]

Štát a pracovné sily

V prvých týždňoch a mesiacoch po oslobodení sa riešila otázka, či štát vôbec môže a v akých formách má zasahovať do rozmiestňovania pracovných síl. Predchádzajúci fašistický systém núteného zaraďovania na prikázané miesta bol zdiskreditovaný v očiach verejnosti a nemohol byť naďalej použitý. Objektívna hospodárska situácia však kategoricky vyžadovala, aby vývoj zamestnanosti nebol ponechaný na náhodu. Živelné presuny státisícov pracovníkov, ako k nim došlo bezprostredne po skončení vojny, neboli mnohokrát v súlade s potrebami národného hospodárstva a komplikovali povojnovú obnovu. Potreba centrálneho regulovania zamestnanosti bola navyše akcentovaná nielen pripravovaným odsunom Nemcov a osídľovaním pohraničia, ale i všeobecné nižšou produktivitou práce v porovnaní s predvojnovým obdobím. V snahe čo najlepšie využiť obmedzené zdroje pracovných síl a racionálnejšie ich rozmiestňovať urobila československá vláda v júni 1945 prvé kroky k riadenej práci. Zdedene úrady práce boli vládnym nariadením č. 13/1945 Zb. zrušené a nahradené sieťou úradov ochrany práce, ktorá bola dobudovaná na prelome rokov 1945/46. Na Sloven-

[37] *Rozvoj Slovenska v dvojročnici*. Bratislava 1950, s. 205.
[38] Tamže, s. 206.
[39] Tamže, s. 207.

sku boli úrady ochrany práce vytvorené nariadením SNR z 27. novembra 1945. V právomoci týchto úradov boli popri zamestnávaní obyvateľstva i mzdové otázky, živnostenská inšpekcia, pracovné lekárstvo a ostatná starostlivosť o zamestnancov. V Prahe, Brne a Bratislave vznikli zemské úrady ochrany práce, vo väčších mestách, spravidla pre niekoľko okresov, okresné úrady ochrany práce (OÚOP). Dôležitou úlohou OÚOP, ktorá však bola vyriešená počas dvojročnice, bolo vybudovanie novej evidencie pracovných síl, pretože skoršie evidencie z čias okupácie sa stali po skončení vojny v dôsledku nepodchytenej masovej fluktuácie bezcenné. OÚOP fungovali do marca 1949, keď boli pretvorené na referáty ochrany práce pri krajských a okresných národných výboroch. V začiatkoch svojej činnosti OÚOP nevčleňovali pracovné sily do zamestnania, ale len nepriamo ovplyvňovali ich rozmiestňovanie. Podľa nariadenia č. 15/1945 Zb. mali byť na OÚOP hlásené zmeny trvalých pracovných a učebných pomerov. Na rozdiel od pracovných úradov počas vojny OÚOP neprikazovali nástup do práce, iba sprostredkovávali zamestnanie a zároveň usmerňovali vývoj zamestnanosti tým, že v určitých odboroch brzdili príliv alebo naopak odliv pracovných síl. Činnosť OÚOP pri ovplyvňovaní zamestnanosti bola sťažená tým, že neexistoval spoľahlivý prehľad ani o zdrojoch pracovných síl, ani o objektívnych potrebách jednotlivých odvetví.[40]

Tabuľka č. 4. Mobilizácia pracovných síl podľa odborov za obdobie od 1. augusta 1946 do 1. augusta 1947[41]

Rezort	Počet získaných osôb
priemysel	183 800
poľnohospodárstvo	80 300
stavebníctvo	38 800
Spolu	302 900

Plán mobilizácie sa vcelku úspešne darilo plniť aj vzhľadom na vyššie spomenuté faktory. Do konca roku 1948 sa podarilo zmobilizovať viac ako 600-tisíc pracovných síl, čím sa splnil plán. Najviac osôb včlenených do pracovného procesu pochádzalo z domácností (34,7 %), potom nasledoval študujúci dorast, osoby nezamestnané a osoby samostatne zárobkovo činné. Naopak najmenší podiel novovčlenených osôb vykazovali osoby so zníženou pracovnou schopnosťou, zamestnanci verejnej správy, reemigranti a penzisti. Zo všetkých nových osôb zapojených do pracovného procesu predstavovali ženy viac ako polovicu (53,5 %). K 600-tisícom pracovných síl bolo potrebné pripočítať približne ďalších 100-tisíc

[40] PRŮCHA, Václav: Státní regulace pracovního trhu v Československu od konce druhé světové války do začátku dvouletky (1945 – 1947). In: HARNA, Josef – PROKŠ, Petr (eds.): *Studie k moderním dějinám. Sborník prací k 70. narozeninám Vlastislava Laciny.* Praha 2001, s. 415 – 418.

[41] GOLDMANN, J. – FLEK, J., c. d., s. 69.

nových pracovných síl – cudzincov (predovšetkým Bulharov, Rumunov a Talianov), Maďarov a Nemcov z pohraničia a trestancov.[42]

Na Slovensku sa najviac sledovalo zvyšovanie pracovných síl v priemysle. V období od 1. augusta 1946 do 31. decembra 1948 bolo naplánované zvýšenie zamestnanosti v priemysle na Slovensku o 47-tisíc nových pracovných miest. Kým začiatkom dvojročnice bolo v priemysle na Slovensku zamestnaných 131 269 pracovníkov, na jej konci ich počet stúpol na 183 525, teda o 52 256 pracovníkov viac. Tento plán sa prekročil, a tak počet zamestnancov v priemysle na Slovensku za dvojročnicu vzrástol o 40 %.

Tabuľka č. 5. Zamestnanci v priemysle k 31. decembru 1948[43]

Slovensko	239 339	15,6 %
české krajiny	1 290 635	84,4 %
ČSR	1 529 974	100 %

Najvyšší podiel na vzraste zamestnanosti mal kovopriemysel. Výrazný rast zamestnanosti v priemysle ovplyvnil zmeny v štruktúre celkovej zamestnanosti obyvateľstva v období dvojročnice. Zákon o dvojročnom hospodárskom pláne predpokladal zapojenie väčšieho počtu pracovných síl do výrobného procesu a do iných odvetví hospodárstva. Celková potreba pracovníkov bola stanovená len odhadom, a preto zákon nestanovil presné čísla prírastkov. Na Slovensku mal celkový prírastok dosiahnuť počet 65-tisíc nových pracovných síl – 47-tisíc v priemysle, 13-tisíc v stavebníctve a 5-tisíc v poľnohospodárstve, a práve to malo byť najväčším zdrojom pracovných síl, z ktorého sa mala kryť prevažná časť prírastkov. Okrem toho sa plánovalo, že Slovensko pokryje časť pracovných miest v priemysle, stavebníctve a predovšetkým v poľnohospodárstve v českých krajinách. Celkový pohyb pracujúcich na Slovensku charakterizoval fakt prudkého vzrastu pracovníkov v priemysle a v stavebníctve a pokles robotníkov v poľnohospodárstve. V poľnohospodárstve bolo koncom roku 1948 celkovo 902 362 činných osôb, čo predstavovalo oproti decembru 1946 pokles o 88 437 zamestnancov, čiže o 11, 2 %.[44]

Tabuľka č. 6. Zamestnanosť v stavebníctve[45]

	1937	**1946**	**1948**
české krajiny	213 000	83 700	143 000
Slovensko	37 000	40 000	67 000
ČSR	250 000	123 700	210 000

[42] Zákon o dvouletém hospodářském plánu z 25. októbra 1946, Oddíl VI, § 9; GOLDMANN, J. – FLEK, J., c. d., s. 68 – 69.

[43] *Československý průmysl 1948*. Praha 1949, s. 18.

[44] NA ČR, f. Československé závody těžkého strojírenství 1945 – 1951, Plán v kovoprůmyslu; f. Úřad Předsednictva vlády – běžná spisovna 1945 – 1968, k. 71, Zaměstnanost v dvouletce.

[45] SNA, f. PT, k. 12, Počet pracujúcich v stavebníctve.

Tabuľka č. 7. Počet pracujúcich v priemysle v Československu v jednotlivých krajoch k 1. 10. 1948[46]

Kraj	podniky		činné osoby v priemysle			
	celkovo	%	celkovo	%	na 1000 obyvateľov	na 1 km²
Pražský	3 420	18,4	278 243	19,0	139	29
Českobudějovický	799	4,3	43 860	3,0	86	5
Plzenský	793	4,3	69 070	4,7	126	9
Karlovarský	621	3,3	52 554	3,6	175	11
Ústecký	967	5,2	120 080	8,2	193	29
Liberecký	2 044	11,0	90 015	6,5	187	21
Hradecký	1 458	7,8	88 898	6,1	160	17
Pardubický	753	4,0	46 512	3,2	109	11
Jihlavský	854	4,6	32 560	2,2	78	5
Brnenský	1 343	7,3	108 555	7,4	117	15
Olomoucký	1 226	6,6	76 923	5,2	131	12
Gottwaldovský	794	4,3	84 538	5,7	142	17
Ostravský	827	4,4	165 245	11,2	209	37
Bratislavský	904	4,8	70 561	4,8	84	9
Nitriansky	438	2,3	24 892	1,7	36	3
Banskobystrický	387	2,1	33 298	2,2	68	4
Žilinský	447	2,0	44 042	3,0	87	5
Košický	399	2,1	28 712	1,9	62	4
Prešovský	234	1,2	5 608	0,4	13	1
Spolu	18 608	100,0	1 464 066	100, 0	115	12

Osobitým fenoménom z hľadiska zamestnanosti sa v dvojročnici stala vysoká absencia. V žiadnom období bývalého Československa jej čísla neboli také vysoké ako v rokoch 1947/1948. Určitú úlohu tu zohral dôsledok vojny. Obyvateľstvo malo podlomené zdravie a slabá vyživovacia základňa sa tiež podpísala pod negatívne čísla, ale – ako sa ukázalo neskôr – nie rozhodujúcim podielom. Vysoká absencia pracujúcich spôsobovala prehlbovanie poklesu produktivity práce a obrovské hospodárske straty. Zbytočné premeškané hodiny a zmeny (väčšinou nie z dôvodu skutočnej choroby) citeľne ochromovali výrobu v niektorých odvetviach. Najviac absencia stúpala vždy v súvislosti so sviatočnými dňami. Rapídne rástla predovšetkým v letnom období, čiže úzko súvisela so sezónnosťou. V zimných mesiacoch síce počet vymeškaných hodín zase klesal, ale nie do takej miery, aby to mohlo nahradiť spôsobené straty. Napriek kontrolám, sankciám aj rôznym opatreniam v samotným závodoch absenciu počas dvojročnice sa nedarilo výrazne znížiť.[47]

[46] *Československý průmysl 1948.* Praha 1949, s. 18.

[47] BERGER, Oldřich E.: *První rok pětiletého plánu. Zásadní průřez z 2 LP do 5 LP.* Praha 1949, s. 7.

Tabuľka č. 8. Počet premeškaných pracovných hodín v dvojročnici[48]

1947	v mil. hod.	index	1948	v mil. hod.	index
I. štvrťrok	16,4	100	I. štvrťrok	23,9	145
II. štvrťrok	20,6	169	II. štvrťrok	38,2	232
III. štvrťrok	89,6	546	III. štvrťrok	105,6	644
IV. štvrťrok	39,2	239	IV. štvrťrok	42,5	273

Tabuľka č. 8 ukazuje, že vždy v III. štvrťroku, čiže v letnom období prvého a druhého roku päťročnice, počet vymeškaných pracovných hodín výrazne vzrástol. Zaujímavosťou bol aj fakt, že v druhom roku dvojročnice aj napriek spomínaným opatreniam bolo množstvo vymeškaných hodín ešte väčšie ako v prvom roku, čiže situácia sa zhoršovala. Je skutočne zázrak, že sa aj napriek vysokej absencie podarilo dostať hospodárstvo na predvojnovú úroveň. Tento problém však naznačil, čo bude „Achillovou pätou" ďalších päťročníc. Pri plnení úloh a „lámaní" rekordov v pracovnej produktivite bolo jasne, že zamestnanci sa delia na dve skupiny: zatiaľ čo jedna skupina sa v pracovnom úsilí prekonávala, tá druhá hľadala možnosti, ako sa z práce „uliať". Vysoká absencia bola sprievodným znakom všetkých päťročníc.[49]

V rokoch 1946 – 1949 bola vysoká absencia predovšetkým medzi pracujúcimi ženami – v mnohých podnikoch dvakrát vyššia ako u mužov. Ženy dominovali hlavne v neospravedlnenej absencii. Zistilo sa, že ak sa žena chce postarať o domácnosť, nemá čas na prácu. Všetky nákupy bežných potravín zabrali oveľa viac času po vojne ako pred vojnou. Zháňanie najdôležitejších životných komodít si vyslovené žiadalo navštívenie viacerých predajní, a i to nie vždy s pozitívnym výsledkom, pretože potrebný tovar nebol k dispozícii. Podobne si vyžadovala nepomerne viac času a práce oprava odevov, bielizne, pančúch, ktoré by za normálnych okolnosti boli dávno vyradené z používania, ale vzhľadom na ich nedostatok to nebolo možné. Dokonca sa dával za vzor inštitút „Waschtag", ktorý fungoval za totálneho nasadenia pracovných síl počas vojny a umožňoval ženskému osadenstvu v závodoch vykonávať najdôležitejšie domáce práce. Riešilo sa to tlakom na obchodníkov, aby sa predlžovali otváracie hodiny a časť hlavne banských závodov poskytovala svojím pracovníčkam raz za mesiac tzv. voľný prací deň.[50]

Pracovná mobilizácia síl, a v rámci nej presun Slovákov, Maďarov, Rómov do českých krajín, charakterizovala celé obdobie tretej republiky (1945 – 1948), aj nástup komunizmu. Ekonomicky podmienená migrácia predovšetkým do západných pohraničných časti republiky dávala nádej tisícom rodín na zlepšenie sociálnej situácie, predovšetkým z regiónov značne zdecimovaných vojnovými

[48] Tamže, s. 12.

[49] Tamže, s. 12 – 13; NA ČR, f. MP, k. 492, Vliv promeškaných hodin na produktivitu práce.

[50] NA ČR, f. MP, k. 1234, Zvýšení pracovního výkonu v průmyslu a snížení absence u žen.

udalosťami. Zvyšovanie ekonomických ukazovateľov v rámci dvojročného hospodárskeho plánu a jeho plnenie priamo záviselo od počtu pokrytia nových pracovných miest. Migrácia pracovníkov zo Slovenska nielen redukovala prebytky aktívneho obyvateľstva, ale napomáhala v industrializácii krajiny tým, že časť slovenských robotníkov sa po zaškolení v českých priemyselných centrách vracala na Slovensko do rodiaceho sa priemyslu. Na druhej strane pobyty v českých krajinách pre mnohých slovenských robotníkov vyústili v rozhodnutie definitívne sa usadiť v nových domovoch.

Mobilization of the labour force in Czechoslovakia after World War II and its relocation between Slovakia and the Czech lands.

MIROSLAV SABOL – ĽUDOVÍT HALLON

By and large, displacement of the German population caused a lack of labour force in the border regions of the Czech lands. In addition to the free movement of labour, the state interfered with its labour policy, e.g. through attempts to attract workers from abroad and by massively increasing female employment; an important component was the transfer of labour from Slovakia. Although, for instance, Slovak workers accounted for over 90% of employees in the town of Aš, the most massive was the coming of the Slovaks to the Ostrava industrial region.

VYSÍDLENIE MAĎAROV DO ČESKÝCH KRAJÍN PO DRUHEJ SVETOVEJ VOJNE[1]

ŠTEFAN ŠUTAJ

Československo sa malo po druhej svetovej vojne budovať ako národný štát Čechov a Slovákov. S istými rozdielmi sa na tom zhodli jeho oficiálne reprezentácie a potvrdili to v programe prvej vlády Národného frontu Čechov a Slovákov – v Košickom vládnom programe. V duchu tejto politiky sa rôznymi spôsobmi usilovali zbaviť neslovanských menšín – predovšetkým Nemcov a Maďarov. Z hľadiska Slovenska bol rozhodujúci spôsob, ako sa zbaviť maďarskej menšiny. V koncepte riešení mali svoje miesto aktivity vyplývajúce z medzinárodno-politických súvislostí a riešení (vysťahovanie osôb, ktoré sa na Slovensko presťahovali po Viedenskej arbitráži, výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom, úsilie o jednostranný transfer 200-tisíc Maďarov, predložený na Parížskej konferencii 1946 v súvislosti s rokovaniami o mierových zmluvách), ale i vnútropolitické riešenia (strata štátneho občianstva, reslovakizácia, konfiškačné normy, retribúcia...).

Jednou z akcií, ktorá vo vzťahu k maďarskej menšine na Slovensku vzbudila najväčšiu pozornosť, patrí odsun (deportácia) časti obyvateľstva maďarskej národnosti na práce do Čiech. Od prvých mesiacov roku 1945 sa štátne orgány na oslobodenom území pokúšali využiť obyvateľstvo maďarskej národnosti na rekonštrukčné a poľnohospodárske práce v okolí bydliska. O presune obyvateľov maďarskej národnosti do Čiech sa začalo uvažovať v súvislosti s umiestňovaním nezamestnaných slovenských robotníkov v Čechách. Podnetom k týmto návrhom bol nedostatok pracovných síl v českom pohraničí, kde došlo k odsunu obyvateľov nemeckej národnosti, a skutočnosť, že ČSR nemohla riešiť maďarskú otázku takým spôsobom, ako riešila otázku nemeckú, teda vysídlením. Vzhľadom na koncepciu štátu bez neslovanských menšín sa štátne orgány usilovali dosiahnuť cieľ – zmeniť etnickú štruktúru južného Slovenska.

[1] Práca vznikla v rámci riešenia projektu APVV-15-0475 *Tendencie vývoja etnických vzťahov na Slovensku (komparatívny výskum národnostnej problematiky v rokoch 2004 – 2020)* – (TESS2).

Priebeh a historické súvislosti deportácií obyvateľov maďarskej národnosti do Čiech

Prvá etapa presídľovania Maďarov do Čiech

Odsun obyvateľstva maďarskej národnosti zo Slovenska na práce do Čiech v povojnovom období prebiehal v troch etapách.[2] Každá z nich sa uskutočnila v iných podmienkach aj s odlišnými zámermi. V septembri až decembri 1945 bolo deportovaných do Čiech asi 12-tisíc osôb maďarskej národnosti z okresov južného Slovenska. V prvom rade mali byť premiestňovaní slobodní robotníci, ktorí neboli zaradení do pracovného procesu. Aj keď akcia zasiahla väčší počet obyvateľstva, o masovom „nasadení" obyvateľov maďarskej národnosti do Čiech sa najprv neuvažovalo. Táto fáza odsunu nezohľadňovala ani princíp lojality jednotlivcov maďarskej národnosti k ČSR, bola uskutočňovaná plošne. Vysídľované bolo predovšetkým práceschopné obyvateľstvo. Závažný však bol jej etnický charakter (presídľovali sa iba Maďari) a represívny spôsob realizácie, ktorý znižoval ľudskú dôstojnosť postihnutých a obmedzoval slobodu ich pohybu. V rámci prípravy a vyhodnocovania akcie odsunu Maďarov do Čiech v priebehu roka 1945 však prezidentský dekrét č. 88/1945 Zb. o všeobecnej pracovnej povinnosti, ktorý bol prijatý 1. októbra 1945, sa výraznejšie nespomínal. Až v neskoršom období sa začalo zdôrazňovať, že presun Maďarov do Čiech z tohto obdobia mal charakter pracovnej povinnosti a dokonca sa začal spomínať aj dekrét prezidenta.

O tejto časti presídľovania maďarského obyvateľstva máme najmenej informácií. Doterajšia slovenská literatúra zvýrazňovala individuálny charakter presídľovania, je však pravdepodobné, že sa presídľovali aj celé rodiny. Na zasadaniach 2. a 5. novembra 1945 už Zbor povereníkov (ZP) prerokoval možnosti masového nasadenia celých maďarských rodín. Ambíciou Zboru povereníkov bolo, aby Osídľovací úrad realizoval presídlenie 30- až 40-tisíc rodín, čo mohlo zasiahnuť 120- až 150-tisíc osôb. Na zasadaní 27. novembra 1945 schválil ZP odsun 150 – 170 rodín do Čiech.[3] Táto fáza presídľovania maďarského obyvateľstva do Čiech bola zastavená v decembri 1945 v súvislosti s rokovaniami medzi ČSR a Maďarskom o možnej výmene obyvateľstva a ďalšie rokovania o masovom presídľovaní maďarských rodín už v tomto období nepokračovali. Napriek tomu, že rokovania začiatkom decembra 1945 nedopadli úspešne, čsl. predstavitelia presídľovanie do Čiech neobnovili, pretože mali záujem na ďalších rokova-

---

[2] O tejto fáze sa čiastočné informácie dajú získať z prác ŠUTAJ, Štefan: *Nútené presídlenie Maďarov zo Slovenska do Čiech. Deportácie obyvateľstva maďarskej národnosti zo Slovenska do Čiech po druhej svetovej vojne.* Prešov 2005; ŠUTAJ, Štefan: *„Akcia Juh". Odsun Maďarov zo Slovenska do Čiech v roku 1949.* Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, Svazek 8. Praha 1993; VADKERTY, Katalin: *Maďarská otázka v Československu 1945 – 1948. Dekréty prezidenta Beneša a ich dôsledky na deportácie a reslovakizáciu*. Bratislava 2002.

[3] Slovenský národný archív Bratislava (ďalej SNA), f. Úrad Predsedníctva Slovenskej národnej rady (ďalej ÚP SNR), škatuľa (š.) 98. Zápisnice zo zasadaní Zboru povereníkov.

niach s Maďarskom o výmene obyvateľstva. Až do novembra 1946 sa tento typ presídľovania v čsl. podmienkach nevyužíval.

Kľúčovou otázkou riešenia maďarskej otázky v Československu sa stala Dohoda o výmene obyvateľstva medzi ČSR a Maďarskom. Na jednej strane čsl. orgány v záujme jej podpísania zastavili „rozsídľovanie" obyvateľstva maďarskej národnosti do Čiech, zároveň však iniciovali novú akciu, ktorá by vytvorila podmienky na presídľovanie Maďarov do Čiech na základe „dobrovoľnosti". V druhej fáze sa uskutočňoval nábor pracovných síl nesúci názov *Pomoc Slovenska českým krajinám pri poľnohospodárskych prácach.* Akcia realizovaná v dňoch 22. júla 1946 – 15. augusta 1946 sa do istej miery vymykala spomedzi akcií represívneho charakteru voči obyvateľstvu maďarskej národnosti na Slovensku v povojnových rokoch. Jej snahou bolo získať pracovné sily z radov obyvateľstva maďarskej národnosti v období, keď sa uskutočňovali rokovania o začatí výmeny obyvateľstva a zároveň sa očakávali výsledky prebiehajúcej mierovej konferencie v Paríži. Do akcie sa dobrovoľne (bez priamej represie a použitia brachiálnych prostriedkov) prihlásilo 1 932 osôb maďarskej národnosti.

Plnenie či neplnenie Dohody o výmene obyvateľstva a najmä reálny začiatok presídľovania však zostal základným faktorom pre použitie ďalších opatrení. Podľa Katalin Vadkerty plnenie dohody o výmene „maďarská vláda odročila s odôvodnením ochrany hospodárskych záujmov Maďarov na Slovensku určených na odsun. Svojimi energickými podmienkami ochromila československú vládu, ktorá ju obviňovala z neodôvodneného odkladu realizácie."[4] Československá strana naozaj očakávala reálne a urýchlené plnenie dohody a vytvárala pre to všetky technické podmienky. Realizovala prihlasovanie Slovákov (formálne aj Čechov) v Maďarsku prostredníctvom Československej presídľovacej komisie (ČSPK) pôsobiacej v Maďarsku. Do 26. augusta 1946 pripravila výber osôb maďarskej národnosti určených na presídlenie.[5] Vytvorila infraštruktúru presídľovania vo forme odborného aparátu ČSPK pôsobiacej v Maďarsku a štruktúr Osídľovacieho úradu (OÚ) v Bratislave, ktorý mal zabezpečovať výmenu na území Slovenska.

Zároveň však možno povedať, že československá strana neplnila dôsledne záväzky, ktoré prijala pri podpise tejto dohody, resp. ich čsl. úrady uskutočňovali s nevôľou a pomaly. Išlo predovšetkým o zastavenie rôznych opatrení voči obyvateľstvu maďarskej národnosti, napr. zastavenie konfiškácií majetku Maďarov či presídľovania Maďarov na území ČSR, ale aj o vyplácanie sociálnych podpôr prepusteným verejným zamestnancom a dôchodcom. Tým vytvárala podmienky pre maďarské sťažnosti a odkladanie výmeny. Ukázalo sa, že mnohé formulácie dohody neboli jednoznačné a obe strany si ich vysvetľovali rozdielne, čo vy-

[4] VADKERTY, K., c. d., s. 59.

[5] Podrobnejšie pozri napr. POPÉLY, Árpád: Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom a menné zoznamy Maďarov určených na presídlenie. In: *Človek a spoločnosť,* 12, 2009, č. 1. Prístupné na http://www.saske.sk/cas/articles/200901/200901_05_popely.html

tváralo podmienky na nezhody a nedorozumenia. Československá vláda za základ riešenia považovala predovšetkým Dohodu o výmene obyvateľstva medzi ČSR a Maďarskom,[6] nie však už opatrenia, ktoré by viedli k zrovnoprávneniu maďarského obyvateľstva. Zároveň však evidovala, že maďarské reprezentácie boli „presvedčené" k podpisu dohody medzinárodným tlakom a urobili tak so zámerom preukázať dobrú vôľu v hľadaní riešení so snahou nakloniť si víťazné mocnosti a pripraviť si tak pozíciu pre rokovania na mierovej konferencii v Paríži. Minister Jan Masaryk v jednom zo svojich listov maďarskej strane nezabudol pripomenúť, že minister János Gyöngyösi hneď po podpise Dohody vyhlásil, že „„zásadním stanoviskem maďarské vlády zůstává, že výměnu obyvatelstva nepovažuje za lidskou, ani za takovou, která by byla v souladu se zásadami demokracie. Stejným tónem se nesl projev ministra a místopředsedy vlády Matyáše Rákosiho v Békéščábě dne 22. dubna 1946, ministerského předsedy Františka Nagye v Nyiregyháze dne 28. dubna 1946 atd."[7] Môžeme konštatovať, že maďarská vláda využívala všetky možnosti, aby sa výmena obyvateľstva nezačala, resp. aby sa oddialil jej začiatok.

Smerovanie k obnoveniu vysídľovania Maďarov do Čiech

V záujme skorého začiatku výmeny obyvateľstva teda čsl. strana upustila od násilného presídľovania obyvateľstva maďarskej národnosti v rámci republiky. Očakávania čsl. aj maďarskej strany smerovali k rokovaniu mierovej konferencie. Rokovania Parížskej konferencie z roku 1946 trvali od 29. júla do 15. októbra.[8] V rámci konferencie sa obe diplomacie usilovali získať podporu víťazných mocností pre svoje stanoviská. Do konferencie vkladala čsl. strana nádeje na zníženie počtu obyvateľstva maďarskej národnosti a potvrdenie svojej požiadavky na jednostranné vysídlenie 200-tisíc Maďarov z čsl. územia. Maďarská strana verila, že konferencia uzná maďarské výhrady voči riešeniu maďarskej otázky v susediacich štátoch, odmietne aj myšlienku výmeny obyvateľstva ako riešenie odporujúce ľudským právam a napraví aj „krivdy" Trianonu.[9]

V čase, keď sa mierová konferencia ešte len začala, na porade slovenských činiteľov z ústredných a národných orgánov 6. – 7. augusta 1946 v Bratislave sa rozhodlo o tom, že sa na nábor pracovných síl pre české krajiny použijú donu-

---

6 Archív Ministerstva zahraničných vecí Českej republiky Praha (ďalej AMZV), f. Právny odbor 1945 – 1954 (ďalej PO), š. 127. List ministra zahraničných vecí J. Masaryka ministrovi J. Gyöngyösimu z 9. 12. 1946.

7 Tamže.

8 Podrobnejšie o medzinárodno-politických súvislostiach ŠUTAJ, Štefan: *Parížska konferencia 1946 a mierová zmluva s Maďarskom.* Prešov 2014.

9 Podrobnejšie o mierovej konferencii v Paríži a požiadavkách jednotlivých strán okrem už uvedenej publikácie KRNO, Dalibor M.: *Jednali jsme o mír s Maďarskem.* Praha 1947; ČIERNA-LANTAYOVÁ, Dagmar: *Podoby česko-slovensko-maďarského vzťahu 1938 – 1949.* Bratislava 1992; ROMSICS, Ignác: *Parížska mierová zmluva z roku 1947.* Bratislava 2008.

covacie prostriedky podľa dekrétu prezidenta republiky č. 88/1945 Zb. o všeobecnej pracovnej povinnosti. K tomuto kroku sa dospelo po skúsenostiach, že dobrovoľný nábor medzi obyvateľstvom maďarskej národnosti neviedol k úspechu a zjavne neprevládala optimistická nálada ani vo vzťahu k riešeniam, ktoré prijme mierová konferencia. Na porade sa o akcii odsunu Maďarov do Čiech hovorilo v tom zmysle, že by mala očistiť pohraničné pásmo južného Slovenska od maďarského živlu, čo bolo v súlade s doktrínou slovakizácie južného Slovenska.[10] Už vtedy však boli známe výsledky rokovaní ministrov zahraničných vecí štyroch mocností. Informácie čsl. diplomatov pôsobiacich na mierovej konferencii aj rozhovory diplomata Juraja Slávika a štátneho tajomníka ministerstva zahraničných vecí Vladimíra Clementisa s francúzskymi, anglickými, americkými a kanadskými delegátmi naznačovali, že ČSR nemôže na mierovej konferencii rátať s podporou v otázke jednostranného transferu Maďarov z ČSR.[11]

Úsilie československej delegácie na Parížskej mierovej konferencii o jednostranné vysídlenie 200 000 Maďarov z ČSR nenašlo medzi veľmocami pochopenie. Výsledkom bola iba formulácia piateho článku mierovej zmluvy s Maďarskom, podľa ktorej: „1. Maďarsko vstúpi do rokovaní s Československom za účelom vyriešenia otázky obyvateľov maďarského etnického pôvodu sídliacich v Československu, ktorí nebudú usadení v Maďarsku v zmysle Dohody z 27. februára 1946 o výmene obyvateľstva.“ 2. Ak nebude dosiahnutá dohoda v lehote šiestich mesiacov odo dňa, keď táto zmluva nadobudne účinnosť, Československo malo právo obrátiť sa na veľmoci.[12]

V posledných dňoch mierovej konferencie sa už na Slovensku pripravovali opatrenia pre prípad novej situácie. Dňa 13. októbra 1946 navštívil Daniel Okáli, predseda ČSPK, predsedu Zboru povereníkov Gustáva Husáka a predsedu Osídľovacieho úradu pre Slovensko Jána Čecha a prerokoval s nimi možnosti postupu, ak by maďarská strana neprijala československý návrh na jednostranný transfer 200-tisíc Maďarov. O tejto schôdzke zaslal D. Okáli list štátnemu tajomníkovi V. Clementisovi, označený ako dôverný a tajný. Zaujímavé je najmä stanovisko

[10] Národný archív Českej republiky Praha (NA ČR), f. Ministerstvo vnitra (Noskov fond), inv. č. 25, š. 30. Materiál pre predsedníctvo vlády, bez dátumu.

[11] Josef Korbel, československý veľvyslanec v Juhoslávii, informoval napr. o stretnutí s kanadským veľvyslancom v Moskve Willgresom, ktorý bol členom kanadskej delegácie v Paríži. Ten povedal: „Rátajte s tým, že ľudia u nás nie sú informovaní o podstate problému. Na prvý pohľad sa im bude vaša požiadavka zdať neľudská. Urobili by ste dobre, ak by ste sami priznali, že riešenie nie je ľudské a že vám bolo vnútené chovaním maďarskej menšiny a bezpečnostnými záujmami pre budúcnosť, ale že ste ochotní urobiť všetko, aby sa transfer uskutočnil ľudsky a že im dáte odškodné za všetok hnuteľný i nehnuteľný majetok.“ AMZV, f. Generálny sekretariát Jana Masaryka a Vladimíra Clementisa (GS-A), š. 149. Informácia Dr. Korbela o rozhovore s kanadským delegátom z 29. 8. 1946. Podobne vyzneli aj rozhovory s americkými a britskými diplomatmi, lordom Hoodom, britským zástupcom na mierovej konferencii, a štátnym tajomníkom Mc Neilom.

[12] AMZV, f. PO, š. 120. Návrh mierovej zmluvy s Maďarskom.

G. Husáka. V prípade, že by maďarská strana akceptovala československý návrh, odporučil, „aby i v tomto prípade súbežne s presídľovaním – bez ohľadu na Dohodu – prevádzal sa systematický odsun Maďarov do Čiech. Jedná sa o Maďarov, ktorí neprichádzajú do úvahy v rámci výmeny obyvateľstva.“[13] G. Husák svoj návrh zdôvodňoval tým, že lepšie mzdy v Čechách odčerpávajú pracovné sily zo Slovenska, čím je ohrozené plnenie dvojročného plánu na Slovensku, že systematický odsun Maďarov do Čiech donúti Maďarov k rokovaniam o bilaterálnej zmluve bez nárokov na územie, že odsunom Maďarov bude Maďarsko nútené začať plniť Dohodu o výmene obyvateľstva, začne sa konečne riešiť problematika vnútornej kolonizácie a tým „že za danej medzinárodnej situácie naskytuje sa posledná príležitosť, aby maďarský problém bol základne vyriešený“. Podľa G. Husáka i D. Okáliho, ktorý sa s týmto názorom stotožnil, „Maďari by mali byť globálne a bez ohľadu na výsledky reslovakizačnej akcie, bez ohľadu na osídľovací plán vypracovaný vzhľadom na výmenu obyvateľstva, presídľovaní do Čiech“.[14] Na zdôraznenie významu Husákových slov pripomenul, že tento názor podľa Husáka zdieľa aj minister poľnohospodárstva Július Ďuriš a generálny tajomník KSČ Rudolf Slánský aj iní českí politici. V tejto súvislosti G. Husák uviedol, že je potrebné uvažovať aj o tom, že Maďari odstúpia od podpísanej dohody.[15] V sprievodnom liste J. Čecha, ktorého súčasťou bol návrh pre predsedu vlády na riešenie maďarskej otázky z 15. októbra 1946, sa uvádzalo, že spolu s G. Husákom a D. Okálim sa zhodli aj na radikálnejších opatreniach.[16]

Ešte krátko pred ukončením mierovej konferencie v Paríži bol pripravený aj *Presídľovací plán Osídľovacieho úradu pre Slovensko*, ktorý bol súčasťou dokumentu *Medzinárodné aspekty riešenia maďarského problému*[17] a hodnotil možnosti ďalšieho postupu po Parížskej konferencii 1946. Na pláne sa uzniesla Rada OÚ a Fondu národnej obnovy (FNO) 9. októbra 1946. Vyústením prijímaných opatrení malo byť znižovanie počtu obyvateľov maďarskej národnosti presídľovaním Maďarov do Čiech. Začiatok núteného presídľovania (deportácií) Maďarov do Čiech v tomto období mal byť rezervným riešením za Maďarskom sabotovanú výmenu obyvateľstva. Podľa III. článku presídľovacieho plánu na presídlenie do Čiech prichádzali do úvahy tieto osoby: „1. osoby maďarskej národnosti, ktorých majetok prepadol v konfiškácii a neboli vinou maďarskej vlády odsunuté podľa článku VIII.; 2. osoby maďarskej národnosti, ktorých majetok prepadol v konfiškácii, pokiaľ nespadajú pod článok VIII. alebo V. dohody. Sem patria tiež osoby, ktorých reslovakizačné prihlášky by z politických alebo iných

[13] SNA, f. Československá presídľovacia komisia (ČSPK), fasc. Okáli 1946, č. 90/I. DO-1946. List D. Okáliho V. Clementisovi z 1. 10. 1946.

[14] Tamže.

[15] Tamže.

[16] AMZV, f. GS-A, š. 168. List J. Čecha V. Clementisovi z 15. 10. 1946; NA ČR, f. 100/24, sv. 45, a. j. 856.

[17] SNA, f. ÚP SNR, inv. č. 116, š. 114. Medzinárodné aspekty riešenia maďarského problému. Uvedený dokument je publikovaný ako príloha č. 2 v práci VADKERTY, K., c. d., s. 582 – 584.

príčin neboli prijaté; 3. reslovakizanti najmä z radov maloroľníckych a robotníckych, hlavne pôdohospodárskych".[18]

Z materiálu OÚ pre Slovensko jednoznačne vyplývajú aj tri základné dôvody na deportáciu Maďarov do Čiech: nedostatok pôdy pre slovenských presídlencov z Maďarska, Juhoslávie, Rumunska a ďalších krajín, ktorí sa mali vrátiť do pôvodnej vlasti; zmena etnickej štruktúry južného Slovenska; nedostatok pracovných síl na českých a moravských územiach.

Po 15. októbri 1946 (po skončení mierovej konferencie) sa teda obe strany museli vyrovnať s novou situáciou.[19] V československej politike mali byť riešením vnútropolitické opatrenia a návrh na malý presídľovací plán D. Okáliho, ktorý predložil maďarskému splnomocnencovi pre presídlenie Lajosovi Jócsikovi, podľa ktorého sa malo v roku 1946 presídliť 4 500 rodín.[20] Po rokovaniach s Jócsikom a ministrom J. Gyöngyösim 22. októbra 1946 D. Okáli informoval V. Clementisa v liste, ktorý sa končil konštatovaním: „Ako je z tohto jednania vidno, výmena sa dostala na úplne mŕtvy bod... Je to pre nás kalvária, ktorá, zdá sa, nemá konca."[21]

Československí politici preto rozhodli o jednostrannom kroku, od ktorého si sľubovali zlepšenie svojej pozície a súhlas Maďarov so začatím recipročnej výmeny. Na zasadaní komisie pre maďarské veci pri Povereníctve informácií a osvety predniesol prednosta zahraničného odboru tohto povereníctva Dr. Vajda správu o stave výmeny z 23. októbra 1946. Informoval o rokovaniach s Gyöngyösim a o tom, že Maďari neprijali ani minimálny presídľovací program československého vládneho zmocnenca D. Okáliho. V zápisnici sa uvádzalo: „Naša vláda sa bude musieť zapodievať otázkou radikálneho vyriešenia výmeny obyvateľstva v nejakej forme, prípadne vo forme vnútornej kolonizácie Maďarov, ktorú navrhol vládny zmocnenec Okáli, to znamená vysídlenie Maďarov z južných krajov Slovenska do vnútrozemia ČSR."[22]

K skladačke, ktorá viedla k rozhodnutiu začať rozsiahle presídľovanie obyvateľstva maďarskej národnosti do Čiech, jednoznačne prispela aj správa V. Clementisa pre vedenie Komunistickej strany Československa zo 4. novembra 1946. V nej sumarizoval potrebu reagovať na výsledky mierovej konferencie v Paríži. Obsahovala niekoľko zásad, ktoré sa neskoršie realizovali alebo aspoň v názna-

---

18 SNA, f. ÚP SNR, inv. č. 116, š. 114. Presídľovací plán OÚ pre Slovensko z 9. 10. 1946.

19 Podrobnejšie sa problematike po skončení mierovej konferencie venuje štúdia ŠUTAJ, Štefan: Rokovania medzi Československom a Maďarskom o výmene obyvateľstva v období od ukončenia mierovej konferencie v Paríži do podpisu mierovej zmluvy. In: PETRUF, Pavol a kol.: *Slovensko a Československo v XX. storočí : vybrané kapitoly z dejín vnútornej i zahraničnej politiky : k 70. narodeninám PhDr. Dagmar Čiernej-Lantayovej, DrSc.* Bratislava 2010, s. 203 – 225.

20 AMZV, f. GS-A, š. 168. List vládneho splnomocnenca D. Okáliho L. Jócsikovi z 21. 10. 1946.

21 AMZV, f. GS-A, š. 168. List D. Okáliho V. Clementisovi z 23. 10. 1946; Úradný záznam z rokovaní z 22. 10. 1946.

22 SNA, f. Povereníctvo informácií a osvety, š. 42, č. 8402/46.

koch prejavili v čsl. politike. Zmena politiky v reslovakizácii: liberálne a veľkorysé posudzovanie reslovakizačných prihlášok s následným vysťahovaním reslovakizantov do Čiech a vzhľadom na to, že sa nepredpokladala zmena politiky veľmocí, uvažovať o výmene územia a o poskytnutí istých ústupkov pre obyvateľov maďarskej národnosti, ktorí zostanú v ČSR, v oblasti občianskych práv a iné. Čo sa týka postupu čsl. orgánov, je zaujímavé sledovať vplyv Clementisa v tejto oblasti na ministerstve zahraničných vecí a presadzovanie mnohých záležitostí v tomto období cez komunistickú politiku.[23]

Od 19. novembra 1946 sa začal uskutočňovať, v dobovej terminológii, „nábor" obyvateľstva maďarskej národnosti na práce do Čiech prostredníctvom okresných úradov ochrany práce, za spolupráce s ministerstvom sociálnej starostlivosti, Povereníctva sociálnej starostlivosti, ministerstva poľnohospodárstva, ministerstva vnútra a OÚ pre Slovensko. Pri československej vláde sa vytvorila komisia, na čele ktorej bol vládny zmocnenec pre nábor pracovných síl R. Obrusník.[24] Masový odsun obyvateľstva maďarskej národnosti, ktorý sa uskutočnil organizovane a hromadne, mal byť zároveň jedným z prostriedkov, ktorý mal donútiť maďarskú vládu začať výmenu obyvateľstva na základe predtým podpísanej dohody. Formálne sa deportácie uskutočňovali na základe dekrétu prezidenta republiky č. 88/1945 Zb. z 1. októbra 1945 o všeobecnej pracovnej povinnosti. Dekrét bol vydaný po dohode so SNR, a teda bol platný aj na Slovensku. Skladal sa z troch častí: pracovná povinnosť; obmedzenia pri dohodovaní a rozviazaní pracovného pomeru; všeobecné a záverečné ustanovenia. Dekrét mal 27 paragrafov. V dekréte nebolo uvedené, že by sa mal týkať osobitne určenej národnosti alebo skupiny obyvateľstva, ani to, či sa týka štátnych občanov ČSR alebo obyvateľstva žijúceho na jej území bez ohľadu na štátnu príslušnosť. V jednotlivých článkoch boli vymedzené podmienky na zabezpečenie všeobecnej pracovnej povinnosti. Pri realizácii deportácií Maďarov na práce do Čiech sa mnoho paragrafov zámerne nerešpektovalo. Dekrét zaviedol všeobecnú pracovnú povinnosť pre mužov do 55 rokov a pre ženy do 45 rokov, deportované však boli osoby maďarskej národnosti bez ohľadu na vek vrátane detí. Pracovná povinnosť sa podľa § 2 nemala týkať žien, ktoré sa starali o dieťa mladšie ako 15 rokov, a žien, ktoré sa samy starali o domácnosť aspoň s jedným príslušníkom. Podľa § 2 boli z pracovnej povinnosti vyňaté napr. osoby, ktoré boli vo vojenskej službe, poslucháči vysokých škôl, osoby v riadnom učebnom pomere a členovia cudzích zastupiteľských úradov. Podľa § 3 dekrétu mali byť ženaté a vydaté osoby povolávané k pracovnej povinnosti až vtedy, keď nebude dostatok osôb slobodných. Podľa § 4 ods. 2 dekrétu č. 88/1945 Zb. bolo možné prideliť určitú osobu do iného zamestnania, hospodársky dôležitejšieho, na rok a tento čas sa mohol v prípade nutnosti predĺžiť len raz, a to o 6 mesiacov. Podľa § 6 ods. 6 bolo možné sa proti výmeru odvolať na Povereníctve sociálnej starostlivosti do 15 dní po jeho doručení, ale osoby maďarskej národnosti boli

[23] NA ČR, f. 100/24, a. j. 856. Správa Vladimíra Clementisa pre ÚV KSČ zo 4. novembra 1946.
[24] NA ČR, f. 100/24, sv. 45, a. j. 856.

obyčajne deportované do Čiech už po maximálne troch dňoch od doručenia výmeru. Táto lehota bola zámerne taká krátka preto, aby sa osoby určené na deportáciu nevyhýbali „pracovnej povinnosti".

O opatreniach československej strany sa uskutočnili prvé rokovania krátko po začatí akcie. Splnomocnenec čsl. vlády pri Spojeneckej kontrolnej komisii (SKK) gen. František Dastich (oficiálne diplomatické vzťahy v tom čase neboli nadviazané a úlohu čsl. veľvyslanectva plnila čsl. misia pri Spojeneckej kontrolnej komisii) sa stretol s maďarským ministrom zahraničných vecí J. Gyöngyösim 20. novembra 1946. Maďarský minister vytýkal akcii násilnú a nedobrovoľnú povahu, protestoval proti presídľovaniu celých rodín a asistenciu vojenských a bezpečnostných zložiek. Upozorňoval, že je porušovaný dekrét č. 88/1945 Zb. pokiaľ ide o vek presídľovaných. Konštatoval, že Československo týmto porušilo rozhodnutia mierovej konferencie, ako aj dohody prijaté pri podpisovaní Dohody o výmene obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom. Gen. Dastich podľa inštrukcií, ktoré dostal už pred týmto rozhovorom z čsl. diplomatických miest, protestoval proti zasahovaniu Maďarska do vnútorných čsl. záležitostí, zdôrazňoval, že akcia sa týka aj ostatných obyvateľov ČSR bez rozdielu.[25] Diplomatickou rečou povedané, československé vysvetlenia boli zavádzajúce. Je pravda, že Slováci, Rusíni aj Rómovia odchádzali vo veľkom počte do českého pohraničia, ale za úplne iných podmienok. Bolo to predovšetkým zo sociálnych dôvodov, čo môžeme považovať za špecifickú formu ekonomického donucovania, ale nie za asistencie vojska a bezpečnostných zložiek, a najmä sa mohli slobodne vrátiť do svojich obydlí bez toho, aby tam našli iné osoby, ktorým by boli tieto obydlia pridelené.

Problém nedostatku pracovných síl v Čechách a koordinovaného odchodu pracovných síl zo Slovenska bol už predtým predmetom viacerých porád, ktoré sa usilovali vniesť do tejto agendy poriadok. Dňa 26. júla 1946 sa predstaviteľ KSS, ekonóm Július Bránik, zišiel s českými komunistami a rokovali o návrhu, ktorý predložil predseda českého Osídľovacieho úradu Miroslav Kreysa. Na jeho základe mali byť po dohode medzi ministerstvom sociálnej starostlivosti a Povereníctvom sociálnej starostlivosti pripravené zásady, na základe ktorých by sa získalo organizovanou činnosťou 25-tisíc osôb do českého priemyslu. Zároveň by sa pre nich pripravili vhodné ubytovacie kapacity a sociálne podmienky, doprava a dôsledná evidencia pracovných síl zo Slovenska.[26] Ani zasadanie Hospodárskeho komitétu zriadeného pri Zbore povereníkov, ktorému predsedal G. Husák, 23. septembra 1946 okrem vytvorenia komisie vedenej povereníkom Jozefom Šoltészom, ktorá sa mala zaoberať pracovnými silami v Čechách, konkrétne výsledky neprinieslo.[27]

Zbor povereníkov sa na 11. zasadaní 1. októbra 1946 zaoberal súborom opat-

[25] AMZV, f. Teritoriálny odbor – Maďarsko (TO-M), š. 10. Depeša č. 993/B/46 z Budapešti z 20. 11. 1946.

[26] SNA, f. ÚV KSS, Generálny tajomník (GT), š. 2150, a. j. 207/3. Zápisnica z porady 26. 7. 1946.

[27] SNA, f. Povereníctvo techniky (PT), š. 21. Zápisnica z 2. zasadania Hospodárskeho komitétu 23. 9. 1946.

rení na mobilizáciu pracovných síl pre potreby zabezpečenia dvojročného plánu. Jednotlivým povereníctvam a podriadeným úradom bolo uzneseniami určené niekoľko úloh (mobilizácia invalidov, štatistické zisťovania potrebných pracovných síl...). Povereníctvo sociálnej starostlivosti dostalo za úlohu predložiť ZP správu o pracovných silách, ktoré odišli zo Slovenska do českého pohraničia. Zmienka o využití maďarského obyvateľstva pri mobilizácii pracovných síl či o ich „nábore" do českého pohraničia sa však ani v jednom z týchto dokumentov nenachádza.[28] Pre úplnosť ešte dodajme, že v marci 1947 ministerstvo sociálnej starostlivosti uskutočnilo súpis Slovákov zamestnaných v českých krajinách, ktorí boli zaevidovaní na úradoch práce. Množstvo Slovákov zamestnaných v poľnohospodárstve, živnostníci, ľudia v slobodných povolaniach, verejní a štátni zamestnanci a rodinní príslušníci do tohto zoznamu neboli zaradení, lebo neboli v evidencii pracovných úradov. Podľa tohto zisťovania žilo v marci 1947 v českých krajinách 144 007 osôb zo Slovenska, z toho 98 854 mužov a 45 153 žien. Odhad celkového počtu Slovákov v Čechách bol okolo 200 000 osôb.[29]

Dôsledky začatia československej „náborovej" akcie

Maďarská vláda sa so sťažnosťami obrátila aj na veľmoci. Americkému veľvyslancovi Arthurovi Schoenfeldovi opisoval Gyöngyösi 3. decembra dramatickým tónom situáciu, ktorá – ako tvrdil – „môže dospieť hoci aj k závažnému masovému povstaniu". V nasledujúcich dňoch vyhľadal aj sovietskeho veľvyslanca Grigorija M. Puškina, britského veľvyslanca H. Helma a francúzskeho veľvyslanca André Gyuquiéa.[30]

Československo-maďarský diskurz zmenil v tomto období svoju podobu. Namiesto čsl. prevahy, podporovanej snahou o naplňovanie podpísanej dohody, nadobudla pozícia československej strany vyslovene obranný charakter. Len ťažko mohla nielen Maďarsku, ale najmä veľmociam dokazovať, že presídľovanie Maďarov do Čiech je len nevinným a zákonným vnútropolitickým riešením nedostatku pracovných síl v Sudetoch. Maďarská strana reagovala aj tým, že boli zastavené jednosmerné transporty nemajetných Slovákov z Maďarska. Prvým konkrétnym výsledkom začatých deportácií bolo, že maďarská delegácia, ktorá v tom čase rokovala v Prahe o výmene obyvateľstva, opustila rokovanie na protest proti porušeniu podmienok podpísanej dohody.[31]

---

[28] SNA, f. PT, š. 21. Zápisnica z 11. zasadania Zboru povereníkov 1. 10. 1946.

[29] SNA, f. ÚV KSS, GT, š. 2150, a. j. 207/3. Informácia o zamestnávaní Slovákov českých zemiach. Najviac ich bolo zamestnaných v Prahe – 19 965, v Ostrave 13 468, v Chomutove 12 953 a v Liberci 8 308 osôb. Pre zaujímavosť a vzhľadom na to, že podujatie, ktorého výsledkom je tento text, sa uskutočnilo v Liberci, uvedieme, že v Liberci bolo z týchto osôb 3 965 zamestnaných v textilnom priemysle, 1 756 v kovopriemysle, v keramike pracovalo 953 osôb, v poľnohospodárstva 375, v stavebníctve 366 a v obchode 371 osôb.

[30] ROMSICS, I., c. d., s. 303.

[31] VADKERTY, K., c. d., s. 285. Nie je však v súlade so skutočnosťou, že rokovania boli obnovené až po skončení deportácií, ako o tom píše autorka.

Výsledky tretej etapy vysídľovania obyvateľov maďarskej národnosti do Čiech

V tejto fáze akcia postihla 41 640 osôb maďarskej národnosti. V rokoch 1946 – 1947 bolo zo Slovenska do Čiech vysídlených 44 129 osôb maďarskej národnosti. Z tých, ktorí boli odsunutí do Čiech, odišlo 2 154 rodín (2 489 osôb) dobrovoľne. Ďalších 9 610 rodín (41 640 osôb) bolo do odsunu zaradených úradmi na základe náboru pracovných síl podľa spomínaného prezidentského dekrétu. Z týchto 9 610 rodín bolo 5 128 rodín (22 096 osôb) neroľníkov a 4 482 rodín (19 544 osôb) roľníkov. Z roľníckych rodín 9 876 vlastnilo pôdu vo výmere do 1 k. j. a 2 190 rodín viac ako 1 k. j.

Počet osôb transportovaných do Čiech v období od 19. 11. 1946 do 26. 2. 1947

Okres	**rodiny**	**počet osôb**
Šamorín	922	3 784
Dunajská Streda	1 035	4 707
Komárno	1 729	7 079
Galanta	908	3 550
Šaľa	826	2 774
Nové Zámky	1 430	5 307
Parkan	1 422	4 707
Levice	1 201	4 138
Šahy	503	1 511
Rimavská Sobota	1 290	4 879
Košice	178	662
Kráľovský Chlmec	124	440
spolu	11 568	43 538

Najviac Maďarov bolo osídlených v okresoch:

	Transporty	**rodiny**	**osoby**
Žatec	19	1 135	4 690
Mladá Boleslav	16	1 059	3 686
Kolín	19	990	3 611
Kladno	14	727	2 952
Praha	13	746	2 832
Pardubice	9	492	2 146
Plzeň	12	558	1 829
Tábor	8	465	1 728
Liberec	1	17	52

Maďari boli deportovaní celkom do 33 českých a moravských okresov.

Ukončenie tretej etapy nasadzovania obyvateľstva maďarskej národnosti do Čiech súviselo, tak ako jej začiatok, s výmenou obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom. Jedným z dôležitých podnetov na „nábor" bolo donútiť maďarskú stranu konať, pokiaľ ide o výmenu obyvateľstva. Vo februári 1947 sa už jasne ukazovalo, že maďarská strana nebude konať práve z dôvodu prebiehajúcich deportácií Maďarov do Čiech. Pre čsl. stranu však bola jednoznačne dominantná dohoda o výmene obyvateľstva a jej plnenie. Navyše aj na medzinárodnom poli, najmä u západných spojencov, deportácie do Čiech vzbudzovali nevôľu. V tejto situácii odznel veľmi dôležitý názor muža, ktorého autorita v oblasti československo-maďarských vzťahov bola nesporná. Generál František Dastich, splnomocnenec čsl. vlády pri SKK, v rozhovore s ďalšou kľúčovou postavou československo-maďarského pomeru D. Okálim začiatkom februára 1947 konštatoval: „Výmena obyvateľstva je dôležitejšia ako nábor a tento je únosný len za určitých predpokladov a do určitého rozsahu."[32] Dastich zároveň odporúčal informovať o situácii prezidenta a predsedu vlády.

Maďarská strana si uvedomovala nevyhnutnosť dohodnúť sa s československou stranou, ak sa chcela vyhnúť prípadným konzekvenciám zo strany veľmocí, a československá strana mala záujem na urýchlenom začatí výmeny obyvateľstva aj za cenu nevyhnutných korekcií svojej národnostnej politiky. Po zložitých rokovaniach medzi československými a maďarskými diplomatmi s intervenciami juhoslovanskej a francúzskej diplomacie vrátane osobných stretnutí V. Clementisa a J. Gyöngyösiho bol „nábor" pracovných síl z radov obyvateľov maďarskej národnosti do Čiech zastavený už 20. februára 1947.[33] To otvorilo cestu k začatiu výmeny obyvateľstva. V. Clementis to oznámil aj čsl. zástupcovi pri SKK gen. F. Dastichovi do Budapešti. „Z poveternostných dôvodov zastavujú sa transporty pracovne mobilizovaných dnešným dňom najmenej na týždeň. Vzhľadom na jednania, ktoré ma zahájiť Rosty-Forgách s Gyöngyösim, som dal zastaviť i menšie transporty, ktoré sa mali ešte previesť. Rosty-Forgách pred svojím odchodom do Budapešti mi potvrdil, že po podpise mierovej zmluvy nastala vhodná chvíľa k dohode s Maďarskom. Uisťoval ma, že Gyöngyösi môže dať vaším prostredníctvom záväzné uistenie, že k výmene v stanovenú dobu dôjde. Prehlásil som, že pre taký prípad môžem vláde navrh-

[32] AMZV, f. TO-M, š. 10. List D. Okáliho štátnemu tajomníkovi V. Clementisovi z 13. 2. 1947.

[33] SNA, f. Povereníctvo vnútra, osobitne protokolované spisy, š. 191, č. 116/48; SNA, f. Úrad Predsedníctva Zboru povereníkov (ÚP ZP), mf. II. A 364. Správa povereníka M. Falťana *Návrat pracovných síl maďarskej národnosti z Čiech* z druhej polovice roku 1948 uvádza dátum ukončenia „náboru" 22. 2. 1947. K. Vadkerty v citovanej práci prináša aj zoznam transportov a na s. 682 uvádza, že posledný transport č. 11-0414 z obce Čierna Voda (Čierne Nekyje) v okrese Galanta do Karlových Varov sa uskutočnil 15. 2. 1947. Podľa JANICS, Kálmán: *Roky bez domoviny.* Budapest 1994, s. 241, sa deportácie Maďarov do Čiech ukončili *„nečakane 25. februára 1947, zrejme pod vplyvom nepriateľského európskeho ovzdušia na nátlak veľmocí"*. Aj K. Vadkerty sa vo svojej práci pridržiava termínu ukončenia deportácií až rozhodnutím vlády 25. 2. 1947.

núť suspendovanie pracovnej mobilizácie, nakoľko budú z Maďarska dochádzať naše pracovné sily.“[34]

Dňa 22. februára 1947 informovala maďarská vláda F. Dasticha, že je ochotná počínajúc 1. marcom 1947 začať obojstrannú výmenu obyvateľstva na podklade dohody z 27. februára 1946. Podmienkou bolo, aby bolo zastavené v Československu „nútené presídľovanie“; aby sa začalo rokovanie o náprave obojstranných sťažností a aby sa začali rokovania o V. článku mierovej zmluvy s Maďarskom. Na 66. schôdzi československej vlády 25. februára 1947 bola v rámci tajnej časti rokovania predložená písomná správa štátneho tajomníka V. Clementisa. Vláda zobrala správu na vedomie a uložila štátnemu tajomníkovi, aby v zmysle uskutočnenej rozpravy dal ihneď odpoveď maďarskej vláde, v ktorej zdôrazní, že čsl. vláda v zásade súhlasí s návrhmi maďarskej vlády s výhradou, že sa do obojstranných transportov, ktoré sa začnú 1. marca 1947, zaradia i osoby majetné, nie iba osoby sociálne slabé, ako navrhovala maďarská strana, pokiaľ bude možné zabezpečiť doklady o ich majetku. Pracovná mobilizácia by zostala zatiaľ suspendovaná. Vláda uložila ministerstvám vnútra, poľnohospodárstva a financií, aby pripravili legislatívne návrhy, aby sa poskytla primeraná náhrada za majetok presídlencom, ktorí boli presídlení do Čiech alebo sa tam ešte dodatočne dobrovoľne presťahujú.[35] V týchto súvislostiach interpretácia K. Vadkerty v publikácii *Maďarská otázka v Československu 1945 – 1948* („...zmierňovanie napätia medzi Maďarskom a Československom sa začalo tým, že československá vláda 25. februára 1947 konečne zastavila deportácie Maďarov na Slovensku. Ústup Prahy možno vysvetliť opakovanými protestmi maďarskej vlády a osobností verejného života a ešte pravdepodobnejšie protestmi vyvolanými medzinárodným odsúdením. Okrem západných veľmocí vyjadrila v polovici februára svoje výhrady aj juhoslovanská vláda, čo – vzhľadom na postoj juhoslovanskej delegácie v Paríži – mohlo mať na zastavenie deportácií mimoriadny vplyv“[36]) – sa dostáva do inej polohy. Dňa 26. februára 1947 sa uskutočnil rozhovor medzi V. Clementisom a francúzskym veľvyslancom Mauriceom Dejeanom. Rozhovor sa uskutočnil na pozvanie V. Clementisa, ktorý ho informoval o situácii medzi Československom a Maďarskom. Dejean ho predtým informoval o maďarskej žiadosti francúzskej vláde „o sprostredkovanie“. Hodinu po tomto rozhovore V. Clementis dostal ponuku maďarskej vlády a V. Clementis informoval M. Dejeana aj o československej odpovedi. „Dejean vyslovil názor, že Maďari sú ochotní k jednaniu len preto, že sme robili pracovnú mobilizáciu a že náš postup bol jedine možný, ako pohnúť maďarskú povoľnosť.“[37]

---

[34] AMZV, f. GS-A, š. 168. Depeša V. Clementisa z 20. 2. 1947 č. 38.437/A/47 pre F. Dasticha.

[35] AMZV, f. PO, š. 120. Uznesenie z tajnej časti 66. zasadania vlády z 25. 2. 1947.

[36] VADKERTY, K., c. d., s. 63 – 75. Toto hodnotenie prevzal aj ROMSICS, I., c. d., s. 314. Aj JANICS, c. d., na s. 231 uvádza, že „akcia bola napokon zastavená na nátlak európskej verejnej mienky“.

[37] AMZV, f. GS-A, š. 65. Záznam o rozhovore V. Clementisa s francúzskym veľvyslancom Dejeanom 26. 2. 1947.

Okrem európskej verejnej mienky, ktorá nesporne ovplyvnila nielen čsl. stranu a zastavenie deportácií, ale aj maďarskú stranu k vysloveniu ochoty začať výmenu obyvateľstva, bola príčinou zmeny v postojoch aj neúspešná misia Maďarska v súvislosti s rokovaniami pred a počas podpisovania mierovej zmluvy s Maďarskom. Príčina kompromisných riešení zo strany Československa aj Maďarska bola teda aj v neúčinných medzinárodných kampaniach, ktoré tieto štáty viedli. V. Clementis na zasadaní vlády navrhol prijať maďarskú ponuku, lebo odmietnutie by mohlo znamenať definitívne zmarenie výmeny obyvateľstva.[38]

V priebehu februára až apríla 1947 pokračovali ďalšie zložité rokovania diplomatických tímov o urovnaní vzájomných vzťahov, začiatku výmeny a zastavení deportácií. Išlo o rokovania plné zvratov, prezentovaných nárokov aj ústupkov.[39] Československá strana sa však naďalej nevyhýbala úvahám o uplatnení krajného riešenia, ktoré bolo spomenuté na tajnom zasadaní vlády 14. marca 1947, obnovenia „náboru“ obyvateľov maďarskej národnosti na práce do Čiech.

V súvislosti s riešením problémov na juhu Slovenska poukážeme na niektoré nepresnosti, ktoré v publikovanej literatúre vytvárajú chaos a sťažujú čitateľom, dôverujúcim autoritám, orientáciu v problematike. K. Vadkerty vo svojej publikácii uvádza: „Slovenská národná rada 28. novembra 1948 založila vlastnú osídľovaciu komisiu a zvolila jej členov. Predsedajúci J. Myjavec požiadal predsedu Československej presídľovacej komisie Daniela Okáliho a predsedu Osídľovacieho úradu pre Slovensko Jána Čecha, aby vypracovali plán definitívneho riešenia maďarskej otázky, ktorý bude so svojimi spolupracovníkmi kontrolovať Anton Granatier. V súvislosti s riešením maďarskej otázky sa Slovenská národná rada obrátila na vládu a ‚slávnostne žiadala´ o vyriešenie otázky. Na zasadnutí žiadali urýchlené vytvorenie slovanského národného štátu a zabezpečenie mieru v oblasti, čo mala zaručiť a zabezpečiť nová presídľovacia komisia. Členmi komisie sa stali A. Granatier, P. Hajlan, V. Kovář, J. Malík, J. Myjavec, E. Ruskov, J. Ušiak, Š. Vengloš. Za veľkými plánmi však nenasledovala kvalitná práca. Komisia bez akéhokoľvek dôvodu celé mesiace nezasadala a v roku 1948 sa zasadnutia – odvolávajúc sa na nezáujem – nekonali vôbec, respektíve, po spustení výmeny obyvateľstva sa komisia zaoberala problémami Slovákov z Maďarska presídlených do Československa, zdôrazňujúc prioritu výmeny obyvateľstva nad vnútornou kolonizáciou. Činnosť komisie a jej stanoviská kritizoval aj predseda Fondu národnej obnovy dr. Felix Vašečka, ktorý ju pokladal za pomalú a zaujatú. Rok 1948 však priniesol isté zmeny. Zbor povereníkov na svojom zasadnutí 15. marca 1948 analyzoval prácu komisie a nariadil, aby komisia svoju činnosť aktivizovala.“[40]

---

[38] SNA, f. Slovenská liga, š. 7. Podklad k referátu V. Clementisa k zasadaniu vlády 25. 2. 1947.

[39] Podrobnejšie o týchto rokovaniach ŠUTAJ, Štefan: Obnovenie rokovaní o výmene obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom po podpísaní mierovej zmluvy v roku 1947. In: IVANIČKOVÁ, Edita et al.: *Kapitoly z histórie stredoeurópskeho priestoru v 19. a 20. st. Pocta k 70-ročnému jubileu Dušana Kováča.* Bratislava 2011, s. 378 – 400.

[40] VADKERTY, K., c. d., s. 182 – 183.

Pokúsime sa túto interpretáciu uviesť na pravú mieru. V prvom rade si Vadkerty pomýlila rok, v ktorom sa udalosť odohrala. Ide o rok 1946, lebo potom spomína spustenie výmeny obyvateľstva. Hodnotenie komisie, ktorá podľa nej vznikla v novembri 1948, je – ako uvádza – už z marca 1948. Členmi „komisie" sú predstavitelia Demokratickej strany (DS), Strany slobody a Strany práce, ktorí v roku 1948 už neboli v SNR, ani v politike. Osídľovací výbor bol vytvorený po voľbách v roku 1946 v septembri a nie 28. novembra 1948, ako nový výbor SNR a jeho predsedom bol naozaj Ján Myjavec, člen DS. Nešlo teda o žiadnu komisiu, ktorá by mala kompetencie riešiť a organizovať osídľovanie a presídľovanie, ale o riadny parlamentný výbor (výbor SNR). Na tomto mieste nebudeme vysvetľovať, že úlohy parlamentných výborov sú iné ako výkonných orgánov. Navyše aj členovia výboru sú uvedení nesprávne P. Hajlan je v skutočnosti Pavol Haljan, člen DS, E. Ruskov je v skutočnosti Emil Rusko, poslanec za Stranu práce, Š. Vengloš, je v skutočnosti Štefan Velgoš, člen Strany slobody a V. Kovář bol v skutočnosti Vincent Kováč, poslanec za DS.[41] Všetci po februári 1948 už v politike neboli. Navyše všetky tieto zmätky je ťažko odkontrolovať, pretože K. Vadkerty neuvádza ani jeden odkaz, ani jednu poznámku, ani zdroj, odkiaľ tieto poznatky získala. Chybička sa určite môže vyskytnúť v každom texte, ale ak je ich takto veľa, spochybňuje to dôveryhodnosť výsledného produktu.

V súvislosti s „náborom" Maďarov do Čiech je potrebné spomenúť aj fakt, že „opustené" usadlosti Maďarov bolo problematické obsadiť roľníkmi, ktorí ovládali systém poľnohospodárskych prác v agronomických podmienkach južného Slovenska. Ani pre väčšinu Slovákov neboli miesta „dôverníkov", ktorými úrady obsadzovali zanechané usadlosti, z rôznych dôvodov lukratívne. Na Osídľovacom výbore SNR 21. februára 1947 referovali o situácii na južnom Slovensku predseda ČSPK D. Okáli, predseda OÚ Ján Čech a predseda FNO Felix Vašečka. Ten vyhlásil: „...každý náš človek radšej pôjde pracovať do Čiech, ako by sa mal usadiť na miesto nejakého chudobného maďarského obuvníka."[42]

V októbri 1947 interpretoval obnovenie rokovaní V. Clementis v Ústavodarnom národnom zhromaždení (ÚNZ) tak, že až keď bola čsl. vláda ubezpečená maďarskou vládou, že upustí od svojej požiadavky diskutovať pri nových rokovaniach o osobách povolaných na prácu, a keď maďarská vláda vyhlásila, že sa s výmenou obyvateľstva začne 10. apríla, boli rokovania na viacerých úrovniach obnovené.[43] Po zložitých rokovaniach medzi zástupcami maďarskej a čsl. strany boli až 12. apríla 1947 vypravené prvé výmenné transporty v rámci výmeny obyvateľstva. Detailné podmienky vykonávania dohody boli stanovené v Piešťanskom protokole, prijatom v Piešťanoch 31. mája 1947. Obsahoval zápis z roko-

[41] Osídľovací výbor bol po voľbách v roku 1946 ustanovený v septembri 1946 a jeho zloženie je uvedené aj v práci RÁKOŠ, Elo – RUDOHRADSKÝ, Štefan: *Slovenské národné orgány 1943 – 1968.* Bratislava 1973, s. 462.

[42] SNA, f. ÚP SNR, š. 52. Referát F. Vašečku na Osídľovacom výbore SNR 21. 2. 1947.

[43] http://www.psp.cz/eknih/1. října 1947. V. Clementis. [cit. 2013-09-10]

vaní, protokol o prijatých dohodách a spôsobe ich podpísania.[44] Maďarská strana ho síce nikdy nepodpísala, ale z tejto dohody vychádzalo realizovanie dohody v nasledujúcom období.

Aj po zastavení presídľovania maďarského obyvateľstva do Čiech museli už deportovaní zostať na nových pôsobiskách. Podľa vyhlášky Povereníctva pôdohospodárstva a pozemkovej reformy (PPPR), uverejnenej pod č. 53/1947 Zb. n. SNR z 21. marca 1947, bola pridelená dôverníkom pôda vo výmere 13 664 katastrálnych jutár a miestne národné výbory dali ďalšiu časť pôdy do prenájmu miestnym záujemcom (4 795 k. j.). Podľa tejto vyhlášky bolo potrebné v okresoch južného Slovenska, ktoré boli určené paragrafom 2 vyhlášky, uskutočniť súpis všetkej pôdy, ktorej hrozilo, že nebude obrobená. Aj po vypršaní ročnej doby pracovného nasadenia zostali maďarskí presídlenci v Čechách, čo bolo potvrdené viacnásobným novelizovaním prezidentského dekrétu, ktorým sa predlžovala doba pracovného nasadenia.

Komunistický režim a deportácie

Situácia etnických menšín sa na Slovensku zmenila po komunistickom prevrate vo februári 1948. Po politických rozhodnutiach vládnucej KSČ vládne a zákonodarné orgány ČSR prijali opatrenia na – v dobovom jazyku – „zrovnoprávnenie" alebo správnejšie odstránenie niektorých diskriminačných noriem a opatrení voči obyvateľom maďarskej národnosti. Slovenskí komunisti však mali naďalej ambíciu dokončiť nacionalizáciu a poslovenčenie južného Slovenska. Až do roku 1949 sporadicky zaznamenávame akcie, ktoré to potvrdzujú (snaha dodržať princípy reslovakizácie, neumožniť reslovakizantom vstupovať do Csemadoku či dávať deti do maďarských škôl, Akcia Juh a v jej rámci štátno-bezpečnostná časť či snaha preniesť triedny boj na južnom Slovensku do vnútra maďarskej menšiny, dokončiť výmenu obyvateľstva, „presvedčiť" maďarských presídlencov do Čiech usadiť sa natrvalo v českom pohraničí...). Napriek tomu veľmi krátko po nastolení komunistického režimu badať „ústretové" kroky voči maďarskej menšine a zmenu politiky, ktorá podľa môjho názoru vychádzala zo zmenených pomerov v Maďarsku, z rokovaní predstaviteľov komunistických strán, formálnych aj neformálnych, a najmä z badateľnej zmeny politiky Sovietskeho zväzu voči Maďarsku po prevzatí moci komunistami v Maďarsku. Jedným z týchto „nenápadných" krokov bolo rozhodnutie Predsedníctva ÚV KSS 16. marca 1948 „nepokračovať v konfiškáciách majetku Maďarov pracujúcich v Čechách".[45]

Na druhej strane jednou z akcií, ktoré mali potvrdiť kontinuitu národnostnej politiky a zakonzervovať sociálne slabšie skupiny obyvateľstva maďarskej národnosti „rozsídlené" do Čiech, bola snaha získať presídlené obyvateľstvo pre trvalé usídlenie v Čechách ponukou priznania čsl. štátneho občianstva. Problém, ako

[44] AMZV, f. PO, š. 120. Škatuľa obsahuje rôzne materiály k rokovaniam v Piešťanoch.

[45] SNA, f. 03, a. j. 11, 1948, Predsedníctvo ÚV KSS 16. 3. 1948.

udržať Maďarov v Čechách, sa riešil vládnym návrhom na novelizáciu dekrétu č. 88/1945 Zb., ktorý zjednodušil prideľovanie pracovných síl na prácu do Čiech skráteným podaním a predĺžil pridelenie na prácu, ktoré bolo pôvodne stanovené podľa § 4 dekrétu č. 88/1945 Zb. na jeden rok s možným predĺžením dvakrát, a to vždy o jeden rok. Národné zhromaždenie 16. júla 1948 prijatím vládneho návrhu z formálneho hľadiska vyriešilo problém ďalšieho pobytu deportovaných Maďarov v Čechách. Zároveň bolo čsl. štátne občianstvo použité ako „lákadlo" vo vzťahu k obyvateľom maďarskej národnosti, ktoré bolo v rokoch 1946 – 1947 násilne odsunuté na práce do Čiech.[46] Prejavom tejto snahy bolo prijatie vládneho nariadenia č. 76/1948 Zb. z 13. apríla 1948 o vrátení čsl. štátneho občianstva osobám národnosti nemeckej a maďarskej a vyhlášky MV č. 77/1948 Zb. zo dňa 16. apríla 1948, ktorou sa stanovila ďalšia lehota na podanie žiadostí o vrátenie čsl. štátneho občianstva.

Vládne nariadenie č. 76/1948 Zb. na jednej strane potvrdzovalo platnosť ústavného dekrétu prezidenta č. 33/1945 Zb., zároveň vytváralo podmienky na udelenie štátneho občianstva osobám maďarskej národnosti, ktoré boli vysídlené do Čiech. Štátne občianstvo bolo možné podľa tohto nariadenia vrátiť aj žiadateľovi, ktorý nemal domovské právo v niektorej obci ČSR a nemal majetok alebo zárobok potrebný na výživu seba a svojej rodiny. Kým v dekréte č. 33/1945 Zb. nebola limitovaná lehota, dokedy musí štátny orgán o vrátení, resp. nevrátení štátneho občianstva rozhodnúť, § 2 vládneho nariadenia č. 76/1948 Zb. z 13. apríla určoval, že „o žiadosti na vrátenie československého štátneho občianstva má sa rozhodnúť do 5 rokov odo dňa, kedy skončila lehota pre podanie žiadosti".[47] Popri zachovaní lojality voči ČSR a predpokladu, že žiadateľ nenadobudol iné štátne občianstvo (najmä nemecké a maďarské), bola vo vládnom nariadení v § 3 ods. 3 vyslovená aj požiadavka „dokázať svojím pomerom primeranú znalosť češtiny alebo slovenčiny". Ministerstvo vnútra vydalo 4. mája 1948 smernice k realizácii vládneho nariadenia č. 76/1948 Zb. a vyhlášku ministra vnútra č. 77/1948 Zb. o vrátení čsl. štátneho občianstva. Uvedené smernice podrobne rozoberali podmienky, za ktorých mohli žiadatelia získať čsl. štátne občianstvo. Je potrebné povedať, že podmienky boli veľmi prísne a povereným orgánom umožňovali korekcie prideleného dočasného štátneho občianstva. V smerniciach sa zdôrazňovalo, že uvedené normy sa týkajú iba obyvateľstva maďarskej národnosti, ktoré stratilo čsl. štátne občianstvo na základe dekrétu č. 33/1945 Zb., ktoré majú s rodinnými príslušníkmi bydlisko alebo aspoň jednoročný nepretržitý pobyt v Čechách a splnia ďalšie určené náležitosti. Žiadosť bolo možné podať iba v Čechách v mieste bydliska. Žiadateľ musel zvláštnym vyhlásením[48] potvrdiť, že zostane žiť na mieste, ktoré mu určí MV. O žiadosti o čsl. štátne občianstvo však malo definitívne rozhodnúť ministerstvo vnútra, a to po uplynutí troch ro-

[46] Podrobnejšie ŠUTAJ, Š., *„Akcia Juh". Odsun Maďarov...*,c. d.

[47] Vestník Osídľovacieho úradu Slovenska, roč. 1948, čiastka 10 – 11, z 1. júna 1948, s. 92.

[48] NA ČR, f. Ministerstvo vnitra (Noskov fond), inv. č. 26, š. 43.

kov od podania žiadosti, ktoré mali byť skúšobnou lehotou. Žiadosti podané pred účinnosťou vyhlášky sa považovali za nepodané a ONV mal vyzvať osoby, ktoré už predtým podali žiadosti o priznanie čsl. štátneho občianstva, aby ich podali znovu. Vládne nariadenie aj vyhláška nadobúdali účinnosť 26. apríla 1948.[49]

Po legislatívnych prípravách získavania Maďarov na trvalý pobyt v Čechách nasledovala presvedčovacia akcia priamo v teréne. Na základe obežníka MV z 30. apríla 1948 okresné úrady ochrany práce začali organizovať informačné stretnutia s Maďarmi. Výsledky presvedčovacej akcie boli vyhodnotené v dôvernom materiáli 29. mája 1948 ako jednoznačné. Maďari odmietali zostať v Čechách, chceli sa vrátiť na Slovensko alebo presťahovať do Maďarska. Pripravovanými stretnutiami boli prekvapení a predpokladali, že budú odtransportovaní domov, a nie presviedčaní na trvalý pobyt v Čechách. Podľa úradníkov by niektorí Maďari aj prijali štátne občianstvo, ale aj v tomto prípade fungoval princíp spolupatričnosti a obava, aby neboli označení za zradcov. Ak by sa uchádzali o čsl. štátne občianstvo, tak iba vtedy, ak by sa mohli vrátiť na Slovensko. Niektorí by boli ochotní zostať v Čechách, ale len vtedy, ak by sa im zaručili plné menšinové práva. Podľa informácií, ktoré mali z maďarského veľvyslanectva, ich pridelenie na práce do Čiech bolo protizákonné a všetci sa budú môcť vrátiť do svojich domovov.[50] Z celkového počtu 11 764 rodín (9 610 rodín násilne presídlených a 2 154 rodín „dobrovoľne" presídlených) sa v apríli 1948 nachádzalo v Čechách 32 201 osôb maďarskej národnosti, z ktorých požiadalo o udelenie štátneho občianstva 2 209 osôb a z nich o podporu na založenie novej domácnosti v Čechách požiadalo 1 531 rodín maďarskej národnosti.[51]

V doterajšej historickej literatúre nebola spomínaná reakcia Maďarska na túto snahu čsl. úradov. Maďarský minister zahraničných vecí Erik Molnár reagoval na čsl. kroky zaslaním verbálnej nóty 26. mája 1948. Maďarská nóta opätovne konštatovala, že postup voči obyvateľstvu maďarskej národnosti v ČSR podľa dekrétu č. 88/1945 Zb. odporuje mierovej zmluve s Maďarskom a Dohode o výmene obyvateľstva. Postavenie obyvateľstva maďarskej národnosti, ktoré zostane v ČSR po výmene obyvateľstva, sa má riešiť na základe spoločnej dohody, a to sa podľa nóty týka aj obyvateľstva, ktoré pracuje v Čechách. Minister označil vyhlášku MV č. 77/1948 Zb. za „nový prostriedok zastrašovania a donucovania" a žiadal o zastavenie tejto praxe.[52]

V súvislosti so zmenou politického režimu v Československu a Maďarsku Povereníctvo vnútra zaznamenalo nový fenomén. Časť Maďarov, ktorí pred „všeobecnou pracovnou povinnosťou" ušli do Maďarska, sa začali vracať do svojich pôvodných bydlísk. Bezpečnostné orgány túto skupinu sledovali osobitne. Do

[49] Tamže.

[50] NA ČR, f. Ministerstvo vnitra (Noskov fond), inv. č. 26, š. 43.

[51] SNA, f. Povereníctvo pôdohospodárstva a pozemkovej reformy, š. 305. Správa o niektorých problémoch južného Slovenska.

[52] AMZV, f. TO-M, š. 22. Verbálna nóta maďarskej vlády z 26. 5. 1948.

Maďarska totiž časť obyvateľstva maďarskej národnosti odišla aj mimo rámca výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom. Títo sa nesnažili o návrat do Československa, ale väčšinou sa usilovali získať štatút presídlenca do Maďarska, ktorým by boli vnímaní ako osoby presídlené v rámci čl. V Dohody o výmene obyvateľstva. Tým by sa im umožnilo vrátiť späť na Slovensko, aby si previezli svoj hnuteľný majetok, zároveň im z takto získaného štatútu vyplývala možnosť byť odškodnení za nehnuteľnosti, ktoré zanechali na Slovensku. Medzi tieto osoby sa často zaradili aj osoby, ktoré ušli z Československa z obavy, že budú postavené pred ľudové súdy za reálne či fiktívne previnenia z predchádzajúceho obdobia (napr. verejne prezentovanú podporu rozhodnutiam Viedenskej arbitráže, aktívnemu členstvu v maďarských politických stranách alebo aktivitám na arbitrážnom území v čase vojny). Pokiaľ ide o utečencov pred nasadením na práce do Čiech, tí predpokladali, že pripravované zmeny v štátnom občianstve v Československu a rokovania medzi komunistickými stranami im umožnia návrat do svojich bydlísk. V septembri 1948 evidovali bezpečnostné orgány asi tri stovky takých osôb a predpokladali príchod ďalších.

Povereníctvo vnútra však na tieto osoby nemienilo pozerať benevolentne. Takého osoby mali byť zaistené a umiestnené do väzenia. Po vykonaní trestu mali byť postrkom vypovedané do Maďarska.[53] Túto inštrukciu môžeme považovať skôr za zámer a nepredpokladáme, že sa v ďalšej praxi realizovala. Máme na to, napriek tomu, že z bezpečnostných zložiek chýbajú ďalšie informácie, vážne dôvody. Medzinárodnopolitická situácia a vzťahy s Maďarskom neumožňovali realizáciu takéhoto opatrenia bez kooperácie maďarskej strany. Československo malo záujem vysídliť čo najviac Maďarov z ČSR v rámci výmeny obyvateľstva do konca roku 1948, keď sa výmena mala oficiálne skončiť, a osobitne sa snažilo, aby sa za hranice Československa dostalo čo najviac Maďarov podľa článku VIII Dohody o výmene obyvateľstva, teda osôb, ktoré boli na základe rozhodnutia ľudových súdov označené ako vojnoví previnilci.

Vo vzťahu k Maďarom deportovaným do českých krajín musel komunistický režim riešiť dôležité úlohy. Napríklad vyrovnať sa s tým, že jedným z prvých dôsledkov zákona o vrátení štátneho občianstva č. 245/1948 Zb. bolo, že obyvateľstvo maďarskej národnosti začalo hromadne opúšťať svoje pracoviská, na ktoré bolo pridelené po deportáciách do Čiech, a začalo sa ešte vo väčšom počte ako dovtedy vracať na južné Slovensko.

Poslanec Ignác Rendek v pléne SNR 12. novembra 1948 oznamoval, že „v súvislosti a návratom tzv. náboristov, t. j. Maďarov zaradených do práce v českých krajoch v rámci pracovnej mobilizácie, vznikajú dosť ťažké problémy v otázke dôverníkov. Jedno je však jasné, že dôverníci na svojich miestach zostanú. Ich prídel pôdy je právoplatný a náboristi a navrátivší sa náboristi dostanú ako

[53] Štátny archív Prešov, pobočka Bardejov, f. ONV Bardejov, č. 100/1948 prez. Výnos PV z 13. 9. 1948.

náhradu druhú pôdu.“[54] Aj v tomto sa však inštrukcie menili, lebo okrem tohto stanoviska ďalším riešením bolo preniesť triedny boj medzi maďarských roľníkov a „náboristov“ osídľovať na majetkoch a v domoch bohatých Maďarov. V poslednej fáze návratu už prevládala tendencia, aby sa na pôvodné majetky vrátili predovšetkým „náboristi“ a dôverníci mali byť odškodnení náhradnými voľnými majetkami.

Aby sa zabránilo roztržkám a násilnostiam, ku ktorým dochádzalo medzi vracajúcimi sa Maďarmi a dôverníkmi dosadenými na hospodárstva odsunutých Maďarov, ZP uznesením z 3. decembra 1948 inicioval prípravy „na plánovitý a organizovaný návrat Maďarov“. Časovo bol návrat Maďarov z Čiech rozvrhnutý na štyri mesiace a mal sa skončiť v apríli 1949. Prvý organizovaný transport s Maďarmi z Čiech bol vypravený 7. januára 1949.

Podľa materiálov MZV sa od 7. januára 1949 do 11. apríla 1949 organizovane na Slovensko v 63 transportoch vrátilo 4 554 rodín, v ktorých bolo 19 041 osôb maďarskej národnosti. Podľa zamestnania to malo byť 959 roľníckych rodín a 3 595 neroľníckych rodín, z ktorých bolo na vlastných majetkoch osídlených 2 069 rodín, 1 156 rodín u príbuzných a 1 329 rodín v cudzích domoch.

Ďalšou fázou v riešení dôsledkov deportácií obyvateľstva maďarskej národnosti do Čiech bola snaha o majetkovú kompenzáciu poškodených Maďarov, ale aj riešenie situácie dôverníkov v rámci tzv. Akcie Juh.[55] Jedným z cieľov Akcie Juh z roku 1949 bolo nájsť riešenie problémov, ktoré vznikli v dôsledku odsunu obyvateľov maďarskej národnosti zo Slovenska do Čiech v rokoch 1946 – 1948, a riešenie problémov dôverníkov, ktorí boli osídľovaní na ich majetkoch počas ich pobytu v Čechách.

Zároveň sa komunistický režim usiloval „triedne“ riešiť situáciu tých obyvateľov maďarskej národnosti, ktorí nespĺňali kritéria pre vrátenie štátneho občianstva na základe zákona č. 245/1948 Zb. Výsledkom bola príprava Akcie Juh, ktorá mala v roku 1949 umožniť organizovaný návrat maďarských roľníkov do svojich domovov a vysídlenie obyvateľov, ktorí boli zo „štátno-bezpečnostných dôvodov“ označení za nepriateľov ľudovodemokratického režimu. Štátno-bezpečnostná časť akcie bola po kritike komunistov z Maďarska zrušená a jej iniciátori, po kritike, že nedostatočne komunikovali s vedením Komunistickej strany Československa v Prahe, potrestaní straníckymi trestmi.

Pokiaľ ide o riešenie násilností, ktoré sa odohrali medzi vracajúcimi sa „náboristami“ a dôverníkmi, na základe uznesenia ÚV KSS zo 7. septembra 1950 vydal po porade o trestných veciach „náboristov“ poverenník spravodlivosti Július Viktory inštrukciu, aby sa v prípadoch, kde nedošlo k fyzickému útoku, trestné stíhanie zastavilo a tam, kde k takému útoku došlo, boli vynesené podmienečné

[54] Stenografický zápis priebehu 5. zasadnutia pléna SNR 12. 11. 1948. Ignác Rendek. https://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=181672 [cit. 2018-07-16]

[55] Podrobne o tejto akcii ŠUTAJ, Š., *„Akcia Juh“. Odsun Maďarov...*, c. d.

tresty.[56] Takáto inštrukcia platila aj pre prípady, ktoré by sa stali v budúcnosti, čo znamenalo dopredu amnestovanie za budúce násilné činy.

Problémy v slovensko-maďarských vnútroštátnych a medzinárodných vzťahoch sa riešili dlhodobo a veľmi zložito. Jednou z akcií, ktorá v historickej pamäti vytvorili najvýraznejšiu stopu, boli práve deportácie obyvateľstva maďarskej národnosti do českých krajín.

Resettlement of Hungarians to the Czech lands after World War II

ŠTEFAN ŠUTAJ

The problem of population exchange between Czechoslovakia and Hungary was burdened by sabotage on the Hungarian side. As a result, a substitute solution was sought. There were three stages of resettlement, which employed a range of tactics and mechanisms of labour force movement from Southern Slovakia to the Czech border with a host of international consequences. Shortly after February 1948, the communist regime introduced obliging elements into its policy towards the Hungarian population in Czechoslovakia, up to mechanisms of mass granting of state citizenship.

[56] SNA, f. ÚV KSS, GT, š. 2150, a. j. 206/1. List J. Viktoryho Š. Bašťovanskému z 24. 10. 1950.

ČEŠTÍ VOJÁCI NA SLOVENSKU/SLOVENŠTÍ VOJÁCI V ČESKÝCH ZEMÍCH 1918-1992

PROKOP TOMEK

Základní tezí pro tuto studii byla otázka: měla služba v československé armádě vliv na stěhování obyvatel mezi Slovenskem a českými zeměmi? Pomohla vojenská služba v druhé části republiky ve větší míře navázat partnerské vztahy a uzavírat manželství? Dosavadní výzkum alespoň dotýkající se tématu se soustřeďoval na národnostní poměry v Československé armádě.

Vzhledem k charakteru Československé armády jako odvedenecké armády prakticky v celém sledovaném období je třeba problém také rozdělit na sňatky vojáků z povolání a vojáků základní služby. Základním problémem podobného výzkumu je fakt, že armáda národnost manželek vojáků z povolání nesledovala, stejně jako přesidlování vojáků v záloze a jejich důvody. Také úřední statistika tento údaj nesledovala, byť byl již roku 1919 založen Státní úřad statistický. Veškeré poznatky z této oblasti tak jsou spíše nepřímé. Lze ovšem zkoumat základní otázku a to zda vůbec existovaly podmínky či dokonce podpora pro významnější výskyt sňatků vojáků sloužících v druhé části společného státu. Statistické údaje pak alespoň prozrazují, v jakém počtu v nejpravděpodobnější věkové kategorii ke stěhování mezi oběma částmi státu docházelo a proč.

Do roku 1939 se statisticky nesledovala ale ani vnitřní migrace uvnitř státu z hlediska národnostního. Národnost největší části obyvatelstva byla navíc jednotná, československá. Například na přelomu dvacátých a třicátých let bylo národnostní rozvrstvení branců popsáno takto: 71,8 % československá a jiná slovanská národnost, 21,2 % německá, 6,2 maďarská a 0,8 % jiná.[1]

Národnostním vztahům do roku 1938 v armádě dominovaly jiné problémy než otázka česko-slovenská. Například v roce 1934 bylo mezi důstojníky a rotmistry 91,29 % Čechů, 5,37 % Němců a až na třetím místě byli důstojníci – Slováci, kterých bylo pouze 2,5 %. Počet vojáků prezenční služby byl vyrovnanější, protože odpovídal branecké populaci: 54,2 % Čechů, 20 % Němců a 15,4 % Slováků. Ale rovněž Slováků v mužstvu bylo stále méně než Němců.[2]

Problém zastoupení Slováků v československé armádě jako profesionálních vojáků byl již odborně zpracováván a není přímo tématem tohoto příspěvku. Zastoupení Slováků v důstojnickém sboru v době první republiky bylo velice nízké,

---

1 STRAKA, Karel – KYKAL, Tomáš: *Československá armáda v letech budování a stabilizace 1918-1932.* MO ČR Praha 2013, s. 104.

2 ČAPLOVIČ, Miloslav: Česko-Slovenské vzťahy v armáde 1918-1939. Význam československej brannej moci pre slovakizáciu Slovenska. In: *Česko-Slovenská historická ročenka, 2009*, s. 58.

nedosahovalo tedy ani počtu důstojníků a rotmistrů německé národnosti. Logicky se muselo zvýšit v době druhé republiky, ale to již nemělo význam. Po válce se tento poměr začal měnit a to nejen z důvodu odsunu německého obyvatelstva ale také díky aktivní kádrové národnostní politice. Koncem roku 1945 bylo slovenských důstojníků a generálů stále jen 11,3 %. Armáda se snažila o takové procentuální zastoupení ve velitelském sboru, aby odpovídalo poměru českého a slovenského obyvatelstva, tedy asi třetiny Slováků. V únoru 1948 bylo slovenských důstojníků 16,4 %. Třetinového podílu se podařilo dosáhnout až v šedesátých letech.[3] Samozřejmě, že poměr vojáků prezenční služby odpovídal stále poměru obyvatelstva, protože se odvíjel od počtů zdravotně způsobilých branců bez ohledu na národnost.

S možností vojáka základní služby i z povolání najít si partnerku v druhé části republiky souvisel způsob rozmisťování vojáků. Šlo také především o mužský problém, protože žen bylo v armádě dlouho zanedbatelný počet. Například k 31. prosinci 1948 jich bylo v činné službě jen osm z 171 889 příslušníků Čs. armády. V době první republiky nekladla armáda důraz na cílené rozmisťování vojáků jedné nebo druhé národnosti do druhé části státu. Doplňování armády se odvíjelo zejména od gramotnosti, stupně vzdělání a profese. Jedině v době zhoršování mezinárodně-politické situace ve druhé polovině třicátých let se pro doplňování hraničářských praporů volilo národnostní hledisko. Preferovali se Češi spolu Slováky a do těchto jednotek nebyli povoláváni Němci. V době druhé republiky se po vyhlášení slovenské autonomie objevily snahy o vznik národnostně homogenních vojenských jednotek na Slovensku. Armáda byla nadále formálně nedělitelná, ale při rozmisťování měli být Slováci přednostně přidělovaní do útvarů na vlastním území. Problémem byl trvající velmi malé zastoupení Slováků v důstojnickém sboru. Nové zásady a plány se do března 1939 nestihly realizovat.[4]

Košický vládní program sliboval rovnoprávnost češtiny a slovenštiny v armádě, poměrné zastoupení Slováků v ústředních orgánech vojenské správy a v rámci jednotné československé branné moci vytváření národních a slovenských vojenských útvarů, složených převážně z vojáků slovenské národnosti a používajících velící a služební řeči slovenské.[5] V důsledku by toto opatření znamenalo mimo jiné i to, že Slováci budou sloužit na Slovensku a Češi v Čechách. Možnost najít partnerku ve druhé zemi z tohoto důvodu by prakticky neexistovala. Budování národních jednotek skutečně začalo. Na Slovensku se staly jejich rámcem původní 1. a 3. brigáda Čs. armádního sboru ze SSSR. Došlo ale k národnostním problémům. V některých slovenských národních jednotkách se měly objevovat protičeské a protižidovské názory. Hovořilo se o spojení (či sympatiích) vojáků

[3] MASKALÍK, Alex: Reflexie národnostních vzťahov pri výstavbe vyššieho veliteľského zboru Československej armády v rokoch 1945-1969. In: *Česko-Slovenská historická ročenka, 2009*, s. 99-107.

[4] ČAPLOVIČ, Miloslav: Česko-slovenské vzťahy v armáde 1918-1939…, s. 43-61

[5] http://www.totalita.cz/txt/txt_kvp.pdf, část VI.

s luďáky a banderovci. Mimo jiné to mělo souvislost s tažením proti Demokratické straně, obviňované z kontaktů s luďáckým exilem. Již v roce 1946 byly dvě divize přemístěny ze Slovenska do Čech a dvě naopak na Slovensko z Čech. To ale vyvolalo politické protesty. Přesun slovenských jednotek do Čech byl označován jako nedůstojný, za výraz nedůvěry ke Slovákům a porušování košického vládního programu. Ještě téhož roku se proto obě divize na Slovensko vrátily. Od budování národnostně homogenních vojenských jednotek se upustilo.[6] Hlavním argumentem byly funkčními důvody, protože v jednotné armádě není dualismus možný a také že je naopak žádoucí promíchat mužstvo i důstojnický sbor. Brigádní generál František Kouřil, velitel 6. divize, jedné ze dvou poslaných dočasně na Slovensko, důvod vyjádřil takto: „Slovenská mládež, která nastoupí v nejbližších letech presenční službu, je příliš nasáklá idejemi tiso-tukovského režimu“.[7] Současně ovšem šlo o porušení Košického vládního programu.

První jasný impuls pro promíchávání vojáků ve službě byl tedy politický. Ne ve smyslu snahy budovat vzájemnost mezi oběma národy, ale převychovat jeden z nich, resp. jeho mládež. Nešlo ale o snahu usazovat vojáky v druhé části republiky. Je zjevné, že v otázkách souvisejících s národností v armádě byl od dob první republiky až do poválečných let primárním tématem národnostní poměr vojáků z povolání. Otázkou případných vlivů vojenské služby na národnostní vývoj ve státě se zjevně nikdo nezabýval.

Jeden z mála nepřímých komentářů z počátku šedesátých let uvádí, že „…rozmístěním odvedenců jsou vytvořeny dobré podmínky k vlastenecké a internacionální výchově, k dalšímu sbližování mladých občanů našeho státu, k upevňování jednotky našich národů a k vzájemnému poznávání hospodářského, politického a kulturního života našich národů.“[8]

Důležitější podmínkou pro případné smíšené sňatky z důvodu místa výkonu vojenské služby pro toto téma je rozložení vojenských jednotek na území Československa. Pokud by byla soustředěna armáda převážně jen na území jedné části společného státu, neměli by branci možnost sloužit v druhé části. Před druhou světovou válkou odpovídala dislokace vojenských jednotek rozmístění obyvatelstva. Prvním důvodem ovšem byla přetrvávající obava z Maďarska. Druhým důvodem byla strategická koncepce obrany československého území proti útoku Německa. Československá armáda bránící České země měla postupně ustupovat od Západu na Moravu a na Slovensko. Tam po očekávaném uvolnění tlaku díky bojům spojenců na západní frontě s Německem měla přejít právě ze Slovenska do

---

6 SEGEŠ, Vladmír – DANGL, Vojtech – ČAPLOVIČ, Miloslav – BYSTRICKÝ, Jozef – ŠTAIGL, Jan – ŠTEFANSKÝ, Michal – PURDEK, Ivan: *Vojenské dějiny Slovenska a Slovákov.* Ottovo nakladatelství Praha 2015, s. 453-455.

7 ŠTAIGL, Jan – ŠTEFANSKÝ, Michal: Vojenské dějiny Slovenska 1945-1968, VI. Magnet Press Slovakia Bratislava 2007, s. 29, Brigádní generál František Kouřil v hlášení na podzim 1946.

8 Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv, f. MNO 1961, inv j. 6/1-6 kart. 609, Rozbor třídně politického a kádrového stavu odvedenců povolaných do základní služby v roce 1960.

protiútoku.[9] Proto například v roce 1936 bylo v Čechách dislokováno pět pěších divizí, na Moravě tři a na Slovensku a Podkarpatské Rusi čtyři divize.[10] Možnosti pro mísení vojáků z důvodu dislokace tedy existovaly, ale jen jako důsledek jiných opatření a nebyl o ně politický zájem.

V roce 1945 se na území Čech nacházela dvě velitelství vojenských oblastí s celkem čtyřmi armádními sbory a osmi divizemi. Morava měla jednu vojenskou oblast se dvěma armádními sbory a čtyřmi divizemi. To znamená, že v Čechách a na Moravě bylo dislokováno celkem dvanáct divizí. Na Slovensku byla jedna vojenská oblast se dvěma armádními sbory a čtyřmi divizemi. Tedy rozmístění bylo stále v podstatě poměrné.[11]

V důsledku nové politické orientace po únoru 1948 se začínala rychle měnit dislokace. Jádro armády se početně a kvalitativně soustřeďovalo na západní hranice státu. Již v roce 1949 tak zůstaly na Slovensku jen dvě pěší divize na rámcových počtech. V roce 1949 se poněkud změnila situace tím, že vznikly dva vojenské okruhy, jeden v Praze a 2. vojenský okruh v Trenčíně. Pod ten spadalo nejen Slovensko ale i Morava a tak měl 2. vojenský okruh sice šest divizí, ale z toho stále jen dvě na Slovensku.[12] Od roku 1958 byla pak na Slovensku dislokována jen jediná pozemní divize na snížených počtech a od sedmdesátých let to byly znovu dvě divize na snížených počtech. K tomu lze přičíst ještě některé nižší dělostřelecké nebo ženijní útvary apod. Podobně tomu bylo u letectva. Zato vojenské školy a učiliště byly po válce postupně soustřeďovány na Moravu a zejména Slovensko. Soustřeďování vojenského školství mohlo přesto přispívat k mísení povolanců z obou zemí, protože i vojáci z Čech a Moravy tak navštívili Slovensko v rámci kurzů a poddůstojnických škol, byť krátkodobě.

Z toho plyne závěr, že možnosti pobytu vojáků v opačných částech státu byly omezené. Jestliže se na Slovensku nacházela dlouhodobě jen početně menší část armády a také méně významná, nebyla možná rovnoměrná výměna vojáků. Na Slovensku a na východní Moravě se ale nacházely školní a týlové útvary, v nichž řada nováčků nastupovala nebo prodělávala výcvik, školení atd. Poté se bez ohledu na národnost vracela k prvosledovým bojovým jednotkám do Čech.

Nelze ale také zapomenout na další limitující faktor. Otázka sňatků vojenských osob byla dlouho předmětem regulace. Podle branného zákona z roku 1920 se například odvedenci mohli ženit zcela výjimečně a s povolením politického úřadu. Odvedení, vojáci v prezenční službě i vojáci z povolání museli mít ke sňatku povolení vojenského úřadu. Toto povolení neposkytovalo držiteli výho-

---

9 KURAL. Václav: Vojenský moment česko-německého vztahu v roce 1938. In: *Rok 1938: Mohli jsme se bránit?* Naše vojsko Praha 1992, s. 31-33.

10 STRAKA, Karel: *Československá armáda, pilíř obrany státu z let 1932-1939.* MO ČR Praha 2003, s. 55.

11 BÍLEK, Jiří – LÁNÍK, Jaroslav – ŠACH, Jan: *Československá armáda v prvním poválečném desetiletí květen 1945 – květen 1955.* MO ČR Praha 2006, s. 35.

12 Tamtéž, s. 123.

dy. Nerespektování povinnosti obstarat si povolení k sňatku bylo postihováno finanční pokutou.[13] Toto omezení převzal i branný zákon č. 92/1949 Sb. Příslušný paragraf byl ale v roce 1958 zrušen a sňatek závisel v dalším období již jen na vůli vojáka.[14]

Povinností vojáků propuštěných do zálohy bylo hlásit se do tří dnů na příslušné okresní vojenské správě a v případě přestěhování přehlásit se na příslušnou novou správu. Pro evidenci okresních vojenských správ pak byla důležitá zdravotní způsobilost a číslo vojenské odbornosti získané během základní vojenské služby. Okresní vojenské správy pak hlásily počty vojáků v záloze pro budoucí mobilizační doplňování. Národnost vojáka v záloze nebyla podstatná. Z toho plyne, že vojenské archivní zdroje pomoci k zodpovězení otázky nemohou.

Leccos lze ale vyčíst z migračních pohybů, sledovaných Státním statistickým úřadem. Od počátku sledování vnitřního sledování na území ČSR v roce 1950 až do roku 1989 bylo zaznamenáno stěhování celkem 1 067 000 obyvatel v obou směrech. Celkem se přestěhovalo 649 000 občanů ze SSR do ČSR a 418 000 z ČSR do SSR. Počet stěhujících ale postupně klesal. Pokud to bylo v první polovině padesátých let obousměrně ročně asi 54 000 obyvatel, v letech 1988 až 1989 to bylo již jen necelých 15 000 ročně. České země takto ale celkem získaly celkem 231 000 obyvatel. V roce 1961 žilo v ČSR 275 997 Slováků a v roce 1986 401 154.[15]

V letech 1988-1990 se do ČSR stěhovalo ze Slovenska ročně kolem 5 000 mužů a asi 4,5 tisíce žen a do SSR kolem 3000 mužů a 3000 žen. Vždy představovali větší část stěhujících se muži. Přitom v obou republikách tvořili muži jen 49 % populace. Stěhovali se zhruba v 71 % lidé v produktivním věku (t. j. věk 15 až 59 let u mužů a 15 až 54 u žen). V 65 % se stěhovali v produktivním věku občané do SSR a do ČSR dokonce 85,5 % stěhujících se. Problémem statistiky byl fakt, že se nezjišťovala kombinace věku a rodinného stavu. To znamená, že i když víme, že například v letech 1988-1990 se přistěhovalo do ČSR 6 851 svobodných občanů, nevíme ani, zda byli ve věkové skupině kolem 24 let. Do SR se v té době vystěhovalo 4 157 svobodných, tedy do ČSR směřovalo o 2 694 víc.[16]

Větší zpřesnění lze nalézt v další kategorii, která nepřímo poukazuje na možnost migrace vojáků: z věkových skupin se stěhovalo v období 1960-1992 vzájemně nejvíce lidí ve věku 20 až 24 let. Do ČSR se ze Slovenska přestěhovalo 4 329 mužů a 3 314 žen, tedy celkem 7 643 a do SSR z ČSR 3 504 mužů a 1 851 žen tj. 3 604 celkem. To by mohlo být opět potvrzení faktu, že se vždy stěhovalo

---

13 Zákon č. 193/1920 Sb. branný zákon republiky Československé, § 36 Sňatky osob podléhajících branné povinnosti.

14 Zákon č. 92/1949 Sb. branný zákon, § 54 a zákon č. 19/1958 Sb. kterým se mění a doplňuje branný zákon.

15 SRB, Vladimír: *1000 let obyvatelstva českých zemí.* Karolinum Praha 2004, s. 213-223

16 ANDRLE, Alois – SRB, Vladimír: Demografické charakteristiky stěhování mezi Českou a Slovenskou republikou 1988-1990. In: *Demografie. Revue pro výzkum populačního vývoje,* r. 1992, s. 338-343.

více mužů, více do ČSR a ze všech věkových skupin nejvíce ve věku 20 až 24 let. Mohli bychom předpokládat, že šlo nejspíše o vojáky propuštěné do zálohy, byť nemůžeme vědět, zda důvodem stěhování byl sňatek, nebo třeba vidina lepšího zaměstnání.[17]

V letech 1945 až 1989 bylo uzavřeno 267 000 manželství mezi snoubenci české a slovenské národnosti. To bylo 5 % všech sňatků. V ČSR jich bylo 202 000 - 5,4 % a v SSR 64 000 - 4 % z tamních sňatků. Statistika alespoň dává informaci, že sňatek byl v letech 1988-1990 důvodem stěhování pro 2 113 mužů do ČSR a 1 922 do SSR, případně následování rodinného příslušníka důvodem stěhování u 4 511 mužů do ČSR a 3 405 do SSR. U mužů byla ale častějším důvodem než sňatek změna pracoviště a přiblížení k pracovišti. Ovšem i sňatek byl procentuálně častým důvodem stěhování: u mužů do ČR to bylo 20,3 % a u žen 34,4 % stěhování. Sňatek do SSR u 14,4 % mužů a 20,9 % žen.[18]

K zintenzivnění migrace obecně přispělo po válce vysídlení západního pohraničí a budování těžkého průmyslu na Ostravsku. Pro usazení v druhé zemi bylo jistě důležité nalezení vhodné partnerky, ale roli logicky hrála i perspektiva práce.

Některá čísla jsou alespoň k dispozici u vojáků z povolání. Zjišťovala se v době rozdělení státu. Československá armáda měla 1. září 1992 55 291 vojáků z povolání. K 1. červenci 1992 sloužilo na teritoriu České republiky 77,2 % vojáků z povolání české národnosti a 21,2 % vojáků z povolání sloužících na území ČR bylo slovenské národnosti. To představovalo 8 685 důstojníků a rotmistrů, přičemž 62,4 % z nich mělo českou manželku a 1,6 % manželku jiné národnosti. Na teritoriu Slovenské republiky naopak sloužilo 18,7 % vojáků z povolání české národnosti (to znamená 2 580) a z nich 75 % mělo slovenskou manželku. Na Slovensku jinak tehdy sloužilo 76,7 % slovenské a 4,6 % jiné národnosti (asi zejména maďarské). Asi 10 % vojáků z povolání uvažovalo po rozdělení ČSFR o návratu do původní země svého původu. Do 31. března 1993 požádalo 805 vojáků z povolání o převod z Armády ČR do Armády Slovenské republiky. Nakonec jich bylo o něco méně – 780. Z Armády SR hodlalo přejít do Armády ČR 235 vojáků z povolání, nakonec jich bylo 217. Důležitým poznatkem je skutečnost, že v obou částech státu sloužila vždy zhruba asi desetina vojáků z povolání druhé národnosti a většina z nich měla skutečně manželku tamní národnosti. Lze tedy předpokládat, že i během předcházejících let měli vojáci z povolání sloužící v druhé zemi v nejméně nadpoloviční většině manželku druhé nejpočetnější národnosti. K 1. září 1992 sloužilo v celé ČSFR celkem 89 132 vojáků základní služby. V ČR to bylo 63 004 vojáků základní služby (70,68 %) a v SR 26 128 (29,32 %). Během tří let po listopadu 1989 se tedy podařilo redislokovat armádu tak, že její rozložení odpovídalo národnostním poměrům obyvatelstva. V roce 1990 byly na Slovensku stále jen dvě tankové divize (pro výcvik poddůstojníků) a dvě divize mobilizačně vytvářené, dále Vysoká vojenská pedagogická škola,

[17] ALEŠ, M., a kol.: *Demografická příručka.* Český statistický úřad Praha 1996, s. 368-369.

[18] ANDRLE, A. – SRB, V.: Demografické charakteristiky …, s. 338-343.

Vysoká vojenská technická škola a Vysoká vojenská letecká škola. V Čechách a na Moravě bylo rozmístěno osm divizí na plných stavech a tři rámcové, dále dvě divize protivzdušné obrany státu a jedna letecká divize. Na Moravě byla Vysoká vojenská škola pozemního vojska a Vojenská akademie. V Čechách jen vojenská lékařská akademie v Hradci Králové.[19]

Zjistit vliv výkonu základní vojenské služby na vzájemných sňatcích mezi občany Čech (Moravy) a Slovenska zjevně nelze. Neexistují k tomu potřebné prameny. Něco lze odhadnout z migračních pohybů. Z těch měly trvale větší prospěch české země, což mohlo platit i u vojáků základní služby propouštěných do zálohy a sloužících zejména po druhé světové válce spíše v českých zemích. U vojáků z povolání jsou poznatky konkrétnější a svědčí o tom, že ke sňatkům s příslušníky druhého národa v Československu docházelo v relativně velké míře. To je dáno třeba i delší dobou pobytu ve druhé části státu a to nejen před sňatkem ale i předpokládanou dobou strávenou v další kariéře.

Czech soldiers in Slovakia / Slovak soldiers in the Czech lands

PROKOP TOMEK

In the interwar period, the army did not insist on targeted deployment of soldiers by nationality; rather, the determining factors were their level of education and profession. Following WWII, there was a brief attempt to form ethnically homogeneous army units. After 1948, the intent of ethnic blending in military units was applied, while most units were located in the western border areas. Contrariwise, military schools and training units were placed in the eastern regions of Czechoslovakia. This was reflected in the overall migration of the population as well as in the growth of ethnically mixed marriages. Yet, exact figures demonstrating the impact of the army on migration cannot be traced, with the exception of officers in active duty.

[19] Archiv Parlamentu ČR, f. Federální shromáždění VI., č. spisu 41 Výbor branně bezpečnostní, Slovensko a armáda.

DOPRAVA V KONTEXTE ČESKO-SLOVENSKÝCH VZŤAHOV V 20. STOROČÍ

Eds.: Roman Holec, Vladimír Goněc

Predkladaná kolektívna monografia bola pripravená pod koordináciou Slovensko-českej/Česko-slovenskej komisie historikov na základe workshopu – konfrontácie spoluautorov pri príležitosti rovnomennej konferencie, ktorú usporiadali v Žiline dňa 26. apríla 2017 Fakulta humanitných vied Žilinskej univerzity, Historický ústav SAV v Bratislave a Slovenská historická spoločnosť.

DOPRAVNÝ PROBLÉM V ČESKO-SLOVENSKÝCH VZŤAHOCH 1918 – 1938[1]

ĽUDOVÍT HALLON – MIROSLAV SABOL

Úvod

Medzivojnové Československo predstavovalo z hospodárskeho hľadiska nový ekonomický priestor, vytvorený z troch častí bývalého ekonomického priestoru Rakúsko-Uhorska, a to z českých krajín, zo Slovenska a z Podkarpatskej Rusi, častí, ktoré sa nachádzali na veľmi rozdielnom stupni industrializácie. Rozdiely vykazovala aj hospodárska legislatíva, daňový systém a štruktúra hospodárskych orgánov štátnej správy a regionálnej samosprávy. Uvedené skutočnosti boli dôsledkom dualizmu v hospodárskom rozvoji habsburskej monarchie po roku 1867.

Osobitný problém vývojových disproporcií medzi českými krajinami a Slovenskom tvorila oblasť infraštruktúry a konkrétne dopravného systému. Jeho zaostávanie predstavovalo jeden z viacerých hospodárskych aspektov negatívne ovplyvňujúcich výrobné podmienky vo východnej časti nového štátu. Dôsledkom bola nižšia konkurencieschopnosť mnohých výrobcov na Slovensku v porovnaní s českými krajinami a s tým súvisiace problémy sociálno-ekonomického vývoja. Jednou z hlavných úloh hospodárskej politiky vládnych orgánov novej ČSR bol preto urýchlený rozvoj dopravnej infraštruktúry Slovenska, jeho prispôsobenie zmeneným podmienkam a unifikácia s dopravným systémom českých krajín. Realizácia uvedených úloh však z viacerých objektívnych aj subjektívnych príčin zaostávala a problémy v doprave sa postupne menili na významné politikum, ovplyvňujúce spolu s ďalšími faktormi vzťah obyvateľstva Slovenska k centrálnej moci, sústredenej v rukách vládnych orgánov v Prahe.

Dedičstvo dopravného systému po Rakúsko-Uhorsku

Jedinú rozvinutejšiu zložku dopravného systému na Slovensku v roku 1918 predstavovala železničná sieť. Československo prevzalo po monarchii 29,5 % rozsahu železničnej siete, konkrétne v dĺžke 13 634 km. Podiel Slovenska na uvedenej dĺžke dosahoval 28 %. Na 10-tisíc obyvateľov Slovenska pripadlo 12,7 km železníc, kým v českých krajinách 14,4 km a napríklad v novej Rakúskej republike 10,8 km železníc.

[1] Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-16-0047.

Tabuľka č. 1. Porovnanie dĺžky železničnej siete v českých krajinách, na Slovensku, v Rakúsku a v Nemecku v roku 1921

Krajina	Dĺžka železníc v km	Dĺžka železníc na 100 km²	Dĺžka železníc na 10 000 obyv.
české krajiny	9 735	12,3	14,4
Slovensko	3 826	7,8	12,7
Rakúsko	7 111	8,4	10,8
Nemecko	58 659	12,0	9,0

Pramene: *Statistická příručka Republiky československé. II. díl.* Praha 1925, s. 292; *Statistická ročenka Republiky československé 1938*. Praha 1938, s. 319; ĎURECHOVÁ, Mária: *Vývoj dopravy na Slovensku v medzivojnovom období 1918 – 1938*. Dizertačná práca. Bratislava 1993, s. 189, 196.

V medzivojnových rokoch sa železničná doprava napriek dosiahnutému stupňu rozvoja stala neuralgickým bodom hospodárskeho vývoja Slovenska. Príčinou bola najmä skutočnosť, že celková geografická orientácia a štruktúra železníc, ktoré sa plánovali v duchu hospodárskych záujmov Uhorska, nezodpovedala po zásadných štátoprávnych a politických zmenách hospodárskym potrebám nového štátneho celku. Druhú kľúčovú príčinu predstavoval charakter vlastníckych vzťahov na železnici. Siete železníc na území dnešnej Slovenskej a Českej republiky tvorili do rozpadu habsburskej monarchie integrálnu súčasť železničných dopravných systémov rakúskej a uhorskej časti dualistického štátu. Vyvíjali sa ako autonómne celky, vzájomne prepojené iba v niekoľkých bodoch. Podliehali dvom samostatným ministerstvám vo Viedni a Budapešti. Pokiaľ išlo o geografickú orientáciu, hlavné trate prechádzajúce Slovenskom boli budované prevažne v severo-južnom smere, zatiaľ čo v rovnobežkovom východo-západnom smere pretínal Slovensko len jeden železničný ťah kľúčového významu, košicko-bohumínska železnica. Dve ďalšie transverzálne trate v južnej časti Slovenska boli po vzniku ČSR na viacerých miestach prerušené štátnou hranicou s Maďarskom.[2] Hospodárske záujmy Československa vyžadovali prepojenie dvoch oklieštených železničných systémov českých krajín a Slovenska hlavnými magistrálami v transverzálnom smere. Predtým vedľajšie rovnobežkové trate bolo nutné prepojiť novými spojnicami a prebudovať na hlavné ťahy.

Problematika vlastníckych vzťahov v železničnej doprave úzko súvisela s ďalšou závažnou otázkou, ktorou bola výška dopravných taríf. Príčinná súvislosť spočívala najmä v tom, že na súkromných železniciach platili vyššie tarify než na tratiach v rukách štátu. Celková hladina dopravných taríf bola preto v Uhorsku vyššia. Rozdiely sa tým nekončili. Na súkromných železniciach Uhorska platili vyššie tarify než na súkromných tratiach Rakúska a Uhorsko malo vyššie tarify aj

[2] KUBÁČEK, Jiří (ed.): *Dejiny železníc na území Slovenska*. Bratislava 1999, s. 111 – 114; PURGINA, Ján: *Vývoj železníc na Slovensku od roku 1837 so zreteľom na Bratislavu*. Bratislava 1957, s. 94.

na štátnych železniciach. Zo strany uhorského štátu išlo o jednu z foriem ochrany voči zahraničnej konkurencii, ako aj voči konkurencii z Rakúska. Domáci výrobcovia mohli na štátnych tratiach využívať systém výhodných tarifných zliav. V poslednom roku existencie monarchie ešte uhorské štátne železnice preradili niektoré druhy prepravovaných tovarov z nižších do vyšších tarifných tried a k vojnovej dopravnej dani vo výške 30 %, platnej pre celú monarchiu, zaviedli v prípade určitých tovarov daňovú prirážku 4 % až 17 %.[3]

Československo po svojom vzniku prevzalo tarifný systém Rakúsko-Uhorska. Slovensko zdedilo vysoké uhorské tarify a väčší podiel súkromných železníc. Okrem toho sa po zmene orientácie hlavných železničných ťahov podstatná časť objemu železničnej prepravy na Slovensku presunula zo štátnych severo-južných magistrál na transverzálne východo-západné trate, ovládané z väčšej časti súkromným kapitálom. Podiel súkromných tratí na území Slovenska dosahoval 48,6 %, zatiaľ čo v českých krajinách len 29 %. Ešte väčší podiel mali súkromné železnice Slovenska na objeme prepravy. V roku 1920 pripadalo na súkromné železnice Slovenska 65,5 % celkového objemu prepravy, kým v českých krajinách len 16,6 %. Ďalší problém vznikal prepočítavaním taríf pri prechode zo štátnych tratí na súkromné, ako aj z vedľajší tratí na hlavné, čo znevýhodňovalo výrobcov na súkromných a miestnych železniciach.[4]

Tabuľka č. 2. Podiel štátnych a súkromných železničných tratí na celkovej dĺžke železníc v českých krajinách a na Slovensku v roku 1921

Krajina	Dĺžka železníc v km	Štátne železničné trate v km	v %	Súkromné železnice v km	v %
české krajiny	9 735	6 912	71,0	2 823	29,0
Slovensko	3 826	1 968	51,4	1 858	48,6

Prameň: *Statistická příručka Republiky československé,* II. díl. Praha 1925, s. 292.

Tabuľka č. 3. Podiel štátnych a súkromných železničných tratí na objeme železničnej dopravy v českých krajinách a na Slovensku v roku 1920

Krajina	Objem železničnej dopravy v mil. tkm	Štátne železnice v mil. tkm	v %	Súkromné železnice v mil. tkm	v %
české krajiny	4 633	3 864	83,4	769	16,6
Slovensko	877	310	35,4	567	64,6

Prameň: KAPP, Otto: Slovenský průmysl ve světové krizi. In: *Hospodářské problémy Slovenska*. Praha 1934, s. 28.

[3] ĎURECHOVÁ, Mária: *Vývoj dopravy na Slovensku v medzivojnovom období 1918 – 1938.* Dizertačná práca. Bratislava 1993, s. 114 – 115; KUBÁČEK, J.: c. d., s. 170 – 171.

[4] KAPP, Otto: Slovenský průmysl ve světové krizi. In: *Hospodářské problémy Slovenska*. Praha 1934, s. 28.

Tabuľka č. 4. Dopravné náklady v železničnej doprave na jednotlivé druhy tovarov v českých krajinách a na Slovensku v Kč na 1 tkm v roku 1920

Krajina	Rýchlotovar	Kusový tovar	Vozňové zásielky	Živé zvieratá
české krajiny	2,32	1,07	0,49	0,88
Slovensko	3,96	5,37	0,84	0,55

Prameň: KARVAŠ, Imrich: *Sjednocení výrobních podmínek v zemích českých a na Slovensku*. Praha 1933, s. 82.

Hlavným dôsledkom uvedených pomerov boli veľké rozdiely dopravných nákladov na železniciach západnej a východnej časti nového štátu. Odstránenie týchto rozdielov bolo možné zjednotením taríf na štátnych železniciach českých krajín a Slovenska, poštátnením súkromných tratí a znížením vysokých taríf súkromných železníc na úroveň taríf platných na tratiach v rukách štátu.

Vývoj cestnej dopravy na Slovensku pred rokom 1918 v porovnaní s rozvojom železníc značne zaostával. Rozdiely v cestnej doprave medzi českými krajinami a Slovenskom boli podstatne hlbšie než v prípade železničnej siete, a to najmä po kvalitatívnej stránke. Kvalita v mnohom závisela od formy vlastníctva, respektíve správy komunikácií. V oboch častiach monarchie existovali pred rokom 1918 tri formy vlastníctva pozemných komunikácií. Nachádzali sa buď v správe štátu, regionálnych samosprávnych zväzkov, alebo miestnych samospráv. Najvyššiu kvalitu dosahovali cesty spravované štátom. V českých krajinách mali väčšiu rozlohu a kvalitnejší povrch. Ešte hlbšie kvalitatívne rozdiely vykazovali pozemné komunikácie spravované regionálnymi a miestnymi samosprávami. Na území Slovenska išlo o cestné siete financované župami a komunikácie v správe miestnych dobrovoľných korporácií vicinálnych výborov. Finančné zdroje žúp a menovite vicinálnych výborov boli značne obmedzené. Tomu zodpovedal aj technický stav župných a vicinálnych ciest. V českých krajinách bola na regionálnej úrovni k roku 1918 vybudovaná pomerne rozvinutá a kvalitná sústava ciest spravovaných politickými okresmi.[5]

Tabuľka č. 5. Dĺžka ciest a vlastnícka štruktúra cestnej siete v českých krajinách v roku 1921 a na Slovensku v roku 1922

Krajina	Cestná sieť v km	Štátne cesty v km	v %	Župné cesty v km	v %	Okresné cesty v km	v %	Miestne cesty v km	v %
české krajiny	46 439	5 884	12,7	–	0,0	40 546	87,3	–	0,0
Slovensko	14 147	1 991	14,1	5 946	42,0	–	0,0	6 210	43,9

Prameň: *Doprava a verejné práce na Slovensku*. Bratislava 1941, s. 80.

V záujme ďalšieho kvantitatívneho a najmä kvalitatívneho rozvoja siete pozemných komunikácií Slovenska bolo po vzniku ČSR potrebné predovšetkým

[5] FALTUS, Jozef – PRŮCHA, Václav: *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918 – 1945*. Bratislava 1969, s. 94 – 96.

zvýšiť podiel štátnych ciest, a to jednak ich výstavbou, ako aj prechodom župných ciest do správy štátu. Technický stav zaostalej sústavy vicinálnych ciest sa mohol zlepšiť ich postupným preberaním z rúk vicinálnych výborov do správy politických okresov. Vznik ČSR priniesol aj nevyhnutné štrukturálne zmeny. Podobne ako v prípade železničnej siete bolo potrebné preorientovať hlavné cestné komunikácie, budované do roka 1918 najmä v severo-južnom smere, na východo-západný rovnobežkový smer v zmysle hospodárskych potrieb nového štátu.[6]

Dnešné územie Slovenskej republiky malo v rámci Rakúsko-Uhorska určitý význam aj pre oblasť vnútrozemskej riečnej dopravy. Z viacerých splavných tokov Slovenska slúžil modernej lodnej doprave iba slovenský úsek Dunaja, kde postupne budovali dva nákladné prístavy v Bratislave a Komárne. Do roku 1918 mali iba regionálny význam a prekládka sa tu realizovala prevažne ručne. Kľúčový podiel na prekládke tovaru v rámci monarchie mali dva najväčšie prístavy vo Viedni a Budapešti. Dunajské loďstvo monarchie vlastnili dve plavebné spoločnosti pre uhorskú a rakúsku časť štátu.[7] Československo prevzalo z celej dĺžky Dunaja iba pomerne krátky slovenský úsek. Tento sprostredkoval lacné dopravné spojenie so všetkými podunajskými štátmi a následne aj s krajinami Blízkeho východu. Dva prístavy na slovenskom úseku Dunaja preto nadobudli pre nový štát strategický význam.

Železničná doprava

Prispôsobenie železničnej dopravy Slovenska novým hospodárskym podmienkam po štátoprávnych zmenách na jeseň 1918 vyžadovalo realizáciu troch hlavných programových úloh. Prvou bolo dobudovanie chýbajúcich úsekov tratí s cieľom zmeny orientácie hlavných železničných ťahov zo smeru severo-južného na transverzálny, druhá úloha spočívala v poštátnení súkromných železníc a obsahom tretej úlohy bola reforma tarifného systému cestou zjednotenia taríf štátnych železníc v dvoch častiach nového štátu, ako aj zjednotenia taríf na štátnych a súkromných železniciach, čo úzko súviselo s procesom poštátňovania. Skôr než mohli vládne orgány ČSR pristúpiť k systémovým opatreniam s cieľom realizácie uvedených úloh, museli vyriešiť problémy povojnového rozvratu, a to sa týkalo najmä Slovenska. V prvom rade bolo nevyhnutné železničnú sieť fyzicky ovládnuť v bojoch s maďarskou armádou a zabezpečiť jej elementárne funkcie. Ustupujúca maďarská armáda odvliekla podstatnú časť vozňového parku a lokomotív. Zároveň emigrovala väčšina maďarského železničného personálu. Boje s armádou Maďarskej republiky rád v júni 1919 vážne poškodili železničnú infraštruktúru na juhu Slovenska.[8]

---

6 *Slovenský priemysel*, 1927, s. 90 – 91.

7 ĎURECHOVÁ, M., c. d., s. 208 – 211.

8 BAŠTA, J.: Přehled vývojových podmínek, prostředků a cílů československého železnictví. In: *Zprávy veřejné služby technické,* 2 (1919), s. 498; ANDRÝS, Miroslav: Emisný ruch v ná-

Konsolidáciu zložitých pomerov zabezpečovali pracovníci novozriadeného Ministerstva železníc ČSR v Prahe a štátneho podniku Československé dráhy (ČSD), ktorý prevzal uhorské štátne železnice, ako aj prevádzku na viacerých súkromných tratiach Slovenska. Už vo februári 1919 vznikli v hlavných centrách Slovenska v Bratislave a Košiciach samostatné riaditeľstvá štátnych železníc. Chýbajúci personál bol nahradený českými a slovenskými železničiarmi. Výhodná pozícia mladej ČSR na povojnových mierových rokovaniach, konkrétne v novembri 1921 na konferencii v Portoroži (dnes Slovinsko), umožnila návrat časti vozňového parku a lokomotív z Maďarska.[9]

Po konsolidácii pomerov na železniciach Slovenska v roku 1919 mohli vládne a zákonodarné orgány pristúpiť k prijatiu a realizácii výhľadových programov na prispôsobenie železničnej dopravy novým štátoprávnym a hospodárskym podmienkam. Už na začiatku roka 1920 prijali jeden z najvýznamnejších programov rozvoja infraštruktúry v medzivojnovej ČSR. Išlo o finančne nákladný projekt dostavby chýbajúcich úsekov tratí, ktoré by umožnili transverzálne prepojenie celej krajiny a obnovenie niektorých železničných spojení prerušených novou štátnou hranicou s Maďarskom. Tento projekt, schválený vo forme zákona č. 235 z 30. marca 1920, rátal s výstavbou 17 úsekov tratí, ako aj s rekonštrukciou a technickou modernizáciou železníc s celkovými nákladmi 6,5 mld. Kč. Nové trate mali dosiahnuť dĺžku 556 km, z čoho 113 km by sa vybudovalo na Podkarpatskej Rusi, 385 km priamo na Slovensku a 58 km na Morave s cieľom napojenia Slovenska na železničné siete českých krajín. Z uvedeného vyplývalo, že plán slúžil takmer výlučne rozvoju železníc vo východnej časti ČSR. Mal sa uskutočniť do piatich rokov.[10] Už počas jeho schvaľovania sa realizovali práce na dvoch úsekoch tratí, nevyhnutných na spojenie Bratislavy s českými krajinami a Podkarpatskej Rusi s ostatnými časťami nového štátu. Organizáciou stavebných prác bol poverený nový orgán – Ústredná stavebná správa pri Ministerstve železníc ČSR v Prahe.

V nasledujúcich rokoch však vedenie stavebnej správy zistilo, že plánované termíny boli z hľadiska technickej a finančnej náročnosti nereálne. Do cieľového roka plánu 1925 sa podarilo ukončiť len dva spomínané úseky a jednu trať na strednom Slovensku v dĺžke 34 km. Organizátori plánu nedokázali zaostávanie prekonať ani v druhej polovici dvadsiatych rokov. Výstavbu urýchlili až dôsledky veľkej hospodárskej krízy, lebo štátom kontrolované železničné stavby v zaostalých regiónoch Slovenska mohli prispieť k zníženiu nezamestnanosti. Ústredná stavebná správa s podporou vládnych orgánov prednostne koncentrovala finanč-

stupníckych štátoch v roku 1921 vo svetle číslic. *Prúdy*, 6 (1922), č. 9 – 10, s. 636; BURIAN, Robert: *Co vykonaly ČSD na Slovensku v prvých 15 letech po převratu*. Bratislava 1934, s. 3.

9 KUBÁČEK, J., c. d., s. 207 – 210.

10 Zákon č. 235 z 20. marca 1920. In: *Sbírka zákonů a nařízení Republiky československé*. Praha 1920.

né zdroje a technické prostriedky na dostavbu tratí.[11] Napriek tomu sa realizácia hlavných zámerov plánu z roku 1920 pretiahla až do konca tridsiatych rokov.

Medzivojnový režim vybudoval zo svojho pôvodného programu deväť kľúčových úsekov železníc v dĺžke 336 km a rozostaval ďalšiu neplánovanú trať. Finančné náklady iba na stavby dosiahli 1,4 mld. Kč. Za hlavnú príčinu zaostávania za plánom výstavby možno označiť technickú a v závislosti od toho aj finančnú náročnosť jednotlivých tratí. Boli totiž budované v mimoriadne zložitých geologických podmienkach. Na desiatich úsekoch železníc museli stavebné firmy vybudovať celkom 42 tunelov v dĺžke 24 km a 671 mostov. Niektoré z tunelov sa zaradili medzi najdlhšie v Európe. Výstavba novej trate sa mohla začať až po dokončení predošlého úseku a po následnom presune techniky, ako aj technických odborníkov na novú stavbu.[12]

Tabuľka č. 6. Investície štátu do nových železničných tratí na Slovensku a Morave v rokoch 1920 – 1940

Železničné trate	Dĺžka v km	Obdobie výstavby	Dĺžka tunelov v m	Investície v mil. Kč
Bánovce n. O. – Vojany	20	1920 – 1921	–	34
Krupina – Zvolen	34	1926 – 1925	350	73
Vsetín – Bylnice	38	1923 – 1928	1 141	210
Veselí n. Moravou – Nové Mesto n. Váhom	68	1923 – 1929	3 157	246
Handlová – Horná Štubňa	19	1927 – 1931	4 445	148
Červená Skala – Margecany	93	1931 – 1936	3 801	265
Púchov – Horní Lideč	28	1935 – 1937	298	150
Zbehy – Zlaté Moravce	37	1936 – 1938	–	106
Banská Bystrica – Diviaky	41	1936 – 1940	12 211	445
železničné trate spolu	378	1920 – 1940	25 403	1 677

Pramene: KAPP, Otto: Slovenský průmysl ve světové krizi. In: *Hospodářské problémy Slovenska*. Praha 1934, s. 23; KUBÁČEK, Jiří (ed.): *Dejiny železníc na území Slovenska*. Bratislava 1999, s. 225 – 232; ĎURECHOVÁ, Mária: *Vývoj dopravy na Slovensku v medzivojnovom období 1918 – 1938.* Dizertačná práca. Bratislava 1993, s. 200.

Dlhodobo chýbajúce úseky železníc však znamenali pre hospodársku sféru Slovenska vážne ťažkosti, najmä neúmerné predlžovanie dopravných vzdialeností, a tým aj zvyšovanie dopravných nákladov. Podniky niektorých regiónov museli pred dokončením chýbajúcich tratí využívať dlhé obchádzky, napríklad aj

[11] DOHNÁNY, Jozef: Výstavba tratí a provozovacích budov. In: *Prúdy*, roč. 4, 1922, č. 2, s. 130 – 132; KAPP, O.: Slovenský průmysl ve světové krizi, c. d., s. 23.

[12] KONÉRZA, J. – PAVLÍK, R.: *Stavba tunelu pod Polanou na dráze Veselí nad Moravou – Nové Mesto nad Váhom*. Praha 1926, s. 20 – 30; *Stavba jednokolejné hlavní dráhy z Handlové do Horní Štubně*. Praha 1933, s. 5 – 10; ĎURECHOVÁ, M., c. d., s. 201.

cez Maďarsko. Pomalý postup výstavby tratí sa preto už v prvej polovici dvadsiatych rokov dostal do ohňa kritiky predstaviteľov hospodárskeho a politického života Slovenska. Terčom najväčšej kritiky sa stal prípad technicky náročného, ale iba 19 km dlhého železničného úseku Handlová – Horná Štubňa. Zaostávanie výstavby tohto úseku, dokončeného v roku 1931, bránilo podnikom viacerých regiónov hospodárne využiť tunajšie zdroje uhlia. Napríklad odberateľom na východnom Slovensku sa týmto zvyšovali náklady na dopravu uhlia z Handlovej o 40 % až 70 %. Viacerí výrobcovia boli nútení dovážať uhlie zo vzdialených českých revírov pri nižších nákladoch.[13]

Viacerí zástupcovia podnikateľskej sféry a politickej scény Slovenska videli v odsúvaní výstavby práve uvedeného hospodársky životne dôležitého železničného úseku spoločný zámer vládnych hospodárskych kruhov v Prahe a vedenia železníc uprednostniť české uhoľné baníctvo pred jediným významným hnedouhoľným podnikom Slovenska a zruinovať veľkú časť slovenských podnikov. Kritika dopadla aj na samotný projekt výstavby železníc z roku 1920, lebo obsahoval hospodársky a dopravne menej dôležité úseky, zatiaľ čo na niektoré hospodársky mimoriadne významné trate zostavovatelia plánu zabudli.[14]

Zámery poštátnenia súkromných železníc začali vládne a zákonodarné orgány plniť už v prvých mesiacoch existencie ČSR. Parlament s podporou väčšiny politických strán deklaroval zámer poštátniť všetky významnejšie trate a legislatívne ho zakotvil v zákonoch č. 373 a č. 539 z júna a októbra 1919. Vzťah štátu a súkromných železníc do poštátnenia upravoval zákon č. 690 z decembra 1920.[15] Týkal sa najmä podmienok prevádzky trate štátom na účet vlastníka. Umožňoval aj investície štátu na účet vlastníka bez ohľadu na postoj akcionárov. Predohrou poštátňovania bol proces nostrifikácie na podklade zákona č. 12 ex 20 z decembra 1919. Zákon nariaďoval všetkým podnikom zahraničného kapitálu, aby premiestnili svoju centrálu na územie ČSR, čo platilo aj pre súkromné železnice.[16]

Nostrifikáciu zahraničných spoločností ovládajúcich súkromné železnice Slovenska riešila osobitná, tzv. slovenská úprava z 5. júla 1922. Nariadenie o preložení centrály do ČSR rešpektovala väčšina z 21 spoločností s výnimkou piatich. Medzi nimi však bola aj spoločnosť najvýznamnejšej transverzálnej trate, košicko-bohumínskej železnice (KBŽ). Prevádzku tejto železnice prevzal štát, ale centrála spoločnosti ostala v Budapešti. Vlastný proces poštátňovania sa oficiálne začal na podklade vládneho uznesenia z mája 1924.

Poštátňovanie sa malo realizovať v troch etapách do roku 1927. V prvej boli

---

13 STODOLA, Kornel: *Hospodárske záujmy Slovenska v sneme*. Bratislava 1924, s. 13; O návrzích k železničním tratím na Slovensku. *Prúdy*, 9 (1925), č. 3, s. 164 – 166.

14 KAPP, Otto: *Potřeba soustavné hospodářské politiky na Slovensku*. Praha 1928, s. 21.

15 Zákony č. 373 z 27. júna 1919 a č. 539 zo 6. októbra 1919. In: *Sbírka zákonů a nařízení Republiky československé*. Praha 1919; Zákon č. 690 z 22. decembra 1920. In: *Sbírka zákonů a nařízení Republiky československé*. Praha 1920.

16 Zákon č. 12 ex 20 z 11. decembra 1919. In: *Sbírka zákonů a nařízení Republiky československé*. Praha 1919.

zaradené súkromné železnice s garanciu štátu v českých krajinách, v druhej súkromné železnice Slovenska a v tretej zostávajúce súkromné trate západnej časti ČSR. Správa štátnych železníc využívala pri odkupovaní súkromných tratí legislatívne opatrenia, ako aj neoficiálne ekonomické nástroje. Štátom garantované súkromné železnice českých krajín odpredali svoje akcie pod hrozbou odňatia garancií. V rokovaniach so súkromnými železnicami Slovenska zvolil štát mechanizmy iného druhu. Náklady na prevádzku preniesol v plnom rozsahu na súkromné spoločnosti, ktoré potom vykazovali každoročne vysoké straty. Uhrádzanie strát prevzalo ministerstvo financií cez štátny rozpočet. Išlo de facto o poskytovanie dotácie. Narastajúce straty však znižovali hodnotu prioritných akcií železničných spoločností. Tieto v obavách pred ďalším vývojom akcie odpredali štátu pod nominálnu hodnotu. Uvedeným spôsobom získal štát v rokoch 1925 – 1927 za 34 mil. Kč prioritné akcie 13 miestnych železníc Slovenska v nominálnej hodnote 45 mil. Kč.[17]

Odkúpenie prioritných akcií hlavných železníc, predovšetkým KBŽ, sa však podarilo až na konci dvadsiatych rokov. Hlavnou príčinou boli zdĺhavé rokovania o nostrifikácii medzi ČSR a Maďarskom. Sporné strany podpísali dohodu až roku 1927. Dohoda potom otvorila cestu k nostrifikácii a kapitálovému ovládnutiu kľúčových železníc. KBŽ premiestnila centrálu na Slovensko. Štát emitoval na zakúpenie jej prioritných akcií a účastín dvoch českých tratí dlhopisy v nominálnej hodnote 45 mil. Kč. Nostrifikácia sa ukončila až roku 1935 a preberanie prioritných akcií menších súkromných tratí pokračovalo do konca tridsiatych rokov.[18] Ovládnutie prioritných akcií znamenalo pritom iba čiastočný podiel štátu na kapitáli súkromných železníc. Zdĺhavý proces poštátňovania, kulminujúci až na konci dvadsiatych rokov, priniesol do hospodárskeho života Slovenska ďalší hendikep, lebo mal za následok dlhodobé pretrvávanie tarifných rozdielov na štátnych a súkromných železniciach.

Práve odstraňovanie dualizmu v systéme železničných taríf medzi západnou a východnou časťou ČSR patrilo medzi obzvlášť kontroverzné a najviac diskutované problémy hospodárskej politiky vládneho centra v Prahe vo vzťahu k Slovensku. V rokoch 1919 – 1921 ostávali tarifné systémy českých krajín a Slovenska zdedené po habsburskej monarchii bez podstatných zmien. Slovensko prevzalo vyššie uhorské tarify na štátnych železniciach a väčší podiel súkromných tratí, ale zľavy na železnici poskytované uhorskou vládou pre domácich výrobcov stratilo. Už na jeseň 1918 bola zrušená vojnová dopravná daň, zatiaľ čo uhorské prirážky k tejto dani ostali v platnosti.[19]

---

17 Před postátnením slovenských místních drah. *Prúdy*, 9 (1925), č. 2, s. 128; Akcia zoštátňovacia a výstavba sieti železničnej. *Slovenský priemysel*, 1927, s. 82 – 84.

18 LACINA, Vlastislav: Nostrifikace v prvním desetiletí Československé republiky. In: *Československo a střední Evropa v meziválečném období*. Praha 1994, s. 115, 119; KUBÁČEK, J., c. d., s. 234 – 235.

19 KUBÁČEK, J., c. d., s. 214.

Pretrvávanie oddelených sústav štátnych a súkromných železníc generovalo ešte jeden problém kľúčového významu, ktorým bol tzv. lomený výpočet dopravných sadzieb pri prechode zo štátnej na súkromnú trať. Výpočet sadzieb sa totiž uskutočňoval pre štátnu a súkromnú železnicu zvlášť, pričom sa neprepočítavali vzdialenosti po prechode z jednej trate na druhú. Z uvedeného vyplývalo, že znižovanie sadzieb v závislosti od prekonanej vzdialenosti bolo uplatňované len čiastočne. Dopravné náklady na súkromných železniciach týmto ešte podstatne narastali. Okrem zjednotenia tarifných systémov preto stála pred vládnymi hospodárskymi orgánmi aj ďalšia kľúčová úloha, tzv. prepočítanie súkromných tratí a odstránenie lomeného výpočtu sadzieb.[20] Do roku 1921 existoval lomený výpočet sadzieb aj pri prechode zo štátnych železníc českých krajín na štátne trate Slovenska. Odstránenie uvedenej anomálie bolo prvým významným krokom v riešení háklivej otázky železničných taríf. V roku 1921 správa štátnych železníc zaviedla na svojich tratiach v oboch častiach štátu jednotnú dopravnú tarifu, odstránila lomený výpočet sadzieb a zrušila uhorskú dopravnú daň, čím zjednotila dopravné podmienky na štátnych železniciach českých krajín a Slovenska.[21]

Odstraňovanie tarifných rozdielov na štátnych a súkromných tratiach však postupovalo iba po malých krokoch v závislosti od procesu poštátňovania a vývoja rokovaní medzi vedením štátnych a privátnych železníc. Osobitná pozornosť sa venovala rokovaniam s KBŽ, ktorá postupne odstraňovala lomený výpočet sadzieb a v roku 1926 znížila tarify na úroveň štátnych železníc. Zároveň postupovalo zjednocovanie tarifných pomerov na poštátnených železniciach a na niektorých súkromných tratiach v prevádzke štátu. V roku 1927 boli v rámci tzv. malej tarifnej reformy znížené tarify všetkých železníc Slovenska na úroveň štátnych železníc. Do roka 1932 bol úplne odstránený aj lomený výpočet sadzieb.[22]

Eliminácia rozdielov tarifných systémov na železniciach západnej a východnej časti ČSR prišla pre viaceré podniky Slovenska neskoro, lebo podľahli konkurencii v dôsledku neúmerne vysokých dopravných nákladov. V každom hospodárskom odvetví Slovenska existovalo množstvo príkladov o znižovaní konkurencieschopnosti výrobcov odkázaných na dopravu tovaru po súkromných železniciach. Napríklad vývozcovia cukru zo Slovenska zaplatili v roku 1924 na dopravných nákladoch za 10 t vyvezeného cukru o 2 000 Kč viac než vývozcovia z Čiech. Náklady domácich výrobcov múky na KBŽ v prepočte na jeden vagón boli v roku 1924 o 700 až 760 Kč vyššie než náklady zahraničných dovozcov, ktorí mohli využívať výhodné tranzitné tarify. Tento stav spôsobil, že v roku 1924 bolo 459 mlynov úplne odstavených a 637 dočasne zastavilo výrobu. Známy slo-

[20] KAPP, Otto: História prepočítavania dráh na Slovensku. *Hospodárske rozhľady*, 6 (1931), s. 584.

[21] FALTUS, J – PRŮCHA, V., c. d., s. 86.

[22] Politika dopravná a tarifná. *Prúdy*, 10 (1926), č. 5 – 6, s. 376; KARVAŠ, Imrich: *Sjednocení výrobních podmínek v zemích českých a na Slovensku*. Praha 1933, s. 119 – 120.

venský národohospodár Imrich Karvaš odhadoval škody slovenského hospodárstva následkom tarifných rozdielov počas rokov 1919 – 1932 približne na 600 až 700 mil. Kč.[23]

Pomalé zjednocovanie tarifných systémov malo okrem objektívnych príčin aj subjektívne dôvody, vyplývajúce zo skupinových hospodárskych záujmov, najmä na českej strane. Vo vzájomnej výmene tovarov medzi západnou a východnou časťou ČSR predstavovala vyššia hladina dopravných nákladov na Slovensku nevýhodu pre slovenských aj českých výrobcov, lebo súkromné železnice Slovenska museli využívať obe strany. V exporte na trhy západných vyspelých krajín, kam sa po strate uhorských trhov preorientovala aj podstatná časť výrobcov zo Slovenska, však mali podniky českých krajín výhodu bližšej geografickej polohy, ako aj nižších dopravných taríf. Značné rozdiely v dopravných nákladoch existovali aj medzi podnikmi v rôznych častiach Slovenska a medzi výrobcami v Čechách a na Morave. Viaceré vplyvné podnikateľské skupiny najmä v českých krajinách preto nemali záujem na urýchlenom zjednotení dopravných taríf. Pochopiteľne, že uvedené skutočnosti neunikli pozornosti predstaviteľov podnikateľskej a politickej scény Slovenska. Títo zasielali na vedenie štátnych železníc a vládne hospodárske orgány desiatky listov a memoránd s požiadavkami na urýchlenú nápravu tarifných pomerov. Pomalé odstraňovanie tarifných rozdielov spolu so zaostávaním procesu poštátňovania železníc a výstavby chýbajúcich železničných úsekov vytvárali tzv. dopravný problém Slovenska, ktorý postupne nadobudol hospodársko-politický a následne aj národno-politický rozmer.

Na politickej scéne sa „dopravný problém“ stal jedným z argumentov v útokoch proti vládnemu centru v Prahe, proti centralistickému modelu štátoprávneho usporiadania ČSR a bol tiež vhodným nástrojom nacionalistickej propagandy. Slovenský národohospodár Štefan Janšák charakterizoval v roku 1926 nacionalistickú propagandu v súvislosti s problémom dopravných taríf slovami: „...keď zvoláš na Slovensku železničné tarify, ozve sa ti von s Čechmi...“[24] Slovenskí národohospodári v spolupráci s triezvo uvažujúcimi predstaviteľmi hospodárskeho a politického života Slovenska hľadali riešenie „dopravného problému“ predovšetkým cestou racionálnych argumentov, predkladaných zástupcom vládnych hospodárskych kruhov. Na tento účel vytvorili aj osobitný orgán, Slovenský dopravný výbor. Združovali sa na pôde regionalistického hnutia, kde riešili aj otázky rozvoja infraštruktúry jednotlivých oblastí Slovenska. V konečnom dôsledku sa východisko spoločne podarilo nájsť, aj keď so značným oneskorením. V tridsiatych rokoch zaznamenala tarifná politika voči Slovensku podstatné zmeny. Vedenie železníc poskytovalo špeciálne zľavy na tratiach Slovenska, najmä v súvislosti s prekonávaním dôsledkov hospodárskej krízy a s podporou exportu. Začali sa aj prípravy tzv. veľkej tarifnej reformy, ktorá mala znížiť náklady na dopravu tovaru medzi okrajovými časťami štátu, vyplývajúce z transverzálne

[23] Z hospodárskych aktualít Slovenska. *Prúdy*, 10 (1926), č. 4, s. 265; KARVAŠ, I., c. d., s. 87.

[24] JANŠÁK, Štefan: Národohospodársky žurnalizm. *Prúdy*, 10 (1926), č. 1, s. 57.

pretiahnutého geografického tvaru ČSR. Veľkú tarifnú reformu sa však pred zánikom ČSR nepodarilo realizovať.[25]

Cestná doprava

Súčasťou „dopravného problému" Slovenska boli aj otázky rozvoja cestnej siete. Napriek tomu, že sa do roku 1938 dosiahlo vo výstavbe ciest a v reformách cestnej dopravy podstatne menej než v železničnej doprave, problémy cestnej siete rezonovali v slovenskej verejnosti s menšou intenzitou. Motorová cestná doprava začala totiž v infraštruktúre Slovenska zohrávať významnejšiu úlohu až od konca 20. rokov. Štátne cesty prevzala po vzniku ČSR Správa štátnych ciest pri Ministerstve verejných prác (MVP) v Prahe. V Bratislave pôsobil zastupiteľský orgán tohto ministerstva Vládny referát MVP s cestným oddelením. Správa župných ciest pripadla technickým odborom novozriadených župných úradov a miestne cestné komunikácie ďalej spadali do kompetencie dobrovoľných korporácií vicinálnych výborov. V nasledujúcich rokoch zaznamenala najviac organizačných zmien správa župných ciest. Zavedením krajinského zriadenia župy zanikli a župné cesty v roku 1928 prešli pod správu Slovenskej krajiny.[26]

Budovanie cestnej siete v medzivojnových rokoch malo podobný vývoj ako v prípade železníc, ale s menej úspešným priebehom. Ministerstvo verejných prác už v roku 1920 predložilo optimistický program výstavby a rekonštrukcie pozemných komunikácií. Podľa jeho obsahu mali v roku 1927 pretínať Slovensko štyri transverzálne cestné magistrály. Program vyžadoval výstavbu nových cestných úsekov v dĺžke 248 km a rekonštrukciu 2 580 km štátnych, župných a miestnych ciest pri celkových nákladoch okolo 650 mil. Kč. Reálnym výsledkom do roka 1927 však bola výstavba 53 km a rekonštrukcia 57 km ciest s nákladom 50 mil. Kč.[27] Správa štátnych ciest musela od pôvodného programu úplne odstúpiť, lebo na rozdiel od vedenia štátnych železníc nemala vlastné zdroje príjmov. Bola odkázaná takmer výlučne na úvery zo štátneho rozpočtu, postačujúce spravidla iba na údržbu ciest. Obrat nastal v roku 1927 vznikom tzv. cestného fondu, dotovaného pôžičkou 1 mld. Kč od verejnoprávnej Sociálnej poisťovne, ako aj výnosom z daní, dávok a poplatkov súvisiacich s cestnou dopravou. Na Slovensku mal cestný fond slúžiť predovšetkým na výstavbu nových ciest, kým v českých krajinách iba na rekonštrukcie. V roku 1929 MVP vypracovalo nový program rozvoja cestnej siete, ktorý sa začal postupne plniť. Kľúčom na rozdeľovanie dotácií z cestného fondu medzi západnú a východnú časť ČSR sa však stal podiel na rozsahu cestnej siete a na poč-

[25] *Slovenský regionalizmus a prezident republiky Dr. E. Beneš*. Bratislava 1937, s. 13; Dopravná a tarifná politika. *Slovenský priemysel*, 1936, s. 69 – 70.

[26] FALTUS, J. – PRŮCHA, V., c. d., s. 94.

[27] Výstavba a udržovanie ciest na Slovensku. *Slovenský priemysel*, 1927, s. 90 – 92; KOPŘIVA, J.: Hlavní silniční tratě. In: *Sborník Masarykovy akademie práce*. Praha 1949, s. 206.

te motorových vozidiel. Napriek mnohonásobnému zvýšeniu počtu motorových vozidiel na Slovensku zo 143 na 20 365 v rokoch 1920 – 1937 podiel v celoštátnom meradle dosiahol maximálne 10 %. Po zohľadnení podielu na dĺžke cestnej siete poskytoval cestný fond Slovensku v priemere okolo 14 % ročného objemu výdavkov. Z fondu bola dotovaná výstavba štátnych aj župných ciest.[28]

Príspevky štátu na župné cesty dosahovali v medzivojnových rokoch 45 % až 60 % stavebných nákladov. Pred vznikom fondu uvoľňoval dotácie pre župné cesty priamo štátny rozpočet podľa zákona č. 156/1919. Využitie príspevkov však limitoval nedostatok vlastných finančných zdrojov žúp a neskôr Slovenskej krajiny na pokrytie zostávajúcej časti nákladov a na vypracovanie projektov. Vicinálne výbory financujúce rozsiahlu sieť miestnych pozemných komunikácií čerpali vlastné zdroje financií len zo sponzorských príspevkov, preto využitie štátnych podpôr bolo ešte problematickejšie. Dotácie pre vicinálne cesty poskytovala zo svojich obmedzených prostriedkov Slovenská krajina, zatiaľ čo cestný fond s ich financovaním nepočítal. Do konca roka 1938 vyplatil cestný fond 240 mil. Kč na štátne a 64 mil. Kč na župné cesty Slovenska.[29]

Rozvoj cestnej siete sa urýchlil po roku 1933 v súvislosti s opatreniami na zníženie nezamestnanosti, ako aj na posilnenie obranyschopnosti krajiny v prípade možného konfliktu, kde Slovensko malo plniť úlohu zázemia. Vláda motivovala budovanie ciest mimoriadnymi čiastkami zo štátneho rozpočtu. K urýchleniu výstavby prispela aj vlna aktivít predstaviteľov hospodárskych korporácií a spoločenských organizácií. Na podporu cestnej dopravy vznikla korporácia Československá cestná spoločnosť. Na jej pôde pracovala osobitná slovenská investičná komisia, ktorá vypracovala v roku 1937 plán ďalšej etapy výstavby ciest rozčlenený na dve päťročnice. Stavebný ruch na cestách Slovenska bol najaktívnejší práve v poslednom období existencie ČSR. V medzivojnových rokoch sa podarilo dokončiť celkom 320 km ciest, z toho asi tretinu betónových a 77 železobetónových mostov. Náklady spolu s rekonštrukciami a úpravami pozemných komunikácií dosiahli 1 250 mil. Kč.[30]

Tabuľka č. 7. Príspevky štátu na stavbu a rekonštrukciu neštátnych ciest v českých krajinách a na Slovensku v rokoch 1919 – 1935

Krajina	Počet cestných stavieb	Príspevky štátu v mil. Kč
české krajiny	1 421	171,8
Slovensko	640	35,0

Prameň: *Zprávy veřejné služby technické,* 18 (1936), s. 292.

[28] Výstavba a udržovanie ciest na Slovensku. *Slovenský priemysel*, 1927, s. 92 – 93; KAPP, O., Slovenský průmysl ve světové krizi, c. d., s. 24 – 25; *Zprávy státního úřadu statistického*, 20 (1938), č. 32 – 33.

[29] ĎURECHOVÁ, M., c. d., s. 40, 47 – 50.

[30] *Bolo Československu silničnej spoločnosti treba?* Bratislava 1938, s. 38; Cestné práce za Slovenskej republiky. In: *Skúsenosti pri stavaní ciest na Slovensku*. Bratislava 1943, s. 31.

Takmer úplným neúspechom sa však skončili plány na prevod župných ciest do správy štátu a zaostalej siete miestnych ciest do správy okresov. V rámci príprav na unifikáciu cestného zákonodarstva západnej a východnej časti ČSR na začiatku tridsiatych rokov vystúpila Slovenská krajina s požiadavkou tzv. inkameralizácie 2 527 km župných ciest, čiže ich prevodu do správy štátu. Týmto sa mali odbremeniť výdavky Slovenskej krajiny, zaťažené financovaním župných ciest takmer na 50 % celkového ročného objemu. Program inkameralizácie sa stal súčasťou riešenia „dopravného problému“ Slovenska a taktiež súčasťou súboru požiadaviek slovenských národohospodárov, korporácií a verejnosti na zjednotenie hospodárskych podmienok v dvoch častiach ČSR. Správa štátnych ciest súhlasila s postupným preberaním župných ciest, ale iba v rozsahu 400 km. Do zániku ČSR sa z uvedeného plánu realizovalo iba torzo. Prevod siete miestnych vicinálnych ciest do správy okresov sľubovali vládne hospodárske kruhy realizovať v rámci legislatívnej reformy cestnej správy, známej ako veľká cestná novela. Táto legislatívna úprava však dospela pred rokom 1938 iba do podoby predlohy zákona.[31]

Tabuľka č. 8. Dĺžka ciest a vlastnícka štruktúra cestnej siete v českých krajinách a na Slovensku v roku 1936

Krajina	Cestná sieť v km	Štátne cesty v km	v %	Župné cesty v km	v %	Okresné cesty v km	v %	Miestne cesty v km	v %
české krajiny	53 120	5 994	11,3	–	0,0	47 176	88,8	–	0,0
Slovensko	14 713	2 170	14,7	5 863	39,9	–	0,0	6 680	45,4

Prameň: *Doprava a verejné práce na Slovensku*. Bratislava 1941, s. 80.

Vodná doprava

Na rozdiel od kontroverzných problémov vývoja železničnej a cestnej dopravy zohrávalo vládne hospodársko-politické centrum ČSR vo vzťahu k rozvoju vodnej dopravy na Slovensku prevažne pozitívnu úlohu. Využitie strategicky dôležitého československého úseku Dunaja a perspektívne aj ďalších vodných tokov na Slovensku bolo totiž v záujme vládnych kruhov, ako aj väčšiny podnikateľských skupín v oboch častiach ČSR. Po roku 1918 štát prevzal kontrolu nad lodnou dopravou na Dunaji. Prístavy v Bratislave a Komárne prevzal priamo do svojej správy. V období rokov 1919 – 1921 prešla organizácia plavby na Dunaji zo strany československého štátu viacerými zmenami v závislosti od vývoja zložitých medzinárodných rokovaní nových podunajských štátov. Organizačné zmeny sa ukončili zákonom č. 188 z roku 1922, podľa ktorého vznikli spoločnosti pre dopravu na Dunaji a Labe. Prevádzka lodnej dopravy na Dunaji bola

[31] Cesty štátne a neštátne. *Slovenský priemysel*, 1936, s. 79 – 82.

zverená akciovej spoločnosti Československá štátna plavba dunajská (ČSPD) so 72 % podielu štátu.[32]

Nová spoločnosť dostala k dispozícii časť lodného parku predvojnových podunajských štátov, prisúdenú ČSR verdiktom repatriačnej komisie vo Viedni. Lodný park však bol zastaraný a kapacitne nedostatočný. Štát na potreby spoločnosti prevzal a modernizoval staršie lodenice v Komárne, ktoré následne poskytol do prenájmu strojárskemu koncernu Škoda. Koncern potom celé medzivojnové obdobie dodával ČSPD moderné riečne lode. V roku 1938 vlastnila spoločnosť 167 lodí s výtlakom 89-tis. t.[33]

Ešte väčšiu pozornosť venoval štát rozvoju dunajských prístavov. Vznikli plány na budovanie nových prístavných plôch v Bratislave a Komárne, rozčlenené do niekoľkých etáp. Samotnú výstavbu realizovali v dvoch hlavných etapách. Prvá sa uskutočnila počas konjunktúry v dvadsiatych rokoch a druhá po prijatí tzv. vodohospodárskeho zákona z roka 1931, ktorý vytýčil šesťročný plán rozvoja vodohospodárstva, financovaný z osobitného fondu. Štát preinvestoval v Bratislave a Komárne do roka 1938 celkom 174 mil. Kč. Vyrástli riečne prístavy schopné prijať 850 lodí a ich kapacita vzrástla za medzivojnové obdobie približne zo 70-tis. na 1 650-tis. t. Začala sa aj výstavba tretieho prístavu na Dunaji v dnešnom Štúrove (Parkan), ale v dôsledku hospodárskej krízy nebol prístav dokončený. Do Komárna smerovalo najmä uhlie z moravskej a poľskej strany Sliezska a drevo zo Slovenska, zatiaľ čo v Bratislave sa prekladali ďalšie druhy tovarov. Prístavy sprostredkovali obchodné vzťahy ČSR, ako aj priľahlých oblastí Poľska a Nemecka na jednej strane a podunajských štátov, Balkánu a Blízkeho východu na druhej strane. Štát podnikal opatrenia na ochranu ČSPD a slovenských prístavov pred zahraničnou konkurenciou a staral sa o zabezpečenie optimálnych dopravných spojení do oboch prístavov. Tieto mali možnosť využívať dopravné spojenia po štátnych severo-južných železničných ťahoch s výhodnejšími tarifami.[34] V medzivojnových rokoch prebiehali aj intenzívne prípravy na využitie dolných tokov najväčších slovenských riek na účely lodného spojenia severného Slovenska s Dunajom. Splavnený bol dolný tok rieky Váhu. Súčasťou vodohospodárskeho plánu z roka 1931 bol aj dlhodobo zamýšľaný projekt prieplavu Labe – Odra – Dunaj. Konkrétnu podobu dostal plán na prepojenie Odry a Dunaja. Výstavba mala začať v štyridsiatych rokoch, ale medzinárodný vývoj realizáciu plánu znemožnil.[35]

---

[32] Zákon č. 188/1922. In: *Sbírka zákonů a nařízení Republiky československé*. Praha 1922.

[33] KŘIVANEC, Karel: Škodove lodenice v Komárne. In: *Pamätnica bratislavského odboru Spolku inžinierov a architektov 1919 – 1928*. Bratislava 1929, s. 331; BARTOVSKÝ, Josef: *Labsko-odersko-dunajský průplav*. Praha 1939, s. 15.

[34] MORAVEC, Václav: *Činnosť Československej republiky na Dunaji za prvé desaťročie 1918 – 1928*, Bratislava 1928, s. 10 – 15; VELKOBORSKÝ, Kliment: Přístav Bratislava. In: *Desať rokov Bratislavskej burzy.* Bratislava 1932, s. 28 – 31; BARTOVSKÝ, Josef: Stav vodních cest spojujících zemi Českou, Moravskou a Slovenskou se Severním, Baltickým a Červeným mořem. *Zprávy veřejné služby technické*, 19 (1937), s. 411.

[35] *Dĺžka splavných tokov koncom roka 1934*. Príručka hospodárskej štatistiky. Bratislava 1935, s. 121; BARTOVSKÝ, J., *Labsko-odersko-dunajský průplav*, c. d., s. 64.

Tabuľka č. 9. Objem prekladu tovaru v dunajských prístavoch Bratislava a Komárno v rokoch 1919 – 1931 v tonách

Prístav	1919	1921	1923	1925	1927	1930	1931
Bratislava	21 357	177 250	131 142	453 009	542 000	504 053	786 117
Komárno	28 000	17 000	36 000	180 000	604 000	671 489	579 872
spolu	49 357	194 250	167 124	633 009	1 146 000	1 175 542	1 365 989

Pramene: MORAVEC, Václav: *Činnosť Československej republiky na Dunaji za prvé desaťročie 1918 – 1928*. Bratislava 1928, s. 445, 448; HORVÁTH, Pavel: *Príručka hospodárskej štatistiky Slovenska*. Bratislava 1935, s. 121.

Záver

Jednou z hlavných úloh hospodárskej politiky vládnych orgánov medzivojnového Československa bolo urýchlené dobudovanie dopravného systému Slovenska a jeho prispôsobenie geopolitickým a hospodárskym podmienkam nového štátu formou unifikácie s českými krajinami. Realizácia uvedených úloh bola súčasťou širšieho procesu reštrukturalizácie hospodárstva Slovenska v rámci formovania nového ekonomického priestoru ČSR po zásadnej zmene odbytových podmienok rozpadom jednotného trhu monarchie. Na prestavbe infraštruktúry a osobitne dopravného systému Slovenska po roku 1918 mal kľúčový podiel štát a jeho inštitúcie. Vládne kruhy medzivojnovej ČSR sa totiž stotožnili s koncepciou systematickej štátnej podpory rozvoja infraštruktúry formou legislatívnych opatrení, finančnej pomoci, ako aj priamej účasti v podnikoch a korporáciách. V prvom období existencie ČSR vláda a parlament predložili a prijali viacero významných zákonov a veľkorysých programov budovania jednotlivých segmentov dopravného systému, rátajúcich so štedrou podporou štátu. Výhľadové programy sa špeciálne zameriavali na zaostalejšie východné časti nového štátu. Vznikali dokonca osobitné plány budovania infraštruktúry na Slovensku a Podkarpatskej Rusi. Zavádzanie rozvojových plánov do života však postupovalo pomaly a niektoré sa nepodarilo do konca existencie medzivojnovej ČSR uskutočniť. Narážali totiž na závažné prekážky. Mnohé z nich mali objektívny technický a hospodársky charakter.

Plány však narážali aj na hospodársko-politické prekážky, na záujmy lobistických skupín a na obštrukcie vládnej byrokracie. Konkrétne výsledky rozvojových programov boli polovičaté a ich efekt prichádzal s veľkým oneskorením, preto nemohli plniť pôvodné zámery v plánovanom rozsahu. Pomalé odstraňovanie disproporcií v infraštruktúre Slovenska, predovšetkým v dopravnom systéme a menovite v železničnej doprave, malo za následok pretrvávanie rozdielov v hospodárskych podmienkach západnej a východnej časti ČSR, napríklad v dopravných nákladoch na železnici. Rozdielne hospodárske podmienky znevýhodňovali výrobcov na území Slovenska v konkurencii s podstatne vyspelejším hospodárstvom českých krajín, ako aj vo vzťahu k zahraničnej konkurencii. Disproporcie v oblasti infraštruktúry patrili medzi hlavné príčiny zaostávania procesu reštruk-

turalizácie ekonomiky, a tým aj stagnácie vývoja industrializácie, čo bol základný problém medzivojnového Slovenska. Pomalá prestavba infraštruktúry vyvolávala na Slovensku vlnu kritiky v hospodárskych kruhoch, na politickej scéne aj v širokej verejnosti. V hospodárskom a spoločenskom živote Slovenska sa prekážky rozvoja infraštruktúry, najmä dopravného systému, postupne transformovali na významné politikum. Keďže hlavným subjektom prestavby infraštruktúry bol štát, kritika zo Slovenska mierila predovšetkým na vládne hospodárske inštitúcie, ktorých sídlom bolo v súlade s centralistickým štátoprávnym usporiadaním ČSR hlavné mesto Praha. Zatiaľ čo vývoj železničnej a cestnej dopravy bol príkladom kontroverzných dosahov hospodárskej politiky na ekonomiku východnej časti ČSR, vodná doprava dokumentovala pozitívny prínos československého štátu na rozvoj infraštruktúry Slovenska.

The problem of transport in Czech-Slovak relations 1918-1938

ĽUDOVÍT HALLON – MIROSLAV SABOL

Expeditious completion of Slovakia›s transport system and its adaptation to the economic conditions of the new state were some of the main tasks of the state›s economic policy. Systematic state support for the development of transport infrastructure through legislative measures, financial assistance and direct state participation in enterprises resulted in positive economic changes, but also caused political controversy regarding rail and road transport. Water transport, on the other hand, proved to be an unambiguous force in the economic advancement of Slovakia.

VZNIK, ZÁNIK A OBNOVA ČESKOSLOVENSKA A ZMĚNY V ŽELEZNIČNÍ DOPRAVĚ MEZI ČESKÝMI ZEMĚMI A SLOVENSKEM

JAN RYCHLÍK

Železniční síť Rakouska-Uherska netvořila jednotný celek ani z hlediska výstavby, ani z hlediska organizace. V západní části monarchie byla jejím přirozeným centrem Vídeň, odkud vybíhaly tratě do hlavních měst jednotlivých zemí. V jednotlivých zemích byly zpravidla budovány další tratě ukotvené v zemských hlavních městech. V Uhrách byla tvrdě centralizujícím prvkem Budapešť, odkud se rozbíhaly železnice na všechny světové strany směrem k uherským hranicím. Jednotlivé župy mezi sebou byly naproti tomu často nedostatečně propojeny. Propojení předlitavské a zalitavské sítě nebylo rovněž příliš rozvinuto: z politických důvodů sice existovaly dvě výkonné tratě mezi Vídní a Budapeští vedoucí jak po pravém, tak po levém břehu Dunaje, ale jinak na budování přeshraničních tratí mezi oběma částmi monarchie neměla uherská vláda příliš zájem. Záhřeb, hlavní město autonomního Chorvatska, měl proto např. rychlé a efektivní spojení s Budapeští, ale žádné přímé spojení s Vídní.[1]

Snaha budovat dráhy v Uhrách tak, aby tvořily samostatný systém, byla zcela evidentní už v období soukromých drah před rakousko-uherským vyrovnáním; po vyrovnání byla výstavba železnic zcela v kompetenci uherských orgánů a výstavba každé trati se musela opírat o zvláštní zákon schválený uherským sněmem.[2] Dokonce už před vyrovnáním existující železniční společnosti provozující dopravu v obou částech monarchie musely pro uherskou část přenést sídlo společnosti na uherské území a majetek společnosti adekvátně rozdělit, což byl např. příklad Společnosti Rakouské (později Rakousko-uherské) státní dráhy (*Österreichische Staatseisenbahn Geselschaft* – StEG), kterou rakouský stát v roce 1855 prodal soukromému konsorciu a jejíž ředitelství sídlilo ve Vídni.[3]

---

1 *Österreichisches Kursbuch. Eisenbahn, Dampfschiff und Postkurse in Österreich, Ungarn, Bosnien-Hercegovina* [dále jen: *Österreichisches Kursbuch*]. *Übersicht der durchlaufenden Wagen, Schlaf-und Speisewagen. Gültig vom 1 Mai 1910, Sommerdienst 1910*. Pozn.: všechny jízdní řády z území Rakouska-Uherska, jízdní řády ČSD (Československo) a jízdní řády BMB-ČMD (protektorátní Českomoravské dráhy) jsou uloženy v ANTM. Není-li v poznáme uvedeno jinak, jsou odkazy na jízdní řády z tohoto archívu, a proto tento údaj již v dalším textu neuvádíme.

2 KUBÁČEK Jiří a kol.: *Dejiny železníc na území Slovenska* (3. dopl. vyd.). Bratislava, 2013, s. 46 (poznámka č. 2 pod čarou). K tomu je vhodné dodat, že už zákonné články XXV/1836 a XXX/1848 předpokládaly vybudování uherské dopravní sítě bez ohledu na západní část mocnářství – viz tamtéž, s. 17-18.

3 Tamtéž, s. 24.

Postátnění většiny železnic v monarchii nemělo žádný vliv na budování separátní rakouské a uherské sítě, ba rozdíl se ještě zvýraznil, protože vznikly dva oddělené státní drážní podniky: v Rakousku to byly Císařsko-královské státní dráhy (*Kaiserlich-königlichen Staatsbahnen* - K.-K.StB) a v Uhrách Maďarské (resp. Uherské) královské státní železnice (*Magyar Királyi Államvasutak*- MÁV). Každá společnost měla vlastní tarify. Na druhou stranu, provozní předpisy – byť samozřejmě spadaly rovněž do kompetence jednotlivých železničních společností – byly v obou částech monarchie upraveny obdobným způsobem, což usnadňovalo v případě potřeby přechod vlaků z jedné železniční sítě na druhou.[4]

Postátnění drah nebylo úplné. Kromě obou státních podniků existovaly v obou částech monarchie i nadále četné soukromé dráhy. Většinou šlo o dráhy místní, avšak některé měly i dálkový charakter. Na území Čech to byla především Buštěhradská dráha Praha – Chomutov - Cheb s četnými odbočkami, která spojovala Prahu s kladenským a podkrušnohorským uhelným revírem a dále Ústecko-teplická dráha v severním Podkrušnohoří, na Slovensku pak Košicko-bohumínská dráha (KBD[5]; německy: *Kaschau-Oderberger Bahn* - KOB, maďarsky *Kassa-Oderbergi Vasút*- KOV), mající rovněž četné odbočky. Pro úplnost bude vhodné dodat, že jakýsi třetí státní drážní podnik představovaly železnice v Bosně a Hercegovině, které zpravidla podléhaly vojenské správě.[6]

Hlavní směry nákladní i osobní dopravy probíhaly před rokem 1918 ve směru sever-jih, resp. severovýchod-jihozápad, přičemž důraz byl přirozeně kladen na spojení Vídně přes Moravu s Krakovem a Lvovem (v tom hned dvě tratě s Brnem), Vídně přes Graz s Terstem, další „hlavní" tahy byly již druhého řádu. Prahu s Vídní sice nakonec spojovaly až tři tratě, ovšem patřící původně třem rozdílným železničním společnostem (přičemž ve dvou případech šlo jen o odbočky z hlavních tahů), což se v Praze projevilo i existencí tří vzájemně nepropojených nádraží: 1) Společnost Rakouské státní dráhy (StEG) Vídeň – Laa an der Thaya – Hrušovany nad Jevišovkou – Brno – Česká Třebová – Praha státní nádraží (dnešní Masarykovo), 2) Dráha císaře Františka Josefa (*Kaiser-Franz-Josefs-Bahn*, KFJB) Vídeň – Gmünd – Tábor – Praha nádraží Františka Josefa (dnešní hlavní) a 3) Rakouská severozápadní dráha (*Österreichische Nordwestbahn*, ÖNWB) Vídeň – Znojmo – Německý (Havlíčkův) Brod – Kolín – Lysá n. L. – Praha severozápadní nádraží (pozdější Denisovo a ještě později Těšnov, dnes již neexistující).[7] Vídeň také měla spojení přímý-

[4] Tamtéž, s. 58.

[5] V slovenské literatuře je většinou používána zkratka KBŽ – Košicko-bohumínská železnica.

[6] K dějinám železnic v Rakousku-Uhersku viz: *Geschichte der Eisenbahnen in der Österreichisch-ungarischen Monarchie*. I., II, Wien 1898. K dějinám železnic na území Československa viz ŠTĚPÁN, Miloslav: *Přehledné dějiny československých železnic*. Praha 1958; HONS, Josef: *Dejiny dopravy na území ČSSR*. Bratislava 1975.

[7] K historii pražských nádraží a tří drah spojujících Prahu s Vídní viz podrobněji HONS, Josef: *Šťastnou cestu. Vyprávění o pražských nádražích*. Praha 1961, s. 34-36, 95-98, 123.

mi vozy s Libercem[8] jako nejvýynamnějším hospodářským centrem celých Čech a kulturním centrem českých Němců. Celkově pak nákladní doprava především zajišťovala spojení průmyslových aglomerací a oblastí, kde se těžily nerosty (především uhlí), tj. její směry rovněž směřovaly z průmyslových center především do Vídně a Budapešti (v Čechách a na Moravě ovšem také do Prahy, Brna a Moravské Ostravy).

Propojení českých zemí se Slovenskem bylo před rokem 1914 naopak naprosto nedostatečné. Jediné vyhovující pro nákladní dopravu a celkově efektivní spojení představovala Košicko-bohumínská dráha, vybudovaná uvedená jako celek do provozu roku 1872.[9] Další dálkovou tratí byla Vlárská dráha z Brna do Trenčianské Teplé, uvedená do provozu v roce 1888 (od Uherského Brodu dále ovšem jen s parametry lokálky).[10] Další tři železnice propojující před rokem 1914 Moravu a Slovensko (Hodonín–Holíč[11], Sudoměřice–Skalica a Břeclav–Kúty) měly technickými parametry čistě místní charakter. Samotná trať Kúty–Bratislava, tvořící dnes součást spojení Prahy, Brna, Bratislavy a Budapešti, byla pouze lokální odbočkou dráhy Devínska Nová Ves–[Uhorská] Skalica vybudované v letech 1890-1891 už zmíněnou společností Rakousko-uherské státní dráhy (StEG), která se ve Skalici napojila spojkou na již vybudovanou trať téže společnosti do Veselí nad Moravou.[12] Provoz mezi Bratislavou a Skalicou byl minimální provozem: v roce 1911 zde jezdily tři páry osobních vlaků denně v obou směrech s přípoji z Kútů do Břeclavi, v Holíči do Hodonína a u dvou vlaků ze Skalice do Sudoměřic. Cesta z Břeclavi do Bratislavy (s přestupem v Kútech) trvala 2 ¾ hodiny.[13] Nejrychlejší železniční spojení mezi Prahou a Bratislavou tak až do vzniku republiky (a dokonce ještě nějaký čas po něm) vedlo přes Vídeň, odkud do Bratislavy vedle staré hlavní tratě přes Marchegg vedla od roku 1914 také elektrická místní dráha přes Berg a Petržalku železnice sloužící současně ve Vídni a Bratislavě jako tramvajová trať.[14] V porovnání s dneškem byla osobní doprava i tak pomalá: cesta rychlíkem z Prahy do Vídně

---

8 Österreichisches Kursbuch. Kürzeste Zugverbindungen. Gültig vom 1 Mai 1910, Sommerdienst 1910.

9 KUBÁČEK, J. a kol.: c. d., s. 49-51.

10 SCHREIER, Petr: *Zrození železnic v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha 2004, s. 274.

11 Tato 6 km dlouhá trať patřila Severní dráze císaře Ferdinanda (Kaiser-Ferdinand-Nordbahn – KFNB) a spolu s ní byla roku 1906 postátněna. Šlo o jedinou trat v Uhrách postavenou podle rakouského práva. Srv.: HONS, Josef a kol.: *Čtení o Severní dráze Ferdinandově*. Praha 1990, s. 161.

12 KUBÁČEK, J. a kol.: c. d., s. 71.

13 *Österreichisches Kursbuch. Gültig vom 1 Mai 1911*. tab. 542.

14 KUBÁČEK J. a kol.: c. d., s. 95. Elektrická trať byla ve skutečnosti ve vlastnictví dvou podniků: kratičký slovenský úsek patřil společnosti Pozsonyi-Országhatárszéli helyierdékű villamos vasút (Elektrická místní železnice Bratislava-zemská hranice) a rakouský úsek společnosti Elektrische Lokalbahn Wien – Landesgrenze nächst Hainburg (Elektrická místní dráha Vídeň – zemská hranice u Hainburgu).

trvala 7 ½ hodiny,[15] cesta z Vídně do Bratislavy přes Marchegg 1 ¼ hodiny[16] a při použití elektrické dráhy přes Berg 2 ¼ hodiny.[17] Při cestě např. ze Žiliny do Prahy bylo třeba cestovat nejprve košicko-bohumínskou železnicí do Bohumína, zde přestoupit na vlak Severní dráhy císaře Ferdinanda (Krakov-Vídeň) do Přerova, a zde teprve nastoupit na vlak do Prahy.[18]

Podlouhlý tvar československého státu znamenal, že hlavní přepravní tahy půjdou nyní ve směru západ-východ, nikoliv sever-jih. Přispěl k tomu i vznik celní hranice, která nyní oddělovala české země a Slovensko od Rakouska a Německa, a ochranářská opatření zaváděná sousedními státy. Výrobky českého průmyslu začaly být ve velké míře dováženy do východních částí nového státu, odkud se zase dovážely některé suroviny a potravinářské produkty. Spojení obou částí republiky mělo samozřejmě i svůj politický význam. Tomu bylo třeba přizpůsobit přestavbu dosavadních tratí a výstavbu tratí nových. Řízení železniční dopravy převzal nejprve Úřad pro správu dopravy, který v únoru 1919 nahradilo nově zřízené ministerstvo železnic.[19] V Československu vznikl nový drážní podnik – Československé státní dráhy (ČSD), který převzal na československém území všechny tratě náležející K.k. StB a MÁV, a to včetně místních drah provozovaných těmito společnostmi na účet vlastníka.[20] Mimo ČSD dočasně zůstaly tři velké soukromé společnosti – Buštěhradská dráha, Ústecko-teplická dráha a Košicko-bohumínská dráha. Zákon č. 690/1920 Sb. z. a n. z 22. 12. 1920 opravňoval ministerstvo železnic převzít jakoukoliv soukromou dráhu.[21] První dvě společnosti

---

15 *Österreichisches Kursbuch. Gültig vom 1 Mai 1910*. Kürzeste Zugsverbindungen Wien-Prag.

16 Tamtéž, tab. 277.

17 *Österreichisches Kursbuch. Gültig vom 1 Juni 1917*, tab. 33. Dlouhá doba jízdy byla způsobena jednak četnými zastávkami, jednak použitím tří různých napájecích soustav: úsek Wien Großmarkthalle - Groß Schwechat (v blízkosti dnešního letiště) byl elektrifikován stejnosměrným proudem o napětí 600 voltů (V), stejným jaký měla vídeňská tramvajová síť, úsek Groß Schwechat – Berg střídavým proudem o napětí 15 kilovoltů (kV) a frekvenci 16 2/3 Herzu (systém dodnes používaný v Německu a Rakousku na dálkových tratích) a úsek Berg – Bratislava náměstí Korunovačního pahorku (Pozsony Koronázási dombtér – dnešní náměstí Ľudovíta Štúra) stejnosměrným proudem o napětí 550 V, který používala bratislavská tramvajová síť. U vlaků bylo proto třeba měnit elektrické lokomotivy anebo museli cestující přestupovat. V Bratislavě vlaky nemohly zajíždět hlouběji do města, protože trať měla standardní rozchod kolejí (1435 mm) oproti užšímu (1000 mm) rozchodu bratislavských tramvají. Na úseku mezi Dunajským mostem a dnešním Náměstím Ľ. Štúra byla proto kolejová splítka, tj. normální tramvajová trať o rozchodu 1000 mm měla přidánu třetí kolejnici vytvářející rozchod 1435 mm. Viz KUBÁČEK, J. a kol.: c. d., s. 96.

18 *Österreichisches Kursbuch. Gültig vom 1 Oktober 1905*, tab. 271.

19 Viz zák. č. 2/1918 Sb. z. a n. Organizační statut ministerstva železnic byl vytvořen na základě rakouského zákona č. 16/1896 ř. z.

20 Provoz na účet vlastníka znamenal, že společnost po technické stránce zabezpečovala dopravu vlastními trakčními vozidly (lokomotivami) a vozy. Stejný systém platil u nestátních místních drah i v éře ČSD.

21 Vláda se svým usnesením z 22. 5. 1924 rozhodla postupně ve veřejném zájmu postátnit všechny železnice. Postátňování místních drah skutečně po celou dobu první republiky probíhalo,

byly v roce 1922 zestátněny. KBD zůstala sice soukromou společností, od roku 1921 na ní však vykonávaly provoz ČSD. Přestavba železniční sítě se opírala o dvě hlavní právní normy: zákon č. 373/1919 Sb. z. a n. o doplnění železniční sítě stavbou místních železnic a zákon č. 235/1920 Sb. z. a n. o železničních novostavbách. Smyslem obou zákonů bylo právě zkvalitnění železničního spojení mezi Moravou a Slovenskem, resp. Slovenskem a Podkarpatskou Rusí.

Zatímco v českých zemích probíhala i po převratu doprava více méně podle dosavadního jízdního řádu, na Slovensku se ji podařilo částečně obnovit teprve v lednu 1919.[22] K rekonstrukci železniční sítě bylo možné přistoupit teprve poté, co byly definitivně stanoveny hranice nového státu. Československo mělo samozřejmě zájem na tom, aby nové hranice nepřerušovaly důležité železniční tratě. I když možno říci, že československá delegace v tomto ohledu na mírové dokázala prosadit většinu svých požadavků, v některých oblastech musela nakonec ustoupit. Severovýchodně od Lučence zůstala na maďarském území stanice Bánréve, čímž bylo přerušeno spojení Lučence s Rožňavou. ČSD vybudovaly u Lenartovců krátkou spojku mezi tratěmi Bánréve – Fiľakovo a Bánréve – Plešivec vedoucí po slovenském území. Do provozu byla uvedena v roce 1920.[23] Na jižním Slovensku hranice přerušila trať Šahy – Lučenec vedoucí v úseku Drégelypalánk – Nógrádszakál – Ipolytarnóc[24] po levém břehu Ipľu a tudíž po maďarském území. Článek 302 (odstavec 2) Trianonské mírové smlouvy[25] zavazoval Maďarsko umožnit Československu tento úsek využívat do doby, než bude postavena nová železnice na československém území, nejdéle však po dobu 15 let od nabytí účinnosti smlouvy.[26]

Dalším naléhavým úkolem bylo zajištění spojení do nejvýchodnější části republiky. Prvním krokem bylo prodloužení místní trati Užhorod – Vajany (*Ungvár-Vajány helyierdékű vasút*) z roku 1909 do Bánovců nad Ondavou na někdejší první uhersko-haličské dráze trati z Michaľan do Medzilaborců a dále do Sanoku. Plán stavby této železnice pocházel ještě z uherského období, konkrétně z roku 1914, avšak první světová válka znemožnila jeho realizaci. Stavbu prováděl

avšak nebylo dokončeno. Definitivní postátnění (již konfiskací) bylo provedeno teprve zákonem č. 311/1948 Sb. o národních dopravních podnicích z 22. 12. 1948.

22 KUBÁČEK, J. a kol.: c. d., s. 124.

23 Tamtéž, s. 132.

24 Z právního hlediska a z hlediska geneze výstavby šlo vlastně o dvě železnice: Místní železnici Novohradské župy Lučenec – Balassagyarmat – Aszód (nacházející se na trati Budapešť – Hatvan) a železnici Balassagyarmat – Dregélypalánk – Šahy – Parkan (dnes Štúrovo), kterou postavila StEG. Srv. KUBÁČEK, J. a kol.: c. d., s. 70-71.

25 Text viz pod č. 102/1922 Sb.

26 Trať Lučenec – Modrý Kameň – Šahy postavena nebyla, ale v letech 1950-1951 byla postavena trať Nógrádszakál – Malé Straciny (uvedena do provozu 12. 9. 1951), později v 70. letech prodloužená až do Veľkého Krtíše (22. 2. 1978). ČSD získaly právo peáže přes maďarský úsek v úseku Ipolytarnóc-Nógrádszakál. Trať, sloužící hlavně k dopravě hnědého uhlí z Malých Stracin, je dnes na slovenském úseku mimo provoz. Viz HONS, J.: *Dejiny dopravy*, s. 266, KUBÁČEK, J. a kol., c. d., s. 192.

od 23. června 1920 železniční vojsko a trať byla uvedena do provozu 20. října 1921.[27] Spojení dále na východ zůstávalo i nadále problémem. Jedinou železnicí rovnoběžkového směru na Podkarpatské Rusi představovaly dvě větve někdejší Uherské severovýchodní dráhy (*Magyar Északkeleti Vasút*) vybudované v letech 1871-1873, jejíž hlavní (východní) větev vedla z Debrecína přes Szatmár (dnes Satu Mare v Rumunsku), Halmeu a Királyházu (dnes Korolevo) do Marmarošské Sihoti (Máramaros-Sziget) a vedlejší (západní) větev z Királyházy přes Čop do Sátoraljaújhely a odtud do Košic.[28] Trať později převzaly MÁV, které také postavily v letech 1892-1894 pokračování trati z Marmarošské Sihoti údolím Tisy dále na východ do Rachova a Jasini (maďarsky: Kőrösmező) s pokračováním do Haliče. ČSD potřebovaly upravit trať tak, aby západní a východní větev někdejší Uherské severovýchodní dráhy tvořily hlavní trať a úsek Korolevo (česky Královo nad Tisou) – Halmeu její odbočku (tato trať sloužila v meziválečném období k přímému spojení Československa s Rumunskem, mimo jiné zde jezdil pravidelný rychlík Praha – Bukurešť). To si vynutilo stavební úpravy v oblasti dosavadní stanice Sátoraljaúhely gyártelep (dnešní stanice Slovenské Nové Mesto) a zesílení spojky ve směru na Čop, protože nádraží v Sátoraljaúhely (a rovněž město) zůstalo na maďarském území. Tím ale problémy nekončily, neboť Československo dobrovolně odstoupilo Rumunsku město Marmarošská Sihoť (Mármaros-Szighet, rumunsky Sighetul Marmaţiei). Hranici mezi Československem a Rumunskem zde tvořila řeka Tisa. Tím se ale uvedená páteřní trať Čop – Berehovo – Chust – Teresva – Rachov – Jasiňa dostala částečně do Rumunska, protože za stanicí Teresva přecházela na levý, tj. rumunský břeh Tisy a teprve za ústím říčky Vyšavy (Vişeu) do Tisy se před zastávkou Trebušany (dnes Dilove) vracela na československé území. Situace byla navíc komplikována tím, že z rumunského území odbočovaly přes Tisu do Československa dvě krátké tratě – do solných dolů v Solotvinu a do Velkého Bočkova. Solotvinské doly zásobovaly solí nejen celé Československo, ale sůl se odtud také vyvážela do Maďarska, které žádnou nemělo. Na základě zvláštní smlouvy uzavřené 17. června 1920 mezi Rumunskem a Československem souhlasila rumunská vláda s tím, aby až do vybudování trati po pravém břehu Tisy mezi Teresvou a Trebušany mohly nákladní i osobní vlaky ČSD projíždět přes rumunské území. Na rumunském území bylo také dovoleno ve stanicích Camara la Sighet a Bocicoiul Mare přestupovat bez celní a pasové prohlídky do vlaků Slatinských dolů (Solotvino) a Velkého Bočkova.[29] Československo za to výměnou souhlasilo s tím, aby vlaky Rumunských státních drah (*Căile Ferate Române* - CFR) projížděly přes československé území ze Sighetu Marmaţiei přes Teresvu a Korolevo do rumunského Halmeu a dále do Satu Mare,[30] samozřejmě rovněž bez celní a pasové prohlídky tranzitu-

[27] BENEŠ, Karel: *Železnice na Podkarpatské Rusi*. Praha 1995, s. 15.

[28] Tamtéž, s. 12-13

[29] Tamtéž, s. 21.

[30] Podrobněji k tomu viz: RYCHLÍK, Jan: Zapojení železnic Podkarpatské Rusi do sítě drah Čes-

jících cestujících. Pravidelný provoz byl zahájen v roce 1921 od platnosti letního jízdního řádu.[31] Dodejme, že k vybudování železnice na pravém břehu Tisy nikdy nedošlo.[32]

Československo mělo poměrně dobré podmínky pro tranzitní nákladní dálkovou dopravu z Balkánu do Německa. Přeprava nákladů na této trase rychlými nákladními vlaky začala být uskutečňována od roku 1922.[33] Tato doprava se úspěšně rozvíjela, neboť ČSD se podařilo dojednat s cizími přepravci tzv. svazové tarify, které zlevňovaly dopravu.[34] Problémem byla ale vnitrostátní nákladní doprava, která souvisela s otázkou sjednocení tarifů. Bezprostředně po převratu byly ponechány v platnosti dosavadní tarify rakouských a uherských železnic a tarif Košicko-bohumínské dráhy (KBD), což znamenalo, že dovozné za zboží se sčítalo za jednotlivé úseky jednotlivých dopravců (tzv. lomený tarif), což – především s ohledem na pásmové tarify[35] – dopravu prodražovalo. Uherské nákladní tarify byly v porovnání s rakouskými nízké, protože uherská vláda tímto způsobem podporovala export. V Československu ale podobná podpora přestala. Zatímco osobní tarify (tj. jízdné) byly od 1. června 1920 pro celé území státu sjednoceny a počítaly se vždy za celý projetý úsek (tzv. propočtené jízdné), čímž se zlevnila přeprava osob z českých zemí na Slovensko a Podkarpatskou Rus, v nákladní dopravě tomu tak nebylo. Cílem československé vlády sice i u nákladních tarifů bylo jejich postupné sjednocení, ovšem tak, že za základ byly vzaty vyšší (rakouské) tarify. K uherskému nákladnímu tarifu byla nejprve vybírána u kusových a vozových zásilek dopravní daň 5-17% podle druhu zboží, od 1. června 1919 byly pak byly tarify plošně zvýšeny o 100% a od 16. května 1920 o dalších 100%

koslovenska. In: *Česko-slovenská historická ročenka, 1997*, s. 115-121. Též RYCHLÍK, Jan – RYCHLÍKOVÁ, Magdaléna: *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918-1946*. Praha 2016, s. 128-129.

31 *Úřední jízdní řád republiky Československé* [dále jen ÚJŘ ČSD], červen 1921, tab. 277. Podrobné podmínky stanovené pro peážní dopravu ČSD/CFR viz např. ÚJŘ ČSD, léto 1937, s. 387 – poznámky k trati č. 301.

32 Maďarsko po anexi Podkarpatské Rusi vybudovalo v letech 1939-1940 úsek z Teresvy do Solotvina a v sovětské éře byla tato trať prodloužena v sedmdesátých letech 20. století až do Velkého Bočkova, který je dnes kvůli sesuvům půdy nesjízdný. Poslední, stavebně velmi náročný sek z Velkého Bočkova do Trebušan již postaven nebyl. Viz BENEŠ, K. c. d., s. 39-40.

33 KUBÁČEK, J. a kol.: c. d., s. 125.

34 Svazovým nákladním tarifem se rozumí dohoda několika přepravců o společném tarifu, přičemž vybrané tarifní poplatky se rozdělují mezi přepravce podle předem stanoveného klíče. Svazový tarif je zpravidla nižší, než součet tarifů všech přepravců za celou vzdálenost.

35 Pásmový tarif znamená, že jízdné, resp. dovozné není násobkem sazby za 1 km (tzv. lineární tarif), ale je stanoveno vždy za určité pásmo, jehož šíře je dána v km, přičemž zpravidla platí, že čím větší vzdálenost, tím širší pásmo a tedy relativně nižší cena. To znamená, že jízdné (dovozné) je na větší vzdálenost relativně nižší než na vzdálenost kratší. Kromě toho jestliže je vzdálenost dvou bodů, mezi kterými se provádí přeprava, rozdělena na několik úseků, je součet jízdného (dovozného) za tyto úseky vyšší, než jízdné (dovozné) za stejně dlouhý úsek jeden (tzv. propočtené jízdné, resp. dovozné), byť jsou jednotlivé úseky počítány podle stejného tarifu.

a u uhlí dokonce o 150%. Tato situace byla pro slovenské (a podkarpatoruské) výrobce téměř likvidační. Od 1. srpna 1921 byl proto zaveden jednotný nákladní tarif. Ten se však netýkal soukromé KBD, která měla nadále vysoké tarify. Boj o sjednocení tarifů se přenesl do politiky, kde se stal jedním z agitačních nástrojů slovenských autonomistů, kteří jej vydávali za další nástroj české exploatace Slovenska. K úplnému sjednocení nákladních tarifů došlo až 1. listopadu 1932.[36]

Košicko-bohumínská dráha byla i po vzniku Československa jedinou výkonnou železnicí spojující české země se Slovenskem. S ohledem na hraniční spor s Polskem ale mohla být pravidelná doprava plně zavedena až od poloviny roku 1920, do té doby se pro dopravu na Slovensko využívala hlavně Vlárská dráha.[37] KBD sice zůstala soukromou společností, její slovenský úsek byl však po stránce provozu postaven od 1. března 1919 pod dozor ředitelství ČSD v Košicích a slezský úsek (v některých obdobích rozšířený až po vjezdové návěstidlo Žilina) ředitelství ČSD v Olomouci. Stát přiměl společnost, aby přemístila své ředitelství z Budapešti do Košic a vykoupil většinu akcií, k úplnému postátnění a likvidaci společnosti nicméně došlo teprve v roce 1940, tj. až po zániku Československa.[38] ČSD zavedly přes KBD přímé osobní spojení Prahy s Košicemi a Jasiňou a rovněž Prahy s Bukureští.[39] ČSD měly zájem, aby spojení Prahy s východem státu, důležité z hlediska hospodářského, politického i vojenského, bylo postupně dvoukolejné. V českých zemích byla proto položena druhá kolej mezi Českou Třebovou a Přerovem. Úsek Přerov – Olomouc dostal druhou kolej v roce 1923 (uvedena do provozu 27. října), druhá kolej z Olomouce do České Třebové byla zprovozněna až 20. listopadu 1933.[40] Úsek Bohumín – Žilina byl postupně zdvoukolejněn již v letech 1907-1915 a v meziválečném období se proto počítalo i s položením druhé koleje ve směru od Žiliny dále na východ. Práce začaly až v roce 1935 v úseku Žilina – Vrútky. Do 15. ledna 1939 bylo hotovo zdvoukolejnění úseku Žilina – Strečno a to včetně nových tunelů u Strečna a mostů přes Váh. Poslední úsek (Strečno-Vrútky) byl otevřen teprve 27. listopadu 1940.[41] Ve zdvoukolejňování KBD se pokračovalo i v letech 1939-1942, kdy byl vybudován úsek výhybna Hybe-Poprad[42]. Celý projekt byl dokončen až za změněných politických poměrů v polovině padesátých let, jak se ještě zmíníme.

První velkou železniční akcí byla přestavba místních tratí Břeclav-Kúty a Kúty – Devínská Nová Ves na hlavní dvoukolejnou trať, která by zajišťovala přímé

---

36 KUBÁČEK, J. a kol.: c. d., s. 125-126.

37 SZOJKA, Ladislav – KUKUČÍK, Rudolf – KUKUČÍK, Pavol: *Košicko-bohumínská železnica*. Bratislava 2002, s. 145.

38 SZOJKA, L. – KUKUČÍK, R. – KUKUČÍK, P.: c. d., s. 147.

39 Jízda z Prahy do Košic v roce 1937 trvala 12 hodin, do Jasině 18 hodin. Jízda přes Košice a Halmeu do Bukurešti trvala 21 hodin. Viz ÚJŘ ČSD léto 1937, tab. 301, tab. 513.

40 Úseky Praha–Česká Třebová–(Brno) a Přerov–Bohumín již vícekolejné byly. Viz HONS, J. a kol.: *Čtení o Severní dráze* …, s. 217.

41 SZOJKA, L. – KUKUČÍK, R. – KUKUČÍK, P.: c. d., s. 146-147.

42 KUBÁČEK, J. a kol.: , c. d., s. 164.

spojení Prahy, Brna a Bratislavy. V úseku Devínská Nová Ves–Bratislava trať využívala původní železnici Vídeň–Marchegg–Bratislava–Nové Zámky–Parkan (Štúrovo)–Budapešť. Stavba byla zahájena již v prosinci 1919 a dokončena v květnu 1921. Provoz byl zahájen 28. května. Navíc, z Břeclavi směrem na Kúty musely vlaky vyjíždět tak jako doposud úvratí,[43] která byla odstraněna teprve rekonstrukcí vídeňského kolejového zhlaví (tj. výjezdového kolejiště směrem na Hohenau–Vídeň) v roce 1929.[44] V návaznosti na tuto stavbu byla později položena rovněž druhá kolej mezi Brnem a Břeclaví,[45] takže byla zdvoukolejněna celá trať Praha–Bratislava–Szob.[46] Jízdní doba mezi Prahou a Bratislavou se tak zkrátila na 6 ¼ hodiny. V roce 1936 ČSD zahájily na této trati provoz rychlými motorovými vozy řady M 290.0 „Slovenská strela" vyrobených v počtu dvou kusů (označených M 290.001 a M 290.002) jako prototypy v továrně Tatra Kopřivnice. Jízda z Prahy do Bratislavy trvala Slovenskou strelou 4 hod. 51 minut, ovšem provoz byl značně drahý (vůz měl benzinový motor) a kapacita vozu malá.[47]

Dalším velkým železničním projektem byla stavba tzv. slovenské transverzály, tj. rovnoběžkového spojení napříč Slovenskem. Trať navazovala na již existující česko-moravskou transverzálu (Plzeň–Horažďovice–Písek–Tábor–Jihlava–Brno–Veselí nad Moravou–Vlárský průsmyk). Trať odbočovala z Vlárské dráhy Brno–Trenčianská Teplá ve Veselí nad Moravou, vedla přes Myjavu do Nového Mesta nad Váhom na Považské dráze (Galanta a Bratislava–Leopoldov–Žilina), odkud pokračovala přes Trenčín, Chynorany, Prievidzu, Handlovou, Hornou Štubňu, Banskou Bystricu a Červenou Skalu do Margecan, kde se napojovala na Košicko-bohumínskou dráhu. Poslední částí transverzály byla trať Košice–Bánovce nad Ondavou–Vajany–Užhorod. Trať přitom využívala už v minulosti postavených tratí a traťových úseků: Nové Mesto nad Váhom–Trenčín (Považská dráha), Trenčín–Chynorany, Chynorany–Prievidza, Prievidza–Handlová, Harmanec–Banská Bystrica a Banská Bystrica–Červená Skala a Mníšek nad Hnilcom–Gelnica–Margecany.[48] Prvním úsekem nového spojení se stala 67 km dlouhá jednokolejná trať Veselí nad Moravou–Myjava–Nové Mesto nad Váhom

[43] Úvratí se rozumí výjezd vlaku ze stanice ve stejném směru, z jakého přijel. To znamená, že lokomotiva musí vlakovou soupravu objet po sousední koleji a být připojena na druhý konec vlaku.

[44] KUBÁČEK, J. a kol, c. d. s. 132.

[45] HONS, J.: Dejiny dopravy, s. 230. (Z tratí Brno–Vídeň byla kratší a důležitější, tudíž dvojkolejná, ona západní, přes Laa a.T. Dnes mimo provoz, stržen most přes Dyji.)

[46] Úseky Praha–Brno a Bratislava–Szob–Budapešť již dvoukolejné byly; viz: SZOJKA, L.–KUKUČÍK, R. – KUKUČÍK, P., c. d., s. 174-175 (mapa železniční sítě ČSD).

[47] Viz ÚJŘ ČSD 1937, tab. 1, s. 7, s. 13. „Slovenská strela" měla pouze 2. třídu a cestující si musel zakoupit místenku, takže cesta byla ve skutečnosti dražší než při cestě běžnými rychlíky, které měly i lacinější 3. třídu. Kapacita byla omezena i tím, že část vozu byla vyhrazena pro bufet a stojící cestující se nepřepravovali.

[48] Úsek Mníšek nad Hnilcom – Gelnica tvořil součást úzkorozchodné tratě Gelnica-Smolník a musel být přestaven na normální rozchod 1435 mm.

překonávající hřeben Bílých Karpat. Tunel pod Poľanou, pojmenovaný podle generála M. R. Štefánika, byl tehdy nejdelším na síti ČSD. Stavba byla zahájena v roce 1923, v roce 1927 byl zahájen provoz v úseku Veselí nad Moravou – Myjava a od 1. září 1929 pravidelný provoz až do Nového Mesta.[49] V letech 1926-1931 byla vybudována trať Handlová–Horná Štubňa s celkem pěti tunely. V témže roce (1931) byla zahájena stavbou tunelu se smyčkou u Telgártu výstavba tratě z Červené Skaly do Margecan, která byla dokončena v létě 1936.[50] V roce 1936 byla zahájena také stavba stavebně nejnáročnější horské tratě s mnoha tunely z Banské Bystrice do Dolné Štubně (s přestavbou už existujícího úseku Banská Bystrica–Harmanec). Nejdelší tunel na trati byl sice proražen už v roce 1938, ale celá trať byla dokončena teprve v prosinci 1940.[51]

V roce 1925 byla uvedena do provozu trať Zvolen–Krupina[52] umožňující přes už existující trať Krupina–Šahy–Parkan (Štúrovo) přímé severojižní spojení. V letech 1923–1928 byla postavena trať Vsetín–Horní Lideč–Bylnice, čímž se daly objet nežádoucí technické parametry východní části Vlárské dráhy; trať navázala na už existující trať Hranice (dnes Hranice na Moravě)–Vsetín.[53] Úsek Hranice–Vsetín–Horní Lideč byl budován jako dvoukolejný, což si místy vynutilo vedení trati mimo stopu původní místní dráhy Hranice–Vsetín. V letech 1935–1937 pak byla vybudována nová dvoukolejná trať Horní Lideč–Lúky pod Makytou–Púchov, která měla především vojenský význam.[54] Slovensko tím získalo nové výkonné spojení s Moravou, cesta mezi Olomoucí a Žilinou se zkrátila o 33 km. V roce 1938 byla dokončena trať Zlaté Moravce–Zbehy, která umožnila kratší spojení Bratislavy se Zvolenem a Banskou Bystricí přes Leopoldov místo dosavadního zajíždění přes Galantu a Levice.[55] Nové spojení se ukázalo jako velice prospěšné po vídeňské arbitráži (2. listopadu 1938), kdy Galanta i Levice připadly do Maďarska.

Mnichovská dohoda, polský zábor Těšínska a vídeňská arbitráž naprosto zmrzačily československou železniční síť, přičemž přerušena byla především doprava ve směru západ – východ. Hlavní trať z Prahy do Bratislavy byla např. německým záborem přerušena na pěti místech: nejprve před Českou Třebovou, potom mezi Českou Třebovou a zastávkou Rozhraní u Letovic, za Brnem potom mezi Rajhradem a Hrušovany u Brna, Vranovicemi a Rakvicemi a Podivínem

[49] HONS, J.: *Dejiny dopravy*, s. 233. Srv. též: *Jednokolejná hlavní dráha Veselí nad Moravou – Nové Mesto nad Váhom*, Praha 1929.

[50] KUBÁČEK, J. a kol., c. d., s. 135. Viz též: *Stavba jednokolejné hlavní dráhy Červená Skala – Margecany 1931-1936*. Praha 1936.

[51] Tamtéž, s. 162.

[52] Tamtéž, s. 232 (přehledná mapa). Viz též: *Dráha Zvolen–Krupina*. Praha 1925. Též: *Hlavní dráha Vsetín – Bylnice*. Praha 1928.

[53] HONS, J: *Dejiny dopravy*, s. 233, týž: *Čtení o Severní dráze Ferdinandově*, s. 217.

[54] Tamtéž.

[55] KUBÁČEK, J. a kol.: c. d., s. 135-136.

a Lanžhotem (v posledním záboru zůstal důležitý železniční uzel Břeclav).[56] Trať z Prahy přes Ostravu do Žiliny a dále na východ byla přerušena před Českou Třebovou, potom mezi Českou Třebovou a Moravičany, mezi Hranicemi na Moravě a zastávkou Mariánské Hory (dnes součást Ostravy) a konečně polským záborem mezi Hrušovem (dnes součást Ostravy) a Čadcou (včetně železničního uzlu Bohumín).[57] Na východním Slovensku zabrala vídeňská arbitráž Košice a jih Podkarpatské Rusi. Trať byla přerušena maďarským územím mezi Kostolany nad Hornádom a Slancem a potom mezi Kuzmicemi a zastávkou Fančikovo u Sevljuše na Podkarpatské Rusi.[58] Území východního Slovenska a Podkarpatské Rusi v důsledku toho bylo přístupné jedině přes maďarské území. Na jihu Slovenska připadla do Maďarska páteřní trať Lučenec – Rožňava (obě města se ocitla na maďarském území), přičemž ale z této trati odbočovalo několik místních tratí směrem na sever na slovenské území (Rimavská Sobota – Tisovec – Brezno, Plešivec - Slavošovce, Rožňava – Dobšiná).[59]

ČSD přesunuly veškerou dopravu z Prahy do Žiliny a dále na východ na trať Hranice – Vsetín – Horní Lideč – Púchov.[60] Vláda druhé republiky začala současně vyjednávat s německou a maďarskou vládou o uzavření peážních dohod, které by umožnily průjezdy po odtržených úsecích. Německá vláda s dohodou souhlasila, požadovala však, aby výměnou byl povolen vlakům říšských drah (*Deutsche Reichsbahn*, DR) průjezd po tzv. dlouhých peážích ze Slezska do anektovaného Rakouska (Ostmarky). Konkrétně šlo o průjezd po trati Lichtenau (Lichkov) – Ústí nad Orlicí – Česká Třebová – Brno – Lundenburg (Břeclav) umožňující nejkratší spojení z Vratislavi (Breslau, dnešní polská Wrocław) s Vídní a po trati Bogumin[61] (Bohumín) – Přerov – Lundenburg (Břeclav), která tvořila nejkratší spojení Berlína s Vídní (přes Breslau-Vratislav).[62] Povoleny byly i převozy vo-

---

56 *Prozatímní Úřední jízdní řad Republiky česko-slovenské 1939*, platný od 9. 1. 1939, tab. 1.

57 Tamtéž, tab. 171.

58 Tamtéž, tab. 301.

59 RYCHLÍK, Jan: Spory o koľajnice. Videnská arbitráž narušila komunikačný systém. In: *Historická revue*, 8, 1997, č. 1, s. 17-18.

60 *Prozatímní mimořádný Úřední jízdní řád Republiky česko-slovenské, ČSD 1939*, platný od 9. 1. 1939, tab. 206.

61 Viz HONS, J. a kol.: *Čtení o Severní dráze Ferdinandově*, s. 222-223. Bohumín (polsky Bogumin, německy Oderberg) připadl do polského záboru, avšak Německo si vymohlo právo průvozu svých vlaků. Po porážce Polska v září 1939 byl připojen k Německu. V roce 1938 muselo Polsko souhlasit s povolením průjezdu vlaků Říšských drah (*Deustche Reichsbahn Geselschaft* – DRB) z Annabetgu (dnešní polské Chałupki) do Ostravy. Polské státní dráhy (*Polskie koleje państwowe* –PKP) zavedly vlastní železniční spojení z Českého Těšína (nově polsky: Cieszyn Zachodni) do Zwardoně a dále do Polska přes Čadcu, která zůstala na československém území – viz *Urzędowy rozkład jazdy i lotów*. Lato 1939, tab. 331 (kopie archív autora). Poznámka: polské jízdní řády jsou uloženy v archívu a knihovně Muzea železnic (*Archiwum i bilioteka Muzeum kolejnictwa*) ve Varšavě.

62 *Amtlicher Taschenfahrplan für das Sudetenland. Winterausgabe 1938-1939*. Gültig bis 14 Mai 1939, tab. S. 25, tab. 43a, 43b.

jenských transportů a vlaky byly vždy taženy vlastními lokomotivami. Dohoda byla ve skutečnosti pro Československo nevýhodná, nicméně vládě nezbylo, než ji akceptovat.[63] Cestující v peážních vlacích nepodléhali celní ani pasové prohlídce.

Mnohem komplikovanější byla jednání s Maďarskem.[64] Jednání byla zahájena v Budapešti 14. listopadu 1938. ČSD se pokusily nejprve zpřetrhanou dopravní síť nahradit nákladní automobilovou a osobní autobusovou dopravou ve vlastní režii, především v oblasti Slovenského rudohoří a Gemeru.[65] 15. prosince bylo pro tuto oblast dosaženo dohody o peážní dopravě[66] a tak se od 22. prosince 1938 podařilo zahájit peážní dopravu vlaky ČSD na tratích Betliar ČSD–Pelsőc (Plešivec-MÁV)–Štitník ČSD a 30. prosince Lovinobaňa ČSD–Losonc (Lučenec-MÁV)–Kalinovo ČSD.[67] Československo potřebovalo ale obnovit dopravu přes zabrané Košice na východní Slovensko a Podkarpatskou Rus. Maďarská vláda byla ochotna povolit tzv. dlouhou peáž na Podkarpatskou Rus jedině za podmínky, že vlaky budou prováženy maďarskými lokomotivami, resp. že vozy ČSD budou připojovány k normálním maďarským vlakům, což jednak neúměrně prodlužovalo dobu jízdy a jednak za povolení průjezdu bylo třeba platit. Jednání se neúměrně vlekla. Po ztrátě Užhorodu a Mukačeva, které vídeňskou arbitráží připadly do Maďarska, a přenesení hlavního města Podkarpatské Rusi (nyní Karpatské Ukrajiny) do Chustu ČSD zavedly nákladní a od 18. listopadu 1938 také autobusovou linku Prešov- Malyj Bereznyj–Poroškovo–Svaljava–Chust.[68] Doprava, prováděná po nevyhovující komunikaci, byla pomalá, nákladní auta se nadto stávala terčem útoku maďarských teroristů (tzv. oddílů svobody – Szabadságcsapatok), takže vozidla se musela přesouvat v kolonách za vojenské asistence.[69] V polovině prosince 1938 Polsko povolilo průjezdy československých vlaků z pohraničních stanic Jasiňa, Volovec, Užok a Medzilaborce po svém území do stanice Orlov–Plaveč nad Popradom, avšak tyto trasy, vedoucí po severním úpa-

63 Viz: RYCHLÍK, Jan: Mnichovská dohoda a vývoj železniční dopravy v českých zemích. In: *Železničář*, 38, 1988, č. 5, s. 72-73, č. 6, s. 88-89.

64 K jednáním s Maďarskem viz RYCHLÍK, Jan: Vídeňská arbitráž a rozvoj osobní dopravy na Slovensku. In.: *Hospodářské dějiny*, 19, 1991, s. 120-122.

65 ČSD provozovaly už v meziválečném období vlastní automobilovou a autobusovou dopravu a v roce 1934 získaly monopol na provozování státních autobusových linek, které do té doby provozovala též Československá pošta. Autobusové linky byly vnímány jako doplněk železniční sítě. K provozování soukromých autobusových linek bylo třeba získat koncesi; ty se však zásadně neudělovaly na takové tratě, kde již existovala státní autobusová linka ČSD. Viz HONS, J.: *Dejiny dopravy*…, s. 245-246.

66 RYCHLÍK, J.: Vídeňská arbitráž…, s. 121.

67 KUBÁČEK, J. a kol., c. d., s. 129.

68 Prozatímní mimořádný úřední jízdní řád ČSD 1939, tab. 3330. Tabulka je reprodukována v knize RYCHLÍK, J. – RYCHLÍKOVÁ, M.: *Podkarpatská Rus v dějinách Československa*, s. 137.

69 JUNGMANN, Jan: Svatá cesta. Nouzové spojení Slovenska a Karpatské Ukrajiny po I. vídeňské arbitráži na přelomu let 1938-1939. In: *Hospodářské dějiny*, 19, 1991, s. 133-135.

tí Kapat, byly příliš dlouhé. Československo nakonec souhlasilo s maďarskými požadavky. 9. února 1939 byla v Sevluši (dnes Vinohradiv) podepsána dohoda o peáži v úseku Kuzmice ČSD–Légenye-Alsőmíhályi (Michaľany–MÁV) - Tiszaújlak (Výlok–MÁV)–Sevluš ČSD. Celková délka úseku na maďarském území činila 127 km.[70] Už před tím – 6. února 1939 – byla zahájena také doprava na peáži Kostoľany nad Hornádom ČSD–Kassa (Košice–MÁV)–Regeteruszka (Ruskov–MÁV)–Slanec ČSD a 8. února rovněž na úseku Kuzmice– Légenye–Alsőmihályi (Michaľany–MÁV)–Úpor ČSD, čímž bylo obnoveno spojení do Humenného.[71] Vlaky MÁV naproti tomu získaly právo průvozu z Košic do Michaľan a dále na východ přes slovenský úsek Kuzmice-Slanec. Cestující v rámci peážní dopravy se přepravovali v uzavřených vozech a nepodléhali celní ani pasové prohlídce.

Krátce na to došlo k zániku druhé republiky a anexi Podkarpatské Rusi do Maďarska (18. března 1939). V souvislosti s tím maďarské dráhy (MÁV) zastavily 17. března 1939 provoz na košické peáži s cílem zpomalit nástup slovenských jednotek vyslaných na obranu východní hranice proti Maďarům. Provoz byl obnoven teprve 10. dubna.[72] Právě s cílem minimalizovat možnost přerušení dopravy ze strany MÁV vedl nově vzniklé Slovenské železnice (SŽ) k urychlenému vybudování spojky Kuzmice–Lastovce obcházející obsazené Michaľany (provoz zahájen 15. prosince 1939) a Tomášovce–Veľká Ves obcházející Lučenec (provoz zahájen 18. února 1940).[73]

Československo už na podzim 1938 vypracovalo plán rekonstrukce železniční sítě s cílem vybudovat náhradní spojení vedoucí zcela po vlastním území. Prioritou bylo propojení Prahy s Brnem a Bratislavou a obnova spojení na východní Slovensko a Podkarpatskou Rus. Za tím účelem měla být vybudována nová dvoukolejná trať z Německého Brodu přes Křižanov do Brna a položena druhá kolej z Kolína do Německého Brodu. Spojení mezi Brnem a Bratislavou a Brnem a Žilinou měla zajistit Vlárská dráha (Brno–Veselí nad Moravou–Trenčianská Teplá), jejíž propustnost měla být zvýšena položením druhé koleje (pro spojení s Bratislavou se samozřejmě počítalo i s využitím trati Veselí nad Moravou–Nové Mesto nad Váhom postavené roku 1929). Se stavbou nového spojení do Brna se skutečně započalo na podzim 1938, kdy byla položena druhá kolej z Kolína do Čáslavi a výkopem u Pohledských Dvořáků zahájena stavba dráhy z Německého (Havlíčkova) Brodu přes Křižanov do Brna. Krátké období druhé republiky neumožnilo tento projekt dokončit. Za protektorátu byla stavba v roce 1942 přerušena, protože neměla pro německé potřeby primární význam a do-

---

70 RYCHLÍK, J.: Vídeňská arbitráž …, s. 121. Viz též: *Prozatímní mimořádný úřední jízdní řád ČSD 1939*, tab. 301. Tabulka je reprodukována v knize RYCHLÍK, J. – RYCHLÍKOVÁ, M.: *Podkarpatská Rus v dějinách Československa*, s. 126.

71 KUBÁČEK, J. a kol.: c. d., s. 129.

72 *Hlinkova dopravná garda. Vznik a práca*. Bratislava 1940, stanica Slanec (strany nejsou číslované). Srv. KUBÁČEK, J. a kol., c. d., s. 155.

73 KUBÁČEK, J. a kol.:, c. d., s. 161.

končena byla teprve před Vánocemi 1953.[74] Do plného provozu byla odevzdána až v roce 1955[75] a tvoří dnes součást druhého hlavního tahu mezi Prahou (resp. Kolínem) a Brnem, kde je dnes vedena m.j. veškerá nákladní doprava úseku Praha–Brno(–Bratislava). Na Slovensku byla ovšem situace jiná, protože Slovenské železnice měly i nadále zájem na vybudování tratí na vlastním území. Kromě už zmíněných spojek obcházejících Michaľany a Lučenec se v létě 1939 začala budovat nová železnice Kapušany při Prešove (ležící na trati Prešov–Bardejov)–Strážske (na trati Michaľany–Humenné–Medzilaborce), která byla plánována ještě v době ČSD jako součást nového spojení Prešova s Chustem. Trať byla uvedena do provozu 5. září 1943,[76] byť košická peáž (přes maďarské území) byla využívána v omezené míře i nadále.[77] Na jihu Slovenska měly být vybudovány tzv. gemerské spojky umožňující rovnoběžkové propojení Tisovce a Slavošovců. Trať byla během války rozestavěna, avšak po jejím skončení byly práce zastaveny.[78]

Zánik Československa v březnu 1939 měl za následek vznik dvou samostatných drážních podniků, které nahradily ČSD. Na Slovensku to byly už zmíněné Slovenské železnice (SŽ) a v protektorátu Českomoravské dráhy (*Bőhmisch--Mährische Bahn - Českomoravské dráhy*, BMB-ČMD). Nákladní doprava mezi oběma železnicemi nebyla zásadněji omezena, protože mezi Protektorátem a Slovenskem trvaly poměrně intenzivní ekonomické vazby. Podle tajného protokolu k německo-slovenské ochranné smlouvě (*Schutzvertrag*) z 23. března 1939 o hospodářské spolupráci se totiž ze zboží vyrobeného v Protektorátě Čechy a Morava anebo na území přičleněném po Mnichovu k Německu nevybíralo na Slovensku clo a podobně ani německé orgány nevybíraly clo za slovenské zboží dovážené do těchto oblastí. Obchod mezi Slovenskem a Protektorátem včetně Sudetské župy činil do roku 1942 asi 2/3 objemu obchodu Slovenska s Německem, později zhruba polovinu.[79] Protože zboží se přepravovalo v naprosté většině po železnici, zůstaly po celou dobu války otevřeny všechny železniční přechody, kterých bylo celkem šest: Lanžhot–Kúty, Hodonín-Holíč, Sudoměřice–Skalica, Vlárský průsmyk–Horné Srnie a Horní Lideč–Lideč–Lúky pod Makytou. Přechod Čad-

[74] SCHEIER, P.: c. d., s. 210-211. Podle Josefa Honse byla stavba dokončena až v roce 1954 a uvedena do provozu v roce 1955. Viz HONS, J: *Dejiny dopravy*, s. 234, s. 265. Trať je uvedena poprvé v jízdním řádu ČSD platného od 22. 5. 1955, tab. 26m.

[75] HONS,J.: *Dejiny dopravy*…, s. 265.

[76] Tamtéž, s. 162.

[77] Úradný cestovný poriadok Slovenských železníc, platný od 5. 6. 1944, tab. 61 (sbírka autora). Poznámka: jízdní řády Slovenských železnic jsou uloženy rovněž jako povinné výtisky v Slovenské národní knihovně (Slovenská národná knižnica – SNK) v Martine.

[78] SABOL, Miroslav*: Dejiny dopravy na Slovensku 1938-1948 (1950)*. Bratislava 2015, s. 51-53; LACKO, Richard: *Ozubnicová trať. 100 rokov železničnej trate Podbrezová–Tisovec*. Vrútky 1996, s. 40-41; RYCHLÍK, J.: Vídeňská arbitráž…, s. 117-131

[79] MIČKO, Peter: *Hospodárska politika Slovenského štátu. Kapitoly z hospodárskych dejín Slovenska v rokoch 1918-1945*. Kraków – Banská Bystrica 2010, s. 147.

ca–Mosty u Jablunkova nesloužil dopravě do protektorátu, protože slezský úsek KBD, nacházející se od 1. října 1938 v polském záboru, připadl po porážce Polska Německu; po opravě tunelů pod Jablunkovským průsmykem, které v září 1939 zničila ustupující polská armáda[80], se nicméně trať Čadca–Bohumín stala důležitou osou nákladní i osobní dopravy mezi Slovenskem a Německem.[81] Až do 1. února 1940 existovalo mezi ČMD a SŽ tzv. tarifní souručenství, tj. společný tarif, který se počítal za celou projetou vzdálenost. Poté platil provizorní slovensko-českomoravský nákladní tarif a teprve od 1. ledna 1942 byl protektorát začleněn do společného slovensko-německého tarifu, který se týkal i tzv. Východní dráhy (Ostbahn), tj. železnic Generálního gouvernementu obsazeného Polska.[82] Slovensko se rovněž stalo během války důležitým územím pro tranzit německého vojska: vojska byla přepravována přes Slovensko především na jaře 1941 během balkánského tažení a potom v závěrečné fázi války.

Osobní přeprava mezi protektorátem a Slovenskem byla naopak od podzimu 1939 omezena zásadním způsobem, protože protektorátní hranice byla německými úřady pro běžný dálkový styk uzavřena hned po vzniku protektorátu a po vypuknutí války se předpisy pro překročení hranice se Slovenskem ještě dále zpřísnily.[83] Mezi protektorátem a Slovenskem nicméně po celou dobu války existoval malý pohraniční styk a proto na všech šesti přechodech trvala až do prakticky do konce války omezená osobní přeprava. Dálková doprava od podzimu 1939 byla soustředěna jen na přechod Lanžhot–Kúty a počet dálkových vlaků byl redukován: zatímco v létě 1940 zde jezdily dva páry rychlíků vlaků v obou směrech, které spojovaly Prahu a Bratislavu (tzv. Balkánský expres Berlín–Istanbul a rychlík Praha–Budapešť), v roce 1942 již jen jeden (Balkánský expres) a tento rozsah již zůstal v platnosti až do zastavení provozu na konci války.[84] V osobní příhraniční dopravě na západním Slovensku zkomplikovala nová hranice spojení Skalice s Myjavou, které bylo možné jen přes území protektorátu (v úseku Sudoměřice–Veselí nad Moravou–Javorník). Dalším problémem bylo spojení obce Vrbovce s Myjavou a údolím Váhu, protože nádraží obce Vrbovce se nacházelo na katastru moravské obce Javorník, tj. v zahraničí. Obyvatelé Vrbovců se v souvislosti s tím v roce 1940 snažili dosáhnout posunutí hranic a připojení nádraží

---

80 *Hlinkova dopravná garda*, heslo Čadca.

81 Úradný cestovný poriadok. Platný od 19. 5. 1940, tab. 28; Úradný cestovný poriadok Slovenských železníc. Platný od 4. 5. 1942, tab. 28; Úradný cestovný poriadok Slovenských železníc. Platný od 17. 5. 1943, tab. 28, Úradný cestovný poriadok Slovenských železníc. Platný od 5. 6. 1944, tab. 28 (sbírka autora).

82 KUBÁČEK, J. a kol., c. d., s. 156.

83 RYCHLÍK, Jan: Hraniční režim mezi Protektorátem Čechy a Morava a Slovenskem a poměry na moravsko-slovenském pohraničí v letech 1939-1945. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2013*, Brno-Skalica 2013, s. 41.

84 *Úradný cestovný poriadok. Platný od 19. 5. 1940*, tab. 1; *Úradný cestovný poriadok. Platný od 4. 5. 1942*, tab. 1; *Úradný cestovný poriadok. Platný od 5. 6. 1944*, tab. 1. Kromě toho jezdil na trati ještě jeden pár osobních vlaků Brno–Bratislava.

k vrboveckém katastru, avšak protektorát byl integrální součástí Německa a to se nehodlalo vzdát části (byť nepatrné) svého území.[85]

Obnovení Československa v roce 1945 si vynutilo nejprve odstranění škod způsobených přechodem fronty. Válečnými událostmi utrpěly především železnice na Slovensku, kde po několik měsíců probíhaly tvrdé boje. Spojení Slovenska s českými zeměmi bylo považováno nejen za hospodářskou, ale také za politickou prioritu. Trať Szob–Bratislava–Kúty–Břeclav obnovila z vojenských důvodů (podobně jako několik dalších tratí na Slovensku) už v dubnu 1945 sovětská armáda. V srpnu 1945 se obnoveným ČSD podařilo opravit trať Žilina–Čadca–Bohumín, umožňující dopravu uhlí z ostravského revíru na Slovensko,[86] v listopadu trať Žilina–Horní Lideč a v prosinci trať Nové Mesto n. V.–Veselí nad Moravou.[87] Od 3. prosince 1945 mohla být zahájena pravidelná osobní doprava na všech tatích vedoucích na Slovensko.[88] Ovšem, osobní doprava byla přednostně určena pro osoby cestující služebně či obchodně. „Slovenská strela", která zahájila v roce 1945 po šestileté přestávce znovu provoz, např. sloužila jen pro služební cesty vládních a veřejných činitelů a přeprava byla možná jen na zvláštní povolenky.[89] Všechny trati na Slovensku byly alespoň provizorně opraveny do jara 1946.[90]

Postátnění veškerého průmyslu, industrializace Slovenska a politická i hospodářská závislost Československa na SSSR si vynutily další posílení dopravních tahů ve směru západ – východ, na prvním místě pro potřeby nákladní dopravy. Koncentrace dopravy se soustředila na dva tahy: 1) Třebušice (mostecká uhelná pánev)–Ústí nad Labem–Nymburk–Česká Třebová–Olomouc–Žilina–Košice–Čierna nad Tisou–(Čop) a 2) Sokolov–Cheb–Plzeň–Praha–Kolín–Havlíčkův Brod–Brno–Bratislava–Štúrovo–(Szob).[91] V důsledku toho došlo k úplnému zdvoukolejnění košicko-bohumínské dráhy a navazující tratě Košice–Čierna nad Tisou–(Čop), důležité pro spojení s SSSR. Položení druhé koleje, které si místy vyžádalo nové směrování a tedy odklon od původního vedení trati, bylo dokončeno koncem roku 1955.[92] Dalším, již starším projektem, zlepšujícím spojení ve směru západ východ bylo (kromě již dříve zmíněného dobudování tratě Havlíč-

---

85 Slovenský národný archív (SNA), f. MZV SR 1939-1945, i. č. 430, k. 586, č. 9341/40. Viz k tomu RYCHLÍK, J.: Hraniční režim…, s. 40

86 První vlak s uhlím z Ostravy do Košic dorazil 19. 9. 1945. KBD byla používána též pro dovoz uhlí do Bratislavy (přes Žilinu a Leopoldov) – viz KUBÁČEK, J. a kol.: c. d., s. 180.

87 HONS, J.: *Dejiny dopravy*, s. 258-259. Podrobněji SABOL, M.: c. d., s. 72-73.

88 *Úradný cestovný poriadok Republiky československej*. Služobný výtlačok. Platný od 3. 12. 1945 (sbírka autora). Řada tratí ovšem byla opravena jen provizorně a vyžadovala pomalou jízdu. Cesta z Prahy do Bratislavy např. trvala 8 hodin, z Prahy do Košic dokonce 17 hodin – viz tamtéž, tab. 31, tab. 36.

89 SABOL, M:, c. d., s. 82.

90 *Rekonštrukcia železníc na Slovensku*. Bratislava 1946.

91 HONS, J:: *Dejiny dopravy*, s. 264.

92 SZOJKA, L.– KUKUČÍK, R. – KUKUČÍK, P., c. d., s. 149-150, s. 153-154.

kův Brod–Brno) dokončení tzv. jihoslovenského tahu. Stalo se tak vybudováním spojovací tratě Turňa nad Bodvou–Rožňava (předána do provozu 23. ledna 1955), čímž Košice získaly druhé (jižní) spojení s Bratislavou přes Fiľakovo a Zvolen. Vývoj železniční dopravy v období komunistického režimu v Československu a následné změny, k nimž došlo po jeho pádu roku 1989 a po rozdělení ČSFR koncem roku 1992[93] se nicméně již vymykají rámci této studie.

The inception, demise and renewal of Czechoslovakia and the changes in the railway transport between the Czech lands and Slovakia

JAN RYCHLÍK

The railway system inherited from Austria-Hungary constituted two separate systems, built in the north-south direction in the western part of the monarchy (as part of the Baltic-Adriatic corridor) and concentrically to Budapest in the eastern regions. The main ambition of the new state was to improve the rail transport between Moravia and Slovakia and also between Slovakia and Carpathian Ruthenia. Following the loss of border areas and after the establishment of the Protectorate of Bohemia and Moravia and the Slovak Republic (1939), alternative solutions came into being. The post-1945 reconstruction brought particularly the strengthening of two basic west-east corridors up until 1955.

[93] K tomu viz: HONS, J.: *Dejiny dopravy*, s. 257-272, KUBÁČEK, J. a kol., c. d., s. 175-231.

VÝVOJ VNITROZEMSKÉ PLAVBY V KONTEXTU POLITICKÝCH ZMĚN VE 20. STOLETÍ: LABE A ODRA

IVAN JAKUBEC

Vývoj vnitrozemské plavby prodělal ve 20. století bouřlivý vývoj, a to nejen z hlediska technického, ale i politického a hospodářského. Mezi základní charakteristiky vnitrozemské plavby (vodní dopravy) patří relativní levnost přepravy, a tím lepší podmínky realizace zboží na trhu (poměrně malé udržovací náklady na dopravní cestu a náklady na pohonné hmoty) a koncentrace na hromadné transporty a malý počet personálu (pracovních sil). Naopak omezená rychlost, nepravidelnost (nestálé hydrologické poměry během ročních období) a velké investice v případě zkvalitnění vodní cesty umenšují její přednosti. Vodní cesty lze považovat za zprostředkovatele spojení zázemí námořních přístavů. Tím se vodní cesty stávají stejně důležité jako námořní přístavy samy. V případě využití toků lze vzít v úvahu následující hlediska, jako jsou hydrologické podmínky a splavnost, geografická poloha, existence námořního přístavu při ústí do moře, zahraničněobchodní zájmy, strategické, politické, vojenskostrategické a ekonomické zájmy a v neposlední řadě mezinárodně-právní konsekvence. Příspěvek je založen na dlouhodobém výzkumu v českých a zahraničních archivech úřední i soukromé provenience.

Vývoj v období 1918-1938/1939-1945

Vývoj právní úpravy vodní dopravy

Změny v pohledu na vodní cesty přineslo období po napoleonských válkách, resp. Vídeňském kongresu. Labská plavební akta (Elbe-Schiff-Fahrts-Acte) z 23. června roku 1821 (platná od 1. ledna 1822) byla mezinárodní smlouvou, první multilaterální v Evropě svého druhu a vydržela v platnosti bezmála sto let. Labská plavba podléhala jednotnému řádu. Dodatečná akta (Addicionální) z roku 1844 zaváděla jednotný poříční a policejní řád. Na Odru se vídeňská akta nevztahovala, protože byla splavná jen na pruském území. Úmluva prusko-ruská (s přistoupením Rakouska) z roku 1815 o Odře garantovala svobodu plavby na území bývalého Polského království jen pro tamější obyvatele. Rakousko-pruská úmluva z roku 1839 upravila plavbu na pohraniční Odře (od ústí Opavy k ústí Olzy).[1]

Významnou změny přinesly mírové smlouvy po první světové válce. Smlou-

[1] *Slovník veřejného práva československého.* II. Brno 1932, s. 411–420.

vy s Německem, Rakouskem a Maďarskem akceptovaly většinu československých požadavků na posílení dopravně-obchodní nezávislosti na jeho sousedech, zejména Německa a Rakouska. Po první světové válce byla problematika dopravy a svobody plavby na řekách a mořích spjata s pařížskou mírovou konferencí a Společností národů a jejími dopravními konferencemi. Versailleská mírová smlouva upravovala všeobecné zásady o svobodě tranzitu, usnadnění dovozu a vývozu (čl. 321-326), stanovila svobodu plavby za stejných podmínek pro všechny (čl. 327), prohlásila Labe od ústí Vltavy a Vltavu od Prahy (později určen severní cíp ostrova Štvanice), Odru od ústí Opavy, Němen od Grodna a Dunaj od Ulmu za mezinárodní (čl. 331), stanovila mezinárodní režim na řekách (čl. 332-338) a garantovala pro Československo svobodné pásmo v Hamburku a Štětíně (čl. 363-364). Obdobná ustanovení obsahovaly i další mírové smlouvy.[2] V případě sporů se podle vypracovaných statutů poříčních komisí řešily zpravidla přímo v komisích, resp. byly předloženy Mezinárodnímu soudnímu dvoru v Haagu.

Původně se zájem ČSR v oblasti internacionalizace vodních toků soustředil na Dunaj, Labe a Vislu. V memorandu č. 2 se uvádí požadavek internacionalizace Labe, Dunaje, a Visly a získání předpolí Bratislavy. Dunaj měl tvořit jižní hranice.[3] ČSR se prezentovalo jako dunajský či podunajský stát, který má zajištěn přístup k Černému a Středozemnímu moři a do Ruska. V tomto směru se jednalo o navázání na tradiční rakouské dopravně-obchodní představy a směry.

Mezinárodní labská komise (Commission internationale de l´Elbe – CIE) oproti versailleské smlouvě (čl. 340) Labe nespravovala, ale jen dohlížela nad dodržováním mezinárodního režimu. Labská plavení akta zabezpečovala svobodu plavby, rovnoprávnost v jednání se zaměstnanci, rovnoprávnost v manipulaci se zbožím a loďmi, dbala na omezení poplatků a zjednodušení celních formalit. Zavazovala pobřežní státy pečovat o labské přístavy a jejich zařízení. Ve sporných případech se strany obracely na „labské soudy" a CIE, resp. na mezinárodní soudní dvůr. Komisi tvořili čtyři zástupci německých pobřežních států, dva zástupci ČSR, po jednom zástupci Velké Británie, Francie, Itálie a Belgie. Labská plavební akta byla podepsána v Drážďanech v roce 1922 a Dodatečná dohoda v Praze o rok později. Labská plavební akta obsahovala ustanovení o labských plavebních soudech. Přestupky policejních předpisů spadaly v ČSR pod politické úřady I. instance; spory týkajících se škod, smluv aj. pod okresní soudy.[4]

Pokud se jedna strana odvolala k CIE a druhá k vnitrostátní stolici, rozhodovala rychlost podání („předstižení") (čl. 5 Dodatečné úmluvy). K usnesení CIE byla nutná přítomnost 3 delegátů z různých delegací, rozhodovala prostá většina a v případě rovnosti hlasů předseda. Rozsudky se vyhotovovaly ve francouzštině

---

2 Č. 217/1921, 507/1921 a 102/1922 Sbírky zákonů a nařízení ČSR.

3 *Die tschechoslowakischen Denkschriften für die Friedenskonferenz von Paris* (übersetzt und mit einer Einleitung herausgegeben von Hermann Raschhofer). Berlin 1937, s. 72.

4 *Slovník veřejného práva československého,* II. Brno 1932, s. 421–423.

a jazyce podání s podpisem předsedy CIE a generálního tajemníka (čl. 10 Dodatečné úmluvy). Obsahovaly také rozvrh soudních nákladů mezi strany (č. 11 a 8 Dodatečné úmluvy). Rozhodnutí CIE byla na rozdíl od sporných záležitostí mezi členy komise konečná a vymahatelná na území smluvních států (čl. 12 Dodatečné úmluvy). Činnost labských soudů v ČSR byla zcela minimální. V roce 1928 rozhodovaly okresní soudy o pěti případech. Na CIE směřovala v roce 1929 jen dvě odvolání, a to pro přestupky proti plavebnímu řádu. Právní základ pracovních a služebních poměrů a sociálního pojištění posádek československých lodí na Labi řešila československo-německá dohoda z 15. prosince 1924. Z projednaných žádostí CIE však uveďme úspěšnou československou žádost o zrušení německé dopravní daně (od 1. ledna 1921).[5]

Kromě cla, místních potravních či spotřebních daní či poplatků stanovených CIE nesměly být vybírány další dávky. Průvoz (tranzit) byl pokládán za svobodný a bez poplatku. Každá loď či vor musely mít zodpovědného vůdce s průkazem způsobilosti (plavecký patent), posádka plaveckou knížku a pro loď ještě lodní patent. CIE byla činná i v následujících letech: řád stanovící podmínky a rozsah zkoušky k dosažení průkazu o plavecké způsobilosti byl v platnosti od 1. dubna 1926), vzor plavecké knížky byl vydán 6. února 1926, řád pro vydávání lodních patentů byl vypracován 15. března 1927 a doplněn o usnesení o lodích přepravujících zápalné tekutiny (tzv. tankové lodi) z 21. července 1929. Tak došlo k vypracování stejných podmínek pro celou mezinárodní síť. Řád pro cejchování (vyměřování nosnosti) lodí z roku 1913 zůstal v platnosti. Co však bylo pro Československo klíčové, Labská plavební akta mu zaručovala svobodný a nekontrolovaný přístup k Severnímu moři, resp. do Hamburku.

Na základě žádosti německé strany byla ve spolupráci s ČSR připravována revize Labské plavební akty, tzv. modus vivendi", podle kterého kontrolní funkce CIE byly nahrazeny bilaterálními úmluvami. K podpisu byla revidovaná akta připravena na 24. listopad 1936 a v platnost měla vstoupit 1. ledna 1937. Změnu statutu mezinárodních německých řek de iure, nikoliv de facto přinesla německá nóta ze dne 14. listopadu 1936, vydaná z přímého podnětu A. Hitlera, podle které se Německo necítilo být vázáno ustanoveními Versailleské smlouvy o vodních cestách a jejich režimu na svém území. Současně nóta neomezila plavbu státům, které žijí s Německem v míru.[6] Na Labi zůstala dosavadní policejní a plavebně-technická nařízení v platnosti; komise se mohla zabývat jen technickými otázkami vodních staveb a celní kontroly, plavební policie a sociálním zabezpečením lodního personálu. Velká Británie vyjádřila lítost nad takovým jednostranným aktem, Francie a ČSR podaly jen všeobecný protest. ČSR se však dostalo ujištění německého vyslance dr. Ernsta Eisenlohra, že Německo respektuje závěry bar-

[5] Tamtéž, s. 411–420.

[6] SITENSKÝ, František: Vývoj a stav mezinárodního plavebního režimu na Labi. In: *Doprava a hospodářství*, 1927, čís. 6, s. 86; *Slovník veřejného práva*, II, s, 411–413; Národní archiv Praha (NA), (Československý plavební úřad (ČsPlú), kart. 88, čj. DA P/179/40 v č. 386/48.

celonské úmluvy o svobodě tranzitu z roku 1921 a svobody plavby na základě reciprocity.[7]

Oderskou komisi (Commission internationale de l´Oder, CIO) tvořili tři zástupci Pruska, po jednom zástupci Polska, ČSR, Velké Británie, Francie, Dánska a Švédska (čl. 331, 339, 341). Na konci července 1932 byl vypracován kompromisní návrh Oderských plavebních akt (dovoz švédské rudy na Ostravsko, polská snaha uchránit před internacionalizací Noteč a Vartu a zachovat konkurenceschopnost budované Gdyně, ČSR Dunajsko-odersko-labský kanál). Vypracovaná Oderská plavební akta nevstoupila v platnost pro odpor Polska a Německa. Pro pohraniční úseky uzavřeny smlouvy německo-polská (1925, 1926) a německo-československá (1928). ČSR se snažila do Oderských plavebních akt prosadit splavnění Odry.[8]

Také Společnost národů garantovala v článku XXIII e) svého Statutu svobodu dopravy všech dopravních prostředků, svobodu tranzitu a svobodu obchodu a svolala v roce 1921 všeobecnou dopravní a tranzitní konferenci do španělské Barcelony. Konference schválila Úmluvu a statut o svobodě tranzitu (Convention et Statut sur la Liberté du Transit), Úmluvu o právním režimu vodních cest mezinárodního zájmu (La Convention et le statut sur le régime des voies navigables d'intéret international) a Deklaraci o uznání práva na vlajku státům bez mořského pobřeží (Declaration sur le droit au pavillon des Etats privés d'un littoral maritime). Druhá všeobecná dopravní konference se konala v roce 1923 v Ženevě. Ta přijala Úmluvu o mezinárodním režimu námořních přístavů (Convention sur le régime international des ports maritimes).[9]

Repartice loďstva a přístavních zařízení

Mírové smlouvy garantovaly také postoupení (repartici) vítězům část německého, rakouského a maďarského loďstva na internacionalizovaných tocích (Versailleská smlouva čl. 339, Saint-germainská smlouva čl. 300, Trianonská smlouva čl. 284).

Na Labi americký arbitr Walker D. Hines přiřkl ČSR rozhodnutím dne 14. června 1921 18 vlečných parníků o výkonu 12 215 HP, 11 nákladních parníků o výkonu 3 270 HP o celkové osnosti 4 099 t, 7 velmi zastaralých řetězových parníků o výkonu 930 HP, 12 přístavních parníků o 2 395 HP, 189 nákladních

---

[7] Unterhauserklärung des britischen Außenministers Eden vom 16. November 1936. In: *Das Diktat von Versailles. Entstehung – Inhalt – Zerfall. Eine Darstellung in Dokumenten* (Hrsg. BERBER, Fritz). Esser 1939, s. 1481; NA, ČsPlÚ, kart. 88, čj. DA P/179/40 in 386/48, Výtah z výkazu č. 38 Ústředního svazu čsl. Průmyslníků.

[8] Geheimes Staatsarchiv. Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, Rep. 87, Reichs- und Preußisches Ministerium für Landwirtschaft, Domäne und Forst, sl. 7350, čj. 956/31, Bl. 28–29; tamtéž, čj. 94/32, Bl. 172; tamtéž, čj. 1339/32, Bl. 320–321 a 341–343.

[9] OSNND, sv. I/1, Praha 1930, s. 447; HAUSTEIN, Werner: *Das internationale öffentliche Eisenbahnrecht*. Frankfurt (M) 1953, s. 40.

člunů o nosnosti 130 011 t, 7 skladních lodí, 49 pramic, 21 plovoucích objektů a rozsáhlá skladiště v Karlíně, Mělníce, Ústí nad Labem, Děčíně a Magdeburku v ceně asi 8 350 000 GM. ČSR byl přiznán nárok na lodní prostor ve výši 223 000 t a vlečná síla 17 720 HP.[10]

Na základě plavebního parku na Odře přiděleného W. D. Hinesem (rozhodnutí z 6. července, 21. srpna a 24. srpna 1922) a podle československo-německo dohody z 27. července 1922 ve Svinoústí získalo ČSR deset parníků o výkonu 5141 HP a dva přístavní parníky o výkonu 255 HP, celkem do 5669 HP a 74 nákladních člunech o nosnosti 33 749 t a 10 skladních lodí o nosnosti 1939 t, celkem 84 člunů o 25 688 t v hodnotě 27 340 000 Kč.[11]

Pásma

Pro ČSR jako vnitrozemský stát mělo nesmírný význam ustanovení Versailleské mírové smlouvy o nájemních pásmech. Vzorem bylo využívání za světové války soluňského přístavu Srby a francouzského Cète Švýcary, nikoliv však formou svobodných pásem. Versailleská smlouva garantovala pro Československo svobodné pásmo v Hamburku a Štětíně (čl. 363-364) a repartici plavidel a zařízení (čl. 339). Jednání o realizaci uvedených článků trvala velmi dlouho. Dne 2. listopadu 1929 vydala tříčlenná komise (zástupci Německa, Velké Británie a ČSR) „Ujednání o nájemním pásmu československém v přístavě hamburském (Rozhodnutí)". „Rozhodnutí" akceptovala bilaterální dohodu ČSR a Německa ohledně zřízení československého nájemního pásma pro vnitrozemskou plavbu a odsunutí jednání o námořních pásmech v Hamburku a Štětíně do budoucna. Součástí „Rozhodnutí" byla „Nájemní smlouva mezi Československou republikou a Svobodným a Hansovním městem Hamburkem o nájem prostor v hamburském přístavě podle článků 363 a 364 mírové smlouvy Versailleské" (Saalehafen, Moldauhafen) a Protokol I a II o Zvláštních ujednáních, jež byla sjednána mezi Československou a Německou vládou při vydání Rozhodnutí podle článků 363 a 364 mírové smlouvy Versailleské. Protokol I (čl. E) umožňoval v případě sporů obrátit se na mezinárodní soudní dvůr. Čl. D téhož protokolu byl věnován možnosti zřízení námořního pásma v budoucnu v Hamburku a Štětíně. Všechny dokumenty byly podepsány 2. listopadu 1929 a schváleny československou vládou 11. dubna 1930. Současně získal stát pozemek v Peutehafen.[12]

---

[10] Č. 188/1922 Sb. z. a n.; *Deset let československé republiky*, II. Praha 1928, s. 226–227 a 592–594; *Compass. Finanzielles Jahrbuch 1924,* II., Tschechoslowakei. Wien 1924, s. 1050–1051.

[11] Archiv Ministerstva zahraničních věcí (AMZV), IV. sekce, kart. 168, sl. 8, čj. 69791/28; č. 64/1924 Sb. z. a n.; Deset let, s. 227.

[12] KUBŮ, Eduard – JAKUBEC, Ivan: Hamburk a jeho úloha v československém zahraničním obchodu meziválečného období (Přístavní pásmo, doprava po Labi a hamburský reexport). In: *Hospodářské dějiny*, 20. Praha 1992, s. 134.

„Nájemní smlouva“ vybočovala svým významem z obvyklé nájemní smlouvy. Předně byla součástí „Rozhodnutí“, ručitelem se stal německý stát, délka pronájmu byla stanovena na 99 let a ve sporných případech se zahajovalo rozhodčí řízení, dále v případě vlastnictví staveb a zařízení a staveb špýcharů a v neposlední řadě vedení statistiky nájemcem. Část C Protokolu I zaručovala československou uzávěru, tedy nekontrolovaný dovoz do ČSR nejen pro lodi z pásma, ale i z celého svobodného přístavu bez ohledu na vlajku lodi. Tak se podstatným způsobem rozšiřovala Labská plavební akta, která zaručovala jen nekontrolovaný průvoz (vývoz) po proudu. Podle části D Protokolu I bylo možné nárokovat námořní pásmo po vzájemné dohodě při desetiletých revizích. Protokol II zajišťoval ČSR pozemek v Peute. Oficiální československé stanovisko označilo smlouvy za plně vyhovující plavbě.[13] Důvodem nerealizace námořního pásma v Hamburku a Štětíně byla finanční náročnost a dostatečné zabezpečení zásilek přes stávající skladiště v obou přístavech.

Smlouvou mezi ČSR a Československou plavební akciovou společností labská (ČSPL) z 26. března 1931 bylo pásmo předáno do pronájmu ČSPL. Umístění a vybavení pásma se záhy ukázaly jako nepříliš výhodné. Pokus o výměnu za jinou část přístavu ztroskotal již v roce 1935.[14] Pásmo nemohlo soustředit celý československý vývoz a dovoz. Současně neumožňovalo překlad z námořních lodí na labské čluny. I nadále byly využívány skladiště ve svobodném přístavu z provozně-technických i ekonomických důvodů. Pásmo sloužilo především strategicky zajímavému zboží, sběrné a rozdělovací službě, značkování a přebalování zboží.

Do roku 1938 přístavy v Saalehafen a Moldauhafen Československo zvelebilo, zavedlo elektřinu, vodu a postavilo nábřežní zeď. V roce 1929 činil nájem 61 786,86 RM, protektorát zaplatil v roce 1944: 61 782,85 RM. Za války (1941) vyhořelo skladiště č. 49. Jako náhrada bylo v srpnu 1949 přiděleno skladiště č. 41A na Amerikakai a od roku 1973 skladiště č. 23 v Baakenhafen. Existence nájemního pásma nebyla zpochybněna ani německou nótou ze dne 14. listopadu 1936 o vodních cestách na německém území, ani za druhé světové války či po ní.[15]

Vznik vlastního nájemního pásma, internacionalizovaná labská cesta, a repartice plavidel a zařízení a založení ČSPL znamenalo zajištění kvalitní dopravní cesty pro československý zahraniční obchod: dopravu z moře přes nájemní pásmo ve svobodném přístavu do ČSR a naopak bez překladu v německé celní oblasti.

---

[13] Tamtéž, s. 144–146.

[14] Tamtéž, s. 146.

[15] Národní archiv (NA), Ministerstvo dopravy (MD I), kart. 320, inv. č. III/32, sl. 3, čj. 5294/47 a 2008/47. Podrobněji JAKUBEC, Ivan: *Československo-německé dopravněpolitické vztahy v období studené války se zvláštním zřetelem na železnici a labskou plavbu (1945/1949-1989)*. Praha 2006, s. 126–128.

Československé nájemní pásmo ve Štětíně nebylo nakonec zřízeno. ČPSO si sice pronajala prostřednictvím Ostreederei spol. s r.o. území u Parnitzbrücke (poloostrov Ewa) k provoznímu zázemí, překlad se však realizoval v Reiherwerderhafenu.[16]

Plavební společnosti

Pro zabezpečení československých zájmů na vodních tocích a mořích byla založena již v únoru 1919 a schválená 6. června téhož roku Československá paroplavební akciová společnost, která se měla zabývat plavbou po Vltavě, Labi, Odře, Dunaji, Moravě, Visle, Drávě, Sávě a po světových mořích. Návrh na zřízení této společnosti podaly čtyři nejvýznamnější banky Živnostenská, Agrární, Pražská úvěrní a Česká průmyslová. Široký záběr činnost společnosti na papíře, která neměla ani personál, ani lodní park, ani provozní a investiční kapitál, dodnes vzbuzuje obdiv.[17] Až v roce 1922 vznikla jako právní nástupce výše zmíněné společnosti Československá plavební akciová společnost labská (ČSPL)[18], obdobně Československá plavební akciová společnost dunajská (ČSPD)[19] a o dva roky později Československá plavební akciová společnost oderská (ČSPO)[20] Vzhledem k silné konkurenci zejména na německém trhu, došlo v roce 1935 k úzkému propojení labské a oderské společnosti vyjádřeného osobou společného generálního ředitele (Antonín Hanáček) a postoupením prioritních akcií oderské společnosti labské.[21] Stát založením plavebních společností deklaroval i demonstroval zájem na vnitrozemské plavbě.

Nenaplnila se československá hospodářská očekávání ohledně Levanty a Ruska po první světové válce. Československá dopravní a tarifní politika usilovala o převedení severojižní tranzitní relace na své území. To se částečně podařilo kombinovanou přepravou Dunaj – Československé státní dráhy (ČSD) – Labe. Dunajská cesta měla sloužit jako korektiv vůči německým námořním přístavům.

---

16 VAVROUCH, L.: Československá přístavní pásma v cizině. In *Plavební cesty Dunaj-Odra-Dunaj*, 1947, č. 8, s. 5; *Slovník veřejného práva československého*, sv. III, Brno 1934, s. 698–707.

17 ŠVARC, Bohumil: Vývoj podniku ČSPLO Děčín. In *Historie plavby a obchodu po Labi*. Rozpravy NTM 46, Praha 1971, s. 7–19; Č. 217/1921; *Slovník veřejného práva československého,* II, Brno 1932, s. 413.

18 188/1922 Sb. z. a n. Ze 125 mil. Kč tvořil 72 % podíl státu, 1923 klesl akciový kapitál na 70 mil. Kč a podíl státu na 60 %, 1929 ze 40 mil. Kč 51 % podíl státu. *Compass. Finanzielles Jahrbuch. Finanční ročenka. 1935*. Praha 1935, s. 1476.

19 Č. 188/1922 Sb. z. a n. Ze 125 mil. Kč 72 % 1924, 1929 30 mil. Kč 51 %, 1938 však 100 %. *Compass. Finanzielles Jahrbuch. Finanční ročenka. 1935*. Praha 1935, s. 1477.

20 Č. 64/1924 Sb. z. a n. Celkem 72 % z 10 mil. Kč, později 60 %. Tamtéž, s. 1477–1478.

21 Podrobněji srv. JAKUBEC, Ivan: Odra jako „československá" řeka. In: JANČÍK, Drahomír (ed.). *Pocta Zdeňku Jindrovi*. Praha 2003, s. 183.

Podle z. č. 64/1924 Sb. z. a n. zřízena ČPSO (Vítkovické horní a hutní těžířstvo, VHHT, Báňská hutní společnost, BHS). Stát vnesl získaný lodní park, plavební zařízení). Zaměstnanci byli říšští Němci. V roce 1935 došlo k úmluvě mezi ČPSO a ČSPLO (samostatné, společné vedení a zastoupení, 15 % podíl ČSPL). ČPSO spolupracovala s Ostreederei GmbH Stettin a Oppelner Verlade- und Lagerhaus Gesellschaft (obě podíl VHHT). Motorová rychlodoprava 1932 do Hamburku a Štětína. Proti proudu (52 % německé zboží) železná ruda, zemina, fosfáty, železný a ocelový šrot, po proudu (97 % německé zboží) cukr, uhlí a VHHT a Třinecké železárny (TŽ). Zatímco ČPSO vykazovala ztrátu, ale Ostreederei zisk.[22] Uvažovalo se o zrušení, ale zahraničněpolitické konsekvence věc odložily.

ČPSO se dostala svým významem a výkony až na úroveň Dunaje. Kombinovaná přeprava v relaci Dunaj-ČSD-Odra-Deutsche Reichsbahn-Gesellschaft (DRG) se nestala příliš vyhledávanou (nesplavný úsek ČSR – Kozlí). Pro Československou republiku jako vnitrozemský stát hrály vnější ekonomické vztahy mimořádnou roli. Stát se snažil prostřednictvím ministerstva železnic, průmyslu, obchodu a živností a dalších institucí a státní dopravních společností (ČSD) či dopravních společností s většinovým státním podílem (plavební společnosti na Labi, Odře a Dunaji) ovlivňovat dopravní a tarifní politiku s cílem realizovat nezávislou zahraniční politiku i v oblasti obchodu a dopravy.

Zahraničně-obchodní styky kladly nároky na dopravní spojení. Československo bez vlastního národního přístavu bylo odkázáno na průvoz cizími zeměmi. Ceny za dopravu zboží představovala nezanedbatelnou část ceny zboží.[23]

Zcela zvláštní úlohu pro Československo a pro jeho nejen zahraničně-obchodní vztahy, ale i pro dopravní vztahy představovalo Německo, svou rozvinutou dopravní a obchodní infrastrukturou a Svobodné a Hansovní město Hamburk, tehdy jeden z největších námořních přístavů vůbec.[24]

Po vodě se československý vývoz podílel mezi 8,4 % (1934) a 12,4 % (1937), z toho 2/3 po Labi. Československý dovoz po vodě se podílel obdobně mezi 11,5 % (1930) a 15,5 % (1937), z toho ½ - 2/3 po Labi. Z vývozu z Československa po vodě šlo nejvíce do Velké Británie (15,3 %) a Německa (14,9 %)

---

22 Tamtéž, s. 184–185.

23 „Československo sice nenáleží k hlavním vývozním státům, avšak z těchto států má nejhorší podmínky dopravní, poněvadž musí překonávati mnohem větší vzdálenosti k hlavním světovým přístavům a odbytištím. To znamená, že musí předskok konkurujících cizích průmyslů v dopravném nahrazovati úsporami jinými, jednak ve mzdách, jednak ve vlastní organisovati výrobní, jednak v úplatě dopravním prostředkům.“ NA, Ministerstvo průmyslu, ochodu a živností (MPOŽ), kart. 632, čj. 24891/27, Význam vnitrozemské plavby pro ČSR jako exportní stát, s. 7.

24 KUBŮ, E. – JAKUBEC, I.: *Hamburk a jeho úloha*, s. 127-166; JAKUBEC, Ivan – KUBŮ, Eduard: Veränderung der territorialen Orientierung des tschechoslowakischen Aussenhandels zwischen den Weltkriegen. In: TEICHOVÁ, Alice – MOSSER, Alois – PÁTEK, Jaroslav (Hrsg.): *Der Markt im Mitteleuropa der Zwischenkriegszeit. The Market in Interwar Central Europe*. Praha, 1997, s. 283–284.

a Hamburku (8,7 %). Z dovozu do Československa směřovalo nejvíce z Rumunska (14,3 %), USA (9,1 %), Britské Indie (9,0 %) a Jugoslávie (8,4 %). Naopak Německo a Hamburk vodní cestu nevyužily ve stejné míře jako v exportu: 2,2 %, resp. 0,9 %.[25] Pro kombinovanou dopravu (železnice – vodní cesta) byl významný překladištní tarif (1927 a 1928), který upravoval dopravu přes československá překladiště na Dunaji, Labi a Vltavě.[26]

Na počátku třicátých let zesílila koncentrace podpory exportu. Tak byly do poloviny třicátých let např. uzavřeny tarifní svazy československo-belgický, francouzsko-lucembursko-československý a španělsko-československý. V roce 1933 přistoupil Průvozní labsko-dunajský lodní a železniční nákladní tarif pro přepravu z Bratislavy (Komárna) do Hamburku přes labská překladiště v Loubí a Holešovicích. Naopak bez hmatatelných výsledků probíhala jednání o malodohodovém tarifu mezi Československem a Konstancou a mezi Československem a Jugoslávií včetně Sušaku a dalších jaderských přístavů. Nakonec byl v roce 1935 vypracován malodohodový tarif Československo (stanice ČSD) – Konstanca, v roce 1936 přímý tarif Československo – jugoslávské námořní přístavy.[27]

Předválečný určující tarifní konkurenční boj probíhal mezi severoněmeckými přístavy na Baltu, resp. mezi německými drahami a rakouským Terstem na Jadranu. se modifikoval po válce na konkurenci italsko-jugoslávsko-rakousko-československých dopravních zájmů se zájmy severoněmeckých přístavů. V červnu 1928 se konala v Mnichově mezinárodní tarifní konference, která rozdělila zájmové oblasti mezi Hamburkem a Terstem. Demarkační čára rozhraní mezi Hamburkem a Terstem procházela Československem po linii Bor u Tachova, Česká Třebová, Čadca. Na této linii byly tarifní sazby pro obě oblasti stejné. Přesto tarifní boj pokračoval i v dalších letech.[28] V roce 1938 byla uzavřena dohoda o vyrovnání konkurence mezi Terstem a Konstancou a Blízkým východem.[29] Československá obchodní a tarifní politika považovala Terst a dunajskou cestu za jakýsi korektiv vůči německým námořním přístavům.

---

[25] *Zahraniční obchod Republiky československé v roce 1937*, III., Obchod speciální (část třetí). Celní záznam a průvoz, sv. 156 Praha 1938, s. 6*; MALÍK, Karel: *Deset let československé statistiky vodní dopravy. Metoda šetření a hlavní výsledky*. Praha 1934, s. 102.

[26] JAKUBEC, Ivan. *Železnice a Labská plavba ve střední Evropě 1918–1938.* Dopravněpolitické vztahy Československa, Německa a Rakouska v meziválečném období. Praha 1997, s. 82

[27] Archiv Národního technického muzea Praha (ANTM), inv. č. 706, MAREŠ, Vojtěch: Historický vývoj české plavby na Vltavě a Labi, s. 124; JAKUBEC, I.: Železnice a Labská plavba, s. 87–88.

[28] WEBER, Heinrich: *Der Verkehrskampf Hamburg – Triest. Seine historische Entwicklung und jetzige Form*. Diss. zu Heidelberg, Beerfelden 1930, s. 211–214; AMZV, IV, kart. 156, č. 2, čj. 105449/IV-28; NA, Československý Plavební úřad (ČsPlÚ), kart. 88, čj. DA P/179/21 priora čj. 386/48, Výroční zpráva za rok 1935, s, 1; Námořní plavba. In *Doprava a hospodářství*, 1937, č. 1, s. 18.

[29] JAKUBEC, Ivan: Via Danubiana. Význam Dunaje pro Československo v letech 1918-1938. In: ŠOUŠA, Jiří – JANČÍK, Drahomír (eds.): *Kolize, řevnivost a pragmatismus. Československo-rakouské hospodářské vztahy 1918-1938*. Praha 1999, s. 229.

Hamburk můžeme dokonce pokládat za jakýsi „pražský“ či „český“ přístav, neboť leží v ústí Labe. V meziválečném období byl Hamburk nejvýznamnějším přístavem pro československý zahraniční obchod a po druhé světové válce si uchoval pozici nejvýznamnějšího přístavu pro Československo v západní Evropě. Svůj význam pro Českou republiku Hamburk neztratil ani dnes, mezi ostatními unijními přístavy. Hlavní dopravní cestu do Hamburku však dnes z České republiky nepředstavuje labský tok, ale dálková nákladní doprava a železnice.

Podíl evropských přístavů na celkovém československém dovozu dosáhl maxima v roce 1927 (10,3 %) a pak klesal až na méně než 1 %. Podíl evropských přístavů na celkovém československém vývozu maximum v roce 1926 (6,8 %) a nadále klesal na 1 %.[30]

Většina zboží z Československa a do Československa byla směřována mimo československé nájemní pásmo. Hamburk představoval pro československý zahraniční obchod také místo reimportu a reexportu. Jen v případě reexportu československého zboží Hamburkem minimálně u jedné třetiny zboží nebyla známá konečná destinace.[31]

Přes Hamburk jako obchodní zemi byla v období 1926–1931 směřována až jedna desetina československého dovozu. To neznamená, že by se úloha hamburského přístavu pro československý zahraniční obchod zmenšovala. Úbytek se týkal Hamburku jako obchodní destinace a byl vyjádřením emancipace československých exportérů. Přes samotné nájemní pásmo, které nebylo v oficiálních publikovaných statistikách československých či německých uváděno, se exportovalo asi 20 % československého zboží jdoucího po Labi přes Hamburk v roce 1931 (121 645,9 t) a asi 21 % v roce 1932 (129 173,9 t). V opačném směru se importovalo v roce 1931 11, 3 % zboží směřujícího po Labi do Československa (104 198,6 t) a v roce 1932 asi 17 % (93 995,2 t).[32]

Do roku 1933 byla ČSPL členem několika říšskoněmeckých kartelů (Elbeschiffahrts-Vereinigungen von 1916, Elbe-Havel-Schleppvereinigung, Sächsisches Talkartell von 1918, Elbe-Schiffahrts-Vereinigung von 1926), po vzniku říšskoněmeckého kartelu na německých řekách Elbe-Reedereien-Vereinigung von 1934 respektovala ČSPL i ČSPO tento kartel.

Postupně se zlepšovaly i technické podmínky plavby. V meziválečném období pokračovala kanalizace Labe směrem k německé hranici a východně od Mělníka (výstavba vodních děl Střekov, dokončení Lovosic, a nesouvislý postup výstavby směrem k Pardubicím) a na Vltavě (dokončení Smíchovské plavební komory a Vrané n. Vlt., zahájení výstavby vodního díla Štěchovice).

---

30 *Československá statistika*. Řada III, Praha 1922–1938.

31 V roce 1930 podle Státního úřadu statistického 37,6 %. Náš zámořský reexport (Hamburský reexport – kam vyvážím – nová taktika). In: *Hospodářský rozhled*, 24. 4. 1930, s. 3; AMZV, IV., kart. 137, sl. 2, čj. 124101/1929; *Československá statistika*. Ř. III, sv. 90, s. 14.

32 Podrobněji srv. JAKUBEC, I.: *Železnice a Labská* plavba, s. 104–106.

Mnichov 1938

Význam dopravy a dopravní techniky vystoupily do popředí na podzim 1938. Na německý nátlak podpořený bezradností Francie a Velké Británie a Itálie ohledně mnichovské konference následovala Mezinárodní konference v Berlíně. Do 19. listopadu 1938 musely být uzavřeny dohody a smlouvy o prozatímním železničním provozu (27. října), o poštovním styku (29. října), o přeletu česko-slovenského území (16. listopadu), o stavbě dunajsko-oderského průplavu (19. listopadu), o stavbě a provozu průběžné automobilové dálnice Vratislav - Vídeň (19. listopadu) a o repartici a předávce autobusů patřících Československým státním drahám (dále jen ČSD) (19. listopadu). O dalších otázkách se jednalo.

Období po 19., resp. 21. listopadu 1938 se vyznačovalo pokračujícími jednáními avšak jen na bilaterálním základě. V tomto období se dojednávaly technické podmínky např. předávek lokomotivního, vozového a říčního parku, konkretizovaly se přechodové stanice, průjezdné silnice, tarifní problematika a současně se Německo úspěšně pokoušelo rozšiřovat své územní zisky a klást další a další požadavky.

Ve vnitrozemské plavbě se pro německou politiku stala primární otázka oderské a dunajské plavby, zejména pak repartice (odstoupení) části československého loďstva. Na Labi spatřovala německá politika svůj cíl v zachování českého zájmu o plavbu včetně hamburského nájemního přístavního pásma a obecně o německé námořní přístavy na úkor Gdyně, tedy z hlediska dopravněhospodářského, a to i za cenu menšího finančního efektu. Z pramenů vysvítá, že Německo nechtělo dopravní infrastrukturu zlikvidovat, ale kontrolovat.

Provoz na Labi byl obnoven 28. října 1938. Novým průběhem hranic se podstatně změnila situace na Labi. Roli odstoupených přístavů v Děčíně a Ústí převzaly přístavy ve vnitrozemí, které však nedostačovaly kapacitou (Mělník) a hydrologickými podmínkami (Praha-Holešovice). Podle stenografického protokolu jednání 156. schůze poslanecké sněmovny 13. prosince 1938 přednesl Rudolf Beran projev, ve kterém uvedl velké úlohy v oblasti dopravy a infrastruktury. Ve vodní dopravě se vláda koncentrovala na splavnění středního Labe, úpravu Vltavy a vybudování dunajsko-oderského průplavu.

V důsledku nového průběhu hranic nebyla výstavba průplavu pro Č-SR tak zajímavá, protože byla odstoupena část uhelné a průmyslové oblasti ostravsko-karvinské. Z původně projektovaných 263 km, zůstalo v Č-SR 223 km. Současně Německo prosazovalo vedení především po "svém" území; celkem 27 zdymadel za 6 let za 500 mil. RM pro čluny 1000 t.[33]

[33] 256 km za 1,8 mld. Kč podle Odersko-dunajský průplav (1937), Archiv České národní banky (AČNB), NB-PXVIII-116, kart. č. 514; AMZV, IV. sekce, kart. 170, sl. 1, Odersko-dunajský průplav (1937); AMZV, IV. sekce, kart. 466, sl. 2. Konference Mnichov. Stavba odersko-dunajského průplavu, Informace, 19. 11. 1938, čj. 33 019/39; Srv. k tomu GROBELNÝ, Andělín: K jednáním o stavbu odersko-dunajského průplavu po mnichovském diktátu. In: *Slezský sborník*,

Mezi Německem požadovanými body jednání po Mnichovu o otázkách plavebních nalezneme požadavek vystoupení ČSR z mezinárodních říčních komisí labské (CIE) a oderské (CIO), spolupráci na Dunaji, spolupůsobení ČSR při výstavbě Labe a Odry, řízení stavebních a plavebních otázek na Labi a Dunaji (výstavba přehrady na Berounce), výstavbu dunajsko-oderského průplavu, otázky repartice a působení československé říční flotily, přeměnu smlouvy o nájemní zóně v hamburském svobodném přístavu na soukromoprávní nájemní vztah.

Dne 21. února 1939 odevzdal česko-slovenský vyslanec Machatý německému vyslanci dr. Martiusovi požadovaný dopis, v němž bylo oznámeno vystoupení Č-SR z mezinárodní komise labské a oderské. Dne 27. února 1939 se realizovala výměna nót o vystoupení Č-SR z obou komisí.[34]

Při jednáních v Zahraničním úřadě (Auβen Amt, AA) v Berlíně dne 16. února 1939 se vyslovil ředitel Bendl (zástupce ČPSO) a min. rada Sitenský pro zachování vlečné síly ČPSO na odvoz rudy a výhodnost podílet se na dopravě rudy i pro německou oderskou plavbu. Protokol zasedání III. plavební subkomise z 2. března 1939 obsahoval ujištění německé delegace o přátelské spolupráci mezi česko-slovenskou plavbou a německou na Odře a "živé přání" (der lebhafte Wunsch), aby Č-SR ještě ve větší míře než dosud v importu, exportu i tranzitu používala německé námořní přístavy jak v kombinované dopravě (vodní toky - železnice), tak i po železnici. Německý vyslanec Martius při jednáních ocenil dobré vztahy mezi česko-slovenskou a německou plavbou na Labi.[35]

Česko-slovenská ministerská rada vyslovila souhlas s reparticí lodního parku na Labi a Odře dne 27. ledna 1939 a vymezila jako limit pro odstoupení loďstva na Labi 10 % a 35 % na Odře. V Informaci MZV o repartici (přerozdělení) lodního parku na Labi a Odře z počátku března 1939 se uvádělo, že „Česko-slovenská delegace docílila při tom maxima toho, co se za daných okolností docíliti dalo, ježto se ji podařilo zůstati pod limitem, který byl dán instrukcemi vlády."[36]

Na Labi bylo postoupeno 14 člunů o celkové nosnosti 12 300 t a průměrného stáří 34 let, jedna vlečná motorová loď o 950 HP z roku 1932, 3 nákladní parníky Dunaj, Labe a Malše o nosnosti 1 066 t a průměrného stáří 47 let a asi 28 km

1979, č. 1, s. 1–14; SMUTNÁ, Kateřina: Podíl Společnosti dunajsko-oderského průplavu na přípravě průplavního propojení Labe, Odry a Dunaje. In: *DVT*, 1989, čís. 4, s. 223–234.

34 AMZV, IV. sekce, kart. 131,sl. 2. Doprava – vodní řeky, Čs. delegace při mezinárodní komisi v Berlíně, 1.3. 1939, čj. 31 011/39; Bundesarchiv Berlin (BA), R 901/Film Nr. 15820, Durchdruck, Vermerk über die deutsch-tschecho-slowakische Verkehrsbesprechung am 27. und 28. Februar (Martius), Nr. 872/39, Bl. E240922.

35 AMZV, IV. sekce, kart. 467, sl. 3. Konference Mnichov. A6 1939, Záznam o rozhovoru konaném v zah. úřadě v Berlíně dne 16. února 1939 o 16. hodině mezi zástupcem čsl. plavby oderské řed. Bendlem s min. dirigentem Baurem za účasti vyslance Martiuse, vysl. Machatého a min. rady Dr. Sitenského, příl. k čj. 26 136/39.

36 AMZV, IV. sekce, kart. 464, sl. 5. Konference Mnichov. Delegace – jednání, Mnichovské dohody. Otázky dopravní, III. plavební komise. Definitivní ujednání o repartici lodního parku na Labi a Odře, 2. 3. 1939, čj. 33078/39.

řetězu a neprovozuschopné řetězové parníky.[37] Na Odře byly odstoupeny celkem 24 člunů o nosnosti asi 11 000 t a průměrného stáří 33 let a 3 parní vlečné lodě II, II a X a traktor OP 5 o celkovém výkonu 1815 HP a průměrného stáří 34 let.[38]

Česko-slovenská plavba byla omezena jen na česko-slovenské náklady do Hamburku a Štětína a zpět, tranzit s překladem v německých labských přístavech (Sudety). Zpětné náklady bylo možné dohodnout s plavbou německou. Č-SR se zavázala „svést svoji dopravu, ve větší míře než dosud, přes německé námořní přístavy" a nenajímat říšskoněmecké lodě.[39] Současně Č-SR přiznala Německu předkupní právo na lodě, které nebudou postoupeny nyní a které získala ČSR rozhodnutím mírového arbitra. Česko-slovenské delegaci se podařilo podstatně zredukovat původní požadavky na repartici plavebního parku.

Protektorát Čechy a Morava 1939-1945

V protektorátu zůstala jen Českomoravská plavební akciová společnost labská, ve které v roce 1941 získala převaha sudetoněmeckého Uhelného syndikátu.[40] Na Odře byla společnost přejmenována na Českomoravskou plavební akciovou společnost oderskou.

Přestože proběhla decimace československých dopravních podniků, plavba na Labi probíhala i nadále. Dokonce se protektorátní lodě nově dostaly i na Rýn. Odra se stala „říšskou" vodní cestou, na Dunaji měly rozhodující slovo říšskoněmecké společnosti. Slovenské zájmy představovala Slovenská Dunajplavba.

Za druhé (i za první) světové války mohly řeky mezinárodního významu využívat pod vojenským dohledem reálně jen státy spojeneckého uskupení a neutrálové. Samotná plavba byla limitována blokádami (např. Hamburk), odvedením posádek do armády, ztrátami plavidel, nedostatečnou údržbou a stavem plavební dráhy i plavebních prostředků, nedostatkem provozních hmot a průběhem vojenských operací.

Paradoxně byla výstavba dunajsko-oderského průplavu zahájena až na počátku druhé světové války. První výkop v Blechhammer u Heydebrecku (Kedzierzyn) provedl dne 8. prosince 1940 Rudolf Heß.[41] Z druhé zdrže Hlivického průpla-

---

37 AMZV, IV. sekce, kart. 464, sl. 5. Konference Mnichov. Delegace – jednání, Sitzungsprotokolle vom 2. März 1939, Anlage 1–2; tamtéž, Mnichovské dohody. Repartice lodního parku na Labi a Odře. Návrh vládě; dodatek, 13. 3. 1939, čj. 38 163/39.

38 Tamtéž.

39 AMZV, IV. sekce, kart. 464, sl. 5. Konference Mnichov. Delegace – jednání, Mnichovské dohody. Repartice lodního parku na Labi a Odře. Návrh vládě; dodatek, 13. 3. 1939, čj. 38 163/39.

40 K vývoji za války srv. ŠVARC, Bohumil: *Sedmdesát pět let Československé plavby labské*. Děčín 1997, s. 42–52 a 59–60.

41 KRIEG. Der Oder–Donau–Kanal. In *Verkehrstechnische Woche*, 1939, H. 6, s. 61-67; STUMPF, B.: Neue Wasserstraßen im oberschlesischen Wirtschaftsraum. In: *Verkehrstechnische Woche*, 1940, Jg. 34, H. 1/2, S. 1-6.

vu (Adolf-Hitler-Kanal) měl průplav směřovat k Ostravě. Část průplavu v délce 6 km byla dokončena až v roce 1970 (k chemickému závodu Kedzierzyn, součást kanálu Laczany – Skawina). Za druhé světové války bylo u Vídně vyhloubeno koryto o délce 6 km a zaústění do Dunaje.

Vývoj v období 1945/1948 – 1989/současnost

Další etapa nastala po druhé světové válce. Prezidentem H. S. Trumanem navrhovaný spojenecký dohled nad vodními toky mezi Dunajem a Rýnem, tedy i Labem, Odrou i Kielským kanálem nenašel podporu u spojenců. Předsevzetí velmocí z Postupimi o novém uspořádání dopravních poměrů (protokol č. XVII o mezinárodních vnitřních vodních cestách a XVIII o vnitrozemské dopravě) se nenaplnil.[42] Nakonec na Rýnu byla v roce 1945 obnovena Centrální komise, ve které nyní zasedali zástupci USA, Francie, Belgie, Velké Británie, Nizozemska a Švýcarska, od 1950 SRN. (V roce 1993 opustila komisi Velká Británie.) Na Dunaji se zredukoval počet komisí jen na jednu (Bělehradská úmluva).

Na Labi nebyl formálně v roce 1945 obnoven předválečný stav. Od 12. října 1946 byla v platnosti britsko-sovětská smlouva o Labi a od 19. srpna 1947 britsko-československá plavební dohoda. Příloha D dohody mezi Československem a Bizonií z 30. září 1949 se věnovala labské dopravě. (Západo)německé čluny pluly pod britskou vlajkou (Inlad Water Transport). Tato situace netrvala dlouho. Nařízení ředitelství ČSPL z 24. května 1951 uvádělo, že pro dopravu bude využito zboží jen československého plavebního parku.[43]

Pravděpodobně skutečnost, že se na uvedených smlouvách podílely vítězné mocnosti, byla důvodem respektování labské cesty jako mezinárodní vodní tepny i v dalších letech. Absence právní úpravy nezměnila nic na praxí potvrzeném mezinárodním charakteru této vodní cesty.

Československo-východoněmecký protokol z roku 1957 potvrdil mezinárodní charakter Labe. Ze strany SRN byla mlčky zaručena svoboda plavby na Labi. Zatímco mezi Československem a NDR existovala reciprocita ve využívání Labské cesty, československé i východoněmecké lodě mohly plout do Hamburku, západoněmecké lodě nemohly na československý úsek Labe. Dopravní vztahy (včetně vnitrozemské plavby) mezi oběma německými státy upravovaly smlouvy o tranzitu (1971) a dopravě (1972). Výjimečně získávaly československé (i západoněmecké) lodě jednorázová krátkodobá povolení k plavbě na území druhého státu. Československo uzavřelo několik smluv s NDR ohledně Labe a námořní plavby: Dohodu o jednotném celním uzávěrovém řádu pro labské lodě z roku

[42] *Teherán – Jalta – Postupim. Zborník dokumentov*. Bratislava 1972, s. 396; JAKUBEC, Ivan: *Československo-německé dopravněpolitické vztahy v období studené války se zvláštním zřetelem na železnici a labskou plavbu (1945/1949-1989)*. Praha 2006, s. 59–62.

[43] *Internationale Transportzeitschrift* (Basel), 13, 1951, čís. 36, s. 5705.

1959, Smlouvu o obchodu, resp. námořní plavbě a využívání přístavů a přístavních zařízení z roku 1959 a Dohodu v oblasti vnitrozemské vodní dopravy z roku 1972.[44]

Bezesmluvní situaci na Labi vyřešila až československo-západoněmecká Dohoda o vnitrozemské vodní dopravě z 26. ledna 1988 (v platnosti od 4. května 1990, č. 330/1990 Sb.). Předběžné uplatnění této smlouvy bylo dohodnuto mezi oběma rezortními ministry dopravy od 20. května 1988. Československé lodě mohly plout do přístavů Berlín, Hamburk, Braunschweig, Brémy/Brake, Dortmund, Duisburg a do přístavů ležících na cestě do těchto přístavů. (předchozí verze smlouvy byla připravena k podpisu již 22. srpna 1968 v Praze, k čemuž ze zřejmých důvodů nedošlo).[45]

Brzy po druhé světové válce byla uzavřena československo-polská úmluva o zajištění hospodářské spolupráce ze 4. července 1947. Její příloha č. 6 představovala Dohodu dopravní. Dne 13. ledna 1956 byla podepsána československo-polská Dopravní dohoda.

Z mezinárodních aktivit po druhé světové válce v oblasti vodní a námořní dopravy lze uvést první konferenci OSN o námořním právu, která přijala ženevskou Úmluvu o volném moři ze dne 29. dubna 1958. Ta v čl. 3a zaručovala princip svobodného tranzitu přes oblast pobřežních států. Dne 8. července 1965 byla v New Yorku podepsána Úmluva o tranzitním obchodu vnitrozemských států. Reálný účinek této úmluvy na evropský tranzit byl malý. Helsinská konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (1975) požadovala v čl. 6 Závěrečného aktu přizpůsobení administrativních a technických ustanovení v oblasti dopravní bezpečnosti včetně vnitrozemské plavby. Konečně Úmluva OSN o námořním právu ze dne 10. prosince 1982 garantovala vnitrozemským státům přístup k moři.[46] V souvislosti se Směrnicemi EU přijala Česká republika zákon o námořní plavbě (č. 61/2000 s řadou novelizací, resp. nový zákon č. 81/2015).

Pásmo v Hamburku

O výměnu pozemků v Hamburku se Československo neúspěšně pokoušelo i po roce 1945, jako v roce 1953 o pronájem prostor (č. 9 a 189) na Dresdner Ufer. K nájemní smlouvě bylo uzavřeno pět dodatkových protokolů: z 2. března 1931, 13. května 1955, 20. srpna 1987, 9. srpna 1996 a 10. prosince 2008 a dohoda z 24. ledna 2000.

---

44 JAKUBEC, I.: *Československo-německé dopravněpolitické vztahy*, s. 166–169.

45 Tamtéž, s. 137–139.

46 LAGONI, Reiner: Der Hamburger Hafen und die internationalen Handelschiffahrt im Völkerrecht. In: *Archiv des Völkerrechts*, 26, 1988, H. 3/4, s. 353–354; RASCHED, Miriam: *Die Elbe im Völker- und Gemeinschaftsrecht. Schiffahrt und Gewässerschutz*. Münster 2003, s. 57–58.

V nedávné době projevený zájem Hamburku o uspořádání LOH v roce 2024 by znamenal ztížení revitalizace českého pásma. Otázka, co po roce 2028. Osobně se domnívám, že asi nebude nutné, neboť překlad se stejně dávno přes pásmo nerealizuje. Lze si však představit nějakou jinou formu pokračování nájmu.

Podniky

Válečné ztráty byly na vodních tocích vysoké (zaminování řek, nálety, boje). Jen na Labi byla jedna třetina zbylých člunů ČSPL nepoužitelných (25 potopeno plavidel, těžce poškozeno 17 plavidel, menší škody 131 plavidel). Po okupaci zbylo společnosti celkem 267 jednotek plavidel o tonáži 137 283 tuny.[47] V roce 1948 byly dopravní podniky znárodněny, včetně plaveb (národní podnik Československá plavba labská). Největšího rozmachu se ČSPLO dočkala v letech 1975 až 1985, kdy byla v souvislosti s rozhodnutím přepravovat po Labi uhlí pro chvaletickou elektrárnu upravena celá střední část Labe.

Za „zlatá" léta pro ČSPLO jsou označována osmdesátá léta 20. století. V 80. letech byla ČSPLO největším středoevropským rejdařstvím, které zaměstnávalo bezmála 4 000 lidí. Společnost vlastnila labské přístavy v Děčíně, Ústí nad Labem, Lovosicích, Mělníku, Praze a Kolíně a loděnici v Křešicích u Děčína.[48]

Po privatizaci firmy ČSPL vznikla akciová společnost (Československá plavba labská, a. s.), jejímiž největšími akcionáři se staly bankovní fondy. V této době už nevlastnila přístavy v Ústí nad Labem, Mělníce, Praze a Kolíně. Význam vodní cesty začal v 90. letech postupně upadat. ČSPL nejprve zrušila ztrátovou vnitrostátní dopravu, kterou nyní zajišťovaly malé firmy. Tři části firmy prodány jako celek a stále fungují – samotné rejdařství i s loděmi koupila firma Argo Bohemia, doky společnost České loděnice a přístavní část převzaly Česko-saské přístavy. Současná ČSPL, a. s. vlastní více než 70 plavidel a působí hlavně v západní Evropě.[49]

Po válce nemohla československá plavba na Odře samostatně provozovat činnost a musela být k 1. srpnu 1948 založena československo-polská společnost se sídlem ve Vratislavi. V roce 1952 docházení ke spojení ČPSL s ČSPO v ČPSLO. 1957 byl zrušen provoz na Odře, zachován jen Labe – Štětín. Polská Zegluga nabízela stále důrazněji své služby. Pokusy vrátit se na Odru se objevily v letech 1970-1989.[50]

---

47 ŠVARC, Sedmdesát pět let…, s. 51 a 71.

48 *Kdysi největší středoevropské říční rejdařství má dnes místo jen pro 70 lodí*. http://www.denik.cz/ustecky-kraj/kdysi-nejvetsi-stredoevropske-ricni-rejdarstvi-ma-dnes-misto-jen-pro-70-lodi-201.html (7. 6. 2017)

49 Tamtéž.

50 ŠVARC, *Sedmdesát pět let*, s. 85.

I po privatizaci ČSPL v roce 1992 byly plochy v Hamburku pronajaty ČSPL. V roce 2001 vznikl spor mezi Ministerstvem dopravy a ČSPL o budovy stojící v pásmu, zda jsou vlastnictvím státu nebo privatizované ČSPL. Situaci ještě zkomplikoval vyhlášený konkurz na majetek ČSPL. Dne 1. prosince 2008 Ministerstvo dopravy uzavřelo dohodu o narovnání se správcem konkurzní podstaty, na jejímž základě byla vyloučena z konkurzní podstaty práva k nemovitému majetku ČR v Hamburku. Do roku 2012 vykonávala správu v Hamburku ČSPL, a.s. V roce 2013 pronajal stát pásmo na osm let společnosti Eko Logistics s. r. o.[51] Hamburk zůstal nejdůležitějším námořním přístavem pro ČR (zejména pro západní část), dále Koper, Bremenhaven a Rotterdam.

O poklesu významu české vnitrozemské plavby svědčí několik údajů. Zatímco v roce 1995 činila přeprava zboží celkem 4 441 tisíc t, z toho vnitrostátní 2 771 (62 %), za deset let (2005) klesla o více než polovinu na 1 956 tisíc t, z toho vnitrostátní 685 tisíc t (35 %) a v roce 2016 úroveň přepravy dosáhla obdobné výše – 1 853 tisíc t, z toho vnitrostátní 684 tisíc t (37 %).[52]

Dunajsko-odersko-labský průplav

Myšlenka dunajsko-oderského průplavu došlo v posledních 150 letech výraznou proměnou, a to po stránce technické, vedení průplavu, jeho významu a charakteru. Pro vybudování průplavu byly přijaty dva zákony, uzavřena mezistátní smlouva (protokol) a vydána řada prohlášení na různých úrovních.

Zdánlivě se jednalo o hydrologické spojení dvou (tří) vodních toků v místě relativně nejméně vzdáleném. Zatímco v období do první světové války se jednalo o hospodářsko-politickou dimenzi s etnickým podtextem česko-německého vyrovnání v rámci jednoho státního celku, po první světové válce již o multilaterální úroveň (Německo, Československo a Rakousko) s vazbou na státy sdružených okolo Oderských plavebních akt se zahraničněobchodním akcentem; v období po Mnichovu to byla již oblast s výrazně zahraničněpolitickou dimenzí a instrumentací dopravní politiky Německem vůči Česko-Slovensku, po okupaci již jen o vnitrostátní úroveň v rámci Velkoněmecké říše a prostředkem germanizace prostoru českých zemí. Po obnovení Československa dostala výstavba dunajsko-oderského průplavu kromě hospodářské a zahraničněobchodní dimenzi ještě dimenzi politickou v rámci Východního bloku. Konečně po vstupu České republiky a Polska do Evropské unie se tato výstavba stala „vnitroevropským" projektem (severojižního multikoridoru) a může být realizována, pokud se prokáže hospodářská návratnost projektu či některé jeho části (splavnost Odry do přístavu v bohumínsko-ostravském prostoru).

---

[51] HORÁZNÁ, Eliška: *Dopady hospodářské krize na přístav Hamburk s vazbou na Českou republiku*. FP VŠE, Praha 2014.

[52] Data Českého statistického úřadu: *https://www.czso.cz/csu/czso/nakladni_doprava_casove_rady* (7. 6. 2017).

Podle říšského zákona č. 66/1901 mělo být vybudováno pro čluny 600 t celkem 1590 km za 842 mil. K, z toho Dunaj-Odra (288 km) 140 mil. K, Dunaj-Odra-Pardubice (188 km) 1829 mil. K. Dunaj-Odra celkem 24 komor a 5 zdvihadlových zařízení, 1938 27 komor (1 000 t) za 500 mil. RM.[53]

Dne 27. března 1931 byly přijaty dva důležité zákony. Zákon č. 49/1931 Sb. z. a n. se týkal státního fondu pro vodohospodářské meliorace. Zákonem č. 50/1931 byly na deset let zajištěny finanční prostředky jen na vypracování projektů odersko-dunajského a labsko-dunajského průplavu. Odhady na výstavbu dunajsko-odersko-labského průplavu se pohybovaly okolo 2–3 mld. Kč, resp. 350 mil. RM za 302 km (70 mil. RM trať Kozlí - Bohumín, 210 mil. RM Bohumín - Děvín a 70 mil. RM rakouský průplav Břeclav - Vídeň). Stavba měla trvat desetiletí, totiž 25-30 let.[54] Periodicky se objevovaly rezoluce různých spolků a korporací na urychlené budování průplavu. V přímé souvislosti s dunajsko-oderským průplavem byl v letech 1934 - 1937 vybudován jez u Koblova na Odře. Vlivem důlních poklesů byl jez zrušen.[55] Realizace průplavu se začala naplňovat za války (Horní Slezsko, Vídeň). Poté práce ustaly. Myšlenka průplavu se však neustále vracela.

Po roce 1948 byly přípravné práce na průplavu „přechodně“ zastaveny. V roce 1966 přijaté vládní usnesení č. 222 zahájilo práci na vypracování generálního řešení průplavu. Na toto usnesení navázala studie „Průplavní spojení Dunaj – Odra – Labe, Generální řešení 1968. Maximálně se využívaly přirozené toky a koryta. Vládní usnesení č. 169/1971 ukládalo povinnost chránit trasu průplavu před investiční činností. Evropská hospodářská komise OSN pověřila Československo, aby vyhodnotilo projekt průplavu. Vznikla tak ekonomická studie propojení Dunaje s Odrou (Labem) jako TRANS/SC.3/105 z 10. dubna 1981, inovován jako TRANS/SC.3/R.160 ze dne 7. září 1993. Usnesení vlády ČR ze dne 11. prosince 1996 č. 635 k financování programu podpory rozvoje vodní dopravy v ČR do roku 2005 počítá se zahájením jednání zúčastněných stran. Zákony č. 114/1995 Sb. a č. 118/2004 Sb. nepočítají s dunajsko-odersko-labským průplavem.

Ve smyslu Evropské dohody o hlavních vnitrozemských vodních cestách mezinárodního významu (AGN) (z 19. ledna 1996, podpis ČR 23. června 1997), kte-

---

[53] *Wassestrassen in Oesterreich*, mapa, Archiv Sdružení Dunaj-Odra-Labe Praha; SMRČEK, Antonín: Nástin historie vodní cesty Dunaj-Odra-Labe v souvislosti s úpravou řeky Moravy. In *Plavební cesty Dunaj-Odra-Labe I*, 1940, s. 30.

[54] Politisches Archiv – Auβen AMt Berlin (PA-AA), R 89907, Bd. 1, Abschrift čj. S 12/33, Aufzeichnung über Ressortbesprechung im Auswärtigen Amt betr. Einleitung von Verhandlungen mit der Tschechoslowakei über den Donau-Oder-Kanal am 27. Januar 1933; SCHOEFL K.: Binnenschiffahrt und Wasserstraßen in der Tschechoslowakei. In: *Gegenwartsfragen der mitteleuropäischen Binnenschiffahrt*. Verhandlungen des 1. Mitteleuropäischen Binnenschiffahrtstages Stuttgart 15.-17. Mai 1930. Bd. 1. Berlin 1930, S. 109;

[55] Srv. např. rezoluci několika vodohospodářských svazů a spolků adresovanou Národnímu shromáždění, vládě, ministerstvům atd. z 18. 12. 1937 o užitečnosti výstavby dunajsko-oderského průplavu. AMZV, IV. sekce, kart. 170, sl. 3. Doprava vodní. Průplavy cizí 1934–38.

rá i pro ČR vstoupila v platnost 26. července 1999, obsahuje mezinárodní spojení Odra – Dunaj E30 (E 20 Labe – Dunaj).

Situace na Odře se poněkud zkomplikovala. Němci vyřadili hraniční Odru z vodních cest pro dopravu zboží a zařadili mezi „ostatní vodní cesty", určených spíše jen pro rekreaci. V Polsku vzniklo nové ministerstvo námořního hospodářství a vnitrozemské plavby. Poláci předpokládají do roku 2030 modernizaci 20 komor na Odře, 6 komor na Hlivickém kanálu a možnou výstavbu Slezského kanálu (Odra – horní Visla).[56]

Dne 19. října 2016 se konala mezinárodní konference ve Varšavě Koridory hlavní sítě TEN-T. V jejím rámci se sešel polský ministr Marek Gróbarczyk s ministrem Danem Ťokem. Úmyslem bylo zařadit Odru a Vislu do TEN-T v rámci revize transevropských koridorů v roce 2023 a realizovat přistoupení Polska k Dohodě AGN.[57] Na počátku letošního roku, 31. ledna 2017, podepsali ministři ČR, Polska a Slovenska podepsali ve Varšavě memorandum o přípravě vodního koridoru Dunaj-Odra-Labe.[58] V současné době se uvažuje o oderské vodní cestě v úseku Kedzierzyn – Koźle – Ostrava, Mošnov (na čes. území 40 km, Bohumín/Chalupki, Přívoz, Svinov, Výškovice, Proskovice, Petřvald.[59]

Závěr

Vnitrozemská plavba bezesporu patří do dopravního mixu. V minulosti hrála podstatně větší roli (součást hospodářské a dopravní nezávislosti ČSR: zmezinárodnění toků, repartice, pásma, dopravní sazby, pojištění). Řeky lze chápat jako spojení s námořními přístavy. V současné době vnitrozemská plavba není tak významná, jako byla v minulosti. Souvisí to s diverzifikací v dopravě, změnou priorit i zátěžových směrů nejen v rámci EU, ale i mimo EU i s tím, do jaké míry EU bude podporovat vnitrozemskou plavbu ve střední a jihovýchodní Evropě (v rámci EU). V současné době čeká vnitrozemská plavba na své „znovuobjevení" a „znovuvzkříšení", neboť skrývá v sobě velký potenciál. Nebude to levné, bude nutné obnovit zanesenou a za poslední léta jen sporadicky využívanou labskou vodní cestu, dále dobudovat chybějící vodní díla za dodržení přísných ekologických podmínek a konečně obnovit provoz v plném rozsahu. Labe není jen česká či německá, ale také evropská či unijní tepna, a takto by k ní měly přistupovat příslušné národní i unijní instituce. V případě vltavské vodní cesty lze jen uvažovat o prodloužení rekreační plavby. Přestavba pro skutečnou plavbu

[56] ALSTER, Jiří: Budoucnost pro Odru. In *Vodní cesty a plavba*, 2016, čís. 4, s. 15–18.

[57] Ministr dopravy Dan Ťok. Jednal o spolupráci v oblasti vodní dopravy ve Varšavě. In: *Vodní cesty a plavba*, 2016, čís. 4, s. 12.

[58] Ministři ČR, Polska a Slovenska podepsali ve Varšavě memorandum o přípravě vodního koridoru Dunaj-Odra-Labe. In: *Vodní cesty a plavba*, 2017, čís. 1, s. 6–7.

[59] Oderské fórum 2016. In: *Vodní cesty a plavba*, 2016, č. 3, s. 19–21.

je z ekonomického hlediska nepředstavitelná. Otázkou zůstává avizovaná revize hlavních multimodálních koridorů v EU 2023 a významu Vltavy, Labe, Odry pro EU.

Výstavba D-O-L je z technického hlediska možná, ovšem velmi nákladná z hlediska stavby a diskutabilní z hlediska ekonomiky provozu (co, kdo, kam) vzhledem k železničním koridorům a dálniční síti. Jisté opodstatnění lze vidět a) ve splavnění Odry do Bohumína (Petřvald) či jiné lokality na severní Moravě, b) případě splavnit část dolní Moravy tak, aby ČR měla přímé napojení na Dunaj a tedy i na evropskou vodní síť, a c) dobudování stupňů Děčín a Přelouč II, aby se prodloužila plavební cesta alespoň do Pardubic.

Development of inland navigation in the context of political changes in the 20th century. Elbe and Oder

IVAN JAKUBEC

International legislation applicable to the Elbe and Oder navigation in the post-1918 period has been outlined and international commissions, shipping companies and technical parameters have been listed. In the said period, Czechoslovak exports through European seaports expanded. Despite losses as a result of World War II, the post-war period experienced gradual recovery. In 1975-1985, the Czechoslovak Elbe-Oder Shipping Line (Československá plavba labsko-oderská) was thriving. The significance of the Czech harbour within Hamburg, as well as that of the plan of Danube-Oder (-Elbe) Canal, grew.

ČESKO-SLOVENSKÉ VZŤAHY V ORGANIZOVANOM MOTORIZME NA SLOVENSKU V MEDZIVOJNOVOM OBDOBÍ

MIKULÁŠ JANČURA

V medzivojnovom období sa automobilizmus začal profilovať ako mnohovrstevný hospodársky a kultúrny fenomén. Na tomto základe rozvinuli aj v Československej republike svoju činnosť rôzne motoristické organizácie, ktoré automobilizmus pestovali ako prestížnu voľnočasovú aktivitu, ale zároveň riešili aj otázky spojené s možnosťami a limitmi širšej motorizácie v krajine. Scénu organizovaného motorizmu na Slovensku intenzívne ovplyvňovali české motoristické spolky s hlbšie zakorenenou tradíciou a bohatšími skúsenosťami, pričom pozíciu lídra na celoštátnej úrovni zastával pražský *Autoklub Republiky československé*. Jeho praktické fungovanie a politika boli však často zdrojom napätia vo vzťahoch so slovenskými, ale aj českými mimopražskými klubmi. Toto napätie bolo často sprevádzané problémami na individuálnej úrovni jednotlivých organizácií, čo v konečnom dôsledku zastieralo a prevyšovalo prvotne zdieľaný pocit vzrušenia z rýchlosti a vlastníctva moderných, atraktívnych strojov.

Kľúčovými otázkami sledovanými v príspevku sú preto povaha a dôvody politiky vedenej Autoklubom Republiky československé a reakcie vyvolané touto politikou zo strany motoristických organizácií v Čechách a na Slovensku. Cieľom štúdie je na tomto príklade analyzovať charakter vzájomných vzťahov medzi českými a slovenskými motoristickými organizáciami v danom kontexte. Prezentované poznatky rozširujú publikovaný základný výskum a nastolenie problematiky vzťahov v organizovanom motorizme na Slovensku v sledovanom období.[1]

Motoristické spolky

Myšlienka motoristov spolčovať sa a zakladať rôzne organizácie je rovnako stará ako motorizmus sám. Na konci 19. storočia ju vo všeobecnosti iniciovalo vlastníctvo a používanie motorových vozidiel, spravidla osobných automobilov a motocyklov, ako technických noviniek. Tým ich majitelia deklarovali prijatie moderných vkusových noriem, aktívny životný štýl, ale aj príslušnosť k vyššie-

[1] JANČURA, Mikuláš: Združenia organizovaného motorizmu v Bratislave a Košiciach v medzivojnovom období: Formálne pôsobenie a vzájomné vzťahy. In: HRADECKÝ, Tomáš – HORÁK, Pavel – BOŠTÍK, Pavel a kol.: *České, slovenské a československé dějiny 20. století.* Ústí nad Orlicí 2014, s. 507 – 515.

mu sociálnemu statusu. Nezanedbateľnou bola tiež jednoduchá radosť z jazdy, nezávislého pohybu, rýchlosti a z ovládania moderných strojov.

Trend zakladať združenia organizovaného motorizmu sa prejavil prakticky súbežne v krajinách západnej Európy a na území rakúsko-uhorskej monarchie. V českých krajinách bola táto zakladateľská činnosť ovplyvnená viac nemeckými klubmi a tiež činnosťou viedenského *Österreichischer Automobilclubu*, založeného v roku 1898. V českých krajinách vzniklo následne niekoľko motoristických združení, z ktorých väčšina pôsobila aj počas existencie medzivojnovej ČSR. Z najznámejších možno spomenúť napr. *Český klub automobilistů* (1904), *Nordböhmischer Automobilklub* (1905), *Nordwestböhmischer Automobil-Club* (1906), *Mährisch-Schlesischer Automobil-Club* (1906), *Západočeský autoklub v Plzni* (1908), *Automobilklub für Mittelböhmen* (1909), *Automobilklub zu Gablonz a. N.* (1913), *Egerländer Automobil-Club* (1913) alebo *Nordböhmischer Kraftfahrerbund* (1913).[2] Na územie Slovenska sprostredkoval tento trend hlavne budapeštiansky *Magyar királyi Automobil Club*, za ktorého založením v roku 1900 stál okrem iných aj gróf Gejza Andrássy.[3] Intenzívnejšie boli však auto-moto kluby na Slovensku zakladané až po roku 1918. Medzi najstaršie patrili *Klub slovenských automobilistov* (1920) a *Slovenský motorklub* (1925), založené v Bratislave. V druhej polovici dvadsiatych rokov sa táto snaha prejavila aj na východe Slovenska a v roku 1927 vznikol *Autoklub Košice*. V prvej polovici tridsiatych rokov je doložené pôsobenie autoklubov v Žiline a Banskej Bystrici.

Je potrebné uviesť, že jednotlivé kluby vznikali v odlišných podmienkach, resp. v rozdielnych vývojových fázach nástupu a rozvoja motorizmu v krajine, čo do značnej miery ovplyvnilo počiatok a rozvíjanie ich činnosti. V čase, keď z iniciatívy bratislavských podnikateľských kruhov vznikol *Klub slovenských automobilistov*, sa tým podľa jeho podpredsedu prof. MUDr. Karola Kocha „dokumentoval náhly vzostup priemyselného, obchodného i športového Slovenska a ušľachtilá tendencia založiť silnú a vlivuplnú korporáciu, ktorá by podporovala svojou autoritou denne vzrastajúcu motorovú dopravu a neopomenula sa zastať všetkých jej požiadaviek“.[4]

Realita bola však odlišná. Vozový park republiky bol značne ochudobnený dôsledkami prvej svetovej vojny a vojenským zásahom proti maďarskej Červenej armáde. Na trhu bol navyše absolútny nedostatok pohonných látok, pneumatík a iných náhradných dielov, čo sa premietlo v zákonnom zákaze voľného predaja benzínu, platnom do januára 1921, a v celoplošnom povoľovacom režime

---

2 TODT, Robert: *Almanach československého autoprůmyslu a zpřízněných odvětví.* Praha 1926, s. 16; RUDIK, Milan: Automobilklub für Mittelböhmen, aristokrat mezi autokluby. In: HOŘEJŠ, Miloš – KŘÍŽEK, Jiří a kol.: *Automobilismus a šlechta v českých zemích 1894 – 1945*. Praha 2012, s. 215.

3 HOŘEJŠ, Miloš: *Zámek s vůní benzínu. Automobily a šlechta v českých zemích do roku 1945*. Praha 2015, s. 133.

4 *Autojournal, oficielný orgán Klubu slovenských automobilistov*, 8 (1933), č. 4, s. 5.

na súkromné jazdy automobilmi, platnom do marca toho istého roku.[5] Motorizácia v krajine bola brzdená taktiež problémami automobiliek v súvislosti s ich prechodom na mierovú výrobu, s jej neracionalizovaným charakterom, ako aj s hospodárskou a colnou politikou štátu, spojenou s vytváraním domáceho hospodársko-ekonomického zázemia. Ako nemenej dôležité faktory pôsobili problematické začleňovanie motorových vozidiel do utvárajúceho sa legislatívneho rámca v dôsledku neutrálneho postoja štátnej politiky, slabá cestná infraštruktúra a len pozvoľný rozvoj štruktúry služieb pre motoristov. Tieto procesy mali za následok extrémne vysoké nadobúdacie ceny osobných automobilov a tiež vysoké prevádzkové náklady, z čoho vyplýval výsostne elitný charakter ich vlastníctva a taktiež elitný charakter motoristických spolkov. V prípade raných začiatkov *Klubu slovenských automobilistov* išlo teda viac o demonštráciu prestíže, záujmu o motorizmus ako moderného fenoménu a entuziazmu z vlastníctva moderných, atraktívnych a luxusných strojov.

V priebehu dvadsiatych a na prelome dvadsiatych a tridsiatych rokov sa v súvislosti s rôznymi technickými, hospodárskymi a legislatívnymi procesmi[6] stali automobily a motocykle dostupnejšie, čo sa neodrazilo len v štatistikách,[7] ale aj v zakladaní a rozvoji združovania organizovaného motorizmu a v pomerne dyna-

---

5 KRÁLÍK, Jan: *Století motorismu, automobil v Českých zemích*. Brno 2001, s. 53.

6 Možno spomenúť napr. zmiernenie colných prirážok na dovoz rôznych technických komponentov, ako aj kompletných automobilov a motocyklov, zrušenie dane z prepychu, prechod na maloséríovú racionalizovanú výrobu a z toho vyplývajúce zníženie nadobúdacích cien. Len v prípade cien išlo oproti prvej polovici dvadsiatych rokov o zníženie v priemere takmer až o 50 %. Napr. osobný automobil *Praga Alfa*, ktorý sa zdvihovým objemom radil skôr medzi „ľudové vozidlá“, sa po svojom uvedení na trh v roku 1923 predával v základnej výbave za 49 000 Kč. *Laurin & Klement typ 100* sa predával za 75 000 Kč a najlacnejším osobným automobilom na trhu bola *Tatra 11*, ktorej cena bola 39 600 Kč v základnej výbave a 43 400 Kč v luxusnejšom prevedení. KUBA, Adolf: *Atlas našich automobilů 2*. Praha 1988, s. 65, 75; KEMPNÁ-VAVREČKA, Lucie: *Škodovky do celého světa. Export automobilů L&K a Škoda v letech 1905 – 1991*. Praha 2013, s. 16. Na prelome dvadsiatych a tridsiatych rokov cena *Škody 420* vo verzii dvojsedadlového kabrioletu nepresiahla 19 000 Kč. Najlacnejším automobilom na trhu sa v prvej polovici tridsiatych rokov stal športový kabriolet *Aero 662* s cenou 16 600 Kč. KUBA, Adolf – SPREMO, Milan: *Atlas našich automobilů 3*. Praha 1989, s. 14; ELSNER, František Alexander: *Aero. Malý vůz pro velké cesty!* Praha 1933.

7 K rokom 1922 – 1923 bolo na Slovensku evidovaných spolu 621 motorových vozidiel, z ktorých 548 vlastnili súkromné osoby. Z celkového počtu motorových vozidiel na Slovensku bolo osobných automobilov evidovaných len 334. *Statistická příručka Republiky československé 2*. Praha 1925, s. 311. Podľa *Almanachu československého autoprůmyslu* bolo k roku 1925 na Slovensku v súkromnom vlastníctve evidovaných 603 osobných automobilov a do roku 1926 tento počet vzrástol na 801. TODT, Robert: *Almanach československého autoprůmyslu...* Praha 1926, s. 92. Ešte dynamickejší nárast evidujeme za ďalšie, len dvojročné obdobie. Podľa policajného riaditeľstva v Bratislave bolo k roku 1928 na Slovensku evidovaných 2 141 osobných automobilov. *Sport und Auto. Autojournal. Oficielný orgán Klubu slovenských automobilistov*, 3 (1928), č. 2, s. 12. Vychádzajúc z údajov k rokom 1922 – 1923 a končiac rokom 1926, ide v prípade Slovenska o viac ako 2,3-násobný nárast v evidovaných osobných automobiloch.

mickom náraste ich členských radov. Už sme uviedli vznik motoristického klubu v Bratislave, ale aj v Košiciach či v Žiline a Banskej Bystrici. Tieto kluby za pomerne krátky čas začali v menších mestách zakladať svoje pobočky a netreba zabudnúť ani na prienik českých klubov na Slovensko, čomu bude venovaná osobitná pozornosť v ďalšej časti tohto textu. Na margo členstva možno povedať, že napr. *Slovenský motorklub* evidoval k roku 1927 približne 100 členov, k roku 1929 už 600 a k roku 1931 to bolo necelých 1000 členov.[8] Na rozdiel od *Klubu slovenských automobilistov* prijímal *Slovenský motorklub* do svojich členských radov aj motocyklistov a majiteľov zo stredných vrstiev, čo dokazuje snahu viesť viac praktickejšiu politiku, namierenú k širším kruhom motoristov. Podporuje to aj výška členského poplatku, ktorá bola stanovená na 200 Kč ročne pre automobilistu a 100 Kč pre motocyklistu.[9] Na porovnanie možno uviesť, že členský poplatok v *Klube slovenských automobilistov* zahŕňal okrem pravidelnej ročnej platby vo výške 500 Kč aj 100 Kč jednorazové zápisné.[10] *Autoklub Košice* evidoval rok po svojom založení základňu v počte 180 členov.[11] Do roku 1934 vzrástol počet takmer dvojnásobne.[12] Vnútorne sa delil na automobilovú a motocyklovú sekciu a uvedené počty platia pre automobilistov. Vzhľadom na lepšiu dostupnosť motocyklov predpokladáme, že počet členov motosekcie mohol byť aj dvojnásobný. Členský poplatok bol stanovený na konštantných 250 Kč ročne pre aktívnych členov, pričom jednorazové zápisné bolo 100 Kč.[13]

Na tomto mieste je však potrebné položiť si otázku: Čo bolo náplňou činnosti týchto združení? Motorizmus pestovali viac-menej ako šport, resp. prestížnu voľnočasovú aktivitu. Navonok ho však prezentovali ako moderný technický, hospodársky a spoločenský element, v zmysle moderného spôsobu cestovania a priestorovej mobility. Na tomto základe rozvíjali spoločenské povedomie o motorizme a prostredníctvom dosahu niektorých členov na politické kruhy sa snažili riešiť a ovplyvňovať otázky spojené s možnosťami a limitmi širšej motorizácie v krajine, čím sa snažili o „ochranu" motoristov. Dovnútra poskytovali svojim členom rôzne zľavy, ako napr. na náhradné diely, servis, parkovanie či nákup pohonných látok. Výnimkou však nebola ani poradenská činnosť a výpomoc napr. pri poistení a registrácii automobilu či motocykla alebo pri vybavovaní cestovných dokumentov. Uvedená činnosť dokladá zároveň aj odklon od

---

8 SZABÓ, Ivan: *Zabudnuté volanty. Zaujímavosti o počiatkoch motorizmu u nás.* Ružomberok 2002, s. 46; *Slovenský motorsport,* 1 (1931), č. 1, s. 1.

9 Slovenský národný archív (ďalej SNA), f. Policajné riaditeľstvo (ďalej PR), kr. 122, i. č. 122/42.

10 HROMUĽÁKOVÁ, Katarína: *Automobil ako prameň k výskumu šľachty na území dnešného východného Slovenska* (príspevok prednesený na konferencii Pamiatky a genealógia, Bratislava 11. – 12. 10. 2016, zadaný do tlače a dosiaľ nepublikovaný).

11 Archív mesta Košice (ďalej AMK), f. Magistrát mesta Košice 1923 – 1938 (ďalej MMK 1923 – 1938), kr. 100, Autoclub Košice.

12 *Vestník Autoclubu Košice*, 2 (1934), č. 2, s. 8.

13 AMK, f. MMK 1923 – 1938, k. 100, Autoclub Košice; AMK, f. Národný výbor mesta Košice 1945 – 1948 (ďalej NVMK 1945 – 1948), kr. 206, č. spisu: 2175/II/1936, Členské príspevky.

rýdzo demonštratívneho charakteru k starostlivosti o praktické stránky života motoristov.

Hoci po formálnej stránke jednotlivé kluby vystupovali, resp. deklarovali sa ako inštitucionálne „základne" motorizmu, zaväzovali sa obhajovať záujmy motoristov a rozvíjať motorizmus v krajine, ich vzájomné vzťahy neboli vždy ideálne.[14] Až do prelomu dvadsiatych a tridsiatych rokov boli neutrálne, až vlažné. Kluby pracovali relatívne izolovane, uzavreto a bez väčšieho dôrazu na spoluprácu, pričom ich komunikácia bola v prvých rokoch obmedzená na vzájomné kritizovanie sa na stránkach motoristickej tlače. Ich vzťahy boli pretkané konkurenčným bojom, snahou zvýrazniť individuálnu klubovú prestíž, ako aj bojom o členov a z toho vyplývajúce finančné zisky.[15] Tento stav však nebol stály ani trvalý. Výrazne závisel od hospodárskej a politickej situácie v krajine a v neposlednom rade ho ovplyvňovalo aj dianie v západnej časti krajiny, ako aj prítomnosť českých motoristických spolkov na Slovensku.

Autoklub Republiky československé ako líder, autorita, partner a sok

Situáciu v organizovanom motorizme na Slovensku, s osobitným zreteľom na medziklubové vzťahy, výrazne ovplyvňovali aj české združenia. Najvýraznejšími českými klubmi s priamym pôsobením na Slovensku boli *Autoklub Republiky československé* a *Liga československých motoristů*, ktoré tu začali expandovať na prelome dvadsiatych a tridsiatych rokov. Oba kluby ovplyvňovali dianie na Slovensku jednak priamo pomocou sekretariátu *Autoklubu Republiky československé,* založeného v roku 1929 v Bratislave,[16] ako aj pomocou rôznych pracovných skupín *Ligy československých motoristů*, ktoré začali na Slovensku pôsobiť od roku 1930.[17]

Ako líder sa prejavoval *Autoklub Republiky československé*, ktorého politika výrazne formovala tvár organizovaného motorizmu na celoštátnej úrovni prakticky už od samého vzniku ČSR. Ešte pod bývalým názvom *Klub českých automobilistů* vyvíjal cez ministerstvo verejných prác značný tlak, aby bol v medzinárodných štruktúrach uznaný za oficiálneho zástupcu motoristov v krajine s právom vydávania vodičských oprávnení a cestovných dokumentov, tzv. triptykov a karnetov. Súbežne apeloval na to, aby bol prijatý do Medzinárodnej asociácie autoklubov AIACR, čo sa podarilo v júli 1920.[18] Koncom roka 1923 združoval *Autoklub Republiky československé* 940 členov z celkového počtu 2 582 osôb

[14] SNA, f. PR, kr. 122, i. č. 122/161; AMK, f. MMK 1923 – 1938, kr. 100, sign. 10461/1928.
[15] JANČURA, c. d., s. 512.
[16] SNA, f. PR, kr. 132, i. č. 132/195, Zriaďovacia listina sekretariátu AKRČS v Bratislave.
[17] V Nitre v januári 1930. *Auto – Moto – Zpravodaj*, 8 (1930), č. 5; V Bratislave v marci 1931. Nová skupina Ligy. *Auto – Moto – Zpravodaj*, 9 (1931), č. 12.
[18] AIACR – *Association Internationale des Automobile Clubs Reconnus.*

činných osôb v rôznych motoristických organizáciách v krajine.[19] Expanziu klubu už v prvej polovici dvadsiatych rokov potvrdzovala aj organizácia početných motoristických podujatí s celoštátnym, ale aj európskym významom. Oprávnene možno povedať, že sa v druhej polovici dvadsiatych rokov klub stal najvýraznejším hráčom na poli organizovaného motorizmu v Československu. Táto snaha bola dovŕšená vznikom *Kartelu Autoklubu Republiky československé a klubov združených* na jeseň 1926. „Kartel" vznikol ako inštitúcia združujúca menšie motoristické organizácie s cieľom nastolenia „pevného poriadku vo vzťahoch medzi československými autoklubmi".[20] Išlo teda o snahu unifikovať pravidlá v súlade s myšlienkou napojenia sa na zahraničné štruktúry organizovaného motorizmu, eliminovať roztrieštenosť aktivít menších organizácií a vytvoriť jednotnú organizačno-komunikačnú bázu pre organizovaný motorizmus v Československu. Vízia sa začala napĺňať a do roku 1930 združoval „Kartel" 32 autoklubov so 16 099 členmi, ktorého súčasťou boli aj motoristické združenia zo Slovenska.[21] Na čele „Kartelu" stálo vedenie *Autoklubu Republiky československé*, ktoré bolo oprávnené riadiť prakticky celú agendu vo veciach organizovaného motorizmu v krajine. Schvaľovalo vydávanie cestovných dokumentov a vystavovalo športové jazdné licencie. Okrem toho jeho osobitne zriadená športová komisia schvaľovala, prípadne zamietala propozície a trate každého motoristického podujatia zorganizovaného niektorým z členských klubov.

Vďaka členstvu vo viacerých medzinárodných motoristických organizáciách a povereniu vlády sa vedenie *Kartelu Autoklubu Republiky československé a klubov združených* stalo právoplatným a oficiálnym zástupcom organizovaného motorizmu nielen v rámci ČSR, ale aj pri zahraničnej reprezentácii. Tým čiastočne naplnil svoje ciele a stal sa tak významnou platformou pre aktivity, ako aj pre komunikáciu a nadviazanie užšej spolupráce medzi jednotlivými organizáciami. Osobitne pre medziklubové vzťahy na Slovensku sa tento krok aspoň po formálnej stránke ukázal ako účinný.

Vo vnútri „Kartelu" však bola situácia problematická. Vedenie vystupovalo ako monopol a praktizovalo pomerne silnú centralistickú a autoritársku politiku, čím ostatné členské kluby stavalo do pozície štatistov či „poslušných žiakov" s nie príliš vysokými právomocami. To sa napokon stalo aj osobitným zdrojom napätia a nespokojnosti medzi ostatnými, spravidla mimopražskými a osobitne slovenskými členskými organizáciami. Podľa Jana Králíka však treba zohľadniť, že po vzniku republiky *Klub českých automobilistů* nepristúpil k radikálnemu zakladaniu vlastných regionálnych pobočiek, ale v súlade s demokratickými princípmi podporoval vznik samostatných klubov.[22] Z tohto pohľadu sa nespokojnosť menších organizácií s vedením „Kartelu" javí ako „rebélia" či „marenie" prag-

[19] KRÁLÍK, Jan: *100 let klubového života 1904 – 2004*. Brno 2004, s. 11.
[20] Tamže, s. 12.
[21] Tamže, s. 16.
[22] Tamže.

matickej a funkčnej myšlienky vytvoriť jednotne fungujúcu organizáciu s unifikovanými pravidlami, ktorá je navyše organizačne a technicky kompatibilná so zahraničnými štruktúrami organizovaného motorizmu. Je však potrebné si položiť otázky, či v raných začiatkoch mal *Klub českých automobilistů* na tento krok reálne technické predpoklady. Taktiež ktoré z fungujúcich združení malo reálne predpoklady na to, aby zvládlo „demokratickejším" spôsobom viesť „Kartel" a zároveň nestratiť so zreteľa vyššie načrtnutý cieľ, ktorý zo strany členských klubov vyžadoval značnú dávku disciplíny?

Klub českých automobilistů podporoval vznik samostatných klubov, pretože v prvých rokoch s najvyššou pravdepodobnosťou nebol z technického a finančného hľadiska schopný zakladať a spravovať svoje regionálne pobočky, a tým prevziať kontrolu nad organizovaným motorizmom v krajine. Taktiež treba brať zreteľ na pomerne vysoké zastúpenie nemeckých motoristických klubov v českých krajinách. K roku 1923 ich bolo v ČSR evidovaných šesť s úhrnným počtom 1 203 členov, čo nebolo zanedbateľné číslo.[23] Napriek tomu, že ich činnosť po roku 1918 výrazne oslabla, mali svoje ambície.[24] Pre neskoršie obdobie tiež platí, že žiadne z členských združení zoskupených v „Karteli" nedisponovalo reálnymi predpokladmi na jeho výlučné vedenie. Vzhľadom na vyhlásenia, stanovy a programy jednotlivých klubov je vysoko pravdepodobné, že im koncepcia nastolená vedením „Kartelu" nebola cudzia. Najväčší problém však videli vo svojom nízkom, resp. žiadnom podiele na vedení „Kartelu", v nízkej miere komunikácie vedenia s nimi a v absencii orgánu, ktorý by za nich tlmočil vedeniu ich požiadavky. Členské kluby tak v tomto svetle nežiadali prevziať vedenie „Kartelu", ale rovnomerne sa na ňom podieľať, čo vedenie Autoklubu Republiky československé výrazne podcenilo. Tieto fakty relativizujú aj samotnú funkčnosť „Kartelu".

Vnútorná kríza sa prejavila už v roku 1929, keď si *Východočeský automobilový klub* v Hradci Králové s podporou iných menších klubov vrátane *Klubu slovenských automobilistov* vyžiadal úpravu kartelovej zmluvy.[25] Výsledky rokovaní však nepriniesli žiadaný konsenzus a situácia sa vyhrotila natoľko, že mimopražské kluby začali uvažovať o založení novej motoristickej organizácie, ktorá mala voči „Kartelu" slúžiť ako jeho „demokratickejšia" protiváha. Konkrétna predstava o novej organizácii s názvom *Československý automobilový zväz* bola mimopražskými klubmi ustanovená koncom novembra 1931 na rokovaniach v Brne a vedeniu „Kartelu" bola predostretá v rovnakom období na stretnutí

---

23 *Auto-Moto-Zpravodaj*, 1 (1923), č. 6, s. 2.

24 Podľa Milana Rudika bol pre nemecké kluby kľúčový proces hľadania identity v zmenených štátoprávnych podmienkach. Rovnako ako sa v danom období konštituovala nemecká politika v českých krajinách, konštituoval sa i spolkový život. Preto nebolo výnimočné, ak kluby nevyvíjali takmer žiadnu aktivitu. RUDIK, Milan: Automobilklub für Mittelböhmen, aristokrat mezi autokluby. In: HOŘEJŠ, Miloš – KŘÍŽEK, Jiří a kol.: *Automobilismus a šlechta v českých zemích 1894 – 1945*. Praha 2012, s. 220.

25 K schôdzi kartelu Autoklubu RČS. *Sport und Auto, Autojournal*, 4 (1929), č. 10, s. 5.

v Prahe. Podľa Jana Králíka mali na destabilizácii „Kartelu" značný podiel vyššie spomenuté nemecké kluby pôsobiace v českých krajinách,[26] ale je potrebné upozorniť, že aktívnymi účastníkmi brnianskych rokovaní boli aj vybrané kluby zo Slovenska, ktoré azda okrem *Klubu slovenských automobilistov* neboli výrazne orientované na česko-nemecké, resp. nemecké prostredie.[27] Slovenské kluby vznášali námietky proti spôsobu vedenia „Kartelu" rovnako ako členovia klubov z českých krajín. Podľa zástupcov *Slovenského motorklubu* „dosavádne skúsenosti presvedčili každého, kto sa díva na činnosť klubov z hľadiska celoštátneho a potrieb všetkých motoristov, že je nutné, aby práca klubov bola v budúcnosti podložená určitým programom a riadená vo veciach spoločnej činnosti riadne vybudovaným ústredím. Bude to znamenať (...) úsporu práce a výdavkov."[28]

Rovnakým spôsobom komentoval situáciu aj Klub slovenských automobilistov: „Doteraz bol československý motorizmus organizovaný takým spôsobom, že nad jednotlivými klubmi stálo kartelové zoskupenie AKRČS, ktoré ich riadilo možno povedať až monarchisticky. Už dlhší čas však boli kluby z prostredia mimo Prahy s týmto zriadením nespokojné. (...) Reorganizáciu nášho (organizovaného) motorizmu vítame a veríme, že čoskoro prinesie dobré ovocie."[29]

Môže sa javiť, že slovenské kluby sledovali v tomto napätí „autonomistické ciele". Tieto tendencie sa na pôde organizovaného motorizmu na Slovensku, resp. v jeho západnej časti začali prejavovať až neskôr a za iných okolností. V tomto období slovenské kluby spoluusilovali o založenie Zväzu ako novej organizačno-komunikačnej bázy, vymedzenej voči kartelu otvorenejšou komunikáciou a rovnomerne rozdeleným vedením.

Na vnútornej kríze kartelu zohral parciálnu úlohu tiež konkurenčný boj AKRČS s *Ligou československých motoristů.* „Liga" sa v rovnakom období profilovala taktiež ako stabilná organizácia s početným členstvom, silným programom a zastúpením na Slovensku. Začiatkom tridsiatych rokov disponovala porovnateľným počtom členov ako „Kartel".[30] Svojím programom sa snažila osloviť hlavne členov zo strednej vrstvy, pričom jej ťažiskovou stratégiou bolo poukázať na svoj

---

[26] KRÁLÍK, J., c. d., s. 16.

[27] Národnostné zloženie členstva autoklubov na Slovensku bolo zmiešané, čo vo svojej podstate kopíruje kultúrno-spoločenskú klímu na Slovensku v sledovanom období. *Klub slovenských automobilistov* mal slovensko-česko-nemecké členské zloženie, avšak s príklonom k nemeckému prostrediu, čo deklaruje ich bilingválny slovensko-nemecký časopis *Sport und Auto*, ktorý sa neskôr premenoval na *Autojournal*. *Slovenský motorklub* v Bratislave mal výlučne slovensko-české zloženie, čo podporuje aj deklarovaná „česko-slovenská jednacia reč", zakotvená v jeho stanovách. Jeho časopis *Slovenský motorsport* však bol vydávaný okrem slovenčiny aj v nemčine. *Autoclub Košice* disponoval slovensko-maďarsko-nemecko-českým zložením, pričom pre Košice platí výrazný (nie však dominantný) podiel maďarsky hovoriacich členov. Taktiež jeho časopis *Vestník Autoclubu Košice* bol bilingválny, a to slovensko-maďarský.

[28] *Slovenský motorsport,* 1 (1931), č. 9, s. 2.

[29] KOHÚT, Pavel: Demokratisierung des Čsl. Automobilwesens. Ein Verband statt dem bisherigen Kartell-Kongress in Prag. *Autojournal*, 6 (1931), č. 12, s. 13.

[30] SZABÓ, I., c. d.

menej elitný charakter a zvýrazniť svoju pracovnú činnosť v prospech motoristov, ako napr. založenie a fungovanie asistenčnej a havarijnej služby a pod.[31] Napriek tomu, že „Liga" nebola súčasťou „Kartelu", centralizmus jeho vedenia sa jej priamo nedotýkal a voči ostatným motoristickým organizáciám oficiálne deklarovala svoju nestrannosť, aktívne do týchto sporov vstupovala: „Neusilujeme o žádná privilegia a neucházíme se o monopolní postavení, které zaujímá Autoklub RČs. Žádáme pouze, aby byl motorismus zbaven diktátu jedné malé skupiny."[32] Navyše „Liga" otvorene a pomerne ostrou rétorikou podporovala odstredivé tendencie mimopražských klubov. Rovnako podporila aj výsledky brnianskych rokovaní a vznik *Československého automobilového zväzu.* „Liga" argumentovala tým, že vedenie „Kartelu", aj napriek svojmu výsadnému postaveniu vo vzťahu k vláde, nedostatočne presadzovalo záujmy (nielen) organizovaných motoristov: „Projevy nespokojenosti s vedením kartelu autoklubů nabyly důraznosti a váhy na poradě mimopražských autoklubů v Brně. (...) Šikanování automobilistů a motocyklistů v poslední době vyvolává takové stížnosti, že není možné, aby zvláště mimopražské kluby k tomu mlčky přihlížely, nechtějí-li ztratiť oprávněnost ke svému trvání. (...) Podle skušenosti víme, že jménem kartelu nedělaly se žádné zákroky ve prospěch automobilistů a motocyklistů a pokud nějaké zákroky jsou provedeny, jsou provedeny jen jménem AKRČs., velmi opatrně, takže nemohou vykazovati opravdového smýšlení organizovaných automobilistů a motocyklistů. (...) Přiznávají-li mimopražské kluby AKRČs. vedoucí místo a jméno oficielní vedoucí klub uznaný vládou, pak ovšem se to týka především pro jednání v zahraničí. Doma však nemůže jeden klub mařiti jednání všech klubů a samovolně rozhodovati o bytí či nebytí všech ostatních autoklubů v republice."[33]

Vnútorná kríza „Kartelu" bola pre „Ligu" osobitným dôvodom (zámienkou), aby v rámci ich vzájomného konkurenčného boja „zatlačila" a prevzala úlohu „objektívneho" arbitra, ktorý sleduje výlučne všeobecný záujem motoristickej verejnosti. Motiváciou „Ligy" bolo s najväčšou pravdepodobnosťou len oslabenie vplyvu vedenia „Kartelu", keďže jeho rozštiepením nezískala ani viac členov, ani výsadnejšie postavenie. Navyše popri AKRČS vznikla ďalšia, člensky rozsiahla organizácia, ktorá pre „Ligu" predstavovala ďalšieho konkurenta.

Napriek očakávaniam sa po vzniku *Československého automobilového zvä-*

---

[31] „Liga československých motoristů je dnes největší, opravdu demokratickou a výhradně pracovní organizací motoristickou v Československu. (...) Žádná jiná motoristická organisace nemůže se vykázati takovým počtem členů. (...) Neklade si za úkol representační, společenské, či klubové cíle, ale její program je výhradně pracovní: sloužit podpoře motorismu, pomáhat jeho rozvoji, usnadňovat motoristům jejich pohyb ve městech, na silnicích i ve styku s cizinou, a naopak, poskytovat motoristům všestrannou pomoc v případech potřeby, budovat rozsáhlou silniční pomocní službu a vůbec, všestranne přispívat k řádnému, zdravému, správnému a slušnému rozvoji motorismu a dopravy." *Československý motorista*, 2 (1931), č. 10.

[32] Národný archív ČR Praha, f. Ministerstvo veřejních prací, kr. 1031, i. č. 582/158d/1929, Liga československých motoristů v Praze.

[33] *Auto-Moto-Zpravodaj*, 9 (1931), č. 49, s. 1 – 2.

zu situácia výrazne neupokojila.[34] Pre slovenské združenia síce „Zväz" vytvoril novú platformu ich spolupráce a zlepšenia ich vzájomných vzťahov, ale platilo to len čiastočne.[35] Rozchod s „Kartelom" nepodporili všetky motoristické organizácie na Slovensku, čo malo za následok, že sa okrem naštrbenia vzťahov s *Autoklubom Republiky československé* kluby na Slovensku rozdelili na „zväzové" a „nezväzové", čím sa napätie nestratilo, ale naopak vystupňovalo. Vedenie *Autoklubu Republiky československé* zosilnilo v danom období na Slovensku svoju kampaň pomocou zníženia členských poplatkov a ponuky rôznych nadštandardných výhod, čo situáciu ešte viac napätilo.[36]

Do tejto atmosféry navyše zasiahla hospodárska kríza, ktorá okrem všeobecného rozvoja motorizmu obmedzila aj činnosť na poli jeho organizovanej podoby. Kluby bojovali s úbytkom členstva, financií a so zvýšenými výdavkami, čo sa odrazilo napr. aj v úbytku individuálne organizovaných podujatí. Kríza však zároveň znamenala istý „stmeľovací prvok" vo vzájomných vzťahoch, keďže kluby boli nútené spájať svoje sily, ak chceli zachovať v dovtedajšej úrovni svojej činnosti aspoň status quo.[37] V tomto rámci sa „Zväz" ukázal ako účinný, ale zároveň bol tento stav do istej miery kompenzovaný finančnými rezervami nakumulovanými v predošlom období. Z hľadiska vzájomných vzťahov bola kríza a jej následky tiež určitým hraničným bodom, ktorý vymedzil ďalšie smerovanie, ako aj charakter organizovaného motorizmu na Slovensku.

---

[34] Rok 1931 podľa správy o činnosti Slovenského motorklubu „znamená ďalší pokrok v činnosti klubu, ktorá mala v každom smere dobré výsledky. (...) Bol to náš klub, ktorý dal podnet k poradám mimopražských klubov, ktoré viedli k prípravám k založeniu Československého automobilového zväzu. Okrem toho boli nadviazané najužšie priateľské styky so slovenskými klubmi mimobratislavskými za účelom spoločného postupu a hájenia záujmov slovenského automobilizmu a motocyklizmu." IX. riadne valné zhromaždenie Slovenského motorklubu. *Slovenský motorsport*, 2 (1932), č. 10, s. 1.

[35] Potvrzuje to organizačná činnosť už v nasledujúcej sezóne. JANČURA, Mikuláš: „S veselou mysľou do diaľky". Náčrt možností a limitov motoristickej turistiky a športu na Slovensku v medzivojnovom období. In: JAKUBEC, Pavel (ed.): *Na kolech do světa. Po silnicích nejen Českého ráje a Pojizeří. Referáty z vědecké konference konané ve dnech 17. – 18. dubna 2015 v Mladé Boleslavi. (Z Českého ráje a Podkrkonoší – supplementum 17*.) Semily – Turnov – Jičín 2016, s. 276 – 277.

[36] Časopis *Autojournal* reagoval: „Teraz zrejme urobil AKRČs svojim členom ďaleko siahajúce ústupky a požaduje menej ako predtým. Je samozrejmé, že po víťazstve AKRČs by ceny nezostali dlho tie isté. Vystríhame preto pred vstupom do AKRČs a odporúčame vstup do daktorého slovenského klubu, ktorý skutočne háji záujmy svojich členov a nepodriaďuje ich iným (pri AKRČs, Pražanom)." Pozri Autoklub RČS chytá slovenské duše. Bojkotovanie Čs. automobilového sväzu a poškodzovanie jeho členov pražským AKRČs. *Autojournal*, 7 (1932), č. 7, s. 5. V „Karteli" naďalej zotrvával Autoklub Žilina, čo vo „zväzových" zoskupeniach nevyvolalo pozitívny ohlas. Quo vadis Autoklub Žilina? *Autojournal*, 7 (1932), č. 11, s. 7.

[37] XIII. výročná schôdza Klubu slovenských automobilistov. *Autojournal*, 9 (1934), č. 3, s. 3. VIII. riadna valná hromada nášho klubu. *Vestník Autoclubu Košice*, 2 (1934), č. 6, s. 1.

Centralistické tendencie klubov na Slovensku

Pokrízové obdobie poznamenalo organizovaný motorizmus neistotou a rôznymi vnútornými transformačnými procesmi. Vyplývalo to hlavne z hospodárskej, ale aj politickej situácie v krajine. Napriek rozpadu „Kartelu", oslabeniu jeho činnosti v dôsledku vzniku „Zväzu" a dosahu krízy zostal *Autoklub Republiky československé* silnou a stabilnou organizáciou. Tento fakt sa osobitne potvrdil napr. odlivom členských klubov zo „Zväzu" a opätovným návratom do kartelových štruktúr. Zo slovenských motoristických organizácií sa pre tento krok rozhodol napr. Autoklub Košice. V auguste 1934 sa vlastnou „reorganizáciou v celoštátnej sieti automobilistických jednotiek pri zachovaní jeho úplnej samostatnosti" stal Východoslovenským odborom AKRČS.[38] Z právneho a hlavne z ekonomického hľadiska tým v pokrízovom období zachoval svoju existenciu a zároveň rozšíril svoje teritoriálne pôsobenie aj na územie Podkarpatskej Rusi, na ktorú *Autoklub Republiky československé* potreboval expandovať.[39]

Výraznou črtou organizovaného motorizmu pokrízového obdobia sa stala jeho orientácia na branno-bezpečnostné otázky a potenciál využitia motorových vozidiel v bojových podmienkach. Vyvrcholením týchto tendencií bolo založenie Branného zboru československých motoristov v januári 1938, ktorého činnosť sa však vzhľadom na ďalšie politické smerovanie v krajine nerozvinula.[40]

Prakticky súčasne sa situácia na západnom Slovensku vyvíjala odlišným spôsobom. V druhej polovici tridsiatych rokov sa začalo uvažovať o autonómnom postavení slovenského organizovaného motorizmu v podobe jednotnej organizácie, s unifikovanou štruktúrou a stanovami, čo do značnej miery odrážalo nepriaznivú ekonomickú situáciu klubov a zároveň kopírovalo politické dianie a smerovanie na Slovensku.[41] Reálne kontúry začal tento plán naberať v priebehu roka 1938. Silné spolitizovanie organizovaného motorizmu navyše potvrdzuje predsednícky post v novej organizácii, ktorý bol udelený jednému z popredných funkcionárov HSĽS Belovi Kováčovi, a tiež postupná likvidácia pobočiek českých autoklubov na Slovensku. Dňa 5. januára 1939 vznikol *Autoklub Slovenskej krajiny*, pričom vystupoval ako centralizovaná motoristická organizácia, ktorá si pomocou unifikovaného programu a jednotných stanov kládla za cieľ odstrániť medziklubové rozpory, upokojiť napäté vzťahy a vytvoriť novú motoristickú platformu v aktuálnych politicko-hospodárskych podmienkach.[42] Na tomto základe tak oficiálne zanikli dovtedy pôsobiace združenia spolu s ich regionálnymi

---

38 Úradné zprávy Autoklubu v Košiciach, Zápis z mimoriadnej valnej hromady. *Vestník Autoclubu Košice*, 2 (1934), č. 11, s. 1.

39 Stanovy Východoslovenského odboru Autoklubu republiky Československé (Autoklub Košice). *Vestník Autoclubu Košice*, 2 (1934), č. 11, s. 3.

40 AMK, f. NVMK 1945 – 1948, kr. 206, i. č. 1337/938 II.

41 SNA, f. PR, kr. 122, i. č. 122/167, Slovenský motorklub Bratislava, Zpráva jednateľská za rok 1936.

42 SNA, f. PR, kr. 122, č. spisu: 1685/39 prez.

odbočkami a formálne splynuli s novým autoklubom.[43] Zároveň sa však veľmi rýchlo ukázal jeho autoritársky charakter, keďže členstvo a z neho vyplývajúce odvádzanie členských poplatkov bolo pre všetkých motoristov na Slovensku povinné, a to bez ohľadu na to, či boli počas 1. ČSR organizovaní, alebo nie, a bez ohľadu na to, aký druh motorového vozidla vlastnili.[44] Po vzniku Slovenského štátu jeho predsedníctvo proklamovalo na margo povinného členstva myšlienku, že bude aktívne napomáhať rozvoju tohto segmentu, na rozdiel od prvorepublikových združení, v rámci ktorých „prevažná väčšina dobrovoľne organizovaných motoristov (...) pracovala, razila vpred cestu motoristickej myšlienke, získavala výhody, uznania motoristu, spoluúčinkovala pri budovaní ciest, ľudových vozov atď. Čo robili zatiaľ ostatní – neorganizovaní motoristi? Brali smotanu z ťažko získaných výhod, prižívovali sa ľahko (...) a rozoštvávali ešte aj tých, ktorých spojovala myšlienka motorizmu.“[45] Ochrana záujmov motoristickej verejnosti a záujem o všeobecný rozvoj motorizmu boli však len formálnou frázou. V skutočnosti to bol spôsob, ako motorizmus ešte dôslednejšie podriadiť štátnej kontrole a zároveň zaistiť pre štát dvojnásobný príjem v podobe zdanenia a poistenia motorových vozidiel plus zisku z povinných členských poplatkov.

Záver

Myšlienka združovania motoristov bola moderná a kozmopolitná. Organizovaný motorizmus v ČSR a osobitne na Slovensku bol však pretkaný konkurenčným bojom, pretláčaním individuálnych klubových záujmov a ich kolísavými vzťahmi, ktoré boli do značnej miery závislé od hospodárskej, ekonomickej a politickej situácie v krajine. Okrem toho bol na Slovensku organizovaný motorizmus priamo a nepriamo ovplyvňovaný českými organizáciami so staršou tradíciou a bohatšími skúsenosťami. Najsilnejšie z nich, *Autoklub Republiky československé* a *Liga československých motoristů*, expandovali na Slovensko aj prostredníctvom svojich pracovných skupín či priamo zriadených sekretariátov. Osobitne *Autoklub Republiky československé* do svojej politiky zahrnul aj slovenské motoristické organizácie založením *Kartelu AKRČS*. Pomerne autoritárska kartelová politika však vyvolala napätie vo vzťahoch, ktoré viedli k rozštiepeniu „Kartelu” a k vzniku konkurenčného *Československého automobilového zväzu*. Navyše sa do diania zapojila aj „Liga” a osobitne situáciu ovplyvnil aj nástup hospodárskej krízy, ktorý určil následný vývoj organizovaného moto-

[43] SNA, f. PR, kr. 122, i. č. 122/237, Zpráva jednateľa k likvidačnej valnej hromade Slovenského motorklubu; 19. valné zhromaždenie, Dôvera k doterajšiemu osvedčenému vedeniu. *Autojournal,* 14 (1939), č. 3, s. 5.

[44] Jednotná vrcholná organizácia slovenských automobilistov. *Slovák*, 21 (1939), č. 12, s. 4.

[45] Rok našej práce! *Autoklub*, 2 (1940), č. 3 – 4, s. 42. Podľa SABOL, Miroslav: *Dejiny dopravy na Slovensku 1938 – 1948 (1950). Jej hranice a limity.* Bratislava 2015, s. 150.

rizmu na Slovensku. Spolu s vývojom politickej situácie sa motoristické kluby hlavne na západnom Slovensku začali voči českým čoraz viac vymedzovať a vyvrcholením týchto tendencií bolo založenie centrálneho *Autoklubu Slovenskej krajiny*, ktorý sa následne zmenil na *Slovenský autoklub*. Bola to centralistická a autoritárska organizácia, ktorá pohltila menšie kluby, izolovala sa od českého vplyvu a bola účinným nástrojom na získavanie štátnych príjmov a podriadenie motoristov prísnejšej kontrole. Z hľadiska česko-slovenských vzťahov v organizovanom motorizme v sledovanom období teda možno povedať, že ich hlavnými determinantmi bola politika vedenia Kartelu AKRČS na úrovni pragmatizmus vs. autoritárstvo a reakcia na túto politiku zo strany mimopražských klubov. Nacionalizmus nehral medzi českými a slovenskými klubmi až do polovice tridsiatych rokov prakticky žiadnu úlohu (na rozdiel od česko-nemeckých vzťahov). Tento faktor vyplynul až z následkov hospodárskej krízy a z následného vývoja politickej situácie v krajine.

Czech-Slovak relations in organized motoring in Slovakia in the interwar period

MIKULÁŠ JANČURA

Organized motoring in Czechoslovakia, and especially in Slovakia, teemed with competitive struggles and with individual club interests being pushed forward. Moreover, organized motoring in Slovakia was influenced by Czech organizations with an older tradition. Originally, the Slovak Automobile Club (Slovenský autoklub) was established in opposition to the Czech influence; the club, however, turned into a centralist and authoritarian organization. Despite this, nationalism did not play any role in the relationship between Czech and Slovak clubs until the mid-1930s.

AZNP A EXPANZE VÝROBY OSOBNÍCH A LEHKÝCH UŽITKOVÝCH AUTOMOBILŮ NA SLOVENSKO 1945–1989

MICHAL ULVR

Když slavný československý cestovatel, dobrodruh, člen francouzské cizinecké legie a noční hlídač Ladislav Mikeš Pařízek, který provedl několik objevných cest po Africe, napsal v roce 1950 motoristický článek o Slovensku, pojmenoval v nadpisu otčinu svých krajanů jako „Neznámou zem".[1] Ne zcela lichotivě popisoval Slovensko jako zemi, v níž se „člověku zdá, že nová doba se těchto vesniček vůbec nedotkla, že nové a veliké dění jde někde stranou, že lidu by se chtělo žít tak trochu po stáru v klidu svého venkovského života, v jeho dřině a zvyklosti. Okna zavřená po celý den, hlásají nedůvěru k silničním poutníkům, zčásti nutnost, jak uchránit příbytky od prašných oblaků zdvíhajících se za každým autem, autobusem nebo motocyklem v nesčetných chuchvalcích. A tak to jde z Trenčína až do Partyzánského. V teplých letních dnech neustálý prach, ve dnech bouřlivých nebo deštivých bezedné, rozbředlé bláto, v každém případě pak nepříjemné okamžiky jak pro vesničany, tak pro řidiče. To proto, že řidič neví, jak se vyhnout silničním jámám, protože je jedna vedle druhé. Silnice je rozbrázděna mnohonásobným bombardováním kol těžkých nákladních vozů tak, že automobilista, který sem zavítal po prvé, se v budoucnu vynasnaží vyhnout se tomuto kraji na sto honů. Na své cestě z Partyzánského na Prievidzu jsem se setkal s dvěma auty, jejichž řidiči se raději vraceli na Nitru, než by riskovali zničení pérování svých vozů." Přestože autor zároveň připouští, že komunikace vedoucí přímo na Tatry jsou v bezvadném stavu, zmínka dobře charakterizuje jeden z důvodů, jenž znesnadňoval přesun, obnovení nebo zahájení průmyslové výroby na Slovensku po druhé světové válce.

Jisté základy středního průmyslu vhodného pro výrobu automobilů vznikaly především v meziválečném období, kdy podle rozhodnutí Nejvyšší rady obrany státu byly zbrojařské koncerny motivovány, aby převedly část své výroby na lépe chráněné území, tedy právě i do Slovenského vnitrozemí. Díky tomuto postupu se podařilo vytvořit dobrý základ pro poválečnou výrobu motocyklů v Považské Bystrici na základě odkupu většiny akcií firmy Roth Zbrojovkou Brno v roce 1929. Během následujících deseti let se podařilo efektivně provoz zmodernizovat tak, že produkoval nejen střelivo, ale i jednoduché produkty ze slitin hliníku a mědi. Z této pozice už se bez konkurence znárodněné Jawy a ČZ mohly Považské strojírny ujmout po válce velmi úspěšné výroby motokol a lehkých mo-

[1] PAŘÍZEK, Ladislav M.: Neznámá země, in: *Svět motorů*, 1950, s. 570.

tocyklů.[2] Zahájení výroby osobních automobilů na Slovensku se ovšem ukázalo být mnohem složitější záležitostí. Jawa v zestátněném průmyslu ztratila nejen možnost vyrábět motokola, ale i lehké automobily, s nimiž měla množství předválečných zkušeností.[3] Po válce se výroby modernizovaného vozu Jawa Minor nakrátko ujalo Aero, ovšem k roku 1948 pokrylo pouze 22,16% celostátní automobilové produkce.[4] Dominantní roli na trhu s osobními automobily zaujal bývalý mladoboleslavský ASAP[5], v zastátněném průmyslu nazvaný jako AZNP[6], jenž v poválečném období vládl celostátní produkci osobních automobilů 69,56%[7] s vozem Škoda 1101 (1102) Tudor, jenž – podobně jako Aero Minor – vycházel konstrukčně i koncepčně z předválečné produkce, v případě 1101 na Škodu Popular. Mladá Boleslav kromě svých modelů vyráběla taktéž hvězdu exportu do zahraničí,[8] Tatru 600. Jak však povrzuje přiložená tabulka, původně označená jako tajná, počet vyrobených kusů byl minimální, navíc zmetkovost tatrovácких vozů vyrobených v Mladé Boleslavi vysoká.[9] Ceny vozů v tuzemsku, kde se obzvláště s únorovým převratem začal osobní vůz (a jeho používání pro osobní potřeby) odsuzovat jako buržoazní přepych, se vyšplhaly do nebývalých hodnot. Bez přídělové poukázky vyšla Škoda 1101 na 415858,80 korun, [10] s poukázkou potom zhruba na polovinu. Průměrný dělník tak potřeboval alespoň 80 platů, aby na vůz získal dostatečný obnos.“[11] Provozuschopnost a použitelnost osobních vozů v Československu pak vymezovaly i ceny benzínu, které se v témž roce vyšplhaly na 60 Kčs/litr bez poukázky a 12 a 18 Kčs/litr s poukázkou.[12] Nástupce Škody 1101 byl pojmenován Škoda 1200.[13] Přestože podobné jméno nenaznačovalo mnoho změn, nový vůz byl přinejmenším symbolem snahy vyrábět vůz ve vyšších počtech.[14] Karoserie nového vozu již neměla na výrobu velmi náročný

---

2 Oficiálně došlo ke znárodnění Považské zbrojovky a 1. 1. 1946 se z ní stal zcela samostatný podnik s označením Považské strojárne, národný podnik, Považská Bystrica.

3 Původně Jawa Minor, která byla po válce vyráběna pod označením Aero Minor.

4 Viz údaje Sdružení pro automobilový průmysl, Trocha z historie - je na co navázat, dostupné online z: URL http://www.autosap.cz/trochu-z-historie/#rok1898 [12. 10. 2014].

5 Akciová společnost pro automobilový průmysl.

6 Automobilové závody, národní podnik.

7 Viz URL http://www.autosap.cz/trochu-z-historie/#rok1898 [12. 10. 2014].

8 KEMPNÁ, Lucie: *Škodovky do celého světa: export automobilů L&K a Škoda v letech 1905-1991*. Praha, 2011, s. 84.

9 Viz Příloha 1.

10 UP: Czech Can Buy Auto for $8,000, in: *St. Petersburg Times*, St. Petersburg, 19. 2. 1949, s. 24.

11 Tamtéž.

12 TŮMA, Adolf: Volný prodej motorových vozidel a nové ceny na poukazy, in: *Svět motorů*, Ročník III, č. 48, Praha 1949, s. 1.

13 Automobilová výstava v Mladé Boleslavi, in: *Svět motorů*, V, 1951, č. 113, s. 1373.

14 Dlužno dodat, že mezi lety 1950 a 1954 náběh maximální produkce v Mladé Boleslavi doslova torpédovala některá chaotická nařízení centrálního plánování, které se snažilo odlehčit tatrovácké lince v Kopřivnici tím, že část produkce převede právě do AZNP. Vnucená dobíhající výroba Tatry 600 tak zdržela skoro o dva roky nástup modelu Škoda 1200, naopak produkce lehké nákladní Tatry 805 a jejích podvozků (případně kabin v Automobilových závodech Vrchlabí)

dřevěný rám. Díky tomu, že dřevo z výrobního procesu zmizelo a nová karoserie uložená na rozvidleném trubkovém rámu se vyráběla výhradně z plechu, zvýšil se i počet vyrobených vozů (stále však určených především na export). Nový automobil symbolizoval především skutečnost, že se oficiální místa odhodlala nastoupit cestu k výrobě vozu pro lidové masy, kterým se do té doby tvrdilo, že je každý automobil důležitou součástí národního hospodářství a neměl by se využívat k osobním jízdám, případně rodinným radovánkám. Po většinu padesátých let se již v motoristických časopisech čím dál tím častěji opakuje pojem „lidový vůz" a ústředním výborem komunistické strany propagovaná snaha s jeho pomocí motorizovat československou společnost, která si zalouží relaxovat po usilovné práci. Naneštěstí se tak dělo velmi pomalu, a přestože se přímý nástupce hlavní výrobní linie, Škoda 440, známá spíše jako Spartak, pokládala za takzvaný „mezityp lidového vozu",[15] rozhodně se nedá říct, že by vůz konstrukčně skutečně k výrobě ve velkých počtech směřoval, vždyť 80% jeho součástek se shodovalo se Škodou 1200 nebo 1102.[16] Stejné tvrzení je platné i pro jeho přímé nástupce, tedy typy Octavia a Felicia. I při jejich výrobě již bylo naprosto zřejmé, že počet vyrobených kusů nemohl saturovat domácí a vlastně ani zahraniční trh. Kapacitně to nezvládala výrobní linka v Mladé Boleslavi, její pobočné závody[17] i dodavatelé nacházející se v různých koutech Československa. Podnikový ředitel AZNP Stanislav Císař charakterizoval neveselou situaci ve výrobě takto: „V roce 1955 jsme zůstali národnímu hospodářství hodně dlužní. Plán hrubé výroby splnili jsme jen na 95,553%, výrobu zboží na 93%. Zklamali jsme řadu nedočkavých zákazníků, pokud jde o vozy Spartak, byl plán splněn pouze na 33,3%."[18] Zatímco továrna vyprodukovala 50 automobilů za den, cíl požadoval alespoň 600 automobilů za den.[19] Druhou hlavní překážkou se ukázala být základní koncepce všech vozů, které se v AZNP i dříve v ASAPu[20] vyráběly. Všechny sestávaly ze dvou hlavních dílů – z nenosné karoserie a z rámu, na nějž se ukládala. Takzvaný páteřový rám obvykle sestával z mohutné rozvidlené trubky, k níž se připojily jednotlivé podvozkové díly a motor. A zatímco byl motor umístěn vpředu, musel

pak škodovákům rapidně omezila mezi roky 1952 a 1954 produkci osobních vozů a zpomalila práce na Spartaku; velmi rozsáhle se k této problematice vyjádřil Stanislav Císař v Rudém právu v roce 1968, viz CÍSAŘ, Stanislav: *K převedení výroby automobilů Tatra 600*, in: Rudé právo, Praha 19. 6. 1968; viz Archiv společnosti Škoda Auto, VAVŘÍN, Josef: Přehled výroby osobních automobilů 1951, 1952, 1953, nedatováno.

15 BAKALA, Miroslav.: SPARTAK - mezityp lidového automobilu, in: *Svět motorů*, VIII, 1954, č. 186 (24), s. 756-757.

16 Tamtéž, s. 756.

17 Až do roku 1958 byl AZV Vrchlabí samostatným podnikem, jež vyráběl vozy Škoda, teprve tohoto roku se změnil na pobočný závod, za nějž bude zodpovědná přímo mladoboleslavská automobilka.

18 TUČEK, Jan: *Spartak, Octavia, Felicia – historie, vývoj, technika, sport*. Praha 2009, s. 54.

19 Tamtéž, s. 203.

20 ASAP - Akciová společnost pro automobilový průmysl.

pohánět zadní nápravu pomocí dlouhé kardanové tyče a vzadu umístěného diferenciálu. Spotřeba surovin byla vysoká, náročnost a náklady na montáž velké a výsledná cena pro domácí trh stále příliš příkrá. O základních parametrech nového vozu pro masy měla rozhodnout Komise pro lidový vůz vzniklá usnesením vlády č. 2450 v prosinci roku 1954.[21] Návrhy komise na vytvoření čtydvéřového vozu moderní koncepce se samonosnou bezrámovou karoserií, s motorem vzadu a pohonem zadních kol již následujícího roku schválilo ministerstvo automobilového průmyslu a zemědělských vozů.[22] Již první prototypy ukázaly, že bude automobilku třeba kvůli výrobě nového vozu rozšířit, modernizovat a odlehčit od nesouvisejích výrobních povinností. Zatímco se díky automobilce Mladá Boleslav urbanisticky měnila k nepoznání[23] a komplex AZNP se stal díky ohromné investici 244 milionů korun[24] moderním provozem s nově vybavenou motorárnou a karosárnou, začalo se přemýšlet, kam přesunout výrobu starých typů vozidel, aby se mohl AZNP věnovat maximálně produkci nového vozu, jenž měl nést jméno Škoda 1000 MB. V okamžiku, kdy se nové „embéčko" dostalo na sériovou linku a stalo se očividným, že počet vozů, jenž opouštěl brány továrny, zdaleka nedosahuje oněch plánovaných 600 kusů za den,[25] začaly se hledat provozy, kam odsunout dobíhající[26] výrobu u nás i v zahraničí stále populární Octavie a především užitkového vozidla Škoda 1202 STW (respektive i zamýšleného nového vozidla známého v té době jen jako Škoda 1200 Trambus, typ 997). Začalo se projevovat, že představy a požadavky orgánů centrálního plánování znatelně převyšují možnosti českých továren a hlavně přínos investic do nich vložených v posledních deseti letech.

Díky situaci popsané v předešlém odstavci se konečně začalo rodit podhoubí pro expanzi výroby osobních automobilů i na Slovensko. Tam již v té době celkem efektivně fungovaly pobočné závody kopřivnické Tatry v Bánovcích nad Bebravou a v Čadci soustředící se výhradně na nákladní automobily a těžké stroje.[27] Od roku 1960 sice začalo působit i Konstrukčné a vývojové stredisko Tatra Bratislava, autor velmi působivých projektů na modernizaci Tatry 603 i minibusu Tatra

---

21 DUFEK, Jiří – KRÁLIK, Jan: *Historie automobilů Škoda: od roku 1905 do současnosti*. Praha 2015, s. 101.

22 Tamtéž, s. 98.

23 Hlavní přestavba probíhala podle návrhů Osvalda Döberta, Jaroslava Kosíka a Františka Řezáče mezi roky 1960 a 1967.

24 KRÁLÍK, Jan: *Škoda 1203*. Praha 2010, s. 63.

25 K tomuto číslu se automobilka přiblížila až v roce 1968 a 1969, kdy v průměru sestavila více než 300 automobilů Škoda 1000 MB a Škoda 1100 v různých variantách za den.

26 Výroba však měla ve výsledku „dobíhat" až do 17.12. 1971 (některé prameny hovoří o 21.12.1971), respektive 1973 v případě 1202 STW, jelikož adekvátní náhrada jednoduše nebyla k dispozici – obzvláště v případě užitkových variant.

27 Jmenovitě od roku 1958 především pobočný závod Tatra Bánovce nad Bebravou produkující pro Tatru podvozky, nosné prvky, nápravy a specializovanou techniku – letištní, lesní, nakládací a vyklápěcí.

603MB, jenž ovšem v Kopřivnici nezískal dostatečný ohlas, aby to snad ovlivnilo tamější produkci. I to se stalo jedním z mnoha důvodů, proč došlo k osamostatnění střediska v roce 1968, kdy už figurovalo v plánech rozšíření výroby AZNP. Středobodem obtíží v Mladé Boeslavi se stala výroba součástek (především motorů a převodovek) k takzvané „stejšně", neboli vozu 1202 STW.[28] Stejšna byla pokračovatelem vývojové větve užitkových vozů, jež začala u sanitních, STW a dodávkových variant Škody 1101 od dubna 1946, pokračovala Škodou 1200 STW a předpokládalo se, že tam vývojová větev skončí. V zahraničí se ukázalo, že pro užitkové účely jsou vhodnější dodávkové vozy typu „trambus", které mají kabinu řidiče nad nebo před předními koly. Volkswagen Transporter, Ford FK 1000 a Citroen HY to svým úspěchem na celosvětových trzích jasně dokázaly už mezi roky 1947 a 1953. I proto ve třetím kvartálu roku 1955 Ministerstvo automobilového průmyslu po konzultaci s Motokovem rozhodlo o zahájení vývoje užitkové verze Škody 1200 s bezrámovou karoserií typu trambus,[29] předpokládalo se, že se co nejvíce součástek včetně motoru použije ze Škody 1200. Vývoj probíhal relativně plynule v Automobilovém závodu Vrchlabí až do března 1958, kdy kvůli nekoncepčním zásahům,[30] neschopnosti nadřízených orgánů zajistit dostatečné investice do Vrchlabí a neschopnosti získat dodavatele některých součástek, Ministerstvo automobilového průmyslu rozhodlo o zastavení vývoje a reorganizaci vrchlabského závodu do podoby pobočky AZNP během takzvané Rozsypalovy reformy. Ovšem hlad po osvědčených a užitkových vozech u tuzemských odběratelů a zahraničních zákazníků nezmizel. Škodu 1202 STW, která měla tento „hlad" po užitkových vozech ukonejšit, se podařilo vrchlabským konstruktérům vyvinout během dvanácti měsíců, výrobu v témž závodě zahájili v říjnu 1961, sebevíc bylo očividné, že užitkové verze jen těžko uspokojí požadavky na ně kladené. V relativně pomalé sanitce bylo málo místa pro pacienta i ošetřovatele, pohřební verze musela být osazena speciálním vypouklým plexisklem do zadních dveří, jelikož by se jinak nebožtíkova rakev do vozu nevešla. Pro AZNP, který se začínal přeorientovávat na revoluční „MBčko", se ovšem staly problematickými hlavně páteřové rámy, jejich podvozkové části a motory z litiny. Staré provozy ve Vrchlabí a Kvasinách i nadále produkovaly původní modely, tedy Škodu Octavii, Škodu Felicii a následně i Škodu 1202STW, které vyžadovaly i původní[31] pohonnou jednotku, jež zase na oplátku vyžadovala zcela jiné strojní, hutní a částečně i nástrojářské vybavení než zbrusu nový blok motoru pro Škodu 1000 vyráběný tlakovým litím hliníku, tedy zcela jiného materiálu. Navíc i budoucí projekty trambusového nástupce s tímto starým litinovým agregátem počítal, takže o ukončení jeho produkce nemohla být řeč. AZNP se začal okamžitě zabývat

[28] Motory zároveň vyráběné Octavie byly ovšem prakticky totožné.

[29] KRÁLÍK, J.: *Škoda 1203*, s. 48.

[30] Jmenovitě kupříkladu prosazování nereálné a nakonec i neuskutečněné výroby zemědělské a vojenské verze Škody 997, takzvaného „agromobilu".

[31] Rozuměj zastaralou, těžkou, nevýkonnou.

klasickým a velmi zapeklitým problémem „kam s ním?“, protože Mladá Boleslav potřebovala volné kapacity a Vrchlabí i Kvasiny by se bez další mohutné výstavby a investic nemohly něčeho takového ujmout. S blížícím se náběhem výroby Škody 1000 MB začal AZNP urputně hledat alternativy. Kromě využití provozu LIAZu v Mnichově Hradišti se velmi vážně zkoumala varianta výroby a kompletace dílů převodovky a motorů v Bratislavě.[32] Po úpravě dispozic ze strany Ministerstva všeobecného strojírenství se zkoumala možnost produkce ve Strojírnách potravinářského průmyslu o.p. Bratislava.[33] Samotná studie však připouštěla, že by se v zásadě musel vystavět celý nový závod, a počítala se zahájením výroby již v roce 1966. Lze se domnívat, že její tvůrci museli vědět, o jak nereálnou představu se jedná. V závěru se důrazně upozorňuje na skutečnost, že výrobky budou na export, a tudíž podmiňují větší množství vysoce kvalifikovaných pracovníků, aby se minimalizovala zmetkovitost. Přestože studie nepředkládala přesnou finanční kalkulaci, daly se očekávat astronomické výdaje. Nakonec se jako mnohem reálnější a vhodnější varianta našla v podobě provozu Kovosmaltu v Trnavě, jenž produkoval domácí spotřebiče, například velmi známé pračky Perobot, ale také litinové i plechové radiátory a sporáky a trouby.[34] Od roku 1963 získával jisté zkušenosti s výrobou podvozkových dílů pro Pragu V3S. Zmínku o rozhodnutí ministerstva všeobecného strojírenství převést „výhledově“ mladoboleslavskou výrobu do Kovosmaltu již v roce 1959 uvedlo v pozdější zprávě vedení AZNP.[35]

První zmínku o jednáních vedoucích ke skutečnému převedení výroby do Trnavy nalézáme ve studii Geduše a Vignera týkající trambusu Š1200,[36] v níž je zcela okrajově zmíněno, že „v současné době je v jednání o převedení výroby hnacích orgánů včetně příslušných náhradních dílů do TAZ n.p. (Kovosmalt Trnava) se záměrem uskutečnit zde postupný rozběh výroby v letech 1966 až 1968. Dne 13. 9. 1966 představitelé obou podniků podepsali takzvanou deliminační smlouvu upřesňující povinnosti pro obě strany, tu již 3. 10. 1966 posvětily ČAZ.[37] „Přemístěni výroby si podle současného stavu jedháni a rozborů vyžádá cca 44 mil. Kčs nákladů. Časový průběh převodu výroby motoru, spojky a převodové skříně mimo AZNP Mladá Boleslav nutno s ohledem na uvolnění pracovních sil pro výrobu Š1000 MB řešit tak, aby byl uskutečněn nejpozději do konce 1. pololetí 1967. Ze strany AZNP musí být garantováno zajištěni přípravy výroby včetně

[32] Archiv společnosti Škoda Auto, AZNP 1963-1965, 41, Studie pro výrobu komponentů Š1200 v Bratislavě, II. Varianta, 1964.

[33] Tamtéž, s. 1.

[34] Jejichž výroba v roce 1964 ve skutečnosti neskončila, ale musela se přesunout do n. p. Moravia Mariánské údolí.

[35] KÁVA, PAUR, POMAHAČ, ŠNAJDR, BARTOŠ, BANÝR, VANIŠ, POJIKAR: *Odpověď na článek „Jak to vypadá s Trnavou:“ otištěný ve Ventilu z 22.3.1968* , in: Ventil, Mladá Boleslav 1968.

[36] Archiv společnosti Škoda Auto, AZNP 1963-1965, 41, Studie na výrobu vozů Š1200 v závodě AZNP Vrchlabí, 1964, Mladá Boleslav 1965, s. 16.

[37] Archiv společnosti Škoda Auto, AZNP 1967-1969, 334, Závěrečný protokol, září 1968.

výroby nářadí, veškerá technická pomoc a ostatní potřebná spolupráce v přejímajícím závodě.“[38] Jednání byla úspěšná, každopádně cesta k realizaci plánu velmi náročná. Je třeba připomenout hlavní zaměření Kovosmaltu, tedy nesrovnatelně jednodušší pračky na prádlo a další podobně „komplikované“ spotřebiče, automobilovým součástkám se věnoval zcela okrajově. Transfer výroby, k němuž se AZNP a Kovosmalt zavázaly, tedy představoval obrovskou výzvu pro obě strany. Jasně to dokazuje výpočet požadovaných investic, jenž byl stanoven na úctyhodných 44 milionů korun československých jen k zajištění výroby hnacích agregátů.[39] O tom, že náročnost procesu byla na hranici možností všech zúčastněných, svědčí i množství a povaha materiálu, které obsahuje mladoboleslavský archiv Škoda Auto. Převoz strojů a zavádění produkce se rozpočítaly na etapy, první etapa zaměřená na ojnice, vačky, převodová kola a klikové hřídele naplánovaná od září 1967 do prosince 1967 jasně ukázala na hlavní kameny úrazu.[40] Pro analýzu této problematiky jsou obzvláště vhodné Zprávy o převodu výroby komponentů Š 1202 z AZNP do TAZ n. p. Trnava.[41] Tyto zprávy podrobně uvádějí nesplněné úkoly na straně TAZ i AZNP. Zatímco nečetná provinění AZNP se týkala především konkrétních nedodaných strojů, TAZ zřetelně narážel na velmi zásadní a paralyzující obtíže se zajištěním dostatečného množství kvalifikovaných pracovních sil. „Neplnění přísunu pracovních sil pro II. etapu (pracovní síly jsou přisouvány pozdě a v nedostatečném počtu) má za následek špatnou zapracovanost, která je příčinou špatné kvality vyráběných dílů, jako tomu je u ojnic a vačkových hřídelů. Podle dohody ekonomických náměstků z 26.9.1967 měli jednic.(!!!) pracovníci odpracovat:

	Kčs	Skutečnost			
září	172.043	104,850	Kčs	61	%
říjen	150.438	103,826	Kčs	69	%
listopad	157.054	95,200	Kčs	60,5	%
prosinec	158.753	92,939	Kčs	58	%
celkem ve II. etapě	638.288	396,815	Kčs	61,5	%

Tuto záležitost 12. 1. 68 projednával ved. ekonomického úseku Kadlec s ekonomickým náměstkem TAZ n.p., který nepřistoupil ani na jednu ze dvou nabízených alternativ k úhradě skluzu. Úhrada má být projednána na kontrolním dnu 18. 1. 1968 ve smyslu dohody ekonomického náměstka ing. Sobotky s podniko-

[38] Tamtéž.

[39] Tamtéž, s. 18 - 19.

[40] Archiv společnosti Škoda Auto, AZNP 1963-1965, 334, Převod výroby - TAZ Trnava (původně Kovosmalt). Porovnání harmonogramů přesunu výroby – I. etapa, 1967, s. 1.

[41] Archiv společnosti Škoda Auto, AZNP 1963-1965, 334, Převod výroby - TAZ Trnava (původně Kovosmalt). VANIŠ – BANÝR: *Zpráva o převodu výroby komponentů Š 1202 z AZNP do TAZ n. P. Trnava*, Mladá Boleslav 1968, s. 1.

vým ředitelem ing. Simonem. Výše uvedeným neplněním neplní TAZ též uzavřený socialistický závazek“[42] Obrovské výhrady se vztahovaly i ke kvalitě dílů, které se už z Trnavy dovážely do AZNP. Z přislíbených 1000 kusů k 30. 12. 1967 kupříkladu dorazilo jen 650[43] a z toho 101 kusů se vyhodnotilo jako zmetky – to vše opět z důvodu nedostatečného přísunu pracovních sil, a tudíž i nedostatečné výstupní kvality.“[44] O tom, že se situace nevyvíjela zcela ideálně, svědčí i veřejně řešený spor mezi vedením mladoboleslavské automobilky a jejími zaměstnanci, jenž ilustruje článek „Jak to vypadá s Trnavou“ v závodním periodiku Ventil.[45] Zaměstnanci takzvané „staré mechaniky“ měli k transferu strojů, zařízení i „know-how“ na Slovensko nejblíže. To, že vše neprobíhalo podle plánu, jim bylo očividné. „Zaměstnanci staré mechaniky se v poslední době velmi často obracejí na všechny údržbáře tohoto provozu s otázkou: Jak vypadá současná situace s převodem výroby na Slovensko do Trnavy? Tuto otázku si totiž pokládáme i my, nejsme o nic více informováni o současné situaci a zdá se nám, že není všechno v naprostém pořádku. Abychom my i všichni ostatní a to nejen v našem provozu, ale i v celém závodě, věděli a znali pravý stav věcí, obracíme se na vedení podniku a všechny přímo odpovědné pracovníky, kteří za převod výroby odpovídají, s těmito otázkami:

1) Jaké finanční náklady byly v původním projektu na převod výroby do Trnavy plánovány a kolik už to stálo?
2) Jak jsou plněny časové harmonogramy a kdy bude zahájena druhá etapa převodu?
3) Chtěli bychom se dozvědět, co tento převod výroby pro náš podnik a celé národní hospodářství přinese a konkrétně v čem?“[46]

Odpověď vedení dorazila tak spěšně, že ji stačili otisknout již v následujícím vydání Ventilu č. 13. Vedoucí pracovníci konstatovali, že byl vlastně celý proces mimo kontrolu AZNP, jelikož ho ve svém rozhodnutí posvětilo Ministerstvo všeobecného strojírenství a Československé automobilové závody, aby se v Mladé Boleslavi uvolnily pracovní síly pro plnění plánu hotových kusů Škodu 1000 MB za rok. TAZ, respektive Kovosmalt, podle nich nutně sháněl nové zaměření. Podle vedení podniku však AZNP zákonitě utrpěl během let 1967-1968 kvůli rozhodnutí centrálních orgánů ekonomické ztráty. Zpráva nepochybně vyznívá rozporuplně, jelikož 2. 4. 1968 hovoří o zpoždění takzvané první etapy přesunu v rámci pouhých týdnů, přitom měla být tato etapa podle harmonogramu dokončena již v prosinci předešlého roku.[47]

---

42 Tamtéž, s. 3.

43 Stav k 11. 1. 1968.

44 Tamtéž, s. 4.

45 Kolektiv údržby ve staré mechanice: *Jak to vypadá s Trnavou?*, in: Ventil, Mladá Boleslav 1968.

46 Tamtéž.

47 Archiv společnosti Škoda Auto, AZNP 1963-1965, 334, Převod výroby - TAZ Trnava (původně Kovosmalt). Porovnání harmonogramů přesunu výroby – I. etapa, 1967, s. 1.

Zatímco se v provozech v Mladé Boleslavi začalo nenávistně šuškat o „peněžovodu“ do Trnavy, na Slovensku se rozvoj přijímal veskrze pozitivně. V TAZ se sotva rozjela výroba klikových hřídelí a vaček a Robert Schmuck z ČTK Bratislava v lednu 1967 ve své zprávě tlumočil ambiciózní plány generálního ředitelství automobilového průmyslu.[48] Plány schválené předsedou Slovenské plánovací komise, ministrem ing. Fr. Barbirkou a místopředsedou vlády, ministrem těžkého průmyslu J. Krejčím, podle nichž „užitkové osobni vozy, jako mikrobusy, sanitky, dodávky ap. v počtu 12-15 tisíc ročně, nápravy pro osobní vozy, součástky a náhradní díly začnou vyrábět v Automobilových závodech v Trnavě.“[49] Zpráva optimisticky zmiňovala chystané přičlenění bratislavské Tatry (Konstrukčné a vývojové stredisko Tatra Bratislava) k TAZ a skutečnost, že dodávky pro AZNP kapacitně zatěžovaly trnavský provoz jen z 33%. Toto číslo zcela nekorespenduje s nespornými obtížemi s přísunem pracovních sil na linku, stejnětak jako nekorespondovala vize výroby přes 1000 kusů automobilů za měsíc s realitou. V nadšeném duchu se nesl i článek Zrod slovenskej automobilky v časopisu Život: „Na Slovensku sme sa mohli donedávna pochválit iba výrobou „pionierov“. Pravda, v posledných rokoch udomácnili sa tu a rychle sa rozvíjajú aj základy automobilového priemyslu pre nákladné vozy. No na takú pravú automobilku — výrobu osobných vozov, ktoré bezprostředné zaujímajú radových občanov — nebolo ani pomyslenia. Ale tu sa zrazu čosi bez velkej reklamy stalo. Z Automobilových závodov v severných Čechách začali putovat výrobné zariadenia do Trnavy. ČO SA DEJE? — to si vysvětlíme odpoveďami na niekoľko zvedavých otázok. Národný podnik Kovosmalt preberá postupné výrobu pohonných agregátov […] prechádza na výrobu motorov, spojok a převodových skříní [pro] Škody 1202. Poznáme ich ako dodávky, sanitky, ale existuje aj v prevedeni STW — to znamená Station Wagoon. A to je už mnohoúčelový voz vhodný aj pre dopravu osób, teda ako rodinné alebo weekendove auto […] Tohto roku prebieha I. etapa a II. etapa je programovaná na rok 1968 je to přechod na velmi náročná výrobu. Ako to tak rýchle uskutočniť? Niekoľko stovák zamestnancov trnavského Kovosmaltu sa vyškolí na novú výrobu v Mladej Boleslavi, školenie sa už začalo […] Slovom, začiatok je tu. Ďalšie perspektivy závisia od úspěchu. Možno že predsá nebudeme stát bokom od vývoja...“[50] S perspektivami založenými na úspěchu to každopádně trnavský provoz měl mít velice těžké, jelikož byl odsouzen k postupnému převzetí výroby vozu, jenž byl už při svém zavedení do výroby v zásadě odepsaný hned ve více směrech. V dubnu 1966 generální ředitel Československých automobilových závodů potvrdil, že dlouho plánovaný i odkládaný nový dodávkový a užitkový vůz odstartuje montáž na podzim 1967 a postupně nahradí Škodu 1202. Hovořily pro to i testovací jízdy tohoto zastaralého vozu z roku 1965 uskutečněné v okolí Mladé Boleslavi v přísně kontrolovaném režimu. Nedopadly

48 Archiv společnosti Škoda Auto, AZNP 1963-1976, 99, Zpráva ČTK Bratislava, 1968.

49 Tamtéž.

50 VAVRINEC, Ján: *Zrod slovenskej automobilky*, in: Život, 1967, č. 14, s. 14-15.

dobře. Po najetí cca 50 000 kilometrů se zkušební vůz začal doslova rozpadat, selhalo lanko spojky, ložisko zadního kola, ložisko kloubového hřídele, listové péro přední nápravy a výfuk. Zkušební zpráva konstatovala suše: „Při hodnocení vozidla je nutno uznat, že vozidlo nedosahuje vlastností, jaké se dnes od vozidla požadují. Týká se to hlavně pohodlí jízdy, váhy apod. Vzhledem k tomu, že se jedná o typ vybíhající, není provedeno bližší hodnocení.“[51] Další velmi podrobné studie AZNP následně uváděly i obchodní výhody přechodu na montáž „nových“ trambusů 1200.[52] Ale i přesto Škoda 1202 STW a její součátky nakonec zůstaly na trnavské i vrchlabské lince do roku 1971. Zatímco z Vrchlabí už v červnu 1968 začaly vyjíždět první Škody 1203, TAZ si na ně musel ještě dalších pět let počkat. Plánovalo se každopádně ve velkém. Podnikatelský záměr TAZ z roku 1968 se holedbal zamýšlenou produkcí až 20000 vozů za rok.[53] Kdyby trambusové 1203 vyjížděly z československých linek již na začátku šedesátých let, jak bylo původně plánováno, zřejmě by se mohlo jednat o přínos pro export i domácí odběratele. Ovšem v polovině 60. let i vnitřní testy AZNP dokázaly, že i ve srovnání se staršími podobnými automobily ze socialistických zemí může tento vůz uspět jen s obtížemi. Již zmiňovaná studie z roku 1965 srovnávala plánovanou československou dodávku s východoněmeckým Barkasem 1000, polskou Nysou 501A a jugoslávským IMV 1000. Z celkem 17 nejdůležitějších ukazatelů vyšla Š1200 s 1700 body, Barkas, jenž už byl v běžném provozu od roku 1961, dostal 1698,7.[54] Dlužno podotknout, že autoři studie byli spíše motivováni k tomu, aby upřednostňovali vlastní vůz, nikoliv německý. V roce 1981 muselo Vrchlabí přejít na produkci „luxusnějších“ verzí Škody 105 a 120 a TAZ zůstal v montáži zastaralých užitkových vozů nevalných kvalit osamocen až do porevoluční doby. Škody 1203 a následně TAZ 1500 byly technologicky pozadu celá desetiletí, na jejich nedostatky obzvláště v sanitních modifikacích upozorňoval i odborný motoristický tisk, jenž si jejich nevalné kvality (a jejich přetrvání na řadu desetiletí i do budoucna) spojoval přímo se špatnou koncepcí automobilového průmyslu.[55] Bohužel stagnace, zastaralost a nespolehlivost představovaly společný jmenovatel i pro celý československý automobilový průmysl osobních vozidel v sedmdesátých letech, namísto nového vozu se jen mírným přepracováním Škody 1000 MB vynořila z bran mladoboleslavské montovny Škoda 100, která na pohled svou předchůdkyni velmi připomínala. Design interiéru byl, podle mnohých, spíše krokem zpět a i pohonný agregát zůstal až na detaily stejný, přinosem se tak stala hlavně lépe vyztužená karoserie, která umožnila bezpečnou jízdu pěti

51 MEWALD, Jiří: *Škoda 1202: historie, vývoj, technika, sport*. Praha 2013, s. 103.

52 Archiv společnosti Škoda Auto, AZNP 1963-1965, 41, GEDUŠ, V., VIGNAR, M.: Studie na výrobu vozů Š 1200 Trambus v závodě AZNP Vrchlabí. 1965, s. 21.

53 Archiv společnosti Škoda Auto, AZNP 1967-1969, 334, Podnikatelský záměr TAZ n. P. Trnava – Zajištění výroby užitkových automobilů 1,25 t a servisu, září 1968.

54 Nysa 501A – 1379 bodů, IMV 1000 – 1595,5 bodu.

55 HÁJEK, Martin: Bolavé sanitky, in: *Svět motorů*, 1982, č. 31, s. 9.

osob a instalace kotoučových brzd na přední nápravě, které svým účinkem velmi převyšovaly původní brzdy bubnové. Škoda 100 však byla první náznakem začínající stagnace, která v AZNP pokračovala přes zahájení produkce modelu Škoda 105/120 v roce 1976, jeho modernizaci na začátku 80. let, a která skončila až v průběhu druhé poloviny 80. let v souvislosti s vývojem revoluční Škody Favorit.

Důvodů této stagnace existovalo pochopitelně mnoho a mohly by se stát předmětem jiné obsažné studie, každopádně jedním z těch faktorů jistě bylo i ne zcela rozumné rozhodnutí (navíc velmi nešťastně provedené) postavit v Devínské Nové Vsi v Bratislavě, takříkajíc „na zelené louce", zcela novou automobilku, která následně odčerpala prostředky pro zintenzivnění vývoje a modernizaci provozů v Trnavě, Mladé Boleslavi, Vrchlabí i Kvasinách. Tlak na další industrializaci Slovenska a hlavně tlak na vybudování samostatného závodu na produkci osobních, nikoliv užitkových automobilů neoslábl. Otázkou zůstávalo, zda se pro podobný účel hodí už existující bratislavský provoz, respektivě Závod na vývoj automobilov s menším množstvím letitých dílen v Mlýnských Nivách. Po vydání Ústavního zákona o československé federaci 27. října 1968[56] získala problematika výroby osobních automobilů na Slovensku zcela jiný rozměr. Ráznější industrializace Slovenska se stala důležitým vládním úkolem, jenž se projevil i v AZNP. Ty v průběhu podzima a začátku zimy v různých studiích[57] navrhly budoucí podobu expanze automobilové produkce na Slovensko. Ambiciozní plány počítaly se zahájením produkce osobních vozů již v roce 1972.[58] Dokument z prosince 1968 již přinášel explicitní politické zdůvodnění, ucelenější přehled problematiky i předpokládal budoucí obtíže se získáním relativně velkého množství pracovních sil: „Předkládaný materiál ... zajišťuje na Slovensku výstavbu montážní kapacity pro 120 000 automobilů, která vyrobí do r. 1980 cca 770 000 vozů a zlepšuje strukturu průmyslové vyroby na Slovensku ... využívá podstatnou část volných zdrojů pracovních sil na Slovensku a vytváří pracovní příležitosti pro dalších cca 20 000 osob. Vyrovnává ekonomická disproporce mezi Slovenskem a českými zeměmi."[59]

Že se jednalo o ožehavé téma, se odrazilo i v československém tisku, když bratislavské Technické noviny otiskly 27. května 1969 článek Cyrila Javorka „Ako sa bojuje proti automobilke na Slovensku", v níž autor označil AZNP mimo jiné za podnik lačnící po státních miliardách. Rázná a věcná odpověď vedoucích představitelů AZNP pak přišla v dalším čísle Technických novin.[60] Argumento-

[56] Sbírka zákonů, 143/1968 Sb.

[57] Archiv společnosti Škoda Auto, AZNP 1966-1983, 312, Podnikatelský záměr AZNP Mladá Boleslav – Alternativa s montážním závodem na Slovensku: Rámcový návrh, 6. 9. 1968.

[58] Tamtéž, s. 10.

[59] Archiv společnosti Škoda Auto, AZNP 1966-1983, 312, Varianta řešení výroby osobních automobilů na Slovensku, prosinec 1968, s. 10.

[60] ŠIMON, Josef: Problémy okolo výstavby automobilky na Slovensku, in: *Technické noviny* [Bratislava], 29. června 1969.

vali především skutečností, že se o variantě vytvoření vlastního slovenského automobilového podniku již dávno jedná a AZNP připravil pro českou národní radu a národní vlády řadu návrhů v tomto směru. Na závěr uvedli: „Jsme předvědčeni, že rozhodnutí centrálních orgánů o rozvoji výroby osobních automobilů a s tím související dostavbě nových kapacit bude vycházet z technických a ekonomických skutečností a porovnání efektivnosti navrhovaných variant a s cílem dosáhnout co nejrychleji a s nejmenšími náklady největšího užitku. Vždyť žádnou „hřmotnou propagandou" nelze přehlušit fakta, propočty a objektivní posudek. Vážíme si toho, že stejné stanovisko k věci má i předseda vlády Slovenské socialistické republiky prof. JUDr. Colotka, CSc." Cesta k finálnímu rozhodnutí vlády však byla ještě dlouhá, stavba závodu v Devínské Nové Vsi započala až 1. dubna 1974 na základě usnesení Předsednictva vlády ČSSR č. 84/71 a UPV ČSSR č. 314/74. Šéfkonstruktér Škody Favorit Petr Hrdlička později ve svých vzpomínkách toto rozhodnutí velmi rozhodně kritizoval: „Třeba Bratislavské automobilové závody – blbost. Léta letoucí se tam pořádná automobilka nerozeběhla. Postavit velkou fabriku v hlavním městě je v celém světě ověřený nesmysl. Není tam dostatek lidí, a jsou-li, přijdou draho."[61]

Mezitím se velmi zvláštním způsobem řešilo, co se v neexistující továrně vlastně bude vyrábět. Zatímco první rámcové návrhy AZNP ze září roku 1968 počítaly ještě s výrobou Škody 1000MB, představitelé BAZu rozjednali licenční výrobu vozů Alfa Romeo 1750. AZNP začlenil neexistující BAZ do svého projektu se Sachsenring Zwickau a AWE Eisenach, jenž byl produktem vyjednávání Československých automobilových závodů a VVB Automobilbau v létě 1970.[62] Snahy o společný východoněmecko-československý osobní vůz sice narážely už od začátku na takřka nepřekonatelné překážky, ale to nezabránilo vydání usnesení předsednictva federální vlády č. 368/72 „O realizaci rozvoje výroby osobních automobilů v ČSSR", jenž počítal s výrobou 100 000 automobilů (označovaných jako Škoda 760, respektive 761/762) ročně právě v Bratislavě.[63] Projekt licenční výroby západních vozů i přes nadějná jednání ztroskotal na faktoru „politické nevhodnosti" v roce 1970, aby následně z příkazu ČAZ uzavřel BAZ s AZNP „Hospodářskou smlouvu o dodávce a spolupráci na vývojových pracích osobního automobilu Š 720".[64] Projekt Š 720 probíhal v AZNP od roku 1967, po kompletáži šesti prototypů nevalného vzhledu si mladoboleslavští konstruktéři přiznali, že jsou na daný úkol krátcí a na pomoc získali (i díky návratné dotaci cca 30 milionů Kčs) turínskou firmu Ital design v čele s designérem Giorgettem Giugiarem. Škodovka s jeho designem náhle vypadala k světu a její budoucnost velmi nadějně. Díky tomu, že měl vůz motor vpředu, mohl se vyrábět jako combi, coupe i sedan, jenže po rozsáhlých jednáních a usnesení Předsednictva vlády ČSSR č. 84/71

61 KRÁLÍK, Jan: *V soukolí okřídleného šípu*. Praha 2008, s. 125.
62 TUČEK, Jan: *Škoda – zapomenuté vozy 1960-1990*. Praha 2007, s. 82.
63 Tamtéž, s. 82.
64 Tamtéž, s. 53.

dostal AZNP za úkol priorizovat spolupráci s Německou demokratickou republikou a vývoj nadějného typu Š 720 se musel na pokyn generálního ředitelství Československých automobilových závodů převést urychleně do BAZ v Mlýnských divách.[65] Smlouva, jež byla mezi BAZ, AZNP a GŘ ČAZ uzavřena na přelomu června a července 1971, výslovně specifikovala, že vyvíjený vůz ponese značku „ŠKODA“,[66] možná k tomu vedla obava, aby se projekt nepokusily přivlastnit BAZ pod svou značku, možná jednoduchá skutečnost, že se 4 roky vůz vyvíjel pod hlavičkou mladoboleslavských konstruktérů. Důvody, které k předání vývoje vedly, nejsou zřejmé, Jan Králík se domnívá, že „...snad to byl iracionální tlak některých slovenských vedoucích stranických činitelů, možná snaha nenápadně projekt zadusit s ohledem na nedostatek financí, které by vážně míněná výroba vyžadovala, snad kombinace těchto a dalších skutečností.“[67] Dalším vládním rozhodnutím 368/72 se pak potvrdilo to, čeho se mnozí obávali, projekt byl ukončen s tím, že se další vývoj vozidel v ČSSR bude uskutečňovat pouze ve spolupráci s Německou demokratickou republikou. Ani tyto představy nebyly naplněny, a to po ne příliš produktvní spolupráci s východoněmeckými soudruhy, která vyplodila vizuálně i výkonově neuspokojivé prototypy Š 760, Š 727, Š 762, Š 764, Š 765. Jejich vývoj provázely investice, jež si československá, ale ani východoněmecká vláda nemohly dovolit. Příslovečný ručník do ringu sice oficiálně hodila NDR až na začátku listopadu 1979, ale postupný rozpad spolupráce byl očividný již roky. I následovnice Škody 100 vznikala v první polovině sedmdesátých let vlastně nezávisle na spolupráci s Němci. Dalším československým vozem pro masy se stala v roce 1976 Škoda 105, jejíž karoserie vznikla postupným přerýsováním Giugarova návrhu pro Škodu 720, hnací prvky a nápravy zůstaly prakticky stejné jako u její předchůdkyně, protože na jejich přepracování už AZNP jednoduše nedostala peníze. Zatímco Čechoslováci vůz kupovali stejně jako jeho předchůdce, jinou možnost koneckonců ani neměli, na světových tvrzích zaznamenal AZNP propad, obzvláště ve Velké Británii, kde byl model znám pod jménem Estelle. Nejen zneklidněné hlasy z Motokovu, například ředitele pro zahraniční obchod Barčáka, hovořily pro urychlenou modernizaci a zvýšení konkurenceschopnosti nyní již jasně zastaralých československých vozů.[68] I tím se začal vytvářet dobrý nástupní prostor pro bratislavskou výrobu, jež se měla společně se závodem v Kvasinách ujmout produkce dvoudvéřového coupé, pokračovatele oblíbené Škody 110R, která se zpočátku vyráběla v menší sérii po boku Škody 100. Díky obrovské oblíbenosti takzvaného „R“ka u nás i v zahraničí a průtahům s vývojem

[65] Nový závod v Devínské Nové Vsi se měl začít stavět až za 3 roky.

[66] Archiv společnosti Škoda Auto, AZNP 1971-1981, 339, BAZ Bratislava spolupráce na Š 720, 1971 – Smlouva o spolupráci ve vývoji a předání technické dokumentace připravovaného nového osobního automobilu středního obsahu 1500 ccm s označením typu Š 720 z Automobilových závodů n.p. Mladá Boleslav do Bratislavských automobilových závodů n. p. Bratislava, s. 3.

[67] KRÁLÍK, Jan: *Cesta k Favoritu*. Praha 2017, s. 16.

[68] KRÁLÍK, Jan: *Cesta k Favoritu*, s. 29.

jeho nástupce, byla jeho výroba ukončena až v roce 1980. Zástupci Motokovu intenzivně tlačili na AZNP, aby jim dodala co nejvyšší počty nových dvoudvéřových Garde, u nichž se předpokládalo, že budou v zahraničí slavit o dost větší úspěch než obyčejné čtyřdvéřové Estelle.[69] V Kvasinách sériová produkce naběhla vcelku hladce již po prvním představení vozu Garde na Brněnském strojírenském veletrhu v září 1981, dokonce se podařilo odeslat několik desítek rozložených sad na montáž do Bratislavy. Jenže bratislavská automobilka ještě nebyla na seriovou produkci vlastního vozu připravena. Příčinou nebyl ani tak nedostatek prostředků, koneckonců přislíbené rozpočtové náklady na výstavbu počítaly s 4,94 miliardami, ovšem ke konci měsíce června roku 1981 se podařilo vyčerpat pouze 22%.[70] Když se redaktoři Světa motorů zeptali výše zmiňovaného ing. Barčáka, jaké byly slabiny uplynulého roku, odpověděl jasně: „Největší problémy nám způsobil opožděný náběh vývozu vozů škoda Rapid-Coupé (tak říkáme v zahraničí novým vozům Garde). Očekávali jsme, že nám ještě výrazněji pomohou v odbytu všech vozů. Dohodli jsme s AZNP náběh vývozu 6 měsíců po zahájení výroby tj. v dubnu, ale první vozy na export jsme dostali až v září a celý objem vývozu do konce roku byl necelých 50 % předpokladu ... Doufáme, že letos pojede výroba podle plánu, i když i plán nám zatím nekryje první objednávky vozů Rapid pro vývoz do nesocialistických zemí o 2000 vozů. Snad se v Kvasinách i v subdodavatelských závodech, zejména v BAZu Bratislava zlepší a dodají nám potřebné množství vozů a v požadované kvalitě.“[71] První Škoda Garde sjela z linky v Devínské Nové Vsi v pátek 30. dubna 1982, dlouhých 11 let od založení podniku.[72] Než se první vůz z BAZ dostal do prodejní sítě, trvalo to další dlouhé 4 měsíce. Do konce srpna tak BAZ dodaly jen 61 vozů.[73] Původně plánovaný objem výroby o 17 000 vozech ročně se stal pouhou iluzí. Na paralelně běžící lince v Kvasinách se podařilo zkompletovat až do konce roku 1987, kdy se s produkcí vozu v inovované verzi Rapid skončilo, 26 667 kusů,[74] zatímco v Bratislavě vzniklo pouhých 3480 kusů podle mnoha pamětníků a odborného tisku katastrofálních kvalit.[75] Zatímco výroba Rapidu spěla ke konci, rozjížděla se v Mladé Boleslavi produkce revoluční Škody Favorit, na němž se měl BAZ podílet jako dodavatel zadní nápravy, i tato spolupráce se nevyvíjela hladce, zádrhele na bratislavské lince nezřídka zastavily výrobu v Mladé Boleslavi, což vyvolalo u veřejností i vládou ostře sledovaného projektu velkou nelibost. Dlužno

69 BERÁNEK, Karel: Náš rozhovor „O vývozu československých osobních automobilů“, in: *Svět motorů*, 1983, č. 10, 1983, s. 14-15.

70 Archiv společnosti Škoda Auto, AZNP 1971-1981, 339, Současný stav výstavby KmZ BAZ, s.33.

71 BERÁNEK, K.: Náš rozhovor „O vývozu československých osobních automobilů“, s. 15.

72 Viz URL http://auta5p.eu/katalog/baz/garde_01.php [30.11.2017].

73 MINAŘÍK, Stanislav – DROBNÝ, Eduard: *Československé automobily 1945-1985*. Bratislava 1986, s. 61.

74 ŠKODA, Ivan: Kupé z Bratislavy. In: *Auto*, 11, 1995, s. 50-51.

75 Viz URL https://www.youtube.com/watch?time_continue=1&v=cEQ-5xje-xw [7.12.2017].

dodat, že BAZ patřily k mnoha dodavatelům, s nimiž měly AZNP v tomto ohledu problémy.

Přesun výroby osobních a lehkých užitkových vozů na Slovensko nelze chápat jednoznačně. Archivní materiály dokládají, jak nesnadný cíl představoval převod relativně nízkoobjemové výroby do Trnavy, převod, jenž byl jednoznačně v zájmu TAZ, AZNP i státním. Převod, jenž na rozdíl od vytváření bratislavského podniku nepředstavoval předmět poitických a národnostních rozporů. Proces zavádění provozů na výrobu osobních automobilů v Bratislavě naopak poznamenala nekoncepčnost a názorovou nejednotnost řídících orgánů, rozdílné politické zájmy a nereálně stanovené cíle. Často opakovaný argument, že díky produkci zastaralých modelů vlastně neměly TAZ a BAZ šanci prosadit se a prokázat své výrobní schopnosti pokládám za lichý. Škody 1202 STW a 1203 v zásadě vyžadovaly již zaběhlé a osvědčené technologie i dostupné a relativně jednoduché strojní vybavení, které odpovídalo množství i kvalifikaci dostupné pracovní síly. I technické tolerance u těchto modelů byly volnější, a tudíž odpovídaly lépe nově zaváděným provozům. Jak se ukázalo v případě Škody Garde a Bratislavských automobilových závodů, ani miliardové investice a vládní nařízení nedokázaly rozběhnout spolehlivě fungující moderní automobilku v hlavním městě takzvaně „na zelené louce“. Existující provozy a vázané pracovní síly alespoň nalákaly zahraniční kapitál v porevolučních letech, stejně tak jako se to stalo i u úspěšného modelu Škody Favorit, jenž prolomil svou technologickou úrovní roky stagnace československého automobilového průmyslu. Tím, že slavil úspěch na našich i zahraničních trzích, se proměnil v jeden z hlavních argumentů pro investice Volkswagenu do mladoboleslavské automobilky.

‘Automobilové závody, národní podnik’ (Automotive Manufacturing Plant, National Enterprise) and the expansion of production of passenger cars and light commercial vehicles in Slovakia in 1945-1989

MICHAL ULVR

The transfer of small-scale production of utility vehicles to Trnava proved to be a difficult task, especially with regard to the management. Construction of a factory for the production of passenger cars in Bratislava was hampered by inconsistencies, opinion fragmentation, diverse political interests and unrealistic goals, low technical expertise of the workforce and inability to handle even simple technologies. Despite billions poured into the production, the task of setting a car factory in motion and making it run smoothly proved impossible. The result was stagnation of the passenger and utility car department in the 1970s and 1980s throughout entire Czechoslovakia.

Příloha 1. Archiv společnosti Škoda Auto, VAVŘÍN, J., Přehled výroby osobních automobilů 1951, 1952, 1953, nedatováno.

Přehled výroby v roce 1951, 1952 a 1953. **Tajné** Tab.č. 1.

1951.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Vozy Š 1102 celkem	1.340	1.243	1.309	1.350	1.251	1.133	938	391	741	238	22	2
Podvoz.Š 1102 celkem	520	545	589	656	574	664	524	143	444	660	883	494
Tatraplán T 600	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7	66	163
1952												
Tatraplán T 600	420	430	462	352	119	81	-	-	-	-	-	-
Podv. Š 1200	-	17	94	314	690	990	952	473	1.177	1.595	1.876	1.815
Sedan Š 1200	-	-	-	-	-	-	23	98	269	406	559	645
1953												
Sedan Š 1200	624	578	584	294	20	-	-	-	-	50	150	300
Valník T 805	-	-	30	163	183	217	322	110	287	290	290	206
Podvozky T 805	-	-	-	12	47	98	58	-	27	98	77	116
Výroba převedena na Sedany Š 1102												
Rok 1951	1.705	1.623	1.718	1.802	1.643	1.592	1.298	486	1.018	719	757	646
Rok 1952	778	825	1.008	870	699	838	688	444	1.135	1.586	1.961	2.020
Rok 1953	734	680	815	1.091	986	1.307	1.601	472	1.334	1.673	1.712	1.675

Vypracoval : V a v ř í n Josef

Příloha 2. Schéma znázorňující ambiciozní plány na výrobu 100 000 osobních vozů za rok ve slovenském montážním závodu. Zdroj: Archiv společnosti Škoda Auto, AZNP 1966-1983, 312, Varianta řešení výroby osobních automobilů na Slovensku , prosinec 1968.

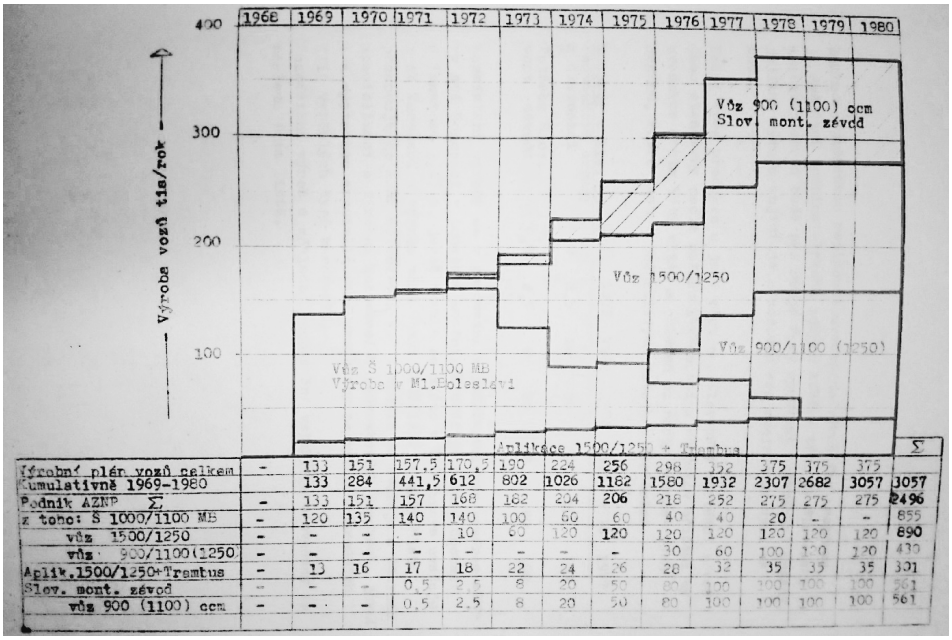

														Σ
Výrobní plán vozů celkem	-	133	151	157,5	170,5	190	224	256	298	332	375	375	375	
Kumulativně 1969-1980		133	284	441,5	612	802	1026	1162	1580	1932	2307	2682	3057	3057
Podnik AZNP Σ	-	133	151	157	168	182	204	206	218	252	275	275	275	2496
z toho: Š 1000/1100 MB	-	120	135	140	140	100	60	60	40	40	20	-	-	855
vůz 1500/1250	-	-	-	-	10	60	120	120	120	120	120	120	120	890
vůz 900/1100(1250	-	-	-	-	-	-	-	-	30	60	100	120	120	430
Aplik.1500/1250+Tramtus	-	13	16	17	18	22	24	26	28	32	35	35	35	301
Slov. mont. závod	-	-	-	0,5	2,5	8	20	50	80	100	100	100	100	561
vůz 900 (1100) ccm	-	-	-	0,5	2,5	8	20	50	80	100	100	100	100	561

Česko-slovenská historická ročenka 1996 – 2010
(prvá séria)
Obsahy zväzkov sú vyvesené na webových stránkach
Česko-slovenskej/Slovensko-českej komisie historikov:
http://www.cskh.sk/csl-historicka-rocenka/

Česko-slovenská historická ročenka 2011
kolektívne monografie:
- Mesto a región na novej hranici. Nová hranica v meste a regióne
- Politické systémy středoevropských států 1918 – 1938
- Hospodářský nacionalismus ve střední Evropě v 20. století
- Spravodajstvo

Česko-slovenská historická ročenka 2012
kolektívne monografie:
- Češi a Slováci 1993 – 2012. Vzdalování a přibližování
- Minulost je bitevním polem současníků. Slovensko-českým a česko-slovenským vztahům
- Dokumenty

Česko-slovenská historická ročenka 2013
kolektívne monografie:
- Viditeľná i skrytá ... Česko(moravsko)-slovenská hranica v 20. storočí
- Štúdie k česko-slovenským vzťahom a českým a slovenským dejinám
- Dokumenty

Česko-slovenská historická ročenka 2014 – 2015
kolektívne monografie:
- Centrum a periféria v Československu: región a jeho formovanie
- Vliv české a slovenské exilové historiografie na historiografii domácí
- Cirkev, štát a česko-slovenské vzťahy v prvej polovici 20. storočia
- Ženská otázka a gender v československých moderních dějinách

Česko-slovenská historická ročenka 2016
kolektívne monografie:
- Podkarpatská Rus a etnoidentifikačné procesy na jej území v prvej polovici 20. storočia
- Umenie vo vojne – vojna v umení (Pamäť 1. svetovej vojny v literatúre a umení)

ČESKO-SLOVENSKÁ HISTORICKÁ ROČENKA 2017 – 2018

Zodpovední redaktori: doc. PhDr. Vladimír Goněc, DrSc., Emil Borčin
Grafická úprava a zalomenie: Jana Janíková
Obálka: Mgr. Marek Petržalka
(základný návrh obálky pre edíciu: Milada Bajerová, Vladimír Goněc)

Všetky práva vyhradené. Ani jednu časť tejto publikácie nemožno reprodukovať, kopírovať, uchovávať či prenášať prostredníctvom elektronických, mechanických, rozmnožovacích či iných médií bez predchádzajúceho písomného súhlasu vydavateľa.

Vydala VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied,
Centrum spoločných činností Slovenskej akadémie vied, v. v. i.,
v spolupráci s Ústavom politických vied SAV, v roku 2018 ako svoju 4 394. publikáciu.
Rozsah: 320 strán.
Vydanie prvé.

Vytlačila VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied,
Centrum spoločných činností Slovenskej akadémie vied, v. v. i.,
Dúbravská cesta 9, 845 02 Bratislava.

www.veda.sav.sk

ISBN 978-80-224-1712-9